

Jerzy Zdanowski

Państwo na muzułmańskim
Bliskim Wschodzie

Procesy genezy i czynniki trwania

Jerzy Zdanowski

Państwo na muzułmańskim
Bliskim Wschodzie

Procesy genezy i czynniki trwania

Rada Wydawnicza Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego:
Klemens Budzowski, Maria Kapiszewska, Zbigniew Maciąg, Jacek M. Majchrowski

Recenzenci: prof. dr hab. Hassan Jamsheer, dr hab. Krzysztof Trzciniński

Projekt badawczy NCN nr N N108 094140

Redakcja: Roman Małecki

Okładka:

Redaktor prowadzący: Halina Baszak-Jaroń

Korekta: zespół

ISBN 978-83-7571-2

Copyright© by Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego, Kraków 2014

Żadna część tej publikacji nie może być powielana ani magazynowana w sposób umożliwiający ponowne wykorzystanie, ani też rozpowszechniana w jakiegokolwiek formie za pomocą środków elektronicznych, mechanicznych, kopiujących, nagrywających i innych, bez uprzedniej pisemnej zgody właściciela praw autorskich.

Na zlecenie:
Krakowskiej Akademii
im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego
www.ka.edu.pl

Wydawca:
Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne sp. z o.o. – Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2014

Sprzedaż prowadzi: Księgarnia u Frycza
Kampus Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego
ul. Gustawa Herlinga-Grudzińskiego 1 A, 30-705 Kraków
tel./faks: (12) 252 45 93; e-mail: ksiegarnia@kte.pl

DTP: Joanna Sroka

Druk i oprawa: Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne sp. z o.o.

Spis treści

Wstęp: Państwo na Bliskim Wschodzie jako przedmiot badań7

Rozdział I. Czynniki państwowotwórcze

1. Produktywność.....	25
1.1. Efekt gospodarczy	25
1.2. Osadnictwo w Arabii	27
2. Nierówności	35
2.1. Plemię jako typ idealny	36
2.2. Elity plemienne.....	38
2.3. Lineaże i marabuci	43
2.4. Konfederacje plemienne.....	46
3. Wojna i podbój	59
3.1. Wodzostwo i państwo nomadów.....	60
3.2. Przywództwo religijne.....	62
3.3. Przywództwo wojskowe	72
4. Kolonializm.....	77
4.1. Protektoraty	78
4.2. Plany podziału Imperium Osmańskiego.....	94
4.3. Nowe państwa.....	96
5. Nacjonalizm	111
5.1. Kontrowersje wokół milletów.....	112
5.2. Turkizm	116
5.3. Idea narodowa a wojny bałkańskie (1912–1913).....	121
5.4. Nacjonalizm arabski.....	125
5.5. Od mniejszości do narodu i państwa	131
5.5.1. Świadomość narodowa Ormian	132
5.5.2. Koptowie – we wspólnym państwie	133
5.5.3. Berberowie – autonomia kulturalna.....	134
5.5.4. Tragedia Asyryjczyków.....	137
5.5.5. Niespełnione nadzieje Kurdów.....	138
5.5.6. Sukces maronitów	140
5.5.6. Ruch narodowy Żydów.....	141

Rozdział II. Typy państw bliskowschodnich

1. Państwo religijne: wspólnota Mahometa.....	147
1.1. Religia a więzy krwi	147
1.2. Początki państwa.....	154
2. Państwo imperialne: kalifat–sultanat.....	157
2. 1. Nowi ludzie	157
2.2. Nowe źródła legitymizacji władzy.....	162
2.3. Organizacja państwa	167
2.4. System ikta	173
2.5. Na obrzeżu imperium	174
3. Państwo kolonialne	177
3.1. Integracja z rynkiem światowym	177
3.2. Uśmierzenie plemion	182
3.2. Etatyzm a interesy metropolii.....	188
3.4. Bilans strat i zysków	198
3.5. Elity miejskie i kwestia państwowości.....	204
4. Państwo narodowe.....	225
4.1. Kto tworzy państwo?.....	225
4.2. Poza państwem	233
4.3. Wojny i rola wojska.....	241
4.4. Powiązania z gospodarką światową	246
4.5. Modele narodowego państwa	252
4.5.1. <i>Eksperyment z zachodnią demokracją</i>	254
4.5.2. <i>Model autorytarno-etatystyczny</i>	256
4.5.3. <i>Model autorytarno-neoliberalny</i>	264
4.5.4. <i>Model islamistyczny</i>	273
4.5.5. <i>Modele hybrydalne</i>	285
Zakończenie	299
Bibliografia.....	307
Indeks	345

Wstęp

Państwo na Bliskim Wschodzie jako przedmiot badań

Państwo jest najczęściej definiowane jako organizacja polityczna społeczeństwa mieszkającego na danym terytorium o określonych granicach. Organizacja ta jest suwerenna i cechuje ją hierarchiczna władza publiczna oraz aparat przymusu. Powstawanie państw wiąże się z biurokratyzacją zarządzania, akumulacją środków i centralizacją instytucji. Procesy narodzin państwa są wielowarstwowe i można je postrzegać w co najmniej trzech płaszczyznach: bezpieczeństwa, zasobności i reprezentacji. W europejskiej literaturze można mówić przynajmniej o czterech głównych podejściach badawczych do narodzin państwa. Uważa się, że wykształciły się one: 1) w rezultacie wojny i podboju, 2) w następstwie umowy społecznej, 3) wskutek rozpadu istniejących wspólnot oraz 4) w konsekwencji transformacji ustroju plemiennego. W koncepcji Ludwika Gumplowicza konflikty i walki stanowią główną siłę napędową rozwoju państwa. Żadne państwo nie może powstać bez użycia siły. Thomas Hobbes i Jean-Jacques Rousseau uważali, że konflikt i walka prowadzą raczej do upadku niż narodzin państwa, a podstawą jego uformowania się jest umowa społeczna, a więc pokojowe porozumienie o budowaniu czegoś, co ma być wspólnym dobrem. Trzecie podejście zakłada rodzenie się nowego organizmu państwowego wskutek rozpadu wspólnot ludzkich. Fryderyk Engels zwrócił uwagę, że historia społeczeństwa pierwotnego jest znacznie dłuższa niż tego zorganizowanego w państwo. Wskazał on trzy główne determinanty procesu państwowotwórczego: wzrost wydajności pracy, nierówności społeczne i wykształcenie się własności prywatnej. Czynniki te stanowią jednocześnie o upadku społeczeństw pierwotnych. Podobnie uważał Henryk Łowmiański

w swoim ujęciu ustroju plemiennego. Zdaniem tego autora instytucje państwa wykształciły się w procesie ewolucji ustroju plemiennego. Wiele uwagi tematyce państwa poświęcił Charles Tilly. Autor ten skupił się wprawdzie na zagadnieniach związanym z powstaniem państwa w Europie, ale wyróżnił czynniki, które mają odniesienie do kryzysu i upadku państwa w szerszym kontekście historyczno-kulturowym. Są nimi: wypaczona struktura instytucji państwa, presje zewnętrzne, kryzys gospodarczy, erozja legitymizacji władzy, konflikt o charakterze tożsamościowym i/lub ekonomicznym. Tilly zwrócił uwagę na wojnę jako czynnik powstawania państwa i sformułował znane powiedzenie, że „wojna tworzy państwa, a państwa tworzą wojny”¹.

Formowanie się wspólnot terytorialnych i ich ewolucja w kierunku bardziej złożonych struktur określanych jako państwo należą do najważniejszych zagadnień w badaniach na gruncie historii, etnologii i antropologii. Badaniom tym towarzyszą dyskusje i wątpliwości dotyczące zarówno definicji organizacji nazywanych państwowymi, jak i dróg ich narodzin. Jest to o tyle zrozumiałe, że mówimy o zjawisku, które ma historię liczącą około 5 tysięcy lat i obejmującą różne kontynenty oraz cywilizacje i które w związku z powyższym jest bardzo zróżnicowane z punktu widzenia form oraz typów. Jeśli chodzi o dyskusje dotyczące kwestii definicyjnych, to ich sens sprowadza się do tego, że podczas gdy jedni badacze stoją na stanowisku, iż każda organizacja polityczna może być traktowana jako państwo, to drudzy uważają, że państwo jest tylko jedną z wielu istniejących obok siebie organizacji społeczeństwa. Zauważmy, że jeśli pierwsze stanowisko traktuje pojęcia państwa na tyle szeroko, że czyni je mało przydatnym jako narzędzie analizy materiału etnograficznego i historycznego, to drugie podejście rodzi pytania o kryteria różnicowania różnych form i typów organizacji politycznych, w tym i państwa, oraz początkuje tym samym kolejną fazę dyskusji².

Jeśli podzielamy opinię, że państwo jest jedynie jedną z wielu form organizacji politycznej, to musimy odpowiedzieć przede wszystkim na pytanie,

¹ Zob.: F. Fukuyama, *Budowanie państwa. Władza i ład międzynarodowy w XXI wieku*, przeł. J. Serwański, Dom Wydawniczy Rebis, Poznań 2005; J.S. Migdal, *Strong Societies and Weak States: State-Society Relations and State Capabilities in Third World*, Princeton University Press, Princeton 1988; Ch. Tilly, *Demokracja*, przeł. M. Szczubiałka, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008; Tenże, *Rewolucje europejskie 1492–1992*, przeł. E. Żelazna, Oficyna Wydawnicza Volumen, Warszawa 1997; Tenże, *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton University Press, Princeton 1975; Tenże, *War making and state making as organized crime*, [w:] *Bringing the State Back In*, red. P.B. Evans, D. Rueschemeyer, T. Skocpol, Cambridge University Press, Cambridge 1985, s. 170.

² Por. M. Tymowski, *Państwa Afryki przedkolonialnej*, Leopoldinum, Wrocław 1999, s. 6.

jakie zasadnicze cechy są właściwe organizacjom państwowym i niepaństwowym. Istniejące w literaturze europejskiej podejścia badawcze prezentują doświadczone rozumienie państwa jako terytorialnie określonej jednostki politycznej z centralistycznym systemem zarządzania, która posiada monopol na prawne stosowanie przemocy, a w jej ramach istnieją różne klasy społeczne oraz grupy etniczno-kulturowe³. Jedną z definicji kondensujących w sobie europejskie rozumienie tego, czym jest państwo mówi, że „państwo zakłada istnienie suwerennej władzy, której zwierzchność opiera się i na przyzwoleniu, i przymusie. Państwo łączy się z określonym terytorium, w ramach którego posiada monopol na sprawowanie władzy. Legitymizacja zakłada funkcjonowanie mitów i istnienie symboli, które zapewniają ideologiczną racjonalizację i usprawiedliwiają monopol państwa na sprawowanie zwierzchniej władzy”⁴. W konsekwencji społeczeństwa, które nie mają scentralizowanej władzy, aparatu administracyjnego i instytucji sądowych i w których nie ma podziałów społecznych ze względu na pozycję, prestiż czy bogactwo są społeczeństwami funkcjonującymi w ramach innej niż państwo formy organizacji politycznej⁵.

Założenie badawcze o państwie jako jednej z wielu form politycznej organizacji społeczeństwa rodzi także pytanie o to, jakie inne formy organizacji politycznej istniały poza państwem i jakie były relacje między państwowymi i niepaństwowymi strukturami. Chodzi zarówno o charakterystyki strukturalne tych organizacji, jak i charakter relacji między nimi, a konkretnie o pytanie, czy były to relacje wynikające ze współistnienia względnie autonomicznych struktur, czy też relacje wynikające z nieuchronnego przeradzania się form prostszych w bardziej złożone, a więc ewoluowania form przedpaństwowych w państwowe. Próby wyodrębnienia specyficznych poziomów integracji społecznej mieszczących się między wspólnotą pierwotną a nowoczesnym państwem zaowocowały typologizacją struktur przedpaństwowych,

³ Należy podkreślić, że nie istnieje jednolita terminologia odnosząca się do rodzajów segmentów/odrębności kulturowych w państwach/społeczeństwach sfragmentyzowanych (podzielonych, pluralnych, wielokulturowych, wieloetnicznych, wielonarodowych, wieloreligijnych, wielowyznaniowych). Na temat różnorodności terminów używanych na określenie rozmaitych segmentów/odrębności kulturowych w takich państwach/społeczeństwach pisze np. A. Posern-Zieliński, *Świat grup etnicznych*, [w:] *Wielka encyklopedia geografii świata*, t. 18, Wydawnictwo Kurpisz, Poznań 2000, s. 5–7. W tej monografii użyte zostały różne określenia w tej kwestii w zależności od kontekstu historycznego, a mianowicie: grupy etniczno-kulturowe, grupy etniczno-wyznaniowe, mniejszości religijno-etniczne, odrębność etniczno-narodowa, odrębność etniczna i narodowa.

⁴ Zob. *The State, Religion, and Ethnic Politics: Afghanistan, Iran, and Pakistan*, red. A. Banuazizi, M. Weiner, Ithaca University Press, Syracuse 1986, s. 7.

⁵ Zob. *African Political Systems*, red. M. Fortes, E. Evans-Pritchard, Oxford University Press, London 1940, s. 5.

wśród których kluczowe miejsce zajęło plemię⁶. Proces integracji składał się w tym układzie z następujących poziomów: rodzina – rodzina wielka – ród – plemię – państwo i nawiązywał do znanej formuły przedstawionej w 1877 r. przez Lewisa H. Morgana, który w odniesieniu do społeczności Irokezów mówił o rodzinie, rodzie (*gens*), fratrii i plemieniu⁷. W 1955 r. Kalervo Oberg wprowadził do literatury pojęcie *chiefdom* dla wydzielenia odrębnego poziomu integracji społecznego, stanowiącego z punktu widzenia charakterystyk strukturalnych ogniwo pośrednie między plemieniem a państwem⁸.

Nowe pojęcie, tłumaczone na język polski jako „wodzostwo”, mimo że znalazło trwałe miejsce w literaturze na oznaczenie poziomu integracji, odpowiadającego kluczowemu momentowi w procesie formowania się państwa⁹, zapoczątkowało ożywione dyskusje na temat charakterystyk strukturalnych tego poziomu integracji. Niektórzy autorzy kwestionowali celowości umieszczenia chiefdomu jako odrębnego szczebla w tym procesie¹⁰. W aspekcie tych dyskusji głębokiej krytyce poddane zostały koncepcje ewolucjonistyczne, głównie z powodu eksponowania nieuchronności i jednokierunkowości procesu integracji¹¹. Przeciwnicy tych koncepcji, prezentujący stanowisko pozytywistyczne, wskazywali, że badania szczegółowe nad konkretnymi przypadkami pokazują, iż przechodzenie od form prostszych do bardziej złożonych nie było procesem ani trwałym, ani ciągłym i że formowaniu się państw na jednych obszarach towarzyszyło rozpadanie się struktur państwowych na innych terenach. Niemniej trzeba przyznać, że badania w ramach podejścia ewolucjonistycznego zrodziły wiele ciekawych koncepcji dotyczących, na przykład gospodarki struktur przedpaństwowych, czy też uwarstwienia społecznego i skupiły się na takich zasadniczych dla formowania się państwa pytaniach, jak: okoliczności rodzenia się struktury posiadającej cechy państwa, relacje między częściami

⁶ Na przykład: I. Shapera, *Government and Politics in Tribal Society*, C.A. Watts, London 1956; E.R. Service, *Primitive Social Organization. An Evolutionary Perspective*, Random House, New York 1964; *Origins of the State. The Anthropology of Political Evolution*, red. R. Cohen, E.R. Service, Institute for the Study of Human Issues, Philadelphia 1978; *States in History*, red. J.A. Hall, Basil Blackwell, Oxford 1986.

⁷ Por. M.H. Fried, *The Notion of Tribe*, Cummings Publishing Company, Menlo Park 1975, s. 93.

⁸ K. Oberg, *Types of Social Structure Among the Lowland Tribes of South and Central America*, „American Anthropologist” 1955, t. 57, nr 3, s. 472–488.

⁹ Np. J.H. Steward, *Theory of Cultural Change: the Methodology of Multilinear Evolution*, University of Illinois Press, Urbana 1955.

¹⁰ Np. *Chiefdoms: Power, Economy, and Ideology*, red. T. Earle, Cambridge University Press, Cambridge 1991.

¹¹ Por. M. Tymowski, dz. cyt., s. 11.

składowymi organizacji politycznej społeczeństwa bezpieczeństwa, czynniki sprzyjające utrwaleniu nowo powstałej złożonej struktury itp.

Bliski Wschód jest regionem o jednych z najstarszych tradycji państwowości. Sięgają one czwartego i trzeciego tysiąclecia przed naszą erą, kiedy to neolityczne wspólnoty osiadłe dały początek miastom-państwom związanym z ośrodkami kultu oraz imperialnym społecznościom rolniczo-miejskim. Ira M. Lapidus uważa, że już wówczas uformowała się charakterystyczna dla tego regionu trójczłonowa struktura społeczna, obejmująca: 1) wspólnoty ludności rolniczej – osiadłej oraz nomadów – zorganizowane na podstawie więzów krwi, 2) organizacje religijne oraz 3) społeczne organizmy ludności miejskiej¹². Każdy z tych elementów wykształcił własną formę organizacji politycznej. W pierwszym przypadku była to amorficzna instytucja wodza, w drugim – równie słabo zinstytucjonalizowana organizacja obejmująca mistrza i uczniów, w trzecim – bardziej złożona oraz zhierarchizowana organizacja o utrwalonym przywództwie politycznym i zinstytucjonalizowanym aparacie przymusu. W każdym z tych przypadków inna była też więź łącząca członków wspólnoty, inne było społeczne spoiwo tworzące mniej lub bardziej trwałą grupę – w pierwszym przypadku były to więzy krwi i ideologia pokrewieństwa, w drugim – więzy formowane przez świadomość wspólnoty wyznawanej wiary, w trzecim – świadomość przede wszystkim wspólnego interesu wynikającego z faktu pozostawiania i funkcjonowania w jednej zbiorowości.

Literatura przedmiotu podkreśla strukturalną ciągłość Bliskiego Wschodu w czasach przedmuzułmańskich i muzułmańskich. W okresie bezpośrednio poprzedzającym nadejście islamu Bliski Wschód był podzielony na strefy wpływów dwóch rywalizujących ze sobą imperium – bizantyjskiego i sasanidzkiego. Ludność regionu integrowała – a jednocześnie różnicowała – przynależność do różnych Kościołów chrześcijańskich oraz lokalnych wspólnot pochodzeniowych: wielkich rodzin, linii rodowych, rodów, czy też – również lokalnych – wspólnot klientalnych bądź rezydencjalnych. W okresie tym na szczeblu lokalnym występowała wyraźna odrębność instytucji państwa i organizacji religijnych, mimo że na szczeblu centralnym autorytet władcy opierał się na religijnej charyzmie, a zakres jego władzy obejmował znaczącą kontrolę nad instytucjami religijnymi¹³.

¹² Zob. I.M. Lapidus, *Tribes and State Formation in Islamic History*, [w:] *Tribes and State Formation in the Middle East*, red. Ph.S. Khoury, J. Kostiner, University of California Press, Berkeley–Los Angeles–Oxford 1990, s. 44.

¹³ Tamże, s. 25.

Współoddziaływanie czy też współpraca trzech segmentów w procesie formowania się nowych państw jest bardzo wyraźna w pierwszych dekadach islamu, zarówno w odniesieniu do centralnych części, jak i terenów peryferyjnych. Ciekawe są w tym względzie, na przykład dzieje islamizacji Omanu, który to proces był wypadkową relacji między lokalnymi strukturami rodowymi (plemionami), miejscowymi wspólnotami religijnymi (w tym przypadku Kościołem nestoriańskim) oraz państwa oddziałującego z zewnątrz, z Mekki. Ten ostatni element wpływał pobudzająco na amorficzne struktury w kierunku ich konsolidacji w bardziej scentralizowany układ. Inną już sprawą jest, że w trakcie tych procesów jeden z uczestników – Kościół nestoriański – został wyeliminowany, lecz z punktu widzenia kompozycji całej struktury sytuacja nie uległa zmianie, gdyż religijne wspólnoty chrześcijańskie zostały zastąpione przez muzułmańskie.

W dalszym okresie rozwoju islamu trójczłonowa forma struktury społecznej i politycznej została zachowana, a nawet utrwalona. Zachowały się plemiona i konfederacje plemienne. Bractwa religijne zaczęły odgrywać prawdopodobnie jeszcze większą rolę niż poprzednio. Powstały nowe państwa imperialne. Era islamu przyniosła jednocześnie głęboką zmianę charakteru stosunków między członami struktury. Już w czasach wczesnego imperium muzułmańsko-arabskiego funkcjonowanie plemion, bractw religijnych i instytucji państwa zostało ujęte w ramy nowej religii. Rozwinęła się wówczas uniwersalna kultura religijna. W dobie tureckich migracji i rządów Seldżuków w XI i XII stuleciu ideały nowej kultury zostały przełożone na język wszystkich warstw społeczeństwa. W tym czasie zasadnicza część ludności Bliskiego Wschodu uległa islamizacji i zakończony został proces formowania się islamu jako systemu religijno-prawnego. Zostało zakończone kształtowanie się tożsamości kulturowej opartej na islamie oraz proces formowania się form państwowości i tożsamości politycznej odwołujący się do norm religijnych. W okresie od XVI do XIX wieku społeczeństwa bliskowschodnie uzyskały w ramach imperiów Osmanów, Safawidów oraz innych państw muzułmańskich formę, w której wkroczyły w erę nowożytną¹⁴.

W czasach nowożytnych nowym czynnikiem procesów państwowotwórczych okazały się mocarstwa europejskie, które uzyskały na Bliskim Wschodzie znaczne wpływy polityczne i ostatecznie podporządkowały sobie region.

¹⁴ Zob. szerzej: I.M. Lapidus, dz. cyt., s. 25–26; N.R. Keddi, *Structures précapitalistes dans le Moyen Orient*, [w:] *Structures et cultures précapitalistes*, Actes du colloque tenu à l'Université Paris VIII Vincennes sous le direction de René Gallissot, Editions Anthropos, Paris 1981, s. 271–289.

W jednych krajach i państwach obecność europejska miała formę rządów bezpośrednich, a w innych – dominacja europejska miała charakter ekonomiczny, zwłaszcza finansowy. W obydwu przypadkach miała miejsce zewnętrzna ingerencja w miejscowe struktury społeczne, ekonomiczne i polityczne, co czyni zasadnym pytanie o znaczenia tej ingerencji dla formowania się państw.

Po rozpadzie Imperium Osmańskiego w rezultacie I wojny światowej na mapie Bliskiego Wschodu pojawiły się nowe jednostki terytorialne – Republika Turecka i państwa arabskie. W ich ramach tworzone były nowe instytucje państwowe, a procesom tym towarzyszyły nowe zjawiska ideologiczne – formowanie się narodów. W ten sposób narodowe państwa zastąpiły struktury Imperium Osmańskiego, w których poszczególne grupy etniczne, religijne i plemienne tworzyły półautonomiczne wspólnoty znane jako millety. Nasuwa się pytanie: jaki był skutek tej zamiany?

Imperium Osmańskie istniało ponad 600 lat. Jego rozpad zwraca uwagę na drugi proces zachodzący równolegle z rodzeniem się nowych państw – na erozję i upadek istniejących już struktur państwowych. Na przestrzeni ponad 1400 lat od narodzin pierwszej wspólnoty muzułmańskiej Proroka Mahometa na mapie Bliskiego Wschodu narodziło się i rozpadło wiele struktur tego typu. Powstawanie organizacji o utrwalonym przywództwie politycznym i zinstytucjonalizowanym aparacie przymusu, a także ich rozpad rodzi wiele pytań, spośród których można postawić następujące: jaki wpływ na procesy państwowotwórcze miały plemiona i bractwa religijne; jaki był związek między rozwojem plemion i bractw a formowaniem się struktur określanych jako państwowe – czy był to prosty związek ewolucji, swojego rodzaju „przepoczwiania się” organizmów prostych w bardziej złożone, czy też były to związki oddziaływania wynikające ze współlistnienia jednej struktury obok drugiej; jakie były czynniki trwania i przyczyny rozpadu wielu państw bliskowschodnich, które były w swoim czasie potęgami regionalnymi i światowymi mocarstwami; jaki wpływ wywarł na procesy państwowotwórcze kolonializm; czy budowa państw narodowych w XX w. okazała się skuteczna?

Dla wielu historyków i politologów zajmujących się Bliskim Wschodem rozumienie państwa jako koherentnej i monolitycznej struktury sprawującej niepodzielną władzę na ściśle określonym terytorium jest zbyt sztywne i wąskie, aby oddać wszystkie niuanse bliskowschodniej rzeczywistości. Postulują oni traktowanie państwa jako jednej z wielu formacji społecznych, której struktura i funkcje nie muszą wszakże odpowiadać modelowi współczesnego państwa europejskiego, głównie ze względu na różnice w zakresie kontro-

lowania przez władze centralne przyporządkowanego im terytorium. I tak, Ronald Cohen uważa, że termin państwo nawiązuje do każdego i wszystkich rodzaju władzy, struktury i wartości, które tworzą i podtrzymują organizacyjne ramy społeczeństwa¹⁵. Dla Richarda Tappera istnienie nawet płynnych granic terytorialnych oraz słabych władz centralnych o ograniczonych prerogatywach stanowi wystarczające argumenty, aby mówić o funkcjonowaniu państwa. Jednak decydującym kryterium powinien być fakt istnienia na danym terytorium „heterogenicznej ludności”. Przy braku tego ostatniego elementu możemy mówić bardziej o istnieniu struktury typu wodzostwa niż o państwie – podkreśla Tapper¹⁶.

Zastrzeżenie Tappera jest godne uwagi. Trzeba przy tym wyjaśnić, że sformułowanie „heterogeniczna ludność” nie oznacza bynajmniej zróżnicowania wyłącznie etnicznego czy społecznego. Plemiona są przecież również ustrukturyzowane i hierarchiczne, a konfederacje plemienne tworzyła często ludność zróżnicowana etnicznie. Struktur tych nie traktujemy mimo to jako państwowych. Sformułowanie „heterogeniczna ludność” oznacza zróżnicowanie z punktu widzenia więzi społecznej integrującej mieszkańców w struktury; określa sytuację, kiedy ludność danego obszaru jest złączona w grupy na podstawie tak różnych motywów, jak więzy krwi, religia, wspólny interes. Te różne więzy lokują ludność w trwałe struktury, które częściowo nakładają się na siebie, a częściowo funkcjonują jedna obok drugiej.

W powyższych rozważaniach mamy do czynienia z dynamicznym ujęciem zagadnienia państwa i takich jego parametrów, jak: władza państwowa, legitymizacja władzy czy zwierzchność sądownicza. Konkretnie istniejące państwa różnią się między sobą pod względem osiągniętego poziomu wymienionych parametrów. Ich suwerenność terytorialna i sądownicza na danym terytorium może być częściowa. Gabriel Ben-Dor podkreśla, że zdolność państwa do efektywnego działania zależy od historycznych, kulturowych, gospodarczych i politycznych uwarunkowań istniejących na danym obszarze w określonym czasie. Jego witalność, rozumiana jako możliwość efektywnego rządzenia, stanowienia prawa, przystosowania się do pluralizmu, mobilności społecznej i aspiracji politycznych ludności może ulegać zmianom na przestrzeni czasu¹⁷.

¹⁵ R. Cohen, *Introduction*, [w:] *Origins of the State*, dz. cyt., s. 2.

¹⁶ R. Tapper, *Introduction*, [w:] *The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan*, red. R. Tapper, Croom Helm, London–Canberra, St. Martin's Press, New York 1983, s. 50.

¹⁷ Zob. G. Ben-Dor, *State and Conflict in the Middle East*, Westview, Boulder 1983, s.1–34.

W niniejszej pracy przedstawione zostały główne wątki dyskusji, prowadzonej przez europejską historię i antropologię na temat procesu integracji społecznej na muzułmańskim Bliskim Wschodzie. Wydaje się, że najbardziej znane prace teoretyczne o genezie państwa wykorzystywały, przede wszystkim, materiał historyczny dotyczący Ameryki Północnej, wysp Pacyfiku, Afryki¹⁸, a w mniejszym stopniu Bliskiego Wschodu w czasach islamu. Tymczasem region ten posiada bardzo długie tradycje państwowości, a jego historia zawiera ogromne bogactwo form i typów organizmów państwowych. Główne pytanie dotyczy tego, czy mechanizm formowania się państwa na muzułmańskim Bliskim Wschodzie wyrażał proces przeradzania się organizmów prostych w bardziej złożone, czy też – bardziej oddziaływanie wynikające ze współlistnienia jednych struktur obok drugich. Odpowiedzi na te pytania należy szukać zwłaszcza wykorzystując analizę funkcjonowania plemion pod kątem ich możliwości ewoluowania w kierunku bardziej złożonych struktur – wodzostwa i państwa. Innym polem poszukiwania odpowiedzi na powyższe pytanie może być analiza ruchów społecznych nastawionych na podbój i grabież, które dały początek imperiom Omajjadów i Abbasydów, państwom Almorawidów, Almohadów, Seldżuków, Safawidów i Osmanów. Zagadnienia stabilizacji nowej struktury łączą się z kolei ze szczególną organizacją społeczeństw bliskowschodnich, polegającą na zachowaniu przez główne ich segmenty szerokiej autonomii. Jednocześnie widoczna była integracja tych segmentów, co warunkowało powstawanie bardziej złożonej struktury politycznej. Problem jednak polegał na tym, że integracja ta była z reguły nietrwała i przejściowa, co prowadziło do odtwarzania pierwotnej struktury społecznej.

Stawianie w centrum dyskusji relacji między państwem a plemionami ma solidne podstawy¹⁹. Z punktu widzenia losów plemion i ich roli dziejowej Bliski

¹⁸ Na przykład: *The Early State*, red. H.J.M. Claessen, P. Skalnik, Mouton Publishers, The Hague–Paris–New York 1978; *The Early State in African Perspective. Culture, Power and Division of Labor*, red. S.N. Eisenstadt, M. Abitbol, N. Chazan, E.J. Brill, Leiden 1988; L. Poyer, *Egalitarianism in the Face of Hierarchy*, „Journal of Anthropological Research” 1993, t. 49, nr 2, s.111–133.

¹⁹ Literatura na temat roli bractw religijnych w procesach formowania się państwa na Bliskim Wschodzie jest bardzo bogata. Wybrane pozycje: J. S. Trimingham, *The Sufi Orders in Islam*, Clarendon Press, Oxford 1971; J. Chabbi, *L'émergence et la structure du confrérisme dans la société islamique médiévale*, [w:] *Structure et culture précapitalistes*, dz. cyt., s. 197–211; H.M. Adam, *Islam and Politics in Somalia*, „Journal of Islamic Studies” 1995, t. 6, nr 2, s. 189–221; H. Algar, *Religion and State in Iran 1785-1906*, University of California Press, Berkeley 1969; A.S. Ahmed, *Religion and Politics in Muslim Society*, Cambridge University Press, Cambridge 1983; R. Foltz, *The Central Asian Naqshbandi Connections of the Mughal Emperors*, „Journal of Islamic Studies” 1966, t. 7, nr 2, s. 229–239; R.J. Jenkins, *The Evolution of Religious Brotherhoods in North and Northwest Africa*, [w:] *Studies in West African Islamic History*, t. 1: *The Cultivators of Islam*, red. J.R. Willis, Frank

Wschód jest bowiem regionem unikatowym²⁰. Trwałość organizmów określanych jako plemienne dla historyka Bliskiego Wschodu jest jedną z najbardziej zastanawiających spraw. Podczas gdy w Europie Zachodniej plemiona Germanów, Celtów czy Gotów, tak potężne w basenie Morza Śródziemnego po upadku Rzymu w V w., zanikły w następnych pięciu wiekach jako forma organizacji społeczno-politycznej i utraciły – poza Szkocją, Irlandią i stepami południowej Rosji – znaczenie polityczne, to w Anatolii i Persji między 1000 a 1500 rokiem, w wyniku kolejnych najazdów ludów turecko-mongolskich, powstały potężne imperia kierowane przez elity wywodzące się z plemion, a same plemienne chiełdomy nie zanikły i jeszcze do niedawna odgrywały taką rolę, jaką na innych obszarach w odległej przeszłości miały wspomniane wyżej plemiona. Badacz świata zachodniego na pewno będzie się zastanawiał, jak to się stało, że plemiona nie znikły z pejzażu społeczno-politycznego Bliskiego Wschodu. Z drugiej strony, jak pisze Patricia Crone, wybitna islamolog, można zapytać jak to się stało, że Europa pozostała bez plemion i dlaczego Szwajcaria nie ma swoich Haszidów i Bakilów²¹.

Wielu autorów podkreśla dominację państwa nad społeczeństwem jako cechę strukturalną państw Bliskiego Wschodu. Hamza Alavi użył w 1979 r. terminu „over-developed state”, a Nazih N. Ayubi w 1994 r. terminu „over-stating” na określenie zjawiska przejmowania w II połowie XX w. przez instytucje państwowe funkcji w coraz to nowych dziedzinach życia społecznego: edukacji, ochronie zdrowia, opieki społecznej, planowania i rozwoju gospodarczego, nie mówiąc już o polityce i obronności²². To ‘przerośnięte’ państwo charakteryzowało się wielością instytucji i armią urzędników, których ingerencja w funkcjonowanie społeczeństwa wykraczała poza klasyczny model etatyzmu w demokratycznych systemach politycznych. W warunkach autorytaryzmu,

Cass, London–Totowa, N.J., 1979, s. 40–77; R. Loeffler, *Tribal Order and the State: The Political Organization of Boir Ahmad*, „Iranian Studies” 1978, t. 11, s. 145–171; L.G. Potter, *Sufis and Sultans in Post-Mongol Iran*, „Iranian Studies” 1994, t. 27, nr 1–4, s. 77–102.

²⁰ Na temat historycznych związków między państwem a plemionami przed islamem zob.: R. Grousset, *The Empire of the Steppes*, Rutgers University Press, New Brunswick, N.J., 1970; W. McGovern, *The Early Empires of Central Asia*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, N.C., 1939; O. Lattimore, *Inner Asian Frontiers of China*, Capitol Publishing Co., New York 1951; X. de Planhol, *Les fondements géographiques de l'histoire d'Islam*, Flammarion, Paris 1968.

²¹ P. Crone, *Tribes and States in the Middle East*, „Journal of the Royal Asiatic Society” 1993, t. 3, cz. 3, s. 353.

²² H. Alavi, *The State in Post-Colonial Societies: Pakistan and Bangladesh*, [w:] *Politics and the Third World*, red. H. Goulbourne, Macmillan, London 1979; N.N. Ayubi *Over-stating the Arab State. Politics and Society in the Middle East*, I.B. Tauris, London–New York 2009.

jakim cechowały się bliskowschodnie systemy polityczne, instytucje państwa stawały się narzędziem ubezwłasnowolnienia społeczeństwa i służyły ingerowaniu w życie prywatne obywateli. Ayubi odnosi zjawisko przerostu funkcji państwa w świecie arabskim do drugiej połowy XX w., kiedy rzeczywiście instytucje państwowe zaczęły regulować na szeroką skalę gospodarkę i stworzyły rozbudowane programy osłony socjalnej nad praktycznie wszystkimi warstwami społeczeństwa. Jednak w Turcji i Iranie zjawisko to wystąpiło już po I wojnie światowej, a dominacja państwa nad społeczeństwem była znana jeszcze wcześniej, bo w Imperium Osmańskim. Ayubi wskazuje na interesujący aspekt 'przerośniętego państwa'. Uważa mianowicie, że szeroki zakres funkcji instytucji państwowych oraz wszechobecność biurokracji państwowej nie świadczy wcale o skuteczności i sile takiego państwa, z czym należy się zgodzić. Z tezą Ayubiego korespondują wnioski badania Adhama Saouliego, który wiąże słabość państw bliskowschodnich ze zjawiskiem tzw. późnego uformowania się (*late formation, the late-forming state*), wyrażającego się w tym, że państwa bliskowschodnie powstały w XX w. najpierw jako jednostki terytorialne, a dopiero potem jako wspólnoty narodowe²³.

Na zjawisko silnych i słabych państw wskazywał już Ibn Chaldun, arabski uczony z XIV w., autor wielotomowej *Historii powszechnej*. Państwo rodzi się – według Ibn Chalduna – w związku z koniecznością chronienia danej zbiorowości przed zagrożeniami z zewnątrz, a kluczowym momentem w tym procesie jest wyłanianie się wspólnotowego przywódcy, który zdobywa przewagę nad innymi pretendencjami do przewodzenia. Przywódca wywodzi się z rodziny i rodu, co zapewnia mu poparcie przynajmniej części grupy. Jednak sama siła i pochodzenie nie decydują jeszcze o trwałości państwa. Konieczne jest wykształcenie się wspólnotowej więzi między członkami grupy oraz poczucie odpowiedzialności za wspólny los²⁴.

Słabość wielu państw bliskowschodnich przejawia współcześnie w formie tzw. państw upadłych (*failed states*). Zjawisko to zostało dostrzeżone w latach 90. XX wieku po ukazaniu się w 1988 r. artykułu Joela Migdala *Strong Societies and Weak States*. Kilka lat wcześniej zrodziła się koncepcja państwa „upadającego”, a wyrazili ją Gerlad B. Heldman i Steven R. Ratner w książce *Saving Failed States*. Autorzy ci zauważyli wówczas, że zjawisko to staje

²³ Zob. A. Saouli, *The Arab State. Dilemmas of late formation*, Routledge, London–New York 2012, s. 50–51.

²⁴ Por. Gh. Salamé, 'Strong' and 'Weak' States: A Qualified Return to the «Muqaddima», [w:] *The Arab State*, red. G. Luciani, University of California Press, Berkeley 1991, s. 29–33.

się dominujące w niektórych regionach świata. Problem upadania państw zaczęto postrzegać w związku z wydarzeniami w Somalii w 1993 roku. Konceptualizacja ówczesnych wydarzeń w niektórych regionach świata, w szczególności w tzw. Rogu Afryki, ale także w Afryce Zachodniej, zrodziła takie pojęcia, jak: państwo słabe (*weak state*), państwo dysfunkcyjne (*dysfunction state*), państwo wrażliwe (*impressible state*), państwo upadłe (*failed state*), państwo rozbite (*crushed state*), państwo zbójckie (*ruffianly state*). Zjawisko to wystąpiło z czasem również na Bliskim Wschodzie, gdzie po 2011 r. nastąpiła dezintegracja takich państw, jak Libia, Syria i Jemen, a wcześniej, po 2003 r., podobne procesy miały miejsce w Iraku. Państwa upadłe stały się poważnym zagrożeniem dla ładu międzynarodowego. Próby zrozumienia tego zjawiska na gruncie teorii zrodziły kilka tez odnośnie do mechanizmów funkcjonowania państwa, elementów decydujących o jego sile i stabilności, przyczyn kryzysów oraz współzależności między wymienionymi czynnikami. Na uwagę zasługuje teza Francisca Fukuyamy, który zwrócił uwagę, że dla zapewnienia bezpieczeństwa międzynarodowego należy wzmacniać słabe państwa przez „różne formy budowania narodu”. Teza ta odnosiła się wprawdzie do dziedziny stosunków międzynarodowych, ale wynika z niej jednoznacznie, że główną przyczyną słabości państwa jest słabość więzi łączących mieszkańców tego państwa i integrujących jego ludność w jedną wspólnotę.

Zagadnienie więzi społecznej, która łączy ludzi zamieszkujących dane terytorium i integruje ich we wspólnoty stanowi główne zagadnienie niniejszej pracy. Państwo jest rozumiane jako zespół instytucji, ale także – i może głównie – jako pewna idea, która jest bliska i wspólna mieszkańcom danego terytorium. Jej formowanie się zostało pokazane na przykładzie historycznych doświadczeń Bliskiego Wschodu po narodzinach islamu. Charakter tej więzi określa specyfikę państwa. Zagadnienie państwa jako idei, która rodzi się w ludzkiej świadomości i decyduje o jego trwałości, łączy się z zasadniczymi pytaniami: komu i realizacji jakich celów ma służyć państwo, a co za tym idzie, jaka powinna być jego organizacja polityczna (reżim polityczny, system polityczny, struktura terytorialna). Należy odnotować co najmniej dwie prace traktujące o problematyce idei państwa: Petera J. Steinbergera, *The Idea of the State* i Barry'ego Buzana *People, States and Fear: An Agenda for International Security. Studies in the Post Cold War Era*.

Oczywiście, kluczowe dla problematyki państwowości pozostaje zagadnienie legitymacji lub legitymizacji władzy państwowej. Należy podkreślić, że zarówno w polskim, jak i zachodnim piśmiennictwie istnieją w tym wzglę-

dzie pewne problemy terminologiczne. Roger Scruton wskazuje, że termin „legitymacja” oznacza to samo, co „prawomocność władzy” bądź „prawowite panowanie”. Pokrewny termin „legitymizacja” można zaś, zdaniem Scrutona, definiować jako „proces, za pomocą którego władza zyskuje akceptację rządzonych, wytwarzając przekonanie, że posiada legitymację”. Termin „legitymizacja” bywa jednak często używany w piśmiennictwie naukowym w tym samym znaczeniu, co termin „legitymacja”. Ogólnie problematyce władzy, w tym i jej legitymacji, poświęcona jest np. syntetyczna monografia autorstwa Jana Baszkiewicza *Władza*. Baszkiewicz wyróżnił też tradycyjne rodzaje legitymacji władzy w państwach muzułmańskich: boską, dynastyczną i „republikańską”, odniesioną do charydżytów, którzy wybierali swojego przywódcę w drodze wolnej elekcji²⁵.

Max Weber, klasyk tej problematyki, wyróżnił trzy typy legitymacji władzy państwowej: legalną, tradycyjną i charyzmatyczną, związaną z uczuciowym oddaniem rządzonych władcy²⁶. David Beetham uznał, że typologia Webera jest jednak zbyt ogólna, biorąc choćby pod uwagę różnorodność rodzajów władzy, które istniały w świecie w XX wieku²⁷. Seymour Martin Lipset pisze w ogóle o względności pojęcia legitymacji i uważa, że ludzie w państwie uznają istniejący w nim system polityczny jako posiadający legitymację lub nie w zależności od tego, czy wartości systemu odpowiadają wartościom przez nich wyznawanym. Lipset wyraża opinię, że „jednym z głównych źródeł legitymizacji jest [...] kontynuacja istotnych tradycyjnych instytucji integrujących w okresie przejściowym, gdy pojawiają się nowe instytucje”²⁸. Interesujący pogląd formułuje Christopher K. Ansell, podkreślając, że niedemokratyczna władza może być uznawana przez ludzi za legitymowaną z tego powodu, iż dysponuje siłą²⁹. Z kolei Donald A. Watt zwraca uwagę na to, że władza „posiada legitymację jedynie wówczas, gdy jest w stanie sprostać

²⁵ J. Baszkiewicz, *Powszechna historia ustrojów państwowych*, Wydawnictwo Arche, Gdańsk 1998, s. 70–71.

²⁶ M. Weber, *Trzy czyste typy prawomocnego panowania*, [w:] *Elementy teorii socjologicznych. Materiały do dziejów współczesnej socjologii zachodniej*, red. W. Derczyński, A. Jasińska-Kania, J. Szacki, PWN, Warszawa 1975, s. 539–550.

²⁷ D. Beetham, *Political Legitimacy*, [w:] *The Blackwell Companion to Political Sociology*, red. K. Nash, A. Cott, Blackwell, Oxford–Malden, MA, 2001, s. 107.

²⁸ S.M. Lipset, *Homo politicus. Społeczne podstawy polityki*, przeł. G. Dziurdzik-Kraśniewska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1995, s. 81–83.

²⁹ C.K. Ansell, *Legitimacy: Political*, [w:] *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, t. 13, red. N.J. Smelser, P.B. Baltes, Elsevier, Amsterdam 2001, s. 8706.

potrzebom obywateli w sferze pomyślności społecznej i ekonomicznej”³⁰. Wszystkie przytoczone opinie, w mniejszym lub większym stopniu, można odnieść do problematyki legitymacji/legitymizacji władzy na Bliskim Wschodzie w perspektywie historycznej.

Na koniec należy odnieść się do terminu „Bliski Wschód”. Jego pierwowzorem był angielski termin *Middle East*, którym zaczęli posługiwać się w latach 50. XIX w. pracownicy brytyjskiego Ministerstwa ds. Indii na określanie tych terytoriów, które nie były Dalekim Wschodem (*Far East*). W ich rozumieniu wszystko to, co nie było Dalekim Wschodem zostało Wschodem Bliskim, a czasami także Środkowym Wschodem. *Middle East* był więc z gruntu terminem nieprecyzyjnym, później odnoszono go do różnych terytoriów w zależności od potrzeb i okoliczności. Najczęściej określano tak kraje i państwa tzw. Lewantu, to znaczy te, które leżały na Wyzynie Palestyńsko-Syryjskiej oraz w Mezopotamii i tworzyły tzw. Żyzny Półksiężyc. Znajdowały się tu dzisiejsze: Syria, Jordania, Liban, Izrael, Autonomia Palestyńska i Irak. Ponieważ na mapie tworzyły półkrąg i posiadały urodzajne gleby, nazwane zostały Żyznym Półksiężycem. Termin „Bliski Wschód” był więc najczęściej odnoszony do Lewantu, a czasami obejmował także Turcję i Egipt. W innych przypadkach pojęcie Bliski Wschód obejmowało kraje i państwa Półwyspu Arabskiego, a w ostatnich dwóch dekadach do obiegu naukowego wprowadzony został termin *Greater Middle East*, odniesiony do Lewantu z Egiptem i Turcją oraz do Półwyspu Arabskiego, ale także do Maghrebu w Afryce Północnej, Azji Środkowej, Kaukazu i Iranu. To ostatnie państwo oraz Afganistan i częściowo Pakistan mieściło się też w pojęciu „Środkowy Wschód” (ang. *Near East*), które tradycyjnie odnoszono do obszarów starożytnych cywilizacji. W proponowanej książce region Bliskiego Wschodu obejmuje trzy podregiony geograficzne: Półwysep Arabski i Wyzynę Irańską, Wschodnie Śródziemnomorze oraz Afrykę Północną, a więc w znacznej części obszar nazwany w końcu XX w. *Greater Middle East*. Na pierwszy podregion składają się dzisiejsze państwa leżące na Półwyspie Arabskim: Arabia Saudyjska, Kuwejt, Bahrajn, Katar, Oman, Zjednoczone Emiraty Arabskie i Jemen oraz Iran i częściowo Afganistan; drugi podregion obejmuje dzisiejsze państwa: Egipt, Sudan, Jordanię, Izrael, Autonomię Palestyńską, Liban, Syrię, Irak i Turcję; trzeci – Tunezję, Libię, Algierię, Maroko i Mauretanię. W książce znajdują się odnie-

³⁰ D.A. Watt, *Legitimacy*, [w:] *International Encyclopedia of Government and Politics*, t. 1, red. F.N. Magill, Fitzroy Dearborn, London–Chicago 1996, s. 761.

sienie także do wydarzeń w Azji Środowej. Takie rozumienie terminu „Bliski Wschód” wynika z tego, że procesy historyczne omawiane w książce odnoszą się do okresu znacznie wcześniejszego niż połowa XIX w., nie mówiąc już o dwóch ostatnich dekadach, kiedy to narodziło się współczesne rozumienie Bliskiego Wschodu. Poza tym analizowane procesy państwowotwórcze objęły obszary w czasach, kiedy nie było jeszcze dzisiejszych państwowych granic. W tych czasach nie był jeszcze znany sam termin „Bliski Wschód”. Mimo że nie jest on do końca precyzyjny, posługiwanie się nim jest użyteczne.

Prezentowana praca powstała jako rezultat projektu badawczego Narodowego Centrum Nauki, który realizowałem w latach 2012–2014, jakkolwiek prace bibliograficzne oraz opracowania częściowych zagadnień prowadzone były i powstawały we wcześniejszych latach.

Wyrażam gorące podziękowania Towarzystwu Edukacyjnemu Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego za nieocenioną pomoc przy wydaniu książki oraz recenzentom – prof. dr hab. Hassanowi Jamsheerowi i dr hab. Krzysztofowi Trzcíńskiemu za cenne uwagi merytoryczne.

Rozdział I.

Czynniki państwowotwórcze

1. Produktywność

Jedną z koncepcji formowania się państwa określana jest jako model rozszerzającego się społeczeństwa, a więc ewolucji takich pierwotnych form integracji społecznej, jak rodzina, horda (*band*) czy plemię w kierunku bardziej rozwiniętych form, charakteryzujących się znacznym zagęszczeniem demograficznym, będącym następstwem wzrostu produktywności, a także większą złożonością i bardziej skomplikowanym układem elementów składowych¹.

1.1. Efekt gospodarczy

W sferze gospodarki charakterystyczne było uformowanie się centralnego ośrodka podziału wytwarzanego produktu, co odróżnia tę strukturę od innych, bardziej prostych form integracji, w których główną formą aktywności gospodarczej jest bezpośrednia wymiana dóbr przez wytwórców. W sferze religijnej lokalne rytuały były zastępowane przez ceremonie i obrzędy o szerszym społecznym zasięgu. Chodziło także o istnienie względnie określonych granic terytorialnych oraz załączków centralnego aparatu administrowania z główną pozycją wodza, która to pozycja była dziedziczona przez jedną rodzinę lub jeden ród. W porównaniu z państwem monopolu użycia siły nie występował w tym przypadku jeszcze tak wyraźnie, gdyż centralny ośrodek władzy nie dysponował jeszcze formalnym, a tym bardziej legalnym aparatem przymusu².

¹ Zob.: Ch.K. Maisels, *The Emergence of Civilization. From Hunting and Gathering to Agriculture, Cities, and the State in the Near East*, Routledge, London–New York 1995, s. 43; E. Gellner, *Postmodernism, Reason and Religion*, Routledge, London–New York 1992, s. 9–10.

² Por.: B.J. Price, *Secondary State Formation: an Explanatory Model*, [w:] *Origins of the State. The Anthropology of Political Evolution*, red. R. Cohen, E.R. Service, Institute for the Study of Human Issues, Philadelphia 1978, s.179–183; M.H. Fried, *The State, the Chicken and the Egg: or What Came First?*, [w:] *Origins of the State*, dz. cyt., s. 35–47; E.R. Service, *Origins of the State and Civilization. The Process of Cultural Evolution*, W.W. Norton and Company, New York 1975; *The Early State in*

Wśród czynników, które sprzyjały powstawaniu struktur protopaństwowych wymienia się często irygacyjne rolnictwo. Jak wiadomo, wielu autorów upatrywało w tym czynniku jedną z podstaw tzw. azjatyckiego sposobu produkcji. Wydaje się jednak, że rolnictwa irygacyjnego nie można traktować jako *conditio sine qua non* procesów państwowotwórczych. Nie wszystkie złożone struktury typu wodzostwa powstawały wyłącznie na terenach nawadnianych. Niektóre z nich, jak na przykład emiraty Arabii Centralnej rodziły się w warunkach gospodarki mieszanej – irygacyjnego rolnictwa w oazach i gospodarki pasterskiej. Rolnictwo irygacyjne było bardzo ważne dla wzrostu wydajności pracy, produktywności i stabilizacji władzy, ale stanowiło jeden z wielu elementów optimum ekologicznego, w którym formowały się protopaństwa³.

Niektórzy autorzy podkreślili znaczenie czynnika demograficznego. Wzrost liczby ludności przy ograniczonych zasobach naturalnych powodował nadmierną eksploatację tych zasobów, a to z kolei rodziło tendencje do scentralizowanego ich kontrolowania lub nawet zawłaszczania przez pewne grupy⁴. Procesy integracji politycznej ulegały przyśpieszeniu zwłaszcza tam, gdzie wzrastająca liczebnie ludność nie miała możliwości wyjścia na sąsiednie tereny zajęte przez inne wspólnoty. Wiadomo, na przykład, że w Arabii Centralnej, gdzie tereny zasobne w wodę były bardzo ograniczone, wzrastająca gęstość zaludnienia była przyczyną wielu fal migracji części ludności w ogóle poza Półwysep Arabski. Wyjście wspólnoty poza pewne optimum demograficzne prowadziło więc albo do integracji całego organizmu społecznego na wyższym poziomie organizacyjnym, albo do jego dezintegracji, ale w każdym przypadku oznaczało wzrost jego złożoności. Jakie były źródła zagęszczenia ludnościowego? Czy było ono procesem samoistnym stanowiącym w związku z tym pierwotny impuls w formowaniu się scentralizowanej struktury czy też było uwarunkowane innymi zjawiskami i stanowiło wobec nich proces wtórny? Oto tylko niektóre pytania związane z demograficznymi aspektami zagadnienia.

Na szczególną uwagę zasługuje zagadnienie maksymalizacji efektu gospodarczego jako impulsu integrującego amorficzne wspólnoty etniczne w scen-

African Perspective. Culture, Power and Division of Labor, red. S.N. Eisenstadt, M. Abitbol, N. Chazan, E.J. Brill, Leiden 1988.

³ Taki punkt widzenia prezentuje m.in. B.J. Price, *Secondary State Formation: an Explanatory Model*, [w:] *Origins of the State*, dz. cyt., s. 179–183.

⁴ Por. M.H. Fried, *The State, the Chicken and the Egg: or What Came First?*, [w:] *Origins of the State*, dz. cyt., s. 35–47.

tralizowane polityczne struktury. W sprzyjającym środowisku ekologicznym racjonalne wykorzystanie zasobów i intensyfikacja pracy prowadziły do pojawienia się produktu ponadniezbędnego, co z kolei było podstawą do formowania się centralnego ośrodka podziału⁵. Sama intensyfikacja prowadziła do współzależności zróżnicowanych grup i decydowała o nowym typie organizacji, którą Elman R. Service określa jako organizację organiczną w odróżnieniu od segmentarnej organizacji hordy i plemienia⁶.

Kwestia politycznego przywództwa była decydująca w procesie powstawania struktury i miała zasadnicze znaczenie dla jej trwałości. Przewodzenie jako odrębna funkcja istniało już na wcześniejszych etapach integracji i było uwarunkowane samym funkcjonowaniem grupy – organizowaniem pracy, rozstrzyganiem sporów, a nade wszystko koniecznością obrony grupy przed zagrożeniami z zewnątrz⁷. Pozycja ogólnospółnotowego przywódcy była w tych ostatnich sytuacjach przejściowa i traciła rację bytu w miarę zanikania zewnętrznego niebezpieczeństwa. Cechowało ją ponadto to, że była oparta nie na przymusie, lecz na sile tradycji i osobistym autorytecie wodza. Jednak w miarę rozrastania się grup lokalnych, pogłębiania się ich segmentacji i formowania się wspólnot wielorodowych podstawy przewodzenia zaczęły ulegać poważnym modyfikacjom. Coraz większego znaczenia zaczęły nabierać elementy właśnie przymusu, który traktuje się jako najważniejszy element procesów państwowotwórczych w ogóle i instytucjonalizacji władzy w szczególności⁸.

1.2. Osadnictwo w Arabii

Przykładem analizy w ramach koncepcji rozszerzającego się społeczeństwa jest praca Uwidaha M. Al-Juhany'ego *The History of Najd Prior to the Wahhabis: A Study of Social, Political and Religious Conditions in Najd During Three Centuries Preceding the Wahhabi Reform Movement*⁹. Warto zwrócić uwagę na to, że dzieje osadnictwa i rolnictwa w Nadżdzie, krainie w Arabii Centralnej, sięgają V–IV tysiąclecia p.n.e., a więc czasów neolitu. Z tego okresu pochodzą

⁵ Por. np. T. Earle, *Economic and Social Organization of a Complex Chiefdom: the Halelea District, Kana'i, Hawaii*, University of Michigan, Ann Arbor 1979, s. 192–195.

⁶ E.R. Service, dz. cyt., s. 141.

⁷ Por. np. E.R. Service *The Hunters*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NJ, 1966.

⁸ E.R. Service, *Origins of the State and Civilization*, dz. cyt., s. 155.

⁹ U.M. Al-Juhany, *The History of Najd Prior to the Wahhabis: A Study of Social, Political and Religious Conditions in Najd During Three Centuries Preceding the Wahhabi Reform Movement*, University of Washington, Ph.D., 1983.

resztki dużej obwałowanej osady na północ od Ar-Rijadu niedaleko studni As-Sumama¹⁰. W III tysiącleciu lat p.n.e. w dolinach Południowego Nadźdu rozwinięte było rolnictwo irygacyjne oraz uprawa sorgo, jęczmienia i pszenicy. W tym okresie w Arabii udomowiony został wielbłąd, co miało ogromny wpływ na rozwój osadnictwa oraz zajęcia ludności. Szczególnie dogodne warunki ludzie znaleźli w Wadi Hanifie, biegnącej między górami Tuwajk oraz wzniesieniami Dżubajl. Osady Al-Ujajna, Al-Dżubajla, Ad-Dirijja oraz Ar-Rijad tworzą tu krainę znaną jako Al-Arid. Wraz ze znajdującym się na południe Al-Chardżem stanowiła ona region znany jako Al-Jamama. W połowie I tysiąclecia p.n.e. rozwinęły się tu osady rolnicze, będące jednocześnie ogniwami w dalekosiężnym handlu karawanowym Arabii. Nadźdyjskie tradycje ustne mówią o plemionach Tasmów i Dżadisów, którzy osiedli w Wadi Hanifie ok. 300 r. p.n.e. Po tym jak Tasmowie i Dżadisowie wymarli, ich porzucone domostwa zostały zajęte przez plemiona Banu Hanifów, które napłynęły do Arabii Centralnej z południa Półwyspu Arabskiego¹¹.

Al-Juhany bada okoliczności i przyczyny powstania w końcu XVIII wieku w centrum Półwyspu Arabskiego nowej struktury politycznej, która znana jest w historii jako państwo wahhabickie – załóżek dzisiejszej Arabii Saudyjskiej. Autor ten uważa, że w XVI–XVII stuleciach Nadźd przeżywał okres znaczącego rozwoju, który przejawiał się głównie wzrostem liczby ludności regionu, zarówno jeśli chodzi o ludność osiadłą, jak i koczowniczą. Umocniło się osadnictwo i powstały nowe osady, które zaczęły odgrywać ważną rolę polityczną. Wzrost liczby ludności przy danych zasobach naturalnych spowodował eksploatację tych zasobów, co z kolei pobudziło tendencje do centralnego ich kontrolowania lub nawet zawłaszczania przez pewne grupy. Al-Juhany wskazuje, że w Nadździe znacznie rozwinęło się nauczanie i zwiększyła się liczba uczonych mężów, o czym świadczą ich biografie. Cała struktura potrzebowała nowej organizacji politycznej, która zdołałaby zagwarantować bezpieczeństwo i dalszy pokojowy rozwój. Jednocześnie potrzebny był system ideologiczny, który zintegrowałby wspólnotę. Ruch religijny wahhabizmu i wahhabickie państwo było więc – we-

¹⁰ H. Abu Duruk, *The Excavation of a Neolithic Site at Thumama*, „Atlat: The Journal of Saudi Arabian Archaeology” 1984, t. 8, s. 109–112.

¹¹ Zob.: H. al-Dżasir, *Madīnat ar-Rijad abr atwar at-tarīch*, Mu’assat Dar al-Jamama li-l-Bahs wa-t-Tardżama wa-n-Nasr, Ar-Rijad 1966, s. 18–33; Abd Allah Ibn Abd al-Aziz Al Muflīh al-Dżazalin, *Tarīch al-Afladż wa hadaratihā*, Matba Safir, Ar-Rijad 1992, s. 27–28; R.W. Bulliet, *The Camel and the Wheel*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1975, s. 28–38; W.P. Heinrichs, *Tasm*, [w:] *The Encyclopaedia of Islam*, t. 10, (New Edition), E.J. Brill, Leiden 2000, s. 359–360.

dług autora – naturalnym rezultatem społeczno-gospodarczego rozwoju społeczeństwa centralnej Arabii¹².

Analiza Al-Juhany'ego wzbudziła poważne zastrzeżenia, które można odnieść i do innych prób zrekonstruowania procesów społeczno-ekonomicznych pod kątem wskaźników ilościowych. Chodzi przede wszystkim o dostęp do odpowiednich źródeł i danych statystycznych, a także o interpretację poznanych zjawisk. W przypadku Al-Juhany'ego rodzi się na przykład pytanie, czy każde przemieszczenie się ludności z Nadżdu należy oceniać jako rezultat przekroczenia przez lokalną społeczność optimum demograficznego. W wielu przypadkach mogło chodzić o sezonowe ruchy migracyjne, a nawet o exodusy spowodowane załamaniem się lokalnego systemu społecznego¹³.

Fragmentaryczne źródła mówią, że ożywienia gospodarcze podobne do tego, które stało się przedmiotem badań Al-Juhany'ego, miały miejsce już wcześniej i były zjawiskiem zachodzącym periodycznie w Arabii. Jedno z nich miało miejsce w XIV wieku. Tak wynika z opisu Ibn Battuty, który w 1331/1332 r. przyплыł do Al-Katifu w Al-Ahsie, skąd wyruszył w głąb łądu. Podróżnik ten dotarł najpierw do osady Al-Hadžar w oazie Al-Ahsa, a następnie do Al-Hadžru w Al-Jamamie. Osada ta tętniła życiem. Wszędzie były gaje, palmy daktylowe i płynęły strumienie życiodajnej wody. Mieszkańcy należeli do Banu Hanifów, na których czele stał szejk Tufajl Ibn Ghanim. Nie wiadomo dokładnie, co było przyczyną ożywienia w Al-Jamamie w czasie, na który przypadła podróż Ibn Battuty. Bardzo możliwe, że osady zaczęły korzystać na rozwoju handlu w Zatoce Perskiej, gdzie powstało imperium handlowe władców perskiej wyspy Kajs. Z Al-Ahsy wywożono wówczas perły, daktyle oraz konie do Indii. Zapotrzebowanie na te zwierzęta było bardzo duże i jest prawdopodobne, że część koni trafiała do portów Al-Ahsy z Al-Jamamy. Umocniona gospodarcza Al-Ahsa przejęła w XV w. kontrolę polityczną nad Al-Jamamą. Władcy Al-Ahsy z dynastii Dżabrydów popierali rozwój handlu karawanowego i karali twardą ręką plemiona, które napadały na kupców i na osady¹⁴.

¹² U.M. Al-Juhany, dz. cyt., s. 124, 152, 198, 225–257, 284, 198, 301.

¹³ Zob. polemikę z Al-Juhanym: M. Cook, *The Expansion of the First Saudi State: the Case of Washm*, [w:] *The Islamic World, from Classical to Modern Times: Essays in Honor of Bernard Lewis*, red. C.E. Bosworth, Ch. Issawi, R. Savory, A.L. Udovitch, The Darwin Press, Princeton 1989, s. 677–678.

¹⁴ Zob. Ibn Battutah, *The Travels of Ibn Battuta A.D. 1325-1354*, t. 1–2, edited and annotated from the text of Defrémery and Sanguinetti, by H.A.R. Gibb, Hakluyt Society, Cambridge 1958, t. 1, s. 410–411.

W wieku XV nastąpiło kolejne ożywienie gospodarcze w Arabii Centralnej oraz towarzyszyła temu stabilizacja polityczna. Region przez kilka lat uniknął wielkich susz i nalotów szarańczy. Wśród osad, które najbardziej skorzystały z tego były osady Al-Ujajna i Ad-Dirijja w Wadi Hanifie. Do regionu zaczęły napływać plemiona z innych części Arabii, dzięki czemu opuszczone wcześniej osady zaludniły się¹⁵. Zmiany ludnościowe i polityczne w Al-Jamamie w XV w. ilustruje historia osady Ad-Dirijja. W latach 40. XV w. niejaki Ibn Dir, szejk Al-Hadźdru, zaproponował swoich kuzynom z rodu Muradów, którzy mieszkali na wybrzeżu Zatoki Perskiej w miejscu Ad-Dirijja niedaleko Al-Katifu, aby przenieśli się do Al-Jamamy i zasiedlili tutejsze tereny. Al-Muradowie przybyli do Al-Jamamy ok. 1446 r. pod wodzą Maniego al-Murajdiego i otrzymali tereny Al-Ghasiba i Al-Mulajbid na północy Al-Jamamy. Założyli tam osadę, która nazwali Ad-Dirijja. Osada szybko się rozwijała i na początku XVI w. stała się głównym obok Al-Ujajny ośrodkiem politycznym w Wadi Hanifie. Al-Muradowie wyparli ród Jazidów sąsiadujący z nimi na północy i zajęli ich tereny. Ich ród rozrósł się i wyodrębniły się z niego trzy linie. Podczas gdy główna linia została w Ad-Dirijji, to druga przeniosła się do osady Durma na zachodniej stronie Dżabal Tuwajku i wkrótce przejęła kontrolę nad tą osadą. Trzecia linia rodu Muradów wyemigrowała na północ od Ad-Dirijji i osiadła w osadzie Aba al-Kibas. W Al-Ujajnie, drugiej pod względem znaczenia osadzie w Wadi Hanifie, rządził ród Mu'ammarów¹⁶.

Po okresach ożywienia następowało pogorszenie, które prowadziło do rozpadu integrujących się wspólnot rodowo-plemiennych. Sytuacja gospodarcza i społeczna w Nadździe pogorszyła się w latach 20. XVII w. z powodu długotrwałych suszy oraz nalotów szarańczy. Trudne warunki ekologiczne utrzymały się przez co najmniej 50 lat i spowodowały trwałe przemieszczenia się ludności, zwłaszcza pasterzy, którzy przymierali głodem. Część z nich udała się na północ w kierunku Syrii, a część – ku wybrzeżom Zatoki Perskiej. Wśród tych drugich były plemiona Utubów z Al-Afladzu, które wyemigrowały w rejon Kuwejtu oraz na Bahrajn. Wywodzące się z tych plemion rody Sabahów i Chalifów przejęły wkrótce władzę na zajętych terenach. W samym Nadździe wśród głównych osad zaczyna być wymieniany Ar-Rijad. Nazwa ta, oznaczająca dosłownie 'ogród', odnosiła się początkowo do terenów otacza-

¹⁵ Por. M. Al-Juhany, dz. cyt., s. 9–11, 108–113, 152–155, 167–168, 226; H. al-Dżasir, dz. cyt., s. 85.

¹⁶ Zob. W. Facey, *Riyadh. The Old City. From Its Origins until the 1950s*, Immel Publishing, London 1989, s. 87–88.

jących osadę Al-Mukrin, gdzie rosło wiele gajów palmowych, ale stopniowo zaczęła oznaczać także samą osadę¹⁷.

Jest bardzo prawdopodobne, że w warunkach Arabii Centralnej oddziaływanie czynników endogenicznych było ściśle związane lub wręcz było następstwem oddziaływania czynników zewnętrznych, przede wszystkim ożywienia wymiany handlowej na tle szerszego zjawiska aktywności europejskich kompanii handlowych na Wschodzie po 1600 roku. Takie były początki osad–państw na arabskim wybrzeżu Zatoki Perskiej: Al-Kuwajtu, Al-Manamy na Bahrajnie, Dubaju czy Abu Zabi. Organizm społeczny Al-Kuwajtu, na przykład, funkcjonował do połowy XVIII wieku bez stałej zwierzchniej władzy administracyjnej, a poszczególne grupy rodowe rządziły się swoimi prawami. Stosunki międzygrupowe regulowane były przez akceptowane powszechnie zwyczaje, wśród których najważniejszym było prawo zemsty rodowej. W sprawach spornych mniejszej wagi zwracano się do alimów, osób powszechnie szanowanych, znanych z bezstronności i cenionych za znajomość zwyczajów. Kiedy spory dotyczyły interesów całych grup, arbitrażem zajmowała się tworzona *ad hoc* rada starszych, reprezentująca poszczególne grupy rodowe. W pierwszej połowie XVIII wieku Zatoka Perska stała się terenem wzmożonej aktywności europejskich kompanii handlowych, co pobudziło rozwój lokalnych osad¹⁸.

Wiele wskazuje na to, że wzrost złożoności całego organizmu społecznego spowodował, że dotychczasowy mechanizm samoregulacji okazał się niewystarczający. Mamy informacje o ujawniających się różnicach interesów między rodami i częstych konfliktach. Nie bez znaczenia był czynnik zagrożenia zewnętrznego. Wzrastająca zasobność mieszkańców osady przyciągała uwagę wojowniczych koczowników i osada stała się obiektem wielu ataków. Według przekazów, w połowie XVIII wieku grupy rodowe Al-Kuwajtu wybrały swojego przywódcę, którym została głowa najbardziej wpływowej w tym czasie rodziny. Czynnik zagrożenia zewnętrznego oraz konieczność regulowania w inny sposób stosunków w samej osadzie określiły więc powstanie ośrodka władzy, co zapoczątkowało proces przekształcania się zróżnicowanej etnicz-

¹⁷ Zob. M. Al-Juhany, dz. cyt., s. 170, 215–216; H. Al-Dżasir, dz. cyt., s. 91.

¹⁸ Jeśli na początku XVIII wieku w osadzie Al-Kuwajt istniało kilkadziesiąt domostw, to w latach 60. tego samego stulecia, według duńskiego podróżnika Carstena Niebuhra, w osadzie mogło przebywać nawet do 10 tys. osób – zob. C. Niebuhr, *Travels Through Arabia, and Other Countries in The East*, t. 1–2, G. Mudie, Edinburgh 1792 (reprint: Beirut 1972), t. 2, s. 127. Liczba ta wydaje się mało prawdopodobna, ale to, że osada rozrosła się na przestrzeni kilkudziesięciu lat jest niewątpliwe.

nie ludność osady w zintegrowaną społeczność z ustabilizowanym przywództwem politycznym¹⁹.

Integracji politycznej sprzyjał proces osiedlania się nomadów. Ten czynnik był decydujący dla uformowania się wielu emiratów w Arabii w XVII wieku. Niektóre z nich upadły, ale inne dały początek struktutom państwowym, jakim stał się w XX w. Hidżaz, a w XX w. – Arabia Saudyjska. W opisie Arabii Centralnej Carstena Niebuhra z końca XVIII w. czytamy, że „miasta i osady podzielone są między tyłoma władcami, że prawie każda osada ma swojego niezależnego emira”²⁰. Podobny obraz Arabii Centralnej pozostawił Husajn Ibn Ghunnam, kronikarz wahhabicki z połowy XVIII wieku. Píše on, że w każdej krainie i w każdym plemieniu byli emirowie i szejkowie, którzy na swoim obszarze rządili swoimi ludźmi jak udzielni władcy. Najsilniejszymi były emiraty Al-Aridu: Ad-Dir’ijja, Al-Ujajna i Manfuha²¹.

Osady Arabii były przede wszystkim osadami rolniczymi. Uprawa roli na terenach przylegających do osad stanowiła źródło utrzymania mieszkańców wszystkich ważniejszych osad Arabii centralnej i północno-wschodniej. Drugim zajęciem ludności osad był handel z koczownikami, a dopiero na następnym miejscu rzemiosło. Osady powstawały z reguły w oazach. Początki wielu osad wiązały się z powstawaniem kulbanów – obwałowanych gliną lub kamieniami gajów palmowych zakładanych wokół studni. Latem w kulbanie mieszkało kilka osób, które dbały o gaj. Po zbiorze daktyli opuszczały one kulban. Obwałowania miały chronić przed rabusiami, zwłaszcza koczownikami²².

Stolica pierwszego emiratu wahhabickiego – Ad-Dir’ijja – powstała na miejscu kilku niedużych oaz, które z czasem rozrosły się i połączyły w jedną osadę. Ludność osiadła wywodziła swoje pochodzenie od koczowników z określonych grup etnicznych i utrzymywała ze swoimi etnicznymi braćmi ścisłe kontakty. Osady dzieliły się na kwartały zamieszkałe przez ludność jednorodną etnicznie. Kwartały zachowywały autonomię i posiadały własne sa-

¹⁹ Szerzej na ten temat zob. J. Zdanowski, *Czynniki integracji społecznej Kuwejtu w okresie przednaftowym*, Instytut Wydawniczy Sonor, Warszawa 1990.

²⁰ C. Niebuhr, dz. cyt., t. 2, s. 128–129.

²¹ H. Ibn Ghunnam, *Tarich Nadžd al-musamma “raudat al-afkar wa-l-afham”*, cz. 1–3, Matba al-Muduni al-Mu’assa as-Su’udijja bi-Naszr, Ar-Rijad 1961, cz. 3, s. 90.

²² Ch.M. Doughty, *Travels in Arabia Deserta*, t. 1–2, Cambridge University Press, Cambridge 1888, t. 1, s. 290–291; G.A. Wallin, *Notes Taken During a Journey through Part of Northern Arabia in 1848*, „Journal of the Royal Geographical Society of London” 1850, t. 20, s. 85; H. St John Bridger Philby, *The Heart of Arabia. The Record of Travel and Exploration*, t. 1–2, Constable, London 1922, s. 125–126.

morządy. Centralnym punktem każdej większej osady była warownia – *kasr*, do której przylegał *manah* – główny plac. W pobliżu znajdował się *suk* – bazar, przy którym mieszkali kupcy i rzemieślnicy. Osada taka opasana była pojedynczym lub podwójnym obwałowaniem z wrotami, które były zamykane na noc. Nawet niewielkie osady i leżące poza nimi pojedyncze gaje palmowe miały gliniane obwałowania²³.

Wszędzie były wieże obronne zwane maftulami lub burdzami. Poszczególne kwartały zajęte były przez hamule lub inaczej džama'a, czyli wspólnoty łączące kilka małych lub wielkich rodzin wywodzących swoje pochodzenie od wspólnego rzeczywistego przodka. „Dżama'a – pisał w II poł. XIX w. podróżnik Charles M. Doughty – to naturalny związek gospodarstw domowych powstały na bazie przekonania o pochodzeniu jego członków od jednego dżada, tzn. praojca. Członkowie wspólnoty uznawali władzę najstarszego ojca, głowy całej grupy. Tylko takie rodzinne i krewniacze związki gwarantowały bezpieczeństwo i życie w tym ogarniętym anarchią i opustoszałym kraju. Obcy, którzy przyłączali się do džama'a, byli traktowani jako sojusznicy swoich przyjaciół. Ci, których uwolniono, stawali się klientami domu swoich byłych właścicieli. Ich dzieci, podobnie jak i dzieci przyjętych do wspólnoty obcych, były traktowane na równi z dziećmi pochodzącymi od przodka: wszyscy byli «stryjecznymi braćmi». [...] Dżama'a w oazach są bractwami, które zamieszkują oddzielne kwartały. Kiedy dochodzi do sporów między członkami różnych džama'a, ich przywódcy starają się pogodzić strony, chociaż w dużych oazach, jak Anajza, które same się rządzą, mieszkańcy zwracają się o rozstrzygnięcie sporów do emira, który zasiada w madżlisie, podobnie jak wielki szejka u nomadów. Dopóki wahhabici nie wprowadzili władzy cywilnej, mieszkańcy większości osad byli stale skłócenii ze sobą – jedna džama'a występowała przeciwko drugiej, jeden suk przeciwko drugiemu [...]”²⁴.

Osady Arabii znajdowały się albo pod kontrolą plemiennych szejków, albo miały swoich emirów. Proces przechodzenia osad pod kontrolę szejków opisała Anne Blunt. „Osady oddają się pod opiekę głównego beduińskiego szejka rejonu, który w zamian za coroczną daninę gwarantuje mieszkańcom tych miast bezpieczeństwo poza terenem miejskich obwałowań. Pozwala im to bez przeszkód podróżować tak daleko, jak daleko rozciąga się jego władza, a w przypadku potężnych plemion rozciąga się ona na set-

²³ Ch.M. Doughty, dz. cyt., t. 1, s. 329, t. 2, s. 355; C. Guarmani, *Northern Najd. A Journey from Jerusalem to Aniza in Qasim*, The Argonaut Press, London 1938, s. 91.

²⁴ Ch.M. Doughty, dz. cyt., t. 1, s. 527–528.

ki mil i obejmuje liczne miasta. Wtedy mówi się, że miasta «należą» do takiego to a takiego plemienia, a beduiński szejek staje się ich suzerenem, czyli głównym protektorem. [...] Beduiński szejek, wzbogaciwszy się na daninie z licznych miast, buduje sobie następnie warownię w pobliżu jednego z nich i spędza w nim letnie miesiące. W dalszej kolejności jego prestiż (krew beduińska nadal uważana jest za najbardziej szlachetną) i siła jego wojowników pozwalają mu stać się praktycznym rządcą w mieście i z protektora-opiekuna staje się suzerenem. Wtedy oni dają mu tytuł emira, czyli księcia, i on – pozostając szejkiem Beduinów – staje się władcą wszystkim osad, które płacą mu daninę²⁵.

Doughty wskazuje na inne drogi formowania się władzy w oazach. W niektórych z nich władzę sprawowali potomkowie tych koczowników, którzy zagospodarowali ugory wokół naturalnych źródeł wody. Tak było w Anazjie, która powstała wokół założonych przez koczowników gajów palmowych. W innych oazach pozycję emira zajmował przywódca najsilniejszej z miejscowych dżama'a. Następowoło to bądź w rezultacie konsensu między najbardziej wpływowymi dżama'a, bądź w drodze podporządkowania sobie przez najsilniejszą grupę etniczną innych wspólnot. Emirowie pochodzący z miejscowych dżama'a musieli przeciwstawiać się próbom przejęcia władzy nad ich osadą przez szejków plemiennych i emirów innych osad. Przejmowanie przez emirów jednych osad kontroli nad sąsiednimi, słabszymi w danym momencie osadami prowadziło do powstawania struktur politycznych o szerszym zasięgu terytorialnym i bardziej skomplikowanym systemie zarządzania²⁶.

Opisany przez Blunt mechanizm przejmowania kontroli nad oazami przez szejków plemion koczowniczych prowadził najczęściej do osiedlania się tychże szejków w kontrolowanych osadach. Niektórzy z nich zachowywali wszakże dotychczasowy tryb życia i ograniczali się do zbierania daniny z podległych sobie ośrodków życia osiadłego. W przypadku przejścia na osiadły tryb życia szejkowie plemienni stawali się częścią społeczności osiadłej i ich interesy stawały się z reguły sprzeczne z interesami koczowników jako odbiorców daniny. Zawierali oni często sojusze z jednymi plemionami dla odpierania ataków

²⁵ A. Blunt, *A Pilgrimage to Nejd, the Cradle of the Arab Race, A Visit to the Court of the Arab Emir, and "Our Persian Campaign"*, t. 1–2, John Murray, London 1881, t. 1, s. 260–261. Słowo „emir” (właśc. *amir*) odnosiło się do osoby, która miała prawo do wydawaniu polecenia (*amr*). Emirami nazywano w konsekwencji przewodników karawan lub pielgrzymek – zob. Ch.M. Doughty, dz. cyt., t. 1, s. 43, 575.

²⁶ Ch.M. Doughty, dz. cyt., t. 1, s. 527.

innych koczowników. Takie było pochodzenie rodu Zamilów, którzy rządili w połowie XIX wieku w Anajzie, głównej osadzie Al-Kasimu²⁷.

Władza osiadłych emirów opierała się na miejscowych notablach oraz na własnej drużynie składającej się z niewolników oraz wojowników najemnych. W rządzeniu brała udział najbliższa rodzina, chociaż władca stawiał często na czele powstającego aparatu władzy najbardziej zaufanych niewolników. Jeśli emir był dostatecznie silny, miejscowa ludność była zdana na jego łaskę i niełaskę. W innych przypadkach układ sił był bardziej zrównoważony i stosunki władzy cechował pewny rodzaj demokratyzmu. Przykładem może być Anajza w Al-Kasimie w połowie XIX wieku. Rządzący nią ród Zamilów wywodził się z arystokracji plemiennej, ale utracił z biegiem czasu ścisłe związki z koczownikami. Uzależnił się tym samym od notabli Anajzy i dzielił z nimi władzę nad osadą. Poszczególne notable nieśli wraz z emirem ciężar utrzymania pospolitego ruszenia. Każdy z nich wystawiał swój niewielki udział i płacił regularnie podatek na utrzymanie strażników, pastuchów i dworu emira. Notable ci kierowali sprawami Anajzy przez uczestniczenie w radzie przy władcy. Wielu podróżników nazywało Anajzę „miejską republiką”, a jej emira – „pierwszym wśród równych”, a nawet „wybieralnym wodzem”. Przywilej wybierania emira nie obejmował wszakże wszystkich mieszkańców, lecz jedynie notabli. W czasie kiedy w Anajzie był Doughty, podział na warstwę rządzącą złożoną z rodziny emira oraz notabli i warstwę rządzonych – biedniejszych mieszkańców osady – był widoczny. Stosunki między obydwoma warstwami były przy tym napięte. W XIX w. władza sądownicza w osadach opierała się powszechnie na normach prawa muzułmańskiego i sprawował ją z reguły sam władca oraz *kadi* – sędzia, znawca szari’i. Jednak aparat władzy rozwinięty był w poszczególnych osadach słabo. Jeszcze w czasie podróży Daughtye’go w Anajzie, a więc w latach 80. XIX w. nie było ani miejskiej służby porządkowej, ani więzienia²⁸.

2. Nierówności

Koncepcja wzrostu złożoności organizmu społecznego jako przyczyny ewolucji politycznej w kierunku struktury z zinstytucjonalizowanym ośrodkiem władzy znalazła swój wyraz w wielu pracach dotyczących ewolucji plemion pod

²⁷ Ch.M. Huber, *Voyage dans l'Arabie central, Hammade, Shammar, Kacim, Hedjas*, „Bulletin de la société géographique” 1884–1885, t. 5, s. 494; Ch.M. Doughty, dz. cyt., t. 2, s. 463–464.

²⁸ Ch.M. Huber, dz. cyt., s. 494; Ch.M. Doughty, dz. cyt., t. 2, s. 381, 384, 463–464.

kątem rodzenia się nierówności w tych egalitarnych z gruntu wspólnotach. Literatura na temat plemion bliskowschodnich jest bardzo bogata, zarówno jeśli chodzi o rezultaty badań terenowych, jak i analizy tych wycinków historii Bliskiego Wschodu, które związane są z rolą struktur plemiennych w formowaniu się państw. Interesujący nas aspekt tych badań i analiz dotyczy pytania, czy z punktu widzenia struktury i dynamiki rozwoju plemiona jako zbiorowość mogły ulegać w długim czasie ewolucji i przekształcać się w organizmy charakteryzujące się polityczną dominacją oraz instytucjonalizacją władzy. Poszukiwanie pytań na podstawie wyżej pytanie, czy nawet samo zastanawianie się nad nim należy rozpocząć od wyjaśnienia tego, jak rozumiane są podstawowe terminy.

2.1. Plemię jako typ idealny

Termin „plemię” stał się kluczem do otwierania tak wielu przestrzeni badawczych i posłużył do opisu tak wielu różnych grup oraz organizmów społecznych, że wydaje się niemożliwe przedstawienie jednej definicji, która obejmowałaby wszystkie elementy opisywanych wycinków rzeczywistości. Termin ten odnosiło do grupy krewniaczej, rodziny rozszerzonej, związku rozszerzonych rodzin. Mogło ono odnosić się także do rodziny, która dała imię tworzącej się wokół niej szerokiej koalicji innych rodzin. Równie dobrze plemionami nazywano grupy etniczne, kulturowe lub inne grupy niezwiązane bezpośrednio więzami krwi. Tak, dla przykładu, nazywano hordy najędźdźców-koczowników, bez względu na spoiwo łączące te grupy. Trudno się temu zresztą dziwić. Niepowodzenia antropologów w uzgodnieniu generalnej definicji plemienia wynikają w dużym stopniu z tego, że każdy z nich kieruje się w badaniu swoją epistemologią. W następstwie tego, jeśli istnieje wiele generalnych lub uniwersalnych koncepcji, to niemożliwe jest znalezienie jednej terminologii analitycznej, która jednocześnie i uwzględniłaby kategorie właściwie dla danego obiektu badawczego, i odnosiłaby się do spraw ogólnych na tyle szeroko, aby można byłoby ją wykorzystywać do przeprowadzenia porównań i klasyfikacji²⁹. Jak słusznie zauważa Robert Montagne, plemię jest w punkcie wyjścia badania pewną ideą, wysoce abstrakcyjnym pojęciem, „stadium rozwoju społecznego”, które jest uniwersalne przez podobieństwo swoich instytucji na różnych obszarach. Ogólna natura zjawiska formułowana jest intuicyjnie, po czym następuje analiza

²⁹ Zob. R. Tapper, dz. cyt., s. 49–50.

konkretnego przypadku, która pozwala na formułowanie pytania, w jakim stopniu przypadek szczególny może być traktowany jako generalizacja³⁰.

Jedna z przyjętych w antropologii koncepcji plemienia nawiązywała do znaczenia nadawanego powszechnie w języku angielskim, utożsamiającego plemię z *primitive society*, które odnoszone było do przedkolonialnej ludności wielu części świata. W tym ujęciu klasyfikacyjnym ludność danego kraju dzieliła się na plemiona w sensie dostrzeganych przez postronnego obserwatora odrębnych grup kulturowo-językowych. Plemiona te były przeciwstawiane „państwom” – „racjonalnym” strukturom politycznym „nowoczesnego” świata. Proces tworzenia się państw w takim społeczeństwie plemiennym był postrzegany jako rezultat oddziaływania z zewnątrz. Podejście to nie uwzględniało struktury politycznej, ideologii i rozmiarów podobnych „plemion”. W ten sposób to, co określano jako *the tribe of Africa*, obejmowało zbiorowości liczące od kilkuset do kilku milionów ludzi, a z punktu widzenia złożoności struktury – grupy łowieckie i, z drugiej strony, właściwie całe państwa³¹.

Jako typ idealny plemię jest najczęściej grupą osób złączonych więzami krwi, która funkcjonuje na podstawie zasad wynikających z faktu pokrewieństwa jej członków. W opozycji do takiej struktury znajduje się struktura państwowa funkcjonująca na podstawie szerszych więzów lojalności niż te, które wynikają z faktu pokrewieństwa. Zgodnie z określeniem Émile’a Durkheima, państwo opiera się na „solidarności mechanicznej”, a więc współpracy wielu wspólnot: etnicznych, gospodarczych, biurokratycznych, politycznych lub religijnych³². Społeczności plemienne, aby przeobrazić się w państwowe, muszą więc przejść gruntowną transformację, polegającą głównie na odejściu od dotychczasowego etosu lojalności. Typy idealne, normatywne mają wszakże to do siebie, że badana rzeczywistość najczęściej przekracza ich ramy. Jak zauważa Tapper, typologia zakłada, że plemiona są społecznościami wędrujących pasterzy, a tymczasem w wielu regionach społeczności plemienne

³⁰ Zob. R. Montagne, *Naissance du prolétariat marocain*, „L’Afrique et l’Asie” 1951, nr 13, s. 6–23.

³¹ R. Tapper, dz. cyt., s. 49–50. Przypominają się w tym miejscu słowa Edmunda R. Leacha, który pisał, że: „[...] fikcją jest założenie, iż w «normalnej» sytuacji etnograficznej ktoś zwyczajnie znajdzie odrębne «plemiona» rozmieszczone na mapie w sposób uporządkowany z wyraźnie zaznaczonymi granicami między nimi [...]. Moje doświadczenie mówi mi, że etnograf odnotowuje fakt istnienia jakiegoś plemienia tylko dlatego, iż było dla niego aksjomatem, że tego rodzaju zbiorowość kulturowa powinna istnieć”. E.R. Leach, *Political Systems of Highland Burma. A Study of Kachin Social Structure*, G. Bell & Sons, London 1954. Inni autorzy podkreślają jednocześnie, że wiele „plemion” afrykańskich i innych zostało stworzonych również przez administrację kolonialną – zob. *Essays on the Problem of Tribe*, red. J. Helm, University of Washington Press, Seattle 1968, s. 16.

³² Zob. E. Gellner, *Muslim Society*, Cambridge University Press, Cambridge 1981 s. 86–98.

skupiały osiadłych rolników, mających bardzo niewiele lub nic wspólnego z pasterstwem czy nomadyzmem. Przykładowo, podczas gdy w zachodnim Iranie plemiona Kurdów i Szahsewanów prowadziły koczowniczy tryb życia, to we wschodnim Afganistanie istniały osiadłe plemiona Patanów³³.

Tapper pisze, że termin ‘plemię’ może być odnoszony, przy uwzględnieniu pewnej dowolności, do rozpoznanych grup, dla których pokrewieństwo jest dominującym wyróżnikiem ich organizacji i których członkowie są świadomi swojej odrębności kulturowej (w odniesieniu do zwyczajów, dialektu języka i pochodzenia). „Plemiona są zazwyczaj ukształtowanymi jednostkami politycznymi, chociaż często nie mają utrwalonego centralnego przywództwa – głównego, według powszechnej opinii, atrybutu powszechnie przypisywanego państwu. Tak rozumiane plemiona tworzą wraz z podobnymi do nich grupami część szerszych, zazwyczaj regionalnych struktur politycznych, które jako takie nie mają bezpośrednich stosunków z państwem, lecz podtrzymują je przez swoje części składowe, czyli grupy lokalne”³⁴.

Systematyzacja zgromadzonego materiału badawczego pozwala mówić o co najmniej trzech podejściach metodologicznych do kwestii instytucjonalizacji władzy we wspólnotach plemiennych. Można je określić jako model elit plemiennych, model segmentarny oraz model konfederacji plemiennych.

2.2. Elity plemienne

Europejskie badania nad plemionami Bliskiego Wschodu znajdowały się pod dużym wpływem koncepcji Ibn Chalduna³⁵. Koncepcję tego uczonego charakteryzuje psychologizm, mówiący o tym, że u podłoża stosunków władzy leży charakter natury ludzkiej. Człowieka, który zajmuje określone miejsce w świecie przyrody w związku z określonym procesem powstawania świata, różni od świata zwierząt zdolność do myślenia, ale jednocześnie łączy z tym światem skłonność do agresji. Powstrzymywanie wrodzonej ludzkiej agresji to główna funkcja organizacji politycznej, a ponieważ funkcjonowanie organizacji politycznej trudno wyobrazić sobie bez przywódcy, ludzie są

³³ R. Tapper, dz. cyt., s. 47.

³⁴ Tamże, s. 6, 9.

³⁵ O inspiracjach Ernesta Gellnera koncepcją Ibn Chalduna, interpretującą stosunki władzy z punktu widzenia psychologii społecznej, zob. S.C. Caton, *Anthropological Theories of Tribe and State Formation in the Middle East: Ideology and the Semiotics of Power*, [w:] *Tribes and State Formation in the Middle East*, red. Ph.S. Khoury, J. Kostiner, University of California Press, Berkeley–Los Angeles–Oxford 1990, s. 74–108.

skłonni zaakceptować na pewnym etapie rozwoju ich społeczności istnienie kogoś, kto im przewodzi. Jest to początek formowania się stosunków władzy, której podstawą jest, według Ibn Chalduna, *asabijja* – więź cementująca grupę wokół jej przywódcy opierająca się początkowo na ideologii pokrewieństwa, a następnie – świadomości konieczności pozostawania w organizacji hierarchicznej z pozycją przywódcy na czele³⁶.

Funkcja przewodzenia jest przesłanką formowania się rządów dynastycznych, co z kolei może prowadzić do powstania bardziej złożonego organizmu politycznego typu państwa. Ibn Chaldun wskazuje na dwie drogi formowania się dynastii. Pierwsza polega na przejściu kontroli nad oddalonymi od centrum prowincjami przez gubernatorów tych prowincji i zachowaniu przez nich władzy dla osób z kręgu swojej rodziny. W ten sposób powstała dynastia Abbasydów i w ten sam sposób Samanidzi przejęli kontrolę nad Transoksanią, Hamdanidzi nad Mosulem, a Tulunidzi nad Egiptem. Druga droga formowania się rządów dynastycznych związana była z rebeliami przeciwko dynastii już panującej. Ibn Chaldun rysuje mechanizm rodzenia się tych rebelii i uważa, że u ich podłoża tkwią zawsze zjawiska natury psychologicznej, a mianowicie przekonanie pewnych ludzi, że są zdolni do określonych działań i osiągnięcia pewnych celów. Ludzie ci przekonują do tego innych i stopniowo wokół nich skupiają się duże grupy. Wówczas zgłaszają oni aspiracje do władzy królewskiej, a ich zwolennicy popierają ich aspiracje, ponieważ są przekonani o wyższości swoich przywódców nad dynastią rządzącą. W efekcie następuje zmiana dynastii, a przykładem takiego zjawiska może być chociażby historia Seldżuków³⁷.

³⁶ „Agresja, którą żywią do siebie nawzajem ludzie mieszkający w miastach i osadach jest powstrzymywana przez władze i rządy. Utrzymują one masy pod kontrolą dla zapobieżenia aktom wzajemnej agresji. [...] W przypadku beduińskich plemion powstrzymujący wpływ mają szejkwie i wodzowie tych plemion. Wynika to z wielkiej czci i szacunku, jaki mają ci ludzie. Obozowiska beduinów są chronione przed zewnętrzną agresją ze strony wrogów [...]. Obrona i ochrona są skuteczne tylko wtedy, kiedy objęte nimi zbiorowości są ściśle zespolone przez *asabijję*” – pisze Ibn Chaldun (Ibn Chaldun, *Tarih al-Allama*, wyd. 3, t. 1–4, Maktabat al-Madrasa wa Dar al-Kitab al-Lubnani li-t-Tiba wa-n-Nasr, Bejrut, 1967, t. 1, s. 224. Szerzej o koncepcji *asabijja* piszę w: *Znaczenie kategorii 'asabiyya. Uwagi do polemiki wokół teorii władzy Ibn Chalduna*, [w:] *Z Mekki do Poznania*, red. H. Jankowski, Materiały 5. Ogólnopolskiej Konferencji Arabistycznej, Poznań 9–10.06.1997, UAM, Poznań 1998, s. 285–290.

³⁷ Ibn Chaldun, dz. cyt., s. 530–531. Michel Abitbol wskazuje, że teoria Ibn Chalduna nie wyjaśnia późniejszych przypadków powstawania w Afryce Północnej państw, jakim był na przykład osmański podbój Algierii i Tunezji, a więc podbój tych organizmów państwowych, które rodziły się poza ramami plemiennymi pod wpływem czynników zewnętrznych. Teoria Ibn Chalduna jest mało przydatna również w przypadkach rodzenia się państwa poza strukturami plemiennymi pod presją czynników wewnętrznych, jak na przykład zjawisko marabutyzmu w XV-wiecznym Maroku. Mimo że państwa te nie były na tyle silne, aby przejąć kontrolę nad znaczącymi terena-

Europejska antropologia zajmująca się elitami plemiennymi zwraca uwagę – w odróżnieniu od psychologizmu Ibn Chalduna – głównie na pogłębiające się nierówności społeczne oraz hierarchiczność pozycji społecznych w plemienu, prowadzącą do formowania się nierówności w sferze stosunków władzy. Przykładem są badania Jean-Pierra Digarda nad irańskimi plemionami Bah-tiarów. Autor ten zwraca uwagę na ekologiczne uwarunkowania funkcjonowania nomadów i uważa, że podział pracy zarówno w ramach plemienia, jak i między nomadami a ludnością osiadłą kształtował nierówności w dostępie do zasobów materialnych, głównie do ziemi³⁸. To kształtowało z kolei piramidalną formę struktury władzy z ilchanami, wodzami, na szczycie. Ograniczoność zasobów ziemi była źródłem stałych konfliktów w plemienu, które okresowo stawały się tak ostre, że zagrażały równowadze całego systemu społecznego. W takich sytuacjach rola ilchanów jako pośredników i rozjemców stawała się szczególnie ważna. Rozwiązywanie konfliktów oznaczało narzucanie czasami arbitralnych decyzji, a nawet stosowanie przymusu z przyzwoleniem (lub bez niego) całej grupy. Umacnianiu się funkcji rozjemczych ilchanów towarzyszyło tworzenie się prywatnej ich własności na ziemiach zarówno w obrębie terenów plemienia, jak i poza nimi. Podział pracy prowadził więc do formowania się struktury klasowej, elity politycznej i instytucjonalizacji władzy³⁹.

Kwestię formowania się elity politycznej plemienia w kontekście przejmowania przez pewne grupy funkcji mediatorów i pośredników akcentuje Talal Asad w swoich badaniach nad sudańskimi Kababiszami i irańskimi Bahtiarami. Grupy te z biegiem czasu zaczynały monopolizować środki produkcji, stając się wyzyskiwaczami zwykłych członków plemienia. W przypadku Kababiszów, którzy stanowili konfederację plemion, nierówności były wyraźne także w odniesieniu do poszczególnych segmentów całości – niektóre ple-

mi w Maghrebie, to istniały na przestrzeni stosunkowo długiego okresu, wypełniając polityczną lukę między *bilad as-siba* a *bilad al-machzan* (M. Abitbol, *Maraboutism and State Formation in Southern Morocco*, [w:] *The Early State in African Perspective. Culture, Power and Division of Labor*, red. S.N. Eisenstadt, M. Abitbol, N. Chazan, E.J. Brill, Leiden–New York–København–Köln 1988, s. 134).

³⁸ Wskazuje na to także Adam Rybiński w odniesieniu do Tuaregów, których wodzowie (*ihaggaren*) rozdzielali ziemię w użytkowanie „hołdownikom”, a w niektórych przypadkach wydzierżawiali w zamian za suszone mięso tereny plemienia dla polowań – zob. A. Rybiński, *Pasterze koczowniczy a środowisko przyrodnicze. Elementy świadomości ekologicznej u Tuaregów*, „Etnografia Polska” 1990, t. 34, z. 1–2, s. 123, 127.

³⁹ J.-P. Digard, *Histoire et anthropologie des sociétés nomades: les cas d'une tribu d'Iran*, „Annales. Economies, Sociétés, Civilisations” 1973, t. 28, nr 6, s.1423–1435; Tenże, *On the Bakhtiari: Comments on “Tribes, Confederation and the State”*, [w:] *The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan*, red. R. Tapper, Croom Helm, London–Canberra, St. Martin's Press, New York 1983.

miona zajmowały bardziej uprzywilejowaną pozycję od innych w korzystaniu z materialnych zasobów konfederacji. Asad zwraca uwagę na podstawy legitymizacji nierówności. Były one nie tyle wynikiem zgody członków plemienia na uprzywilejowaną pozycję mediatorów, co postrzeganiem nierówności jako immanentnej cechy strukturalnej plemienia i konfederacji⁴⁰.

Zagadnienia nierówności majątkowych w plemieniu były przedmiotem zainteresowania także Fredrika Bartha, który od lat 50. XX wieku prowadził badania terenowe wśród plemion południowego Iraku, Iranu, Afganistanu i Pakistanu. Jego prace wywarły duży wpływ na badania struktur plemiennych Bliskiego Wschodu oraz na ogólną teorię antropologii. Na badanym przez Bartha obszarze południowego Iraku podstawą gospodarki była uprawa zbóż i hodowla bydła. Strukturę posiadania i użytkowania ziemi cechowało istnienie dwóch grup rolników – tych, którzy ją uprawiali i byli jej właścicielami oraz tych, którzy ją uprawiali i dzierżawili od właścicieli mieszkających w miastach. Ci ostatni byli szejkami i stali na czele formalnej organizacji politycznej, która oparta była na ideologii pochodzenia i obejmowała pierwszą grupę rolników – tych, którzy posiadali uprawianą ziemię. Ta formalna organizacja polityczna, której zasady funkcjonowania pokrywały się z zasadami istnienia grupy pochodzeniowej przeplatała się z siatką nieformalnych powiązań łączących szejków plemiennych jako posiadaczy ziemi oraz dzierżawców ziemi spoza plemienia. Stosunek do pracy oraz posiadania (lub nieposiadania) środków produkcji pozwala mówić, według Bartha, o zróżnicowaniu klasowym i klasach ekonomicznych⁴¹.

Zróżnicowanie społeczne cechowało także plemiona koczownicze zajmujące się wypasem bydła. Badane przez Bartha grupy Dżaufów rozpadały się w czasie wypasu bydła na obozowiska były bardzo zróżnicowane majątkowo. Jedne osoby posiadały po 2 tys., podczas gdy inne – tylko po 50 sztuk. Barth wskazuje

⁴⁰ T. Asad, *The Kababish Arabs. Power, Authority and Consent in a Nomadic Tribe*, C. Hurst and Co., New York 1970; Tenże, *Political Inequality in the Kababish Tribe*, [w:] *Essays in Sudan Ethnography*, red. I. Cunnison, W. James, C. Hurst and Co., London 1972, s. 126–148; Tenże, *Market model, class structure and consent: a reconsideration of Swat political organisation*, „Man. The Journal of the Royal Anthropological Institute” 1972, t. 7, nr 1, s. 74–94.

⁴¹ F. Barth, *Principles of Social Organization of Southern Kurdistan*, Brodrene Jorgensen A/S – Boktrykkeri, Oslo 1953, s. 24. Inne prace Bartha: *Features of Persons and Society in Swat. Collected Essays on Pathans*, Routledge and Kegan, London 1981; *Indus and Swat Kohistan, an Ethnographic Survey*, Forenede Trykkerier, Oslo 1956; *Nomads of South Persia. The Basseri Tribe of the Khamseh Confederacy*, Oslo University Press, Oslo, George Allen and Unwin, London 1961; *Political Leadership among Swat Pathans*, The Athlone Press, London 1959; *Segmentary opposition and the theory of games: a study of Pathan organization*, „Journal of the Royal Anthropological Institute” 1959, t. 89, s. 6–7.

na różne formy wyzysku istniejące nawet w ramach tak niedużej grupy jaką było obozowisko. Bardziej zamożni wynajmowali do wypasania swoich stad biedniejszych kuzynów lub osoby spoza danego segmentu lineażu, jakim było obozowisko⁴².

Zasadnicze pytanie wysuwane przez krytyków koncepcji elit plemiennych dotyczy tego, czy istnienie jakichkolwiek nierówności w ogóle, bez uwzględnienia kontekstu społeczno-historycznego, pozwala mówić o istnieniu struktury klasowej i hierarchicznej struktury politycznej z utrwalonym przywództwem. Bardziej szczegółowe pytania dotyczą tego, czy nie należy uwzględnić faktu, iż grupy, które nawet jeśli zajmują bardziej uprzywilejowaną pozycję z punktu widzenia posiadania środków produkcji, to same również uczestniczą w procesie wytwarzania oraz tego, czy rzeczywiście jest tak, że grupy znajdujące się w lepszej sytuacji materialnej wyzyskują ekonomicznie inne grupy⁴³. Ponadto z wielu badań terenowych wynika, że w „normalnych” warunkach funkcjonowania plemienia władza amgharów opierała się wyłącznie na autorytecie osobistym i że nie posiadali oni fizycznych możliwości egzekwowania swych decyzji⁴⁴. Lois Beck wyraziła w związku z tym stanowisko, że plemienną strukturę polityczną należy rozpatrywać w ogóle na dwóch poziomach: 1) obozowiska, 2) starszyny plemiennej, rezydującej często w miastach i pełniącej funkcję pośrednika między plemieniem a państwem. Każdy z tym poziomów bazował na odmiennym sposobie gospodarowania⁴⁵.

⁴² F. Barth, *Principles*, dz. cyt., s. 39–40.

⁴³ P.C. Salzman uważa, że Asad jest co najmniej nieostrożny, gdy używa terminu *opressive* w odniesieniu do organizacji społeczno-politycznej nomadów i przecenia znaczenie kontaktów elity plemiennej z władzami państwa jako źródła generującego nierówności polityczne – zob.: P.C. Salzman, *Does Complementary Opposition Exist?* „American Anthropologist” 1978, t. 80, nr 1, s. 53–69; Tenże, *The Proto-State in Iranian Baluchistan*, [w:] *Origins of the State*, dz. cyt., s. 125–140; Tenże, *Why Tribes Have Chiefs: a Case from Baluchistan*, [w:] *The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan*, dz. cyt., s. 262–283.

⁴⁴ Taki wniosek formułuje na przykład Ryszard Vorbrich w odniesieniu do plemion Maroka – zob. R. Vorbrich, *Od społeczeństwa plemiennego do społeczeństwa chłopskiego i narodowego. Górale Atlasu wobec państwa marokańskiego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Etnograficzne” 1994, z. 33: *Przymus i przemoc. Władza i społeczeństwo krajów muzułmańskich w opiniach polskich etnologów*, red. L. Dziegiel, s. 11.

⁴⁵ Zob. L. Beck, *Iran and the Qashqai Tribal Confederacy*, [w:] *The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan*, dz. cyt., s. 284–313; Tenże, *The Qashqai of Iran*, Yale University Press, New Haven 1986.

2.3. Lineaże i marabuci

W ujęciu segmentarno-lineażowym, kojarzącym się z Ernestem Gellnerem, a którego początki wiążą się badaniami Edwarda E. Evans-Pritcharda nad Nureami oraz plemionami Cyrenajki i który nawiązuje do teorii segmentarnej Durkheima, społeczności plemienne rozbite są z powodu ograniczonych zasobów wody na niewielkie grupy i łączą się przy okazji wspólnych obrzędów lub w przypadku zagrożenia zewnętrznego. Grupy te dzielą się wzdłuż linii pochodzeniowych a pokrewieństwo stanowi podstawę solidarności grupowej oraz podstawę sprawnego mechanizmu regulacyjnego, dzięki czemu plemiona jako jednostki polityczne mogą istnieć bez scentralizowanego systemu władzy. Waśnie między segmentami oraz agresja wynikająca z rywalizacji o ograniczone zasoby nie burzą porządku społecznego całej grupy, gdyż dotyczy one stron równorzędnych jeśli chodzi o potencjał ludzki i materialne środki prowadzenia walki. W tej sytuacji decydującą rolę w łagodzeniu konfliktów odgrywali święci mężowie⁴⁶.

Wielu etnografów zwróciło uwagę na to, że więzy krwi mogą być również płaszczyzną rywalizacji, konfliktów, a nawet walk. Pogląd taki wyraził, na przykład, Michael Meeker, który funkcjonowanie segmentów plemienia odniósł do systemu kulturowego, a w szczególności do wartości honoru, niezwykle silnie zakorzenionego w powszechnej świadomości i nakazującego podejmowanie współzawodnictwa z równym sobie, a więc osobą najbliższą spokrewnioną. Pokrewieństwo kreowało w ten sposób stosunki stałej konfrontacji między równorzędnymi elementami całości⁴⁷. Kolejna uwaga dotyczyła tego, że konflikty nie były czymś okazjonalnym, lecz miały permanentny charakter, jako że dotyczyły podstaw egzystencji grup. Ponieważ obejmowały one najczęściej szersze zbiorowości i kolejne segmenty, całe plemię znajdowało się permanentnie w stanie grożącym rozpadowi⁴⁸. Podważone zostało

⁴⁶ Zob.: E.E. Evans-Pritchard, *Kinship and Marriage among the Nuer*, Clarendon Press, Oxford 1960; Tenże, *The Nuer. A Description of the Modes of Livelihood and Political Institutions of a Nilotic People*, Clarendon Press, Oxford 1960; Tenże, *The Sanusi of Cyrenaica*, Clarendon Press, Oxford 1949.

⁴⁷ Zob. M. Meeker, *Meaning and Society in the Near East: Examples from the Black Sea Turks and the Levantine Arabs*, „International Journal of Middle East Studies” 1976, nr 7, s. 243–270.

⁴⁸ Zwrócił na to uwagę Emrys L. Peters w pracy *Some Structural Aspects of Feud among the Camel-Raising Bedouin of Cyrenaica*, „Africa” 1976, t. 32, nr 3, s. 261–281. Kwestię utrzymania integralności plemienia „złagodziły” uwagi Gellnera o strachu przed agresją jako elemencie jednoczącym grupę – zob. E. Gellner, dz. cyt., s. 41. Z drugiej strony badania terenowe przeprowadzone przez Stevena C. Catona w Jemieniu Północnym wskazały, że czynnik strachu przed konsekwencjami agresji odgrywał znaczącą rolę w łagodzeniu waśni, ale tylko na poziomie najniższym, tzn.

także przekonanie o równorzędności segmentów. Wskazał na to Emrys L. Peters w swoich badaniach nad nomadami Cyrenajki, które wcześniej były obiektem badań Evans-Pritcharda oraz Gellnera⁴⁹.

Ciekawe spostrzeżenia sformułował w tym względzie Barth w trakcie badań terenowych nad plemionami Dżaufów w południowym Iraku. Plemiona te zawiązały na początku XVII wieku konfederację w związku z poważnym zagrożeniem zewnętrznym. Segmentarna struktura poszczególnych plemion charakteryzowała stan ciągłego skłócenia i rywalizacji między poszczególnymi segmentami do momentu, kiedy ze struktury tej nie wyłonił główny lineaż – lineaż naczelnika. Podobnie w skali całej konfederacji wydzielił się główny lineaż bega – wodza wszystkich Dżaufów. Wyodrębnienie się z segmentarnej struktury lineażu naczelników i wodza oznaczało stabilizację całej struktury. Raizowie, czyli naczelnicy poszczególnych plemion stali się odtąd przedstawicielami władzy wodza całej konfederacji, dzięki czemu umacniali swoją pozycję w ramach lineażu plemienia i segmentów swojego lineażu. W rezultacie, w przypadku Dżaufów zarysowała się struktura polityczna będąca kompromisem między organizacją segmentarno-lineażową a organizacją hierarchiczną⁵⁰.

W ten sposób refleksja badawcza postrzegająca plemię jako sumę segmentów ewoluowała od wizji plemienia jako zbiorowości znajdującej się w stanie idealnej równowagi do wizji plemienia jako zbiorowości będącej w stanie anarchii i balansującej na krawędzi rozpadu. Można powiedzieć, że: 1) najbardziej trwałym elementem podejścia Evans-Pritcharda okazała się uwaga o konieczności działań mediacyjnych i ważnej pozycji w plemieniu mediatorów, 2) zachodnia antropologia podzieliła poglądy Ibn Chalduna o wzajemnej agresji jako najważniejszym aspekcie bytu nomadów oraz o konieczności podejmowania działań powstrzymujących wrodzone nomadom skłonności do agresji⁵¹.

w stosunkach między podstawowymi segmentami i przestawał pełnić taką funkcję na wyższym szczeblu organizacji plemienną, tzn. między liniami rodowymi, gdzie dochodziło do krwawych walk o zasoby – zob. S.C. Caton, dz. cyt., s. 94–95.

⁴⁹ Zob.: E.L. Peters, dz. cyt., s. 262–282; E. Gellner, dz. cyt.

⁵⁰ Barth porównuje tę strukturę polityczną Dżaufów do systemu politycznego wczesnych Mongołów, kiedy to poszczególne lineaje stawały się wasalami dominującego lineażu Temudżyna – zob. F. Barth, *Principles*, dz. cyt., s. 43–44.

⁵¹ W psychologicznej koncepcji władzy Ibn Chalduna agresja jest cechą wrodzoną nie tylko koczownikom, ale ludziom w ogóle i jest ogniwem łączącym rodzaj ludzki ze światem zwierzęcym – zob.: J. Zdanowski, *Rozważania Ibn Chalduna o władzy*, „Acta Asiatica Varsoviensia” 1997, nr 11, s. 151–159; Tenże, *Znaczenie kategorii asabiyya. Uwagi do polemiki wokół teorii władzy Ibn*

Problem działań mediacyjnych, podtrzymujących integralność plemienia jako całości, został szeroko opracowany przez Gellnera w pracach o świętych mężach. W ujęciu tego autora byli oni zewnętrznym „państwowopodobnym” elementem regulującym funkcjonowanie plemienia. Ich udokumentowane genealogią pochodzenie, znajomość świętych tekstów, erudycja, bogobojność i oddalenie od spraw ziemskich czyniły z nich moralne autorytety w sporach wewnątrz- i międzyplemiennych. Ich mediacyjna (pokojowa) działalność na rzecz utrzymania równowagi była przeciwieństwem agresywnych poczynań szejków plemiennych, podejmowanych dla obrony kodeksu honorowego i anarchizujących *de facto* całą strukturę. Obecność świętych mężów w życiu plemienia stanowiła jednocześnie rodzaj politycznej przeciwwagi wobec pozycji przywódców plemiennych, których funkcje przewodzenia oznaczały naturalne ciężenie ku kumulacji wpływów i centralizacji władzy⁵². Sytuacja polityczna plemienia oscylowała więc między stanem zrównoważonego systemu egalitarnego a stanem anarchii, sprzyjającym instytucjonalizacji władzy plemiennych przywódców⁵³.

Działania anarchizujące były nieuchronne, gdyż warunkował je kod kulturowy plemienia, jednak wkomponowana w strukturę plemienia pozycja mediatora powstrzymywała tendencje centralistyczne. Ujęcie segmentarno-lineazowe wykazało więc strukturalne bariery na drodze ewoluowania struktur plemiennych w kierunku bardziej scentralizowanych organizacji politycznych⁵⁴.

Chalduna, [w:] *Z Mekki do Poznania*. Materiały 5 Ogólnopolskiej Konferencji Arabistycznej, red. H. Jankowski, UAM, Poznań 1998, s. 285–290.

⁵² Na związek między funkcjami przewodzenia a instytucjonalizacją władzy wskazują rezultaty badań terenowych z różnych regionów – zob. na przykład: J.L. Burckhardt, *Notes on the Bedouins and Wahabys*, t. 1–2, Henry Colburn and Richard Bentley, London 1930; H.R.P. Dickson, *The Arab of the Desert. A Glimpse into Badawin Life in Kuwait and Sa'udi Arabia*, Allen & Unwin, London 1949; A. Musil, *The Manners and Customs of the Rwala Bedouins*, Americal Geographical Society, New York 1928.

⁵³ Najważniejsze prace Gellnera poruszające to zagadnienie: *Tribalism and Social Change in North Africa*, [w:] *French-Speaking Africa: The Search for Identity*, red. W. Lewis, Walker, New York 1965; *Patterns of Rural Rebellion in Morocco during the Early Years of Independence*, [w:] *Arabs and Berbers. From Tribe to Nation in North Africa*, red. E. Gellner, Ch. Micaud, Duckworth, London 1973, s. 361–374; *Political and Religious Organization of the Berbers of the Central High Atlas*, [w:] *Arabs and Berbers. From Tribe to Nation in North Africa*, dz. cyt., s. 59–66; *Saints of the Atlas*, Weidenfeld and Nicolson, London 1969.

⁵⁴ Szerzej na ten temat pisze A.S. Ahmed, *Religion and Politics in Muslim Society*, Cambridge University Press, Cambridge 1983; Tenże, *Tribes and States in Waziran*, [w:] *The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan*, dz. cyt., s. 192–211. Autor ten zwraca uwagę na to, że w przypadku badanego przez niego plemienia Wazirów ważnym czynnikiem osłabiającym zawłaszczanie władzy przez jedną rodzinę była rywalizacja między kuzynami stojącymi na czele poszczególnych

2.4. Konfederacje plemienne

Jeśli teoria segmentarna koncentrowała się na badaniu dynamiki wewnętrznego rozwoju plemienia, to wiele prac wskazuje na rolę zewnętrznych czynników wpływających na procesy instytucjonalizacji władzy w społecznościach plemiennych. Chodzi przede wszystkim o uwarunkowania ekologiczne oraz rolę państwa. Znaczenie środowiska naturalnego w tworzeniu się i funkcjonowaniu konfederacji plemiennych eksponuje Barth w przypadku wspomnianych już południowo-irackich Dżaufów. Konfederacja ta powstała na początku XVII wieku w związku z opuszczeniem południa Persji około 500 rodzin sunnickich nomadów, którzy nie chcieli podporządkować się szyickim władzom Persji i przenieśli się do sunnickiego Imperium Osmańskiego. W czasie badań Bartha konfederacja składała się z około 60 tys. osób, z czego ponad 3 tys. było ciągle nomadami. Na czele konfederacji stał beg, który pochodził z głównego lineażu. Konfederacja składała się z 11 plemion – tir, z których każde było maksymalnym lineażem. Każda tira miała swojego raiza – naczelnika, który przejmował przewodzenie po ojcu. Trwałość konfederacji Dżaufów wynikała, według Bartha, z przeświadczenia każdego koczownika, że pozostawanie jego tiry w szerszej strukturze i nawet podporządkowanie się begowi jest dla niego korzystne z kilku względów. Po pierwsze, pozostawanie w szerokiej strukturze zabezpieczało przed najazdem ze strony innych koczowników, co w sytuacji kiedy całym majątkiem nomadów były stada bydła mogło oznaczać utratę z dnia na dzień wszystkiego co posiadali. Po drugie, w większej grupie zabezpieczonej na dodatek sojuszami łatwiej było się bronić. I wreszcie, łączenie się w duże zbiorowości dawało przewagę nad ludnością osiadłą w sensie możliwości zmuszania jej do zgody na wypasanie stad w dolinach na terenach uprawnych⁵⁵

Sojusze między plemionami były ważnym impulsem rodzenia się struktur politycznych o względnie trwałym przywództwie jako załączków proto-państw. Przykładem może służyć historia Al-Jamamy, krainy w Arabii Centralnej. Świadczy ona także o ważnym znaczeniu zewnętrznych impulsów dla procesów integracji społecznej i politycznej. W III w. n.e. osady Al-Jamamy dotknął głęboki kryzys wywołany załamaniem się handlu karawanowego między Jemenem a światem śródziemnomorskim w następstwie procesów gospodarczych i religijnych w Cesarstwie Rzymskim. Zmniejszone zapotrze-

segmentów.

⁵⁵ F. Barth, *Principles*, dz. cyt., s. 43–44.

bowanie na pachnidła i wonności zapoczątkowało zmierzch cywilizacji Arabii Południowej oraz społeczności utrzymujących się z pośredniczenia w handlu. W Al-Jamamie wiele osad popadło w ruinę, a inne wyludniły się. Władzę nad ludnością osiadłą przejęli szejkwie dużych plemion koczowniczych, wśród których było wielu przybyszów z przeżywającej kryzys Arabii Południowej. Ówczesne migracje plemienne wpłynęły w zasadniczy sposób na układ sił w regionie. Przyniosły one upadek dotychczasowych panów tych terenów, a więc plemion Tasmów i Dżadisów oraz początek dominacji nowych plemion, wśród których najsilniejsi okazali się Banu Hanifowie⁵⁶.

Wydarzenie te miały miejsce w kontekście ważnych procesów politycznych i religijnych, które zachodziły w sąsiedztwie Arabii i miały wpływ na jej dalszy rozwój. Taki wpływ miała przede wszystkim rywalizacja między Bizancjum a Imperium Sasanidzkim. Persowie dwukrotnie ingerowali w sprawy Arabii, podejmując ekspedycje wojskowe w 225 i 310 r. n.e. Istnieją przy tym hipotezy, że w trakcie drugiej wyprawy wojska króla Szapura II dotarły aż do Medyny. Obecność perska w Arabii Centralnej była na pewno krótkotrwała. Władze sasanidzkie zawarły sojusz z Lachmidami – arabskimi władcami królestwa Hiry w Mezopotamii i kontrolowały Arabię, a przynajmniej jej wschodnią część. Rywalem Sasanidów było Bizancjum, które w IV stuleciu n.e. przejęło kontrolę nad Lewantem i utworzyło w Syrii oraz północno-wschodniej Arabii państwo arabskich plemion Ghassanidów. Obydwa mocarstwa próbowały wpływać na sytuację w innych częściach Arabii. Persom chodziło o skierowanie handlu wonnościami z Arabii Południowej w stronę Zatoki Perskiej. Bizancjum popierało natomiast wyprawy władców Etiopii do Arabii Południowej, mające na celu podporządkowanie tego regionu. Wydarzenia te miały wpływ na sytuację religijną w Arabii, a konkretnie na rozprzestrzenianie się monoteizmu. Himjaryccy władcy Jemenu oraz niektóre plemiona Arabii Północnej przyjęły judaizm. Wiele plemion arabskich zaakceptowało chrześcijaństwo⁵⁷.

Źródła historyczne nie potwierdzają tego tradycyjnego przekazu, jakkolwiek wyprawa Himjarytów do Arabii Centralnej mogła mieć miejsce z powodu dążenia władców Arabii Południowej do kontrolowania szlaków handlu wonnościami. Jednak sama wyprawa wojskowa nie mogła zniszczyć rozwiniętej cywilizacji Arabii Centralnej. Bardziej niszczące mogły być su-

⁵⁶ Por.: H. al-Dżasir, dz. cyt., s. 34; Al-Dżazalin, dz. cyt., s. 29; W. Facey, dz. cyt., s. 40–41.

⁵⁷ Zob. I. Shahid, A. Beeston, *Kinda*, [w:] *The Encyclopaedia of Islam*, t. 5, (New Edition), E.J. Brill, Leiden 1986, s. 118–120.

sze, które w IV w. n.e. nękały ten region. Jego osady były w ruinie, kiedy do Wadi al-Hanify dotarły z Al-Hidżazu plemiona nazwane później Banu Hanifami⁵⁸. Banu Hanifowie pochodzili z linii rodowej Bakr Ibn Wā'il, która należała do znanego klanu Rabia, wywodzącego swoje pochodzenie od Adnana, a więc protoplasty tzw. Arabów północnych. Bakr Ibn Wā'ilowie zajęli w V stuleciu tereny Al-Hidżazu, a stamtąd część ich plemion przeniosła się do Nadżdu i dalej do Południowej Mezopotamii. W Al-Jamamie przybysze zajęli opuszczone osady i wkrótce rekultywowali zaniedbane gaje palmy daktylowej. W drugiej połowie V w. plemiona Arabii zawiązały szeroką koalicję pod przewodnictwem Kindów i Bakr Ibn Wā'ilowie stanowili w nowej strukturze politycznej ważne ogniwo. Ten bezprecedensowy w historii Arabii okres współpracy między plemionami sprzyjał rozwojowi rolnictwa, handlu oraz osadnictwu. Jednak wraz ze śmiercią Harisa Ibn Amra – wodza Kindów w 528 r. – w Arabii Centralnej ponownie odrodziły się konflikty międzyplemiennie i wybuchły wojny⁵⁹.

Badanie stosunków między plemionami a państwem pozwala sformułować wniosek, że na Bliskim Wschodzie grupy społeczne określane jako plemiona nigdy nie istniały jako społeczności wyizolowane i pozbawione kontaktu z państwem oraz jego instytucjami. Plemiona i państwa tworzyły jeden system, któremu właściwy był stały brak stabilności. Odnotowała to Ann K.S. Lambton w odniesieniu do Iranu, ale uwaga ta odnosi się generalnie do całego Bliskiego Wschodu. „Kontrolowanie elementu plemiennego było i jest jednym z trwałych problemów władz państwowych. [...] Wszyscy, poza najsilniejszymi rządami, delegowali władzę na terenach plemiennych przywódcom plemiennym. Jednym z aspektów historii perskiej jest walka między elementami plemiennymi i nieplemiennymi; walka, która trwa w zmodyfikowanej formie od zarania dziejów do naszych czasów. Różne dynastie perskie doszły do władzy dzięki poparciu plemion. Z drugiej strony, prawie we wszystkich przypadkach plemiona okazały się niestabilną bazą budowania w przyszłości państwa”⁶⁰. W układzie: państwo–plemiona przywódcy konfederacji pełnili

⁵⁸ Por. C.E. Larsen, *The Early Environment and Hydrology of Aicent Bahrain*, [w:] *Dilmun: New Studies in the Archaeology and Early History of Bahrain* (Berliner Beiträge zum Vorderen Orient), t. 2, red. D.T. Potts, Reimer Verlag, Berlin, 1983, s. 18.

⁵⁹ Zob.: H. al-Dżasir, dz. cyt., s. 36; W. Caskel, *Bakr b. Wā'il*, [w:] *The Encyclopaedia of Islam*, t. 2, (New Edition), E.J. Brill, Leiden 1986, s. 962–964; F.M. Donner, *The Bakr b. Wā'il Tribes and Politics in Northeastern Arabia on the Eve of Islam*, „*Studia Islamica*” 1980, t. 51, s. 5–38.

⁶⁰ A.K.S. Lambton, *Islamic Society in Persia. An Inaugural Lecture delivered on 9 March 1954*, SOAS, University of London, London 1954, s. 6.

funkcje pośredników i w pewnym sensie byli wytworem bardziej polityki władz państwa niż dynamiki rozwoju samego plemienia. Także ich pozycja w plemienu i w relacjach plemię–państwo była funkcją polityki i siły głównie państwa, a nie grup plemiennych⁶¹.

W rezultacie polityki państwa przywódcy plemienni tworzyli ad hoc konfederacje i system zarządzania zajmujący się zbieraniem podatków, organizowaniem plemion do walki pod stronę państwa i jednocześnie reprezentowaniem interesów członków plemienia wobec władz państwowych. Siła konfederacji i ich przywódców była odwrotnie proporcjonalna do siły państwa – wzrastała w okresach jego słabości i malała w czasach jego potęgi. Taki wniosek formułuje Gene R. Garthwaite na podstawie porównania sytuacji konfederacji plemion Kaszkajów w Iranie za rządów Pahlawich i w czasach rządów Kadżarów w XIX wieku. Państwo Kadżarów było w dużym stopniu uzależnione od plemion i od umiejętnego oddziaływania na plemiona. Garthwaite wyróżnia trzy techniki, stosowane przez władze centralne w tym zakresie. Po pierwsze, państwo wyznaczało przywódcę z lub spoza danych grup plemiennych i budowało jego autorytet jako lidera. Po drugie – kandydatem na przywódcę konfederacji zostawał jeden z wodzów plemiennych, który sam zjednoczył wokół siebie grupy i który wykazywał skłonność do współpracy z władzami. Takich przypadków było w historii Iranu znacznie mniej, gdyż władze, jeśli miały możliwości, zawsze przeciwdziałały formowaniu się samodzielnego ośrodka silnej władzy na terenach plemiennych. Wreszcie – po trzecie – zdarzały się sytuacje pośrednie, kiedy przywódca plemienny uzyskiwał wpływy w plemienu i skupiał w swoich rękach władzę w porozumieniu z państwem, które widziały w tym swój inte-

⁶¹ Ciekawe są w tym względzie uwagi M.A. Shabana (*Islamic History 600–750: A New Interpretation*, Cambridge University Press, Cambridge 1971, s. 51, 53, 87; *The Abbasid Revolution*, Cambridge University Press, Cambridge 1970, s. 29) na temat genezy konfederacji plemiennych odniesione do sytuacji w garnizonach wojskowych, w których ulokowane zostały arabskie armie po podboju Egiptu, Syrii, a zwłaszcza Iraku w pierwszych latach ekspansji islamu. Autor ten uważa, że armie te nie były wbrew powszechnej opinii zorganizowane wokół lineaży, gdyż więzy krwi jako spoiwo integrujące ludzi zostały rozerwane w trakcie ogromnych przemieszczeń. Konfederacje plemienne powstały dopiero później, właśnie w garnizonach, kiedy wyzwania życia w warunkach miejskich, a głównie wzrost zagrożeń oraz stres wiążące się z zasadniczymi zmianami w życiu ludzi sprawiły, że ludność arabska stała się bardziej niż kiedykolwiek poprzednio świadoma swojej arabskiej tożsamości i zaczęła się organizować według wzorców organizacji plemiennych, zakorzenionych w jej kulturze. W ten sposób w miejskich garnizonach powstały *ad hoc* sojusze postrzegane jako plemiona Ka'isów, plemiona z Jemenu lub innych regionów.

res⁶². Takim przykładem był znany ilchan Hosain Qoli Chan (1862–1892), który przy pomocy władz państwa zgromadził poza plemieniem tak znaczące zasoby ziemi, że uniezależnił się od gospodarki swojego plemienia⁶³.

Zastanawiając się nad charakterem władzy przywódców konfederacji plemiennych – w tym przypadku konfederacji Bachtiarów – Garthwaite wyróżnia dwa poziomy struktury politycznej: bazową na poziomie plemienia i ramową na poziomie konfederacji. Pierwsza była odbiciem tego, że plemię było zbiorem rodzin rozszerzonych, stanowiących wysoce zintegrowane grupy zadaniowe i postrzegających świat zewnętrzny, a więc sąsiednie plemiona, państwo, przywódców konfederacji w negatywnych kategoriach konkurencji, rywalizacji i zagrożenia. Ponieważ struktura ta była zorganizowana wzdłuż linii pochodzeniowych, uczucia lojalności i samoidentyfikacji nie wykraczały poza plemię i nie przenikały na wyższy poziom konfederacji, w związku z czym struktura polityczna tego poziomu integracji była istotnie ramowa i pozbawiona poważnej społecznej bazy. Rozwinięte pewne elementy zarządzania nie były dostatecznym spoiwem społecznym, zwłaszcza w momentach konfrontacji z państwem. W tych momentach struktura polityczna konfederacji ulegała szybkiemu rozbiciu, podczas gdy bazowa – na poziomie plemienia – zachowywała autonomię i integralność. Garthwaite formułuje interesujący wniosek o związku między władzą a ideologią, gdy uważa, że poważną przyczyną słabości konfederacji plemiennych i ich przywódców była niemożność formułowania konfederacyjnej ideologii, która mogłaby ugruntować ich pozycję i działać na rzecz dalszej centralizacji władzy na ponadplemiennym szczeblu. Odwoływanie się do ponadplemiennej tożsamości Bachtiarów byłoby niezrozumiałe dla poszczególnych plemion i mogłoby być uznane jako niebezpieczne przez państwo⁶⁴.

Bardziej skomplikowaną strukturę polityczną plemienia przedstawia Lois Beck w odniesieniu do konfederacji Kaszkajów⁶⁵. Autorka ta wyróżnia trzy poziomy tej struktury: 1) podstawowy poziom obozowiska, na którym przy-

⁶² G.R. Garthwaite, *Khans and Kings: The Dialectics of Power in Bakhtiyari History*, [w:] *Modern Iran: The Dialectics of Continuity and Change*, red. M.E. Bonine, N.R. Keddie, University of New York Press, Albany 1981, s. 159–172; Tenże, *Khans and Shabs: A Documentary Analysis of the Bakhtiyari in Iran*, Cambridge University Press, Cambridge 1983; Tenże, *Pastoral Nomadism and Tribal Power*, „Iranian Studies” 1978, t. 11, s. 173–197.

⁶³ Zob. S.C. Caton, dz. cyt., s. 100–101.

⁶⁴ G.R. Garthwaite, *Khans and Kings*, dz. cyt., s. 163–169.

⁶⁵ L. Beck, *Iran and the Qashqā'i Tribal Confederacy*, [w:] *The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan*, dz. cyt., 284–313; Taż, *Nomad. A Yaar in the Life of a Qashqā'i Tribesman in Iran*, University of California Press, Berkeley–Los Angeles 1991; Taż, *The Qashqā'i of Iran*, dz. cyt.

wódcy byli wyłaniani przez samą grupę na podstawie pochodzenia i osobistych zdolności kandydata, 2) pośredni poziom obejmujący chanów, przywódców plemion, których rola sprowadzała się do pośredniczenia między plemięcami a ilchanami, czyli przywódcami konfederacji, 3) najwyższy poziom konfederacji plemiennych, obejmujący ilchanów, których pozycja była funkcją poparcia udzielanego im przez przywódców plemiennych oraz władze państwa. Według Beck organizacja polityczna plemienia i konfederacji wyrażała z symbiozy stosunków z centralistycznym państwem, a elita polityczna tej organizacji była wytworem działań państwa, a konkretnie koncepcji kontrolowania struktur plemiennych w sposób pośredni, przez ich przywódców. Elity plemienne miały również swoje interesy, które czasami mogły się kłócić z zamierzeniami państwa, w związku z czym państwo irańskie (na przykład za panowania Muhammada Rezy Pahlawiego lub w okresie rządów Chomejniego) wielokrotnie zwracało swoją siłę przeciwko tym elitom⁶⁶.

Prace Beck zasługują na uwagę z dwóch powodów: 1) pokazują, że formowanie konfederacji, które było tradycyjnie postrzegane jako proces oddolnej, żywiołowej integracji społecznej, mogło również być następstwem odgórnych, świadomych działań państwa, 2) zwracają uwagę na znaczenie kulturowych uwarunkowań procesów integracji społecznej i instytucjonalizacji władzy politycznej. Beck uważa, że żaden z przywódców plemiennych nie posiadał władzy bezwzględnej, w sensie możliwości narzucania swojej woli, gdyż członkowie plemienia, niezadowoleni z jego poczynań, mogli odmówić mu poparcia i bądź wysunąć nowego lidera, bądź przyłączyć się do innej konfederacyjnej struktury w ramach tej samej wspólnoty pochodzeniowej⁶⁷. Symptomatyczne, iż w historii Iranu nie zdarzyło się, aby którykolwiek z przywódców plemiennych na jakimkolwiek szczeblu plemiennej struktury politycznej próbował narzucić członkom plemienia swoją wolę siłą i wezwał przy tym na pomoc władze państwa. Aby zrozumieć naturę władzy w takim systemie, należy zwrócić się ku systemowi kulturowemu plemienia. Rdzeniem zespalającym system polityczny Kaszkajów był zespół symboli, zachowań i tradycji tego ludu. System kulturowy był jednocześnie źródłem legitymizacji władzy przywódców oraz podstawą ich identyfikacji

⁶⁶ Warto zaznaczyć, że poglądy Beck, oparte na badaniach etnograficznych, są zbieżne z cytowanymi wcześniej uwagami Lambton o współlistnieniu struktur plemiennych i państwowych.

⁶⁷ O możliwości opuszczenia plemienia przez rody i konfederacji przez plemiona pisze Rybiński, dodając, że taki rozwój wydarzeń był niepożądany, gdyż bardzo osłabiał daną zbiorowość – zob. A. Rybiński, *Władza u saharyjskich pasterzy – koczowników – organizacja władzy u Tuaregów Kel Ahaggar na przełomie XIX i XX wieku*, „Etnografia Polska” 1989, t. 33, z. 1, s. 152.

w grupie, a jego podtrzymanie i ożywianie przez kreowanie nowych symboli stanowiło główną treść codziennych relacji przywódców z członkami plemienia. Te codzienne relacje znajdowały formę we wspólnym omawianiu spraw bytowania, a także w mediacji i rozstrzyganiu sporów. W tych codziennych relacjach nie mogli oni wyjść poza pozycję partnerów i zajmować pozycji strony dominującej. Oznaczałoby to bowiem naruszenie treści całego systemu kulturowego i prowadziło do erozji ich pozycji jako przywódców⁶⁸.

Konfederacyjny szczebel integracji społeczeństw plemiennych i związki konfederacji z państwem zainteresowały badaczy szczególnie, o czym świadczy obszerna literatura na ten temat⁶⁹. Poza licznymi pracami zajmującymi się szczegółowymi aspektami tego zagadnienia, zwracają uwagę te, które proponują całościowe spojrzenie na kwestię transformacji czy też trwania struktur plemiennych. Do takich należą, niewątpliwie, badania Montagne'a nad ludnością berberyjską południa Maroka prowadzone w latach 1927–1954. Ten wybitny znawca społeczeństw plemiennych i ich relacji z miejskimi ośrodkami władzy rysuje obraz społeczeństwa, w którym niezależne politycznie grupy istnieją obok siebie i jednocześnie tworzą siatkę skomplikowanych powiązań politycznych na tle bogatego życia religijnego i w powiązaniu z szerszym systemem, obejmującym polityczne struktury ludności miejskiej (*machzen*) oraz kolonialne oddziaływanie państw europejskich. Według Montagne'a system społeczny świata plemion opiera się na dwóch elementach: *fraction* i *leff*. Pierwsza struktura, określona przez autora jako „republika demokratyczne”, była formą rządzenia w drodze spontanicznego wyboru przywódcy przez bazową zbiorowość (obozowisko). *Leffy* to alianse między „republikami”, bę-

⁶⁸ Zob. L. Beck, *The Qashqa'i of Iran*, dz. cyt., s. 218.

⁶⁹ Oto wybrane prace ten temat: Ben Kaddour Abdaslam, *The Neo-Makhzan and the Berbers*, [w:] *Arabs and Berbers. From Tribe to Nation in North Africa*, dz. cyt., s. 259–267, w którym autor akcentuje manipulowanie przez państwo więzami lojalności plemiennych; L.M. Helfgott, *Tribe and Uymaq in Iran: a Reply*, „Iranian Studies” 1983, t. 11, nr 1–2, s. 73–78, pokazująca dynamikę stosunków między strukturami plemiennymi a nieplemiennymi; G.R. Garthwaite, *Pastoral Nomadism and Tribal Power*, „Iranian Studies” 1978, t. 11, s. 173–197, omawiająca ekonomiczne podstawy władzy przywódców plemiennych (chanów i ilchanów); J.H. Keenan, *Social Change among the Tuareg of Abaggar (Algeria)*, [w:] *Arabs and Berbers. From Tribe to Nation in North Africa*, dz. cyt., s. 345–360, przedstawiająca funkcjonowanie społeczeństw plemiennych i ich kontakty ze światem zewnętrznym oraz oddziaływanie (instrumentalne) świata zewnętrznego na te społeczeństwa; B.G. Martin, *A Future Sanusi Caliphate? Muhammad, Ali al-Sanusi and his „Durar al-Saniya”*, „Journal of Asian History” 1992, t. 26, nr 2, s. 160–168, w którym autor omawia rolę ideologii pokrewieństwa (pochodzenie przywódców plemiennych od Proroka) w umacnianiu struktur plemiennych i państwowych.

dące rezultatem stałej segmentacji bazowych grup⁷⁰. Równowaga sił między podstawowymi grupami decydowała o wysokiej stabilności całego systemu⁷¹.

Montagne jest autorem dynamicznego modelu, w którym organizacja polityczna społeczeństwa plemiennego na południu Maroka ewoluuje od form prostych ku bardziej złożonym, konkretnie od egalitarnego systemu w obrębie obozowiska do poziomu federacji grup bazowych, cechującego się „despotyzmem” amgharów, a następnie – do organizacji konfederacyjnej z władzą wielkich wodzów (kaidów) i w końcu do bardziej złożonej struktury ze zinstytucjonalizowaną władzą typu państwa (machzen)⁷². W centrum ujęcia Montagne’a jest postać amghara – szjeka podstawowej jednostki społeczeństwa berberyjskiego oraz jego sukcesy i niepowodzenia w tworzeniu trwałej bazy dla swojej władzy w plemienu. Montagne podaje czynniki określające te procesy. Są nimi: kontrola nad ziemią i wymianą handlową (w szczególności handlem bronią), kontrola nad podatkami i nad dobrami znajdującymi się w gestii rady plemienia, akumulacja bogactwa osobistego (w formie rezerw ziarna w składach wspólnotowych), tworzenie o sobie opinii człowieka majątnego i szczodrego, zachowanie kontroli nad mężczyznami w swojej rodzinie, tworzenie sojuszków politycznych i ekonomicznych przez zawieranie małżeństw, formowanie gwardii przybocznej z niewolników bądź najemników, niszczenie rywali. W przypadku powodzenia amghar tworzył na szczeblu regionu rodzaj scentralizowanego aparatu zarządzania, który przeniesiony na wyższy szczebel konfederacji plemiennnej przypomina strukturę państwową (machzen)⁷³.

⁷⁰ R. Vorbrich określa *leff* jako system opozycyjnych przymierzy wyrażający honorowe braterstwo – zob. R. Vorbrich, dz. cyt., s. 13.

⁷¹ R. Montagne, *L’Aghbar et les hautes vallées du Grand Atlas*, „Hespéris” 1927, nr 8, s. 13; Tenże, *Les Berbères et le Makhzen dans le Sud-Marocain. Essai sur la transformation politique des Berb, res sédentaires (group chleuh)* (Travaux de l’année sociologique), Alcan, Paris 1930, s. 141 i następn. Montagne jest uznawany za prekursora tzw. metody synchronicznej, polegającej na badaniu zarówno aspektu statycznego, jak i dynamicznego organizacji politycznej, mówiąc inaczej – badaniu struktury i funkcji instytucji struktury, grup i jednostek tworzących tę strukturę z jednoczesnym rozpatrywaniem zagadnień ewolucji tej struktury, co różni go od angielskiego prądu strukturalistyczno-funkcjonalistycznego z lat 40. (zob. praca *African Political Systems* pod red. M. Fortesa i E. Evans-Pritcharda z 1940 r.), proponującego oddzielne badanie dwóch wyodrębnionych typów społeczeństw: państwowych i beipaństwowych – zob. D. Seddon, *Introduction de l’édition anglaise de 1972*, [w:] *Regards sur le Maroc. Actualité de Robert Montagne*, CHEAM, Paris 1986, s. 99–123.

⁷² Ujęcie Montagne’a jest zbliżone do podejścia Edmunda Leacha, wyrażonego w książce *Political Systems of Highland Burma* (dz. cyt.), która stanowi analizę zmiany w idealnie egalitarnej organizacji plemion birmańskich na terenach w górzystym Kaczynie i jej transformację – ze stadiami przejściowymi – w polityczny system władzy królewskiej na terenach nizinnych Szamu.

⁷³ Można mieć pewne wątpliwości co do słuszności tego ostatniego wniosku – zasadniczego dla całej koncepcji Montagne’a. Wielu autorów wskazuje na nietrwałość konfederacji jako szczebla w procesie centralizacji władzy i podaje przyczyny tej sytuacji. Rybiński pisze, że w przypadku

Montagne uważał więc, że instytucjonalizacja władzy była rezultatem głównie gry politycznej prowadzonej przez szejka, która określa wszystkie jego kroki. Formułowane przez tego autora wnioski rodzą jednak wiele pytań. Po pierwsze, wydaje się, że pojęcie idealnej równowagi, w jakiej znajduje się system, tworzy ramy analizy, która jest interesująca, ale jednocześnie niewystarczająca do zrozumienia zmian społecznych. Wydaje się także, iż wyjaśnianie sekwencji ewolucyjnych przez analizę wyłącznie gry politycznej z pominięciem badania struktury ekonomicznej, systemu dzierżawy, stosunków dominacji, form wyzysku w strefach uprawy roli jest poszukiwaniem prostych rozwiązań.

O roli konfederacji plemiennych jako ogniwa w procesie instytucjonalizacji władzy można sądzić także na podstawie literatury traktującej o Arabii. W połowie XVIII wieku Arabia Centralna była zamieszkała przez ludność arabską zorganizowaną w plemiona – częściowo koczowniczą, a częściowo osiadłą. W przypadku koczowników poszczególne segmenty grupy etnicznej funkcjonowały, z jednej strony, jako względnie niezależne organizmy społeczne. Przez średnio dziewięć miesięcy w roku koczownicy byli rozproszeni po rozległym terenie i tworzyli tak zwane fariki – koczujące grupy złożone ze spokrewnionych rodzin. W wielu przypadkach pojedyncze wielkie rodziny przebywały w oddalonych od siebie miejscach i fizyczny kontakt między nimi był incydentalny. Złączone były one pochodzeniem od jednego rzeczywistego, znanego przodka, ale konsekwencje organizacyjne czy polityczne tego faktu były nieznaczne. Z drugiej strony, bezpośrednie czy nawet pośrednie sąsiedztwo w warunkach ograniczonych zasobów pociągało za sobą bardzo ważne skutki. Rodziło przede wszystkim rywalizację, która prowadziła do napięć, konfliktów i wrogości. Funkcjonowanie wszelkich grup związane było z ciągłym wypieraniem sąsiadów, koniecznością stałego organizowania się do odpierania zagrożeń z zewnątrz oraz obawą przed zdominowaniem przez silniejszą grupę. W przypadku rodów utrzymujących ze sobą dobre stosunki zachodziła często konieczność kierowania sezonowymi wędrownkami, podziałem pastwisk i studni, tworzeniem manzilu, czyli wspólnego obozowiska przy jednej wspólnej studni, organizowania wymiany towarowej z osadami, rozstrzygania międzyrodowych sporów, a nade wszystko zapewnienia bezpie-

Tuaregów wódz konfederacji (*amenoukal*) dziedziczył wprawdzie pozycję wodza, ale zasięg jego władzy był ograniczony z powodu wysokiej niezależności plemienia jako jednostki politycznej. Poza tym istniały ekologiczne bariery centralizacji władzy wodzów konfederacji, m.in. ogromny zasięg terytorialny terenów zamieszkiwanych przez plemiona. Aby wykonywać swoje czynności, wodzowie musieli ciągle wędrować – zob. A. Rybiński, *Władza u sabaryjskich pasterzy...*, dz. cyt., s. 141, 156.

czeństwa wobec zagrożeń zewnętrznych. Ten ostatni element wiązał się najczęściej z koniecznością podejmowania działań wspólnymi siłami przez wiele linii rodowych czy też rodów.

Zjawiska te warunkowały potrzebę łączenia się poszczególnych wielkich rodzin, linii rodowych czy też rodów w plemiona – związki zadaniowe o charakterze politycznym. Constantin-François Volney pisze, że „[...] rodziny łączyły się w plemiona (kabile), gdyż nie mogły przetrwać oddzielnie”⁷⁴. Plemiona były z reguły homogeniczne w sensie pochodzenia ich członków z tego samego klanu. W Arabii do największych tego rodzaju związków należały te, które łączyły grupy Anizów, Szammarów i Harbów. Arabowie nazywali te związki najczęściej kabilami, a czasem aszirami⁷⁵.

Oprócz integracji wewnątrz klanu, zachodziły procesy integracji między klanami prowadzące do powstawania związków zadaniowych łączących poszczególne segmenty różnych grup pochodzeniowych, najczęściej sąsiadujących ze sobą. Każda grupa miała wprawdzie swoje terytorium – dirę, ale jeśli trwała susza i pastwiska były wyschnięte, należało przemieszczać się na tereny uważane za siedzibę innej grupy. Udawano się także w celach handlowych do osad kontrolowanych przez obce etnicznie grupy. Kwestia dobrych stosunków z sąsiadami miała zatem podstawowe znaczenie dla funkcjonowania różnych segmentów struktury. Zawierano więc sojusze i alianse między grupami pochodzeniowymi. Sojusze takie łączyły od dawna Mutajrów z Utajbami, Al-Udźmanów z Al Murrami, Harbów z Mutajrami i Al-Udźmanami czy też Szammarów z Az-Zafirami i Al-Awazimami. Powstające w ten sposób konfederacje umacniały z biegiem lat wspólne doświadczenia losu – wojny, susze, głód. Tworzące konfederacje grupy pochodzeniowe łączyła ideologia wywodzenia się od wspólnego eponima, co stanowiło, że ich członkowie należeli do wspólnoty *banu ammm* – stryjecznych braci. Al-Udźmanowie uważali na przykład, że tak samo jak Al Murrowie pochodzą od przodków z Nadźranu. Jeśli potrzebowali pomocy, wysyłali do Al Murrów posłańca na wielbłądzie z czerwoną wstęgą na szyi zwierzęcia i ci, mimo że mogli być z nimi chwilowo skłócen, przysyłali im pomoc⁷⁶.

⁷⁴ C.-F. Volney, *Voyage en l'Égypte et en Syrie*, Mouton, La Haye-Paris 1959, s. 207.

⁷⁵ Chajr ad-Din az-Zirikli, *Szibh al-dżazira fi abd al-malik Abd al-Aziz*, Matabi'a Dar al-Kalam, Bejrut, t. 1-4, 1970, t. 1. s. 75, 271; H. St John Bridger Philby, *The Heart of Arabia. The Record of Travel and Exploration*, t. 1-2, Constable, London 1922, t. 2, s. 205; A. Musil, *The Manners and Customs of the Rwala Bedouins*, American Geographical Society, New York 1928, s. 1.

⁷⁶ H.R.P. Dickson, *The Arab of the Desert. A Glimpse into Badawin Life in Kuwait and Sa'udi Arabia*, G. Allen & Unwin, London 1949, s. 48-49.

Związki między klanami były z reguły luźnymi konfederacjami bez stałego przywództwa politycznego. W niektórych przypadkach dochodziło do powstawania bardziej trwałych związków przez zawieranie przymierza krwi. Najczęściej zawierały je sąsiadujące ze sobą, „stykające się” na co dzień linie rodowe. Po zawarciu przymierza rody te uznawały się za synów jednego ojca, jakkolwiek wiedziano o odrębnym pierwotnym pochodzeniu⁷⁷. Normy tego przymierza przewidywały: 1) wspólne korzystanie z pastwisk znajdujących się na terenie tradycyjnej siedziby danej grupy etnicznej, 2) zwrot mienia zagrabionego przypadkowo w trakcie zajazdu, 3) zwrot mienia skradzionego w ramach własnego rodu (w takiej sytuacji należało je zwrócić w czterokrotnie większym rozmiarze), 4) zwrot zagubionych zwierząt, 5) zwrot zwierzęcia zagrabionego lub ukradzionego przez obcych, które przeszło przez kilka rąk i trafiło w końcu do członka bratniego rodu (wyjątek stanowił koń, którego zwrot należało kompensować przekazaniem wielbłąda), 6) bezwzględny obowiązek zwrotu długu (spoczywał on przy tym wyłącznie na samym dłużniku), 7) bezwzględny obowiązek zemsty za przelaną krew⁷⁸.

Wymienione aspekty funkcjonowania grupy implikowały istnienie funkcji przewodnika, przywódcy. Każda wąska grupa rodowa, nie mówiąc o rodzinie, miała z reguły swojego przywódcę. To samo dotyczyło rodów. W większości przypadków rody uznawały wspólne przywództwo głowy jednego z rodów. Charakter przywództwa był uzależniony od wielu czynników. Najczęściej było ono honorowe w tym sensie, że osoba przewodząca nie miała ogólnospółnotowego aparatu przymusu i nie mogła narzucić swojej woli głowom innych rodów. W wielu przypadkach wynikało to z rozproszenia segmentów danej grupy pochodzeniowej. W przypadku grupy skłóconej wewnętrznie przesłanki do formowania się ogólnospółnotowego przywództwa związane były, przede wszystkim, z zachowaniem prestiżu wobec innych grup. Bezpieczne i niezagrożone dominacją innych były grupy silne i poważane. O sile i poważaniu decydowały także takie zewnętrzne atrybuty, jak m.in. fakt istnienia instytucji ogólnospółnotowego przywódcy czy też reprezentanta oraz jego pozycja w samej grupie. Dlatego też ze względu na podtrzymanie prestiżu całej grupy zwaśnione czasem ze sobą rody uznawały honorowe przywództwo przedstawiciela jednego z rodów i dbały o jego pozycję. Kompensowały,

⁷⁷ A. Musil, dz. cyt., s. 4; A. Jaussen, *Coutumes des Arabes au pays de Moab*, Libraire Victor Lecoffre, Paris 1908, s. 142.

⁷⁸ H.R.P. Dickson, dz. cyt., s. 434.

na przykład, solidarnie jego straty związane z pomorem, suszą lub grabieżami, mimo że same przymierały głodem⁷⁹.

Mechanizm przewodzenia grupie koczowniczej opisał m.in. Doughty w odniesieniu do koczowników z Dżabal Szammaru. Takie sprawy jak zawieranie i zrywanie sojuszów z innymi grupami, stosunki z Turkami i z emirami Ha'ilu rozstrzygała rada starszych. Rada starszych pełniła także funkcję trybunału. Każdy członek grupy zwracał się ze swoją sprawą do szejka-przewodnika, a ten zapraszał innych szejków na radę. Wyniesione przez radę szejków orzeczenie było ostateczne i strona przegrywająca musiała się mu bezwzględnie podporządkować. W sprawach mniejszej wagi zwracano się do kadiego, szanowanej osoby znającej prawo zwyczajowe. W niektórych przypadkach funkcja kadiego była dziedziczona przez określone rodziny⁸⁰.

Istnienie instytucji plemiennego przywódcy było więc funkcją łączenia się grup w związki zadaniowe. Pozycja przywódcy zależała przy tym od trwałości samego plemienia jako zadaniowego związku. W przypadku trwałego związku – była funkcją równowagi sił między najbardziej wpływowymi rodami czy liniami rodowymi. Na czele plemion stały osoby doświadczone i szanowane. Ponieważ były to z reguły osoby starsze, zwane je szejkami (właściwie *szajch*), dosłownie starcami. Do głównych zadań szejków należało kierowanie sezonowymi wędrownkami grupy, podział pastwisk i studni, organizowanie musabili, nadzór nad przestrzeganiem zwyczajów i porządku. Szejk regulował sprawy związane z prawem zemsty i wypłatą okupu za przelaną krew; dbał o to, aby wszystkie małżeństwa były zawierane zgodnie ze zwyczajowym prawem; zatwierdzał rozwody; dbał o przestrzeganie zasad gościnności. Do jego najważniejszych obowiązków należało utrzymywanie dobrych stosunków z sąsiadami – innymi plemionami oraz z władzami tureckimi, a później przedstawicielami państw europejskich. Szejk nadzorował handel z kupcami wielbłądów, prowadził poszukiwania skradzionego bydła, odpowiadał za długi członków swojej grupy zaciągnięte u obcych, zapewniał bezpieczeństwo pątnikom, kupcom i rzemieślnikom, którzy znajdowali się na terenie diry jego plemienia. Szejk był jednocześnie religijnym przywódcą plemienia, jako że nadzorował przestrzeganie tych norm islamu, które zakorzeniły się wśród

⁷⁹ J.G. Lorimer podaje przykład Al-Udźmanów, którzy składali się z 21 rodów uznających honorowe przywództwo głowy rodziny Nadża – zob. J.G. Lorimer, *Gazetteer of the Persian Gulf, Oman, and Central Arabia*, Superintendent Government Printing, cz. 1: *Historical*, Calcutta 1915, cz. 2: *Geographical and Statistical*, Calcutta 1908, cz. 2, s. 56–57.

⁸⁰ Ch.M. Doughty, *Travels in Arabia Deserta*, t. 1–2, Cambridge University Press, Cambridge 1888, t. 1, s. 290–291.

nomadów oraz dbał o podtrzymanie kultu przodków. Występował też jako sędzia w sprawach, które nie wymagały obecności znawców zwyczajowego prawa⁸¹.

Dla określenia charakteru władzy szejka najważniejsze jest wyjaśnienie czy sprawowaniu tej władzy towarzyszył przymus. Niektórzy badacze twierdzą, że szejk plemienny wybierany był ze względu na swoje cechy osobiste i zajmował pozycję, którą najlepiej odzwierciedla rzymska maksyma *primus inter pares*⁸². Z drugiej strony, wiele opisów wskazuje na to, że szejkowie stosowali wobec swoich współplemieńców przymus i karali ich za odstępstwa od zwyczajowego prawa. Przymus wyrażał się najczęściej w odbieraniu złodziejom siłą skradzionego mienia, a kary polegały na zakuwaniu niepokornych w łańcuchy lub trzymaniu ich w odosobnieniu w zamkniętych pomieszczeniach⁸³.

Ponieważ szejk w sprawowaniu funkcji przewodnika opierał się na swojej rodzinie i otaczał się czymś w rodzaju gwardii przybocznej składającej się z niewolników, to można mówić, że jego pozycja i władza ulegały stopniowej instytucjonalizacji, a samo plemię przekształcało się z zadaniowego związku w trwałą strukturę polityczną o ustabilizowanym przywództwie.

Przyspieszenie instytucjonalizacji władzy szejka nastąpiło na początku XX w. pod wpływem impulsów zewnętrznych, jakimi była polityka As-Saudów osiedlania koczowników i tworzenia hidr – kolonii rolniczych. Proces ten był spowodowany głębokim kryzysem w jakim znalazła się gospodarka pasterska w wyniku coraz szerszej integracji Arabii z rynkiem światowym. Władcy osad wspierali ekonomicznie przechodzenie pasterzy do zajęć związanych z uprawą roli, a jednocześnie starali się wykorzystać powstałą sytuację do osłabienia siły plemion stanowiących zawsze źródło tendencji odśrodkowych. Pierwszym krokiem była rejestracja grup koczowniczych. Ich członkowie zostali przypisani do swoich szejków, którzy jako przywódcy stawali się odpowiedzialni przed władzami za swoje grupy. Odpowiedzialność ta dotyczyła, przede wszystkim, przestrzegania przez grupę na swoim terenie praworządności i utrzymywania pokojowych stosunków z sąsiadami. Szejkowie byli też odpowiedzialni za respektowanie przez grupę wprowadzonego zakazu organizowania ghazzu. Zarządzenia władz centralnych umacniały pozycję szejka wobec członków swojej grupy, ale jednocześnie osłabiały jego samodzielność

⁸¹ A. Jaussen, dz. cyt., s. 140–147, 220; A. Musil, dz. cyt., s. 270.

⁸² R. Montagne, *La Civilisation du Désert. Nomades d'Orient et d'Afrique*, Hachette, Paris 1947, s. 198–199.

⁸³ Ch.M. Doughty, dz. cyt., t. 1, s. 290–291; C. Guarmani, *Northern Najd. A Journey from Jerusalem to Aniza in Qasim*, The Argonaut Press, London 1938, s. 114; A. Musil, dz. cyt., s. 59.

wobec władz centralnych. Zwłaszcza, że w zamian za utrzymywanie porządku w grupie i bezpieczeństwa na swoim terenie szejkom zaproponowano stałe wynagrodzenie. Większość z nich przyjęła je jako ważne źródło utrzymania w trudnych warunkach kryzysu gospodarki pasterskiej⁸⁴.

3. Wojna i podbój

Antropologia przywiązuje dużą wagę do wojennych funkcji wczesnych protopaństw oraz generalnie roli wojen i podbojów w ich formowaniu się. Wielu autorów uważa, że tzw. „demokracja wojenna” była integralnym etapem w rozwoju struktury określanej jako wodzostwo⁸⁵. Service pisze, że „cykl ekspansji prowadzącej do inkorporacji lub dezintegracji był powszechnym procesem powstawania i rozpadu wielu wodzostw”⁸⁶. Można zauważyć, że wojny są zjawiskiem właściwym dla już istniejących scentralizowanych struktur i dopóki takich struktur nie ma, trudno mówić o wojnach w pełnym tego słowa znaczeniu⁸⁷. Czym innym są natomiast rywalizacja, konkurencja i konflikty. Konkurencja wyrażała się, z jednej strony, w rozdzielnictwie darów przez przywódców grup, co stanowiło załączki scentralizowanego podziału na wyższym szczeblu integracji⁸⁸. Z drugiej strony konkurencja znajdowała wyraz w walkach o przewodzenie, rewoltach grup peryferyjnych, napaściach silniejszych na słabszych oraz walkach tych drugich o przetrwanie. Na przykład w Kuwejcie w XVIII wieku rywalizacja o przewodzenie wspólnocie doprowadziła do powstania hierarchicznej struktury wielkich rodzin wieloliniowych, zwieńczonej pozycją przywódcy całej wspólnoty. Struktura ta była początkowo w dużym stopniu spłaszczona ze względu na brak ogniw pośred-

⁸⁴ Chajr ad-Din az-Zirikli, dz. cyt., t. 2, s. 450.

⁸⁵ Zob. na ten temat: J.P. Averkieva, *Disintegration of the Clan Society of North American Indians*, [w:] *Political Anthropology*, red. S.L. Seaton, H.J. Claessen, Mouton, The Hague 1979, s. 175–182; H.J. Claessen *Introduction*, [w:] *Political Anthropology*, dz. cyt., s. 10. Zob. także prace L. Gumpłowicza (L. Gumpłowicz, *The Outline of Sociology*, American Academy of Political and Social Science, Philadelphia 1899), uważanego za pioniera teorii podboju oraz Karola Marksa na temat roli wojny w życiu społeczeństwa prymitywnego. Inni zwolennicy tego podejścia: F. Oppenheimer, *The State. Its History and Development Viewed Sociologically*, Vanguard Press, New York 1926; E. Eberhardt, *Conquerors and Rulers. Social Forces in Medieval China*, E.J. Brill, Leiden 1952; R. Thurnwald, *Economics in Primitive Communities*, Oxford University Press, London 1932.

⁸⁶ E.R. Service, dz. cyt., s. 152.

⁸⁷ Zagadnienie to omawia szczegółowo K.F. Otterbein, *The Evolution of a War: a Cross-Cultural Study*, HRAF Press, New Haven 1970.

⁸⁸ Zob., np. M. Mauss, *The Gift: Forms and Functions of Exchange in Archaic Societies*, Cohen and West, London 1970, s. 10–12, 63–80.

nich między przywódcą a głowami wielkich rodzin. Ogniwa te powstawały w miarę rozszerzania się zakresu funkcji administracyjnych przywódcy⁸⁹.

3.1. Wodzostwo i państwo nomadów

W kwestii roli wojny jako czynnika państwowotwórczego korzystne dla analizy konkretnego materiału historycznego jest wyróżnienie dwóch kategorii: wodzostwa pierwotnego oraz wodzostwa wtórnego. Terminy te zostały wprowadzone do literatury w odniesieniu do państwa przez Mortona H. Frieda⁹⁰. Kryterium odróżniania tych kategorii wiąże się z czynnikami decydującymi o powstaniu danej struktury. W pierwszym przypadku w grę wchodzi czynniki endogeniczne, w drugim – egzogeniczne, wśród których najważniejsze było oddziaływanie już istniejącego wodzostwa jako bardziej złożonej organizacji na mniej rozwiniętą w tym względzie peryferię. Możemy sobie wyobrazić, że wciąganie peryferii w sferę oddziaływania już istniejącego wodzostwa (w tym układzie pierwotnego) sprzyjało w jednych przypadkach formowaniu się podobnej struktury jako wtórnej, a w ich innych – powodowało włączanie miejscowych wspólnot etnicznych do oddziałującego wodzostwa. W każdej sytuacji oddziaływanie z zewnątrz oznaczało pewne wyrównywanie poziomu rozwoju politycznego, co zastrzało konkurencję i napięcie.

Podboje odegrały ważną rolę w procesach państwowotwórczych na Bliskim Wschodzie i literatura na ich temat jest bardzo bogata. Główną tezę tych studiów jest pogląd, że trójczłonowa struktura społeczeństw bliskowschodnich (tzn. organizacje ludności osiadłej – plemiona – bractwa religijne), obejmująca rutynowe stosunki zarówno konfliktu, jak i współpracy, była okresowo naruszana przez ruchy podboju, tworzące się z reguły w peryferyjnych regionach Arabii, Afryki Północnej i Azji Centralnej. Idea podporządkowania sobie nowych terytoriów i zdobycia łupów integrowały rozproszone grupy w rodzaj homogenicznej struktury politycznej i społecznej. Zwycięski ruch podboju prowadził do narodzin nowej struktury – imperialnego państwa, po czym na etapie przechodzenia do pokojowych metod administrowania nową strukturą polityczną następował gwałtowny rozpad sił podboju na elementy

⁸⁹ Omawiam to zagadnienie w mojej pracy *Czynniki integracji społecznej Kuwejtu w okresie przednaftowym*, Instytut Wydawniczy Sonor, Warszawa 1990.

⁹⁰ M.H. Fried, *On the evolution of social stratification and the state*, [w:] *Culture in History: Essays in Honour of Paul Rodin*, red. S. Diamond, Columbia University Press, New York 1960, s. 713–731. Pojęcia rozwój wtórny (*secondary development*) i państwo wtórne (*secondary state*) występują wcześniej w pracach Marksa, na co wskazuje Fried.

mieszczące się w ramach znanych wzorców trójczłonowej struktury społecznej. Mówiąc inaczej, struktury plemienne, religijne i protopaństwowe, zjednoczone na czas podboju, w momencie przejścia do pokojowych rządów na zdobytym terytorium ponownie stawały się odseparowanymi instytucjami.

Zwolennikiem poglądu, że na Bliskim i Środkowym Wschodzie głównym czynnikiem państwowotwórczym były wojny i podboje jest m.in. Anatolij M. Chazanow, który uważa przy tym, że główną rolę w ruchach społecznych nastawionych na podbój i grabież odgrywały plemiona. Autor ten formułuje nawet termin na określenie tak powstającego państwa – państwo nomadyczne (*nomadic state*) i odnosi go nie tyle do charakterystyki państwa jako typu organizmu społecznego, który osiągnął określony poziom ewolucji i posiada rozwiniętą organizację polityczną oraz zróżnicowaną społecznie ludność, co do mechanizmu powstawania państwa. Bliskowschodnie podboje były najazdami plemion nomadów na ludność osiadłą, w rezultacie których powstawały scentralizowane organizmy polityczne z dominującą pozycją elit najeźdźców – nomadów. Rodzące się dynastie nowych państw miały więc rodowód plemienny⁹¹. W innych przypadkach podbijana ludność osiadła, która generalnie prezentowała wyższy od nomadów poziom z punktu widzenia organizacji politycznej, zachowywała swoją organizację państwową, stając się wasalami nomadów. W tym przypadku integracja ludności osiadłej i nomadów była jeszcze bardziej ograniczona. Obydwa segmenty struktury społecznej funkcjonowały obok siebie, a stosunki podporządkowania ludności osiadłej nomadom, mimo że czasami miały wyniszczający charakter (daniny, kontrybucje, rabunek), nie dotyczyły społecznych oraz gospodarczych podstaw społeczeństwa osiadłego i nie stanowiły przesłanek do tworzenia się jednego systemu społeczno-gospodarczego w takim samym stopniu, jak zintegrowany system polityczny. Również plemiona, z wyłączeniem ich elit społecznych, nie integrowały się z ludnością osiadłą⁹².

W kwestii koncepcji podboju jako czynnika państwowotwórczego można zastanawiać się nad co najmniej dwoma aspektami: 1) typem przewodzenia nad ruchami społecznymi nastawionymi na podbój, 2) mechanizmem transformacji tych ruchów w państwo⁹³.

⁹¹ A.M. Khazanov, *Nomads and the Outside World*, Cambridge University Press, Cambridge, s. 228.

⁹² Tamże, s. 231, 284.

⁹³ Zob.: I.M. Lapidus, *The Arab Conquest and the Formation of Islamic Society*, [w:] *Studies on the First Century of Islamic Society*, red. G.H.A. Juynboll, Southern Illinois University Press, Carbondale–Edwardsville 1982, s. 49–72; Tenże, *History of Islamic Societies*, Cambridge University Press, Cambridge 1988; Tenże, *Tribes and State Formation in Islamic History*, [w:] *Tribes and State*

3.2. Przywództwo religijne

Jeśli chodzi o przewodzenie, to można wyróżnić religijne i wojskowe. O znaczeniu tego pierwszego świadczy historia Afryki Północnej, gdzie podbój odegrał decydującą rolę w formowaniu się państw w pierwszych wiekach islamu. Tutejsze wojownicze struktury nastawione na podbój zespałała więź religijna, a nie idea pochodzenia od wspólnego przodka⁹⁴. Utrwalone od wieków wśród Berberów koncepcje pokrewieństwa, lineażu i tożsamości plemiennych nie stały się podstawą ruchów społecznych prowadzących do uformowania się państwa i dopiero podbój arabski, arabskie elity oraz muzułmańskie koncepcje władzy i ideologia zadecydowały o pierwszej fali berberyjskiego *state formation* na terenie dzisiejszej południowej Tunezji, Algierii i Maroka. Charydżyzm w przypadku Rustamidów, szyizm w odniesieniu do Idrisydów i Fatymidów, reformatorski islam w przypadku do Almorawidów i Almohadów i sufizm w przypadku Saadytów i Alawitów okazały się siłą zdolną do zintegrowania rozczłonkowanej ludności i pomogły w uformowaniu się jednostek polityczno-terytorialnych. Znaczenie czynnika religijnego w organizowaniu państwowotwórczego podboju ilustruje dobitnie przypadek Almohadów. Podstawą legitymizacji władzy przywódcy była religijna poprawność. Abu Abdallah Muhammad Ibn Tumart, ogłaszając swoje pochodzenie od Proroka i twierdząc, że jest zapowiadającym mahdim, naśladował przypadek Proroka i upodabniał swoje życie do życia Mahometa. Głosił konieczność powrotu do prawdziwego islamu – islamu opartego na Koranie, hadisach i wypowiedziach Towarzyszy Proroka. Potwierdzał i utwierdzał obraz jedyne Boga, bronił teologicznej pozycji aszaryzmu jako opozycji wobec poglądów antropomorficznych, nawoływał do wyższego standardu moralności muzułmańskiej i dokładnego stosowania muzułmańskiego prawa. Ibn Tumart znalazł sojuszników wśród osiadłych Berberów Masmuda. Utworzyli oni grupę *tolbów*, czyli nauczycieli (*kaznodziejów*) oraz grupę *huffazów*, czyli uczniów. Do Ibn Tumarta dołączyła także ludność Tinmalu, miasta-stolicy, która nie była grupą plemienną, ale zróżnicowaną ludnością osiadłą, pochodzącą z różnych stron kraju. Siły nowego ruchu składały się również z grup zorganizowanych na bazie pochodzenia od wspólnego przodka. Taką była grupa krewnicza Hargha – rodzima grupa Ibn Tumarta oraz grupy rodowe wpływowych plemion Hintata, Gadmiwa i Sauda z regionu Atlasu. Później do ruchu dołączyli

Formation in the Middle East, dz. cyt., s. 25–47. Zagadnienie transformacji struktur nastawionych na podbój w państwa zostanie omówione w podrozdziale „Kalifat-sultanat” w rozdziale II.

⁹⁴ I.M. Lapidus, *Tribes and State Formation in Islamic History*, dz. cyt., s. 31.

Berberowie Sanhadża i Zenata. Ruch Almohadów był więc, podobnie jak koalicja Proroka Mahometa, bardziej połączeniem tożsamości plemiennych, religijnych i politycznych niż zbiorowością zorganizowaną wokół genealogii⁹⁵.

Innym przykładem podboju pobudzanego przez religię, który doprowadził do powstania państwa są dzieje Kalifatu Fatymidów. W 969 r. armie fatymidzkie zdobyły Egipt, będący celem ich ataków od 909 r. Zdobywanie Egiptu stało się możliwe dzięki korzystnym dla Fatymidów czynnikom: władze kalifatu abbasydzkiego nie miały wówczas dostatecznych sił, aby bronić Egiptu, a rządząca tym państwem lokalna dynastia Ichsziszidów była rozdzielana walką różnych linii rodowych o władzę. Sami Fatymidzi zarządzili wówczas Tunezją i kraj ten przeżywał pod ich panowaniem okres rozkwitu. Dzięki temu możliwości materialne władz państwa fatymidzkiego były większe niż elity rządzącej Egiptem. Nie bez znaczenia był też czynnik ideologiczny. Fatymidzi głosili ismailizm, który wyrażał przekonanie części szyitów, iż jedynym właściwym przywódcą wspólnoty muzułmańskiej powinien być Ismail, syn imama Dżaafara as-Sadika, który zmarł w 765 r. Ismail był wyznaczony do przewodzenia wspólnocie jeszcze za życia swojego ojca, ale przedwcześnie zmarł. Ismailici nie wierzyli w jego śmierć i uznawali go za imama ukrytego, który powróci jako mesjasz (*mahdi* lub *ka'im*). Propaganda ismailizmu prowadzona była na długo przed zdobyciem Egiptu i Fatymidom udało się przeciągnąć na swoją stronę niektórych wpływowych mieszkańców Fustatu, ówczesnej stolicy Egiptu. Podbój nastąpił w toku krwawych walk i miał gwałtowny przebieg. Szczególnym zagrożeniem okazali się przy tym karmaci – ideologiczni pobratymcy ismailitów. Mimo że zarówno jedni, jak i drudzy byli szyitami, to różnice doktrynalne były między nimi tak silne, że obydwie wspólnoty zaczęły się nawzajem zwalczać. Karmaci dwukrotnie starli się z Fatymidami, najpierw w Syrii w 971 r., gdzie odnieśli zwycięstwo, a później w 974 r. najechali na Egipt. Pod Kairem doszło do niezwykle zaciętej bitwy, która okazała się zwycięską dla Fatymidów. O wzajemnej nienawiści świadczy to, że Fatymidzi zabili z zimną krwią ok. 1,5 tys. karmatów wziętych do niewoli pod Kairem⁹⁶.

⁹⁵ Na temat Almohadów zob.: J.F.P. Hopkins, *The Almohade Hierarchy*, „Bulletin of the School of Oriental and African Studies” 1954, t. 16, s. 93–112; R. Le Tourneau, *Sur la disparition de la doctrine Almohade*, „Studia Islamica” 1970, t. 23, s. 193–201; W.M. Watt, *The Decline of the Almohads*, „History of Religions” 1964, t. 4, s. 23–29; N. Levzion, *Abd Allah b. Yasin and the Almoravids*, [w:] *Studies in West African Islamic History*, dz. cyt., s. 78–112; H.T. Norris, *New evidence on the life of 'Abdullah B. Yasin and the origins of the Almoravid movement*, „Journal of African History” 1971, t. 12, nr 2, s. 255–268.

⁹⁶ Zob.: Y. Lev, *The Fatimids and Egypt, 301–358/914–969*, „Arabica” 1988, t. 35, s. 195–196; B. Lewis, *The Origins of Ismailism*, W. Heffer & Sons, Cambridge, 1940, rozdz. III.

Trzon armii fatymidzkiej stanowiły plemiona berberyjskie Kutama, które jako pierwsze w Tunezji przyjęły wiarę ismailicką, głoszoną przez ismailickich misjonarzy. Ten fakt określił specjalne stosunki między dynastią fatymidzką a Kutamami. Kiedy Dżauhar podbił Egipt w 969 r., większość wojowników jego armii pochodziła z Kutamów. Plemiona te były zwolnione od płacenia podatków, a ich przywódcy zajmowali eksponowane stanowiska w armii. Kutamowie nazywani byli *aulija*, czyli przyjaciółmi, a władcy fatymidzcy otaczali szczególną troską młodych członków tych plemion, z których wyrastali wojownicy bez granic oddani dynastii⁹⁷.

Siła oręża była więc podstawą zwycięstwa Fatymidów i podbicia przez nich Egiptu. Zwycięstwo zapewniło możliwość utworzenia państwa, ale sama siła militarna okazała się niewystarczająca do utrzymania władzy nad podbitym krajem. Liczne bunty miejscowej ludności oraz stałe zagrożenie ze strony Abbasydów i karmatów skłoniło nowych władców do podjęcia kroków na rzecz pozyskania sobie elity społecznej podbitego kraju. Fatymidzi bronili zdobyte terytorium za pomocą środków militarnych przez cztery lata, po czym przeszli do innych – pokojowych metod budowania swojego państwa. Kalifowie fatymidzcy Dżauhar i Al-Mu'izz pozyskali do współpracy czołowych przedstawicieli miejscowej elity społecznej, włączając w to jednego z wezyrów poprzedniej dynastii Ichszydów oraz głównego sędziego Fustatu, którzy stali się w ten sposób pośrednikami między nowymi władcami i społeczeństwem. Fatymidzi szczególnie troszczyli się w tym okresie o pozyskanie przychylności sunnickich kręgów religijnych. Chodziło w tym przypadku nie tylko uznanie nowych władz przez społeczeństwo egipskie, ale także przez religijne kręgi w Mekce i Medynie. Wielu sunnickich alimów w Egipcie było szarifami, a więc wywodziło swoje pochodzenie od Proroka Mahometa. Byli oni rodzinie powiązani z szarifami mieszkającymi w Mekce i Medynie, którzy mogli kształtować w świętych miastach pozytywny obraz Fatymidów. O tym jak ważne było przeciągnięcie na swoją stronę egipskich szarifów pokazały wydarzenia w Syrii, która także została podbita przez Fatymidów. Szarifowie Damaszku nie pogodzili się jednak z tym faktem i stanęli na czele ruchu oporu w mieście przeciwko zdobywcom, których traktowali jako heretyków. W rezultacie władza Fatymidów nad Damaszkiem opierała się głównie na sile i miała charakter administracji wojskowej⁹⁸.

⁹⁷ Por. H.R. Idris, *La berbérie orientale sous les Zirides X^e–XIe siècles*, Institut d'Études Orientales de la Faculté des Lettres et Sciences Humaines d'Alger, Paris 1962, t. 1, s. 125.

⁹⁸ Zob. Y. Lev, *The Fatimid Conquest of Egypt – Military, Political and Social Aspects*, „Israel

Drugim czynnikiem zapewniającym stabilizację nowego państwa była ideologia. Fatymidzi głosili ismailizm, ale ludność Egiptu była sunnicka. Nowi władcy przystąpili do ismailizacji państwa, lecz czynili to ostrożnie i stopniowo. Tak było przynajmniej za panowania dwóch pierwszych kalifów fatymidzkich Dżauhara i Al-Mu'izza. Przedmiotem ismailizacji była głównie przestrzeń miejska – z rozkazów kalifów powstawały nowe budowle użyteczności publicznej i kultu, w których obchodzono szyckie święta. Następnie ismailizacją objęta została jurysprudencja, do której wprowadzono fatymidzką wykładnię prawa. Czyniono to stopniowo: najpierw wprowadzono zasadę, że orzekanie w sprawach, w których stroną byli ismailici miało się odbywać na podstawie prawa ismailickiego i powierzono je miejscowym wpływowym sędziom malickiej szkoły prawa. Później wyznaczono do tego sędziów ismailickich, a przełomowym momentem w tej kwestii była nominacja w 976 r. ismailickiego sędziego na głównego sędziego Egiptu. Ismailicką wykładnię prawa objęto przede wszystkim sprawy rozwodowe i kwestie dziedziczenia własności. Narzucono też szycką obrzędowość przy obchodzeniu święta zakończenia ramadanu. Niemniej sunniccy juryści nadal orzekali w sądach, a sunnicka szkoła prawa była nadal rozwijana. Zapewniało to w dużym stopniu pokój społeczny i tworzyło odpowiednie przesłanki do budowania państwa⁹⁹.

Upadek Kalifatu Fatymidów w Egipcie i Syrii w XII wieku to z kolei przykład rozpadu państwa w następstwie kryzysu gospodarczego, zagrożeń zewnętrznych oraz pęknięć w elicie władzy. Kalifat miał charakter państwa religijnego i był kierowany przez ismailickich imamów z kalifem na czele. Z czasem w siłę urosła elita wojskowa, której bazą ekonomiczną były nadania wojskowe zwane na Bliskim Wschodzie *ikta*. Stanowiły one podstawę całego systemu społecznego w regionie od czasów Seldżuków w X wieku i wyrażały się w tym, że dowódcy wojskowi i zwykli żołnierze otrzymywali ziemię w użytkowanie w zamian za co musieli wystawiać drużynę wojskową lub stawiać się pojedynczo do służby wojskowej na wypadek wojny. Fatymidzi początkowo opłacali swoją armię, ale później zaadoptowali system nadań wojskowych. Wprowadzony przez nich system dawał użytkownikowi szerokie możliwości ściągania od bezpośrednich producentów produktu dodatkowego i okazał się niszczący dla produkcji rolnej. W rezultacie następowała pauperyzacja mieszkańców wsi i spadek dochodów skarbu państwa. W latach 1024–1025 doszło

Oriental Studies” 1979, t. 9, s. 323–326.

⁹⁹ Por. Y. Lev, *State and Society in Fatimid Egypt*, E.J. Brill, Leiden 1991, s. 142–145.

do poważnego kryzysu. Skarbiec był pusty i żołnierze nie otrzymali żołdu. W rezultacie w Kairze i na prowincji doszło do buntów i zamieszek. Ta sytuacja zrodziła poważne tarcia wewnątrz elity władzy, co okazało się drugim czynnikiem pobudzającym procesy upadku Kalifatu. Po 1024 r. państwem zaczęły rządzić wojskowe klikki, a w 1062 r. doszło do wojny domowej¹⁰⁰.

Historia Safawidów w Iranie jest także przykładem państwowotwórczego podboju uformowanego na bazie więzi religijnej. W VII w. Iran został podbity przez Arabów i stał się częścią Kalifatu arabskiego. Zdobywcy przynieśli ze sobą islam, który wkrótce został zaakceptowany przez miejscową ludność. Irańska cywilizacja, której początki sięgały starożytności, nie utraciła jednak swojej tożsamości i skutecznie asymilowała komponenty obcych kultur. Odnosiło się to zwłaszcza do kultury ludów turecko-mongolskich, które zaczęły falami napływać z Azji Środkowej na tereny Iranu od XI wieku. Najeźdźcy podporządkowali sobie politycznie Iran, a ich dominacja utrzymała się do śmierci Timura w 1405 roku. Inwazje turecko-mongolskie były niezwykle destruktywne – doprowadziły do upadku systemów miejskich oraz załamania się systemu ochrony ludności przez struktury państwa. Najeźdźcom turecko-mongolskim nie udało się zintegrować prowincji irańskich w jeden organizm państwowy i defragmentacja polityczna stała się trwałym zjawiskiem w kolejnych stuleciach. Po śmierci Timura podziały polityczne pogłębiły się: praktycznie każde większe miasto stało się samodzielnym ośrodkiem politycznym. Takimi ośrodkami były Herat, Tabriz, Szirwan, Balch, Semnan, Jazd, Sistan oraz miasta Tabaristanu. W Mezopotamii i w zachodnio-północnym Iranie uformowały się dwa państwa tureckich konfederacji plemiennych, znane jako Królestwa Czarnej i Białej Owcy (Kara Kojunlu i Ak Kojunlu). Właśnie na dworze Uzuna Hasana (rządził w latach 1453–1478), władcy Królestwa Białej Owcy, narodził się ruch polityczny, który doprowadził do zjednoczenia ziem irańskich i powstania nowego państwa. Ruch ten miał podłoże religijne i wiązał się z postacią szejka Dżunajda z Arbilu (zm. w 1460 r.), który był muzulmańskim mistykiem i przywódcą duchowym (*pir* lub *murszid*) sufickiego bractwa religijnego. Historia tego bractwa sięgała drugiej połowy XIII w. i związana była z postacią Safi ad-Dina Ishaka (1252–1334), który był mistrzem bractwa i stał się protoplastą safawidzkiego bractwa mistycznego, rodu oraz dynastii. Członkowie bractwa safawijja byli bezgranicznie oddani

¹⁰⁰ Zob.: S.N. Makrem, *The Political Doctrines of the Isma'ilis*, Caravan Books, New York 1977, s. 11–18; S.M. Stern, *The Succession to the Fatimid Imam al-Amir*, „Oriens” 1951, t. 4, nr 2, s. 193–194.

swojemu mistrzowi, co czyniło ich potencjalnie ważną siłą polityczną, ale dopiero szejk Dżunajd podjął próbę wykorzystania swoich uczniów do celów politycznych. Jego syn Hajdar wyszkolił członków bractwa tak, że stanowili oddziały dobrze przygotowane do walki na bitewnym polu. Hajdar ożenił się z córką Uzuna Hasana, co umocniło jego pozycję w kręgach dworskich, ale najważniejszy dla legitymizacji jego władzy był autorytet, jakim cieszyła się jego rodzina w związku z powszechnym przekonaniem, że pochodziła od samego Imama Alego, brata stryjecznego Proroaka Mahometa. Przodkiem Hajdara i jego rodziny miał być w szczególności siódmy imam Musa al-Kazim, jeden z dwunastu imamów szyickich, co było o tyle ważne, że rodzina Safawidów odeszła w XV w. od sunnizmu i zaczęła praktykować szyizm¹⁰¹.

Uczniowie szejka Dżunajda i jego syna Hajdara przejęli przewodzenie w organizowaniu ludności zachodniej Anatolii, Syrii, północno-zachodniego Iranu oraz północnej Mezopotamii i wysunęli roszczenia do władzy świeckiej opartej na ezoterycznej wiedzy religijnej, przekazywanej przez objawienie lub interpretację tekstów świętych. Głosili przy tym konieczność powrotu do wiary muzułmańskiej w pierwotnej postaci i odrzucali obce interpretacje świętych tekstów. Ci nauczyciele suficy przyczynili się do odrodzenia kultu świętych i zorganizowali khanaqi, ośrodki religijne, w których nauczano szyizmu i szkolono członków bractwa do walki. Wojowników tych zwano kizilbaszami, dosł. ‘czerwonogłowymi’, ze względu na charakterystyczne nakrycia głowy. Oddziały te rekrutowano spośród członków bractwa safawijja z Anatolii, Syrii, Mezopotamii i Iranu. Z etnicznego punktu widzenia była to ludność pochodzenia tureckiego należąca do kilku klanów. Sami kizilbasze mówili o sobie, że są: *Ramlu* (Anatolijczycy), *Szamlu* (Syryjczycy), *Kadžar*, *Karamanlu* (Cylizjczycy), *Zu-l-Kadr* (Tauryjczycy), *Afszar* (z Azerbejdżanu), *Ustadzlu* i *Tekkelü* (z Anatolii). Po raz pierwszy do walki wprowadził ich jeszcze szejk Dżunajd, kiedy władca Królestwa Czarnej Owcy nakazał mu opuścić rodzinny Arbil. Dżunajd schronił się wówczas na dworze władcy Królestwa Białej Owcy, skąd wyprowadzał ataki na Szirwan na południu Kaukazu, gdzie też i zginął. W tym samym miejscu i w podobnych okolicznościach zginął w 1488 r. szejk Hajdar¹⁰².

¹⁰¹ O pochodzeniu Safawidów zob.: R. Savory, *Safavid Persia*, [w:] *The Cambridge History of Islam*, red. A.K.S. Lambton, P.M. Holt, B. Lewis, Cambridge University Press, Cambridge 1977, s. 393–395; F. Daftary, *Intellectual Traditions in Islam*, I.B. Tauris, London 2001, s. 147; B. Składanek, *Historia Persji*, t. 3: *Od Safawidów do II wojny światowej*, Dialog, Warszawa 2007, s. 13–28.

¹⁰² Zob.: H. Braun, *Iran under the Šafavids and in the 18th Century*, [w:] *The Last Great Muslim*

Po śmierci Hajdara władzę nad bractwem przejęli jego synowie, z których największą charyzmą cieszył się Ismail (1487–1524). Kiedy stanął w 1499 r. na czele bractwa, miał zaledwie 12 lat. Jednak kiedy zaczęto mówić o nim, że jest potomkiem siódmego imama, do Arbilu zaczęły przybywać rzesze członków bractwa z Syrii, Anatolii i Mezopotamii. Z Iranu przybyli tureccy i kurdyjscy nomadzi, rolnicy osiadli, rzemieślnicy oraz grupy plemienne powstałe ad hoc jako polityczne grupy zadaniowe wywodzące się z jednego lineażu. Wszyscy oni przyłączali się do szejka Ismaila w proteście przeciwko uciskowi lokalnych władców. Dodatkowo Safawidzi zawierali małżeństwa z kobietami z rodzin lokalnych władców, aby tworzyć sojusze militarne i rekrutować na szeroką skalę dla swoich działań plemiona z Azji Środkowej i północnego Iranu zorganizowane w konfederacje zwane ujmakami. Kizilbasze ubóstwiali Ismaila jako wcielenie ukrytego imama szyickiego i byli mu bezgranicznie oddani. Relacje między szachem i kizilbaszami stanowiły oś stosunków władzy. Podstawą legitymizacji rządów była religia, a punktem odniesienia religijności był szyizm z koncepcją dwunastu imamów. Przedstawianie safawidzkiego szacha jako „doskonałego człowieka” (*al-insan al-kamil*) otwierało przestrzeń dla mistycyzmu i formowania się bractw mistycznych. Ponieważ kizilbasze byli pochodzenia tureckiego i wywodzili się z różnych grup etnicznych oraz regionów, stosunki społeczne w państwie zdeterminowane zostały przez podziały plemienne i etniczne¹⁰³.

W 1500 r. Ismail podjął pierwszą ekspedycję zbrojną i podbił tereny Szirwanu między Baku i Darbandem. Następnie kontynuował podboje i w 1503 r. podporządkował sobie Hamdan. Do 1510 r. podbite zostały: Sziraz, Kerman, Isfahan, Diyarbakir, Nadżaf, Karbala, Van, Bagdad, Herat i znaczną część Chorasanu. W 1511 r. plemiona uzbeckie zostały wyparte za rzekę Oksus. W ten sposób religijny ruch Safawidów zjednoczył jednostki, grupy klientów i ujmaki w jednolitą siłę, która podbiła Iran i utworzyła nowe państwo¹⁰⁴.

Empires, trans. and adapt. by F.R.C. Bagley, E.J. Brill, Leiden 1969, s. 183; A.J. Newman, *Safavid Iran. Rebirth of a Persian Empire*, I.B. Tauris, London–New York 2009, s. 11, 13–14.

¹⁰³ Por. C.P. Mitchell, *The Practice of Politics in Safawid Iran. Power, Religion and Rhetoric*, I.B. Tauris, London–New York 2009, s. 5.

¹⁰⁴ Z niezwykle bogatej literatury na temat Safawidów można wskazać: G.S. Hodgson, *The Venture of Islam*, University of Chicago Press, Chicago, 1974, t. 2, s. 493–500; J. Aubin, *Etudes Safavides*, „Journal of the Economic and Social History of the Orient” 1959, t. 2, s. 37–81; A. Bausani, *Religion under the Mongols*, [w:] *Cambridge History of Iran*, red. A. Boyle, Cambridge University Press, Cambridge 1968, t. 5, s. 538–549; R. Savory, *Iran under the Safawids*, Cambridge University Press, Cambridge 1980; M. Mazzaoui, *The Origins of the Safawids*, Franz Steiner, Weisbaden 1972;

W czasach nowożytnych podbój doprowadził do powstania pierwszego emiratu wahabitów (1774–1818) w Nadżdzie w centralnej Arabii. W połowie XVII w. w rodzie Muradów w osadzie Ad-Dirijja uformowały się dwie linie rodowe: Mukrinów i Watbanów. Podczas gdy pierwsi dominowali w Ad-Dirijji, to drudzy skupili się w Ghasibie na drugim brzegu doliny Hanifa. Do początków XVIII w. przewodzenie rodowi Muradów sprawowali szejkwie z linii rodowej Watbanów. Około 1720 r. przewodzenie przeszło w ręce Su'uda Ibn Muhammada z linii rodowej Mukrinów. Stał się on protoplastą rodu Su'udów. W 1725 r. syn Su'uda Muhammad zmusił Watbanów do opuszczenia Nadżdu. Udali się oni do Az-Zubajru koło Al-Basry, gdzie już w latach 30. wieku XVII osiedlili się migranci z Nadżdu. Po pozbyciu się konkurującej linii rodowej Mukrini mieli w Wadi Hanifie jednego przeciwnika. Była nim osada Al-Ujajna. Rządzący nim Mu'ammariowie rozszerzyli swoje wpływy na północ Nadżdu w kierunku osad Hurajmila i Malham. W rywalizacji z Ad-Dirijją emirowie Al-Ujajny byli wspierani przez ród Banu Chalidów z Al-Ahsy. W czasach kiedy rozpoczął swoją działalność Muhammad Ibn Abd al-Wahhab, ich osada była głównym ośrodkiem regionu¹⁰⁵.

Muhammad Ibn Abd al-Wahhab urodził się w osadzie Al-Ujajna w rodzinie alima, znawcy hanbalickiej szkoły prawa muzułmańskiego, prawdopodobnie ok. roku 1703 lub 1705¹⁰⁶. W Al-Basrze, dokąd pojechał po naukę teologii, wystąpił z krytyką stanu moralnego muzułmańskiego społeczeństwa oraz ze swoją nauką o jedynobóstwie (*i'alan at-tauhid*). Nauka ta była rezultatem swego rodzaju nawrócenia na monoteizm, którego Muhammad Ibn Abd al-Wahhab doświadczył po tym, jak doszedł do przekonania, że sposób praktykowania przez muzułmanów wiary ma więcej wspólnego z politeizmem niż z wiarą w jednego Boga¹⁰⁷. W 1740 r. Muhammad Ibn Abd al-Wahhab osiadł

H. Sohrwede, *Der Zeig der Safevidin ein Persian*, „Der Islam” 1965, nr 41, s. 95–213; V. Minorsky, *The Poetry of Shah Isma'il*, „Bulletin of the School of Oriental and African Studies” 1942, t. 10, s. 1006A–1053A; H.R. Roemer, *The Safavid Period*, [w:] *The Cambridge History of Iran*, t. 6: *The Timurid and Safavid Periods*, Cambridge University Press, Cambridge 1986, s. 189–350.

¹⁰⁵ Zob. Usman Ibn Abad Allah Ibn Biszr, *Unwan al-madżd fir tarich Nadżd*, cz. 1–2, Wizarat al-Ma'arif as-Su'udijja, Bejrut 1387 A.H., cz. 1, s. 156, 230–231 (dalej jako Ibn Biszr). Szersze omówienie w: M. Al-Juhany, dz. cyt., s. 188–194.

¹⁰⁶ Zob.: Husajn Ibn Ghunnam, *Tarich Nadżd al-musamma „raudat al-afkar wa-l-afham*, cz. 1–3, Matba al-Muduni al-Mu'assa as-Su'udijja bi-n-Naszr, Ar-Rijad 1961, cz. 2, s. 75 (dalej jako Ibn Ghunnam); F. Mengin, *Histoire de l'Égypte sous le gouvernement de Mohammed-Aly on recit des événements politiques et militaires qui ont eu lieu depuis le depart des Français jusqu'en 1823*, t. 1–2, Arthus Bertrand, Paris 1823, t. 2, s. 450.

¹⁰⁷ Ibn Ghunnam, dz. cyt., cz. 2, s. 76–77; Ibn Biszr, dz. cyt., cz. 1, s. 18. Według niektórych źródeł Muhammad Ibn Abd al-Wahhab spędził 6 lat w Al-Basrze, a następnie mieszkał w Bagdadzie,

w osadzie Hurajmla w Nadżdzie i zaczął głosić swoje nauki. Próby nawrócenia ludności Hurajmili na 'prawdziwą drogę islamu' napotykały jednak na zdecydowany opór i wywołały niezadowolenie, w związku z czym Muhammad Ibn Abd al-Wahhab musiał uciekać do Al-Ujajny¹⁰⁸.

W okresie kiedy Muhammad Ibn Abd al-Wahhab zaczął głosić swoje nauki, Nadżd południowy był obok Egiptu, Syrii i Al-Ahsy ważnym ośrodkiem studiów religijnych, a zwłaszcza hanbalickiej szkoły prawa muzułmańskiego. Początki rozwoju Nadżdu jako ośrodka religijnego odnoszą się do wieku XV, kiedy region znalazł się pod wpływami Dżabrydów z Al-Ahsy. Do Nadżdu zaczęli przybywać wówczas uczeni mężowie z osad nad Zatoką Perską i rozwinęło się nauczanie religijne. Istnieją przekazy mówiące o tym, że w wieku XVI uczeni mężowie z Nadżdu udawali się do Damaszku, żeby zgłębiać tam tajniki hanbalickiej szkoły prawa muzułmańskiego. Po powrocie pełnili oni funkcje kadich (sędziów), muftych (doradców prawnych) oraz imamów (osób kierujących modlitwą). Wraz ze wzrostem ludności osad wzrastała liczba alimów. Kroniki podają, że na początku XVIII w. w różnych osadach Nadżdu było 58 uczonych mężów, znawców religii i prawa religijnego¹⁰⁹. Jednak mimo ich obecności, w sprawach kultu i jego przestrzegania istniała pewna dowolność, a zasady islamu mieszały się z praktykami pogańskimi. Mówi o tym pierwsza kronika nadżdyjska *Tarich Nadżd al-musamma „raudat al-afkar wa-l-afham* [*Historia Nadżdu zwana „ogrodem myśli i pojęć*], pióra Husajna Ibn Ghanna-ma, który był świadkiem narodzin tauhidyzmu (zm. w 1810 r.). Nauka Muhammada Ibn Abd al-Wahhaba była z jednej strony przypomnieniem podstaw islamu, a z drugiej nakazywała wstrzemięźliwość, wręcz ascetyczny tryb życia. Ascetyzm podkreślały drugorzędne nakazy, takie jak zakaz używania misbahu, czyli paciorków do modlenia się, a ściślej do wymieniania imion Boga, zakaz śpiewania i grania na instrumentach muzycznych, zakaz spożywania ryżu i mąki z pszenicy¹¹⁰.

skąd podróżował do Kurdystanu i Iranu – zob. prace M. Cooka: *On the Origins of Wahhabism*, „Journal of the Royal Asiatic Society” 1992, t. 2, cz. 2, s. 191–201 oraz *The Provenance of the „Lam’ al-Shihb fi Surat Muhammad Ibn ‘Abd al-Wahhab*, „Journal of Turkish Studies” 1986, t. 10, s. 79–86; P. Barancewicz-Lewicka, *Jedność Boga i religijna poprawność. Przyczynek do studiów nad wahhabicką koncepcją odnowy islamu*, [w:] *Z Mekki do Poznania*, red. H. Jankowski, UAM, Poznań 1998, s. 37–47.

¹⁰⁸ Ibn Bisr, dz. cyt., cz. 1, s. 19.

¹⁰⁹ Zob. M. Al-Juhany, dz. cyt., s. 240–250. O tradycji historycznej w Nadżdzie w okresie poprzedzającym wystąpienie Muhammada Ibn Abd al-Wahhaba pisze: M. Cook, *The Historians of pre-Wahhabi Najd*, „Studia Islamica” 1992, t. 76, s. 163–176.

¹¹⁰ Najważniejsza praca Muhammada Ibn Abd al-Wahhaba to zbiór listów i przesłań: *Arba nasa’il*

Po przeniesieniu się do Al-Ujajny Muhammad Ibn Abd al-Wahhab pozyskał dla swoich nauk wąskie grono zwolenników. Mówili oni o sobie, że są muwahhidami, to znaczy wyznawcami tauhidu. Ich przeciwnicy zaczęli nazywać ich wahhabitami od imienia ich przywódcy. Muhammad Ibn Abd al-Wahhab zwrócił się do władcy Al-Ujajny, Usmana Ibn Hamady Ibn Mu'amara, aby przyjął ideę tauhidu i krzewił ją wśród swoich poddanych. Emir Al-Ujajny przyjął propozycję i dla podkreślenia wierności nauce tauhidu zaczął niszczyć miejscowe obiekty kultu – drzewa i groby. W osadzie Al-Dżubajla wahhabici zniszczyli grób Zajda Ibn Abd al-Chattaba – Towarzysza Proroka. W Al-Ujajnie zaczęto tępić wszelkie przejawy zepsucia moralnego. Jedna kobieta, która popełniła czyn lubieżny, została ukamienowana. Wiadomość o tym czynie dotarła do sąsiednich prowincji, w szczególności do Al-Ahsy. Jej władca Sulajman Ibn Muhammad Ibn Uraj'ir al-Humajda nakazał emirowi Al-Ujajny zabić przywódcę nowej sekty. Al-Ujajna uzależniona była od Al-Ahsy, przez którą prowadziły szlaki handlowe na wybrzeże Zatoki Perskiej i Usman Ibn Hamad Ibn Mu'ammara nakazał wahhabitom opuścić osadę. Muhammad Ibn Abd al-Wahhab udał się tym razem do osady Ad-Dirijja rządzonej przez Muhammada Ibn Su'uda¹¹¹. Tam obydwaj zawarli sojusz. Abd al-Wahhab pozyskał w ten sposób silnego opiekuna w krzewieniu swoich nauk. Dla Su'udów sojusz z kaznodzieją był korzystny, gdyż dawał im do ręki ideologiczny argument na rzecz umacniania wpływów politycznych w Nadżdzie. Nastąpiło to prawdopodobnie ok. 1745 r., po czym przez całe 60 lat trwały walki o każdą osadę i każdą krainę Arabii Centralnej. Kiedy w 1806 r. wahabici zdobyli Al-Hidżaz w zachodniej Arabii, a wcześniej podporządkowali sobie Al-Ahsę na wschodzie Półwyspu Arabskiego, powstanie ich państwa stało się faktem.

Również w Afganistanie początki państwowości wiążą się z ruchami religijnymi. Na początku XVIII w. bractwo religijne Ruzanijja stanęło na czele ruchu sprzeciwu wobec dominacji Mogołów, co zapoczątkowało kształtowanie nowego porządku społecznego z ośrodkiem władzy stojącym ponad strukturami plemiennymi. Podstawą władzy króla była gwardia królewska (*gholam-e szahi*), ale podstawową formą kontroli społecznej, istniejącą na długo przed utworzeniem państwa afgańskiego, pozostała Loja Dżirga. Sta-

[Cztery listy], *Tisa rasa'il fi-t-tauhid* [Dziewięć przesłań o jedynobóstwie], *Kitab at-tauhid* [Księga jedynobóstwa], *Kitab kaszf szubuhat fi-t-tauhid* [Księga wyjawienia wątpliwości o jedynobóstwie], wydana jako *Madżmuat at-tauhid an-nadżdijja* [Nadżdżyjski zbiór o tauhidzie], Kair, 1375 A.H. (1956) oraz *Muchtasir sirat ar-rasul* [Krótka biografia Proroka], Kair, 1375 A.H. (1956).

¹¹¹ Ibn Ghunnam, dz. cyt., cz. 2, s. 80; Ibn Biszr, dz. cyt., cz. 1, s. 19, 21.

nowiła ona instytucję opartą na pasztuńskiej instytucji dżirgi, czyli rady, którą tworzyli starszyzna plemienna, wodzowie plemienni i religijni oraz przywódcy rodów i klanów. Zwoływana ona była dla omówienia ważnych spraw, problemów oraz zmian istotnych do właściwego funkcjonowania organizmów plemiennych. Dżirga zadecydowała też o wyborze króla i stanowiła prawa. A zatem w istotny sposób wpływała na kształt państwa i jego ustroj. Kwestia legitymizacji władzy centralnej stanowiła szczególny problem, gdyż państwo afgańskie od samego początku cechowała ogromna różnorodność etniczna, religijna i plemienna. Z tego punktu widzenia Loja Dżirga miała wielu zwolenników i nigdy nie zaakceptowała państwa jako instytucji dominującej lub równoważnej sobie. Wybierany przez nią przywódca tradycyjnie wywodził się z niezbyt silnego plemienia, co stanowiło zabezpieczenie dla dżirgi przed rozrostem jego monopolu na władzę. W przypadku Afganistanu powstanie centralnego ośrodka władzy nie doprowadziło do upadku struktur władzy plemiennych. Ten swoisty dualizm stał się w końcu przyczyną kryzysu państwa w XX w., czego początkiem było obalenie prezydenta Mohammada Dauda w 1978 roku¹¹².

3.3. Przywództwo wojskowe

Jeśli historia Afryki Północnej i dzieje Safawidów pokazują, że państwa powstawały w rezultacie podboju przez wojownicze plemiona, które łączyła religia, to przykłady Karachanidów, Seldżuków, Osmanów, Uzbeków i Kazachów tworzą drugi rodzaj organizacji ruchów społecznych ukierunkowanych na podbijanie nowych terenów i ich mieszkańców. Koczownicy napływający na Środkowy i Bliski Wschód z Azji byli zróżnicowani ze względu na genealogię i skupiali się wokół przywódców wojskowych wywodzących się z ich rodów. Tymczasowe przywództwo oddawano wówczas w ręce chanów, których władza obejmowała działania militarne lub poszukiwanie nowych pastwisk. Chan nie mógł ingerować w sprawy poszczególnych rodzin oraz rodów oraz nie mógł narzucać swojej woli pojedynczym członkom hordy. Pozycję wodza zapewniały głównie zwycięstwa militarne, jakkolwiek podstawy legitymizacji władzy mogły zawierać również komponenty religijne

¹¹² R.D. Crews, A. Tarzin, *The Taliban and the Crisis of Afghanistan*, Harvard University Press, Harvard, MA, 2009; A. Ghani, C. Lockhart, *Fixing Failed States: A Framework for Rebuilding a Fractured World*, Oxford University Press, New York 2008; L.P. Goodston, *Afghanistan's Endless War: State Failure, Regional Politics, and the Rise of the Taliban*, University of Washington Press, Seattle–London 2001, 2001.

wynikające z praktykowania obrzędów szamańskich. Migrujące ludy były zorganizowane w niewielkie hordy wojowników, zwanych *ghazi*, pod przywództwem politycznym beja i duchowym przywództwem baby, mistrza bractwa mistycznego. Hordę zespalała chęć zdobycia bogatych pastwisk, łupów oraz idea wojny z niewiernymi w imię islamu. Najeźdźcy niszczyli uprawy, odcinali miasta od terenów rolniczych, co prowadziło do wyludnienia rozległych terenów. Jednak kiedy już opanowali dane terytorium, wtedy tworzyli stałe struktury administracji. Sułtanowie seldżuccy przymusowo osiedlali innych nomadów, mimo że sami byli jeszcze niedawno koczownikami i tworzyli zaciężną armię spośród Gruzinów i innych chrześcijan, gdyż nie mieli zaufania do wojowników z bratnich plemion pochodzenia tureckiego. W administracji zatrudniano perskich skrybów, budowano karawanseraje dla pobudzenia handlu i sprowadzano z Persji teologów i jurystów muzułmańskich, tworząc w ten sposób infrastrukturę dla praktykowania kultu. Szkołom religijnym przekazywano ziemię i nieruchomości oraz pieniądze, które ściągano w formie podatku od chrześcijan¹¹³.

Czynnik legitymizacji religijnej nabierał znaczenia w miarę islamizowania się plemion tureckich. Ten proces był następstwem kontaktów z ludnością osiadłą na podbijanych terenach i osiedlania się nomadów. W pierwszych kaganatach turkuckich (552–744) praktykowano obrzędy szamańskie, ale wraz z przechodzeniem na osiadły tryb życia coraz silniejsze było oddziaływanie chrześcijaństwa, zoroastryzmu, manicheizmu, islamu i buddyzmu. Szczególnie aktywni w propagowaniu islamu byli misjonarze suficy z Iranu, którzy przekraczali rzekę Oksus, aby nawracać ludy tureckie. Islam, który ludy te zaczęły praktykować był w konsekwencji daleki od ortodoksji, co miało wpływ na większą otwartość i tolerancyjność sułtanów tureckich po przyjęciu przez nich kontroli politycznej nad krajami muzułmańskimi, w których dominował główny nurt islamu sunnickiego. Konfrontacja militarna wzdłuż rzeki Oksus między nomadami a ludnością osiadłą miała jeszcze jeden ważny skutek – sprzyjała mianowicie przechodzeniu nomadów na osiadły tryb życia. Początkiem tego procesu były forty i warownie, które obydwie strony konfrontacji budowały wzdłuż rzeki. Pogranicze było polem dla kontaktów, wymiany doświadczeń i towarów¹¹⁴.

¹¹³ S.J. Shaw, E.K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, t. 1: *Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280–1808*, Cambridge University Press, Cambridge 1997, s. 1–2.

¹¹⁴ Zob. L. Gumilow, *Dzieje dawnych Turków*, przeł. T. Zabłudowski, PIW, Warszawa 1972; S.J. Shaw, E.K. Shaw, dz. cyt., s. 4.

Suficcycy mistrzowie (*babi*), którzy prowadzili tureckie grupy plemienne do podboju Azji Mniejszej i Bałkanów prezentowali typ przywództwa wojskowego połączonego z odwoływaniem się do religii jako źródła uprawomocnienia władzy. Sukces na polu walki świadczył o łaskawości Boga wobec wodza. Wódz popierany był przez swoich klientów pochodzących spoza jego rodu, rodzinę i wodzów mniejszych grup politycznych spokrewnionych z rodziną wodza oraz ich sprzymierzeńców. Poparcie tych mniejszych wodzów zapewniały sukcesy wojenne, jak również delikatne negocjacje. Wódz wykorzystywał to wsparcie dla podporządkowania sobie ludności osiadłej w osadach, dla zbierania podatków i innych form zarządzania terytorium. Ten typ konfederacji plemiennej, zwany *ujmakiem*, był właściwie załączkiem systemu państwowego, mimo że główne rodziny tworzące elitę władzy nadal postrzegały sprawy administrowania terytorium w kategoriach pokrewieństwa. *Ujmak* były tworzone na bazie pokrewieństwa. Plemiona rozrastały się w naturalny sposób i podlegały podziałowi na mniejsze samodzielne jednostki, które tworzyły koalicje z podobnymi do nich plemionami. Konfederacje te miały swoich przywódców, którymi zostawali najbardziej wpływowi wodzowie plemienni. Ich władza opierała się na stosunkach patronackich z wojownikami i na kontrolowaniu zasobów naturalnych – pastwisk, studni, daniny od mieszkańców osad. *Ujmak* były przy tym generalnie nietrwałe z powodu tego, że czerpały siłę z osobistego męstwa swoich przywódców i lojalności półniezależnych wojowników, którzy stale kalkulowali korzyści i straty z popierania swojego przywódcy, stale walczyli między sobą o przywództwo i stale wzniesli bunt przeciwko dominacji głównych wodzów¹¹⁵.

Przejście nomadów na osiadły tryb życia zapoczątkowało poważne zmiany w ich dotychczasowym trybie życia. Jedni znaleźli zajęcie przy organizacji handlu karawanowego; inni stawali się najemnikami w drużynach miejscowych władców; jeszcze inni tworzyli własne lokalne dynastie i zarządzili rozległymi często terytoriami na obrzeżach Kalifatu Abbasydzkiego. Taki rodowód miała dynastia Karahanidów w Transoksanii w X–XIII wieku, Ghaznawidów w Chorasanie, południowym Iraku i Afganistanie w X–XI stuleciu Wielkich

¹¹⁵ Na temat *ujmaków* zob.: J.J. Reid, *Tribalism in Society in Islamic Iran*, Undena Publications, Malibu, CA, 1983; Tenże, *Rebellion and Social Change in Astarabad*, „International Journal of Middle East Studies” 1981, t. 13, s. 35–53; Tenże, *Comments on Tribalism as a Socioeconomic Formation*, „Iranian Studies” 1979, t. 12, s. 275–281; J. Smith, *Turanian Nomadism and Iranian Politics*, „Iranian Studies” 1978, t. 11, s. 57–83; R. Loeffler, *Tribal Order and the State: The Political Organization of Boir Ahmad*, „Iranian Studies” 1978, t. 11, s. 145–171; G.K. Garthwaite, *Pastoral Nomadism and Tribal Power*, „Iranian Studies” 1978, t. 11, s. 173–197.

Seldżuków, którzy przejęli władzę nad Kalifatem Abbasydzkim jako obrońcy Kalifa w XI–XIII wieku¹¹⁶.

Dzieje Seldżuków są wymownym dowodem transformacji wojskowej struktury nomadów, która była nastawiona na podbój, w protopaństwo, a później w państwo ludności osiadłej. Proces ten był następstwem przechodzenia koczowników na osiadły tryb życia i ich kulturowej asymilacji z rdzenną ludnością. Wojownicy seldżuccy napłynęli na Bliski Wschód w X wieku. Wcześniej służyli jako wojska zaciężne dynastii Karachanidów i byli kierowani do ochrony miast w Chorowanie i Transoksanii przed napadami innych nomadów. Na arabskim Bliskim Wschodzie zostali najemnikami w armii kalifów abbasydzkich z Bagdadu i używali takich wpływów, że w 1055 r. ich przywódca Tuğhrul Bej zmusił kalifa to nadania mu tytułu sułtana, czyli osoby sprawującej zwierzchnią władzę w sprawach świeckich. Seldżycy nie byli pierwszymi, których kalifowie abbasydzy wzięli na służbę wojskową dla ochrony swoich pozycji, ale byli pierwszymi, którym udało się doprowadzić do politycznej instytucjonalizacji swoich pozycji. W odpowiedzi na nominacje do tak wysokiej pozycji, jaką był sułtan, Seldżycy stali się oddanymi obrońcami ortodoksji sunnickiej. Szyici zostali odsunięci od urzędów państwowych, a system edukacyjny został podporządkowany sunnickim instytucjom religijnym. Sufizm, do którego przywiązana była część społeczeństwa, został dostosowany do ortodoksyjnej interpretacji islamu sunnickiego, a bractwa mistyczne – mające być przeciwwagą dla wpływów szyickich – otrzymały wsparcie ze strony państwa i został inkorporowane do instytucji państwowych. Przywódcy seldżuccy byli uzależnieni w początkowym okresie od nomadów – ich współplemieńców. W zamian za służbę wojskową żądali oni prawa do części łupów i przyzwolenia na zwykłą grabież. Ponieważ kłóciło się to z polityką państwa, element plemienny stawał się dla sułtanów seldżuckich coraz większym ciężarem i z czasem oddziały plemienne zostały zastąpione przez zaciężne wojsko rekrutowane głównie z niewolników. Wojownicy plemienni zostali natomiast skierowani na podbój chrześcijańskiej Anatolii, która była podporządkowana cesarzowi bizantyjskiemu. W 1048 r. plemiona seldżuckie po raz pierwszy najechały na Erzurum i Trabzon – miasta w Anatolii¹¹⁷.

Podbój Anatolii przez Seldżuków miał charakter najazdów plemion koczowniczych na ludność osiadłą. Poszczególne plemiona były kierowane przez swoich chanów, którzy woleli próbować wojennego szczęścia w Anatolii niż pozostawać w Iraku pod rozkazami sułtana. Niektórym z nich udawało się

¹¹⁶ Zob. B. Składanek, dz. cyt., s. 226–228, 199–200, 216–218, 224–228.

¹¹⁷ S.J. Shaw, E.K. Shaw, dz. cyt., s. 4.

podporządkować miasta i osady anatolijskie i część z nich osiedlała się tam, tworząc udzielne księstwa i dając początek dynastiom lokalnych władców. Jeśli jedni nie chcieli podporządkować się sułtanowi seldzuckiemu w Bagdadzie, to drudzy podbijali Anatolię i rządili później w jego imieniu. Jeszcze inni zaciągali się na służbę wojskową do cesarza bizantyjskiego. Taki był los Sülejmana, syna Kutlumusa, który był kuzynem Tuğhrula. Kierowani przez niego wojownicy plemienni pomogli cesarzowi uporać się z niepokornymi mieszkańcami Cylicji i w nagrodę otrzymali do rządzenia części Anatolii południowo-zachodniej, gdzie z czasem powstało Państwo Seldżuków Anatolijskich ze stolicą w Konyi¹¹⁸.

Podobny mechanizm określił narodziny państwa Ilchanów. Byli oni potomkami Hulagu, który przewodził drugiemu najazdowi plemion mongolskich na Bliski Wschód w 1252 r. i zdobył Bagdad, zabijając w 1258 r. ostatniego kalifa abbasydzkiego. Kiedy jednak Mongołowie zostali rozbici przez Mameluków egipskich pod Ajn Dżalutem w 1260 r., a sam Hulagu zmarł, plemienna armia rozpadła się. Niektóre plemiona mongolskie osiadły w Iranie, Iraku i Anatolii, a ich chanowie utworzyli na tych terenach państwo. Ilchanidzi byli początkowo w większości przypadków buddystami, chociaż wyznawali także chrześcijaństwo i islam. Z czasem przyjęli islam szyicki i stali się gorliwymi obrońcami wiary. Powstrzymywali m.in. najazdy innych plemion mongolskich na Bliski Wschód i zawiazali sojusz z Mamelukami egipskimi, co zapewniło pokój w regionie. Jednak ostatecznie Państwo Ilchanów rozpadło się na początku XIV w., a decydującym czynnikiem upadku okazały się plemienne tradycje rządzenia, które działały na niekorzyść instytucjonalizacji władzy głównego ilchana¹¹⁹.

Typ przewodzenia wojskowo-religijnego odegrał decydującą rolę przy formowaniu się Imperium Osmańskiego¹²⁰. Założyciel dynastii Osmanów był zdolnym przywódcą wojskowym, który skupił pod swoim dowództwem wolnych wojowników (ghazi), a nawet bizantyńskich dezertersów, których zjednoczyła perspektywa zdobycia bogatych łupów wojennych. Dopiero później Osmanie zamienili ten rodzaj wojowniczej organizacji nastawionej na grabież na pokojowy system zarządzania zdobytym terytorium. Droga do Anatolii stanęła przed Osmanami otworem dzięki Mongołom, którzy rozbili Seldżuków w latach 1242–1243 i zmienili tym samym układ sił na Bliskim Wschodzie – w miejsce państwa z silnym ośrodkiem władzy centralnej pojawiły się

¹¹⁸ Tamże, s. 6–7.

¹¹⁹ Tamże, s. 8–9.

¹²⁰ I.M. Lapidus, *Tribes and State Formation in Islamic History*, dz. cyt., s. 34.

mniejsze księstwa, a koczownicy uwolnili się spod kontroli miejskich ośrodków władzy państwowej. W następstwie tego na Bliski Wschód napłynęła kolejna fala ludów tureckich. Ich konfederacje plemienne osiedlały się na terenach górzystych i tworzyły własne państewka. Jedno z nich powstało wokół Bursy w 1326 r. i kierował nim Orhan, syn Osmana. W podobny sposób były zorganizowane inne konfederacje ludów Azji Centralnej, takie jak Złota Orda oraz jej odgałęzienia na Krymie i w rejonie Wołgi, a także konfederacje ludów uzbeckich i kazachskich. Były one koalicjami powstałymi pod przywództwem elit militarnych mających oparcie w swoich grupach rodowych i złączonych specyficzną więzią, jaką była chęć zdobycia łupów wojennych. Inną kwestią była legitymizacja władzy przywódcy, który mógł odwoływać się tak do kategorii plemiennych, jak i patrymonialnych czy imperialnych¹²¹.

4. Kolonializm

Bliski Wschód znalazł się w orbicie zainteresowania mocarstw europejskich w końcu XVIII wieku. Afryka Północna i Bliski Wschód były wówczas częścią Państwa Osmańskiego i do lat 40. XIX w. państwa europejskie formalnie uznawały zwierzchnictwo sułtana i kierowano się zasadą zachowania integralności terytorialnej państwa osmańskiego. Zasadę tę respektowała przede wszystkim Wielka Brytania, która Państwo Osmańskie uznawała za bufor przed ekspansją Rosji¹²². Sytuacja uległa zmianie po 1878 r., kiedy Wielka Brytania jako pierwsza przestała kierować się tą zasadą w swojej polityce na Morzu Śródziemnym i zajęła Cypr.

Wiek XIX przyniósł niespotykaną dotąd ekspansję europejskiego handlu. Było to następstwem zniesienia wielu monopolu i barier celnych, szybkiego rozwoju produkcji przemysłowej i rolniej oraz rewolucji w transporcie wodnym i lądowym. Muzułmański Bliski Wschód również włączony został do systemu światowego handlu, a poszczególne jego części zaczęły odczuwać cykliczność światowej koniunktury. W latach 70. XIX w. kraje regionu doświadczyły boleśnie wielkiej recesji światowej, po której handel międzynarodowy, w tym także bliskowschod-

¹²¹ Zob. R. Lindner, *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*, Research Institute for Inner Asian Studies, Indiana University, Bloomington 1983. Na temat organizacji społecznej ludów Azji Centralnej zob. także: L. Krader, *Peoples of Central Asia*, Indiana University Press, Bloomington 1963; Tenże, *Social Organization of the Mongol-Turkic Pastoral Nomads*, Mouton, The Hague 1963.

¹²² Zob.: F.R. Flournoy, *British Policy Towards Morocco in the Age of Palmerston (1830–1865)*, Free Press Book, London 1935, s. 31–32; P. Renouvin, *Histoire des relations internationales*, Hachette, Paris, 1954, t. 5, s. 100–120.

ni, wkroczył w okres umiarkowanego wzrostu. Do końca XVIII w. Bliski Wschód miał dodatni bilans w handlu z Europą i chroniczny deficyt w handlu z Indiami. Jednocześnie region był włączony w światowy obrót srebrnych i złotych monet z Ameryki, które napływały tu przez Europę i Daleki Wschód. Sytuacja uległa zasadniczej zmianie po 1815 r., kiedy gwałtowne wręcz zapotrzebowanie na dobra konsumpcyjne (tekstylia i inne towary przemysłowe oraz kolonialne) zaczęło zdecydowanie przewyższać tempo rocznego przyrostu eksportu z regionu. W rezultacie handel regionu charakteryzował się do I wojny światowej stałym deficytem zarówno w przypadku wymiany towarowej, jak przepływu kapitału. Do takich państw, jak Algieria, Tunezja, Egipt, Turcja, Syria i Iran napłynął kapitał obcy, co spowodowało wzrost cen usług i w rezultacie odpływ gotówki za granicę. Tylko niektóre państwa utrzymały nadwyżkę eksportu nad importem w handlu z Europą. Należały do nich Tunezja i Egipt, do których napłynął znaczący kapitał obcy i w rezultacie odpływ środków pieniężnych, co polepszyło statystyki eksportu. W niektórych przypadkach deficyt łagodziły przekazy pieniężne od emigrantów lub wpływy od pielgrzymów. Tak było w niektórych częściach Turcji, w Libanie, Palestynie i Hidżazie¹²³.

Aneksja Cypru przez Wielką Brytanię zapoczątkowała okres wzmożonej rywalizacji państw europejskich o koncesje terytorialne oraz handlowe i doprowadziła do utraty przez kraje regionu samodzielności politycznej. Najpierw mocarstwa europejskie podzieliły pomiędzy siebie Afrykę Północną, a później i Bliski Wschód. Miało to poważne konsekwencje dla procesu formowania się państw w regionie.

4.1. Protektoraty

29 kwietnia 1827 r. dej Algieru Husajn Pasza, który jako regent¹²⁴ rządził krajem w imieniu Imperium Osmańskiego, uderzył publicznie francuskiego konsula Pierre'a Devala w twarz klapką na muchy. Incydent miał zwią-

¹²³ Zob. Ch. Issawi, *An Economic History of the Middle East and North Africa*, Columbia University Press, New York 1982, s. 24.

¹²⁴ Ziemie algierskie pod panowaniem osmańskim określano w Europie od XVI w. nazwą 'Regencja'. Zob.: Ph.C. Naylor, *France and Algeria. A History of Decolonization and Transformation*, University of Florida Press, Gainesville 2000; Ch.-A. Julien, *Turkish Rule in Algeria and Tunisia, 1516–1830*, [w:] *History of North Africa: Tunisia, Algeria, Morocco*, Routledge and Keegan Paul, London 1970, s. 273–335; J.-C. Vatin, *L'Algérie en 1830: Essai d'interprétation des recherches historiques sous l'angle de la science politique*, „Revue algérienne des sciences juridiques, politiques et économiques” 1970, t. 7, nr 4, s. 927–1058; A.A. Heggoy, *The French Conquest of Algiers, 1830: An Algerian Oral Traditions*, Ohio University for International Studies, Columbus 1986.

zek z próbami odzyskania przez algierskiego władcę dużych sum, które rząd francuski był winien poddanym deja za dostawy ziarna dla armii francuskiej w latach 1793–1798. Sytuację zaogniła osobista niechęć obydwu mężczyzn. Kiedy dej nie uzyskał odpowiedzi na swój list od króla Karola X, wezwał na rozmowę konsula Francji i wówczas doszło do gwałtownej sceny, która przeszła do historii pod elegancką nazwą *coup d'éventail* – uderzenie wachlarzem¹²⁵. Wprawdzie dej Husajn przeprosił Francuzów za ten incydent, ale Paryż postanowił działać energicznie. Z Londynu wezwany został do Paryża ambasador Francji książę Jules de Polignac, aby sformował nowy rząd zdolny rozwiązać konflikt z dejem Algieru. De Polignac objął też stanowisko ministra spraw zagranicznych i postawił przed sobą jeden cel: pokonać deja Algieru. Francja zapewniła sobie poparcie Rosji oraz Prus i neutralność Austro-Węgier. 7 lutego 1830 r. król Karol X zarządził mobilizację wojska i utworzenie w Tulonie korpusu ekspedycyjnego. 25 maja 37 tys. żołnierzy i oficerów zostało zaokrętowanych na 572 jednostki morskie, które wypłynęły w kierunku Algieru. 14 czerwca Francuzi zeszli na ląd koło przylądka Siddi Ferruch, ok. 20 km od Algieru, pod koniec czerwca dotarli na przedmieścia miasta. 4 lipca dej Husajn skapitulował i wojska francuskie zajęły miasto. Następnego dnia regent Algieru podpisał konwencję, która oznaczała koniec jego władzy¹²⁶. Był to pierwszy krok na drodze do skolonizowania Algierii przez Francję i ogłoszenia jej terytorium francuskim przez konstytucję II Republiki w listopadzie 1848 r. W tym czasie większa część nadbrzeża algierskiego została skolonizowana przez francuskich osadników¹²⁷.

W 1881 r. Francja objęła protektoratem Tunezję, a w 1911 r. Włosi przejęli kontrolę nad Libią. W 1912 r. wprowadzono francusko-hiszpański protektorat nad Marokiem¹²⁸.

Przenikanie europejskie na tereny Tunezji datuje się od 1819 r., gdy 21 września eskadra francusko-brytyjska zawinęła do portu w Tunisie, aby za-

¹²⁵ Relacje obydwu stron o tym incydencie zamieszcza: J.C. Hurewitz, *The Middle East and North Africa in World Politics. A Documentary Record*, t. 1: *European Expansion, 1535–1914*, Yale University Press, New Haven–London 1975, s. 227–231. W brytyjskich dokumentach incydent ten został nazwany „the Fly-Whisk Incident of April 1827”. Zob. także: A. Kasznik-Christian, *Algieria*, Wydawnictwo Trio, Warszawa 2006, s. 21.

¹²⁶ Por. *The French Conquest of Algiers, 12 March–5 July 1830*, [w:] J.C. Hurewitz, dz. cyt., t. 1, s. 242–243.

¹²⁷ A.A. Heggoy, R. R. Crout, *Historical Dictionary of Algeria*, Scarecrow Press, Metuchen, N.J., 1981, s. 153–154; M. Jasnoff, *The Edge of Empire: Lives, Culture, and Conquest in the East, 1750–1850*, Vintage Books, New York 2005, s. 286–287.

¹²⁸ Por. E. Rogan, *The Arabs. A History*, Allen Lane, London 2009, s. 109–112.

wiadomić władcę tego miasta o przyjęciu 18 listopada 1818 r. przez wielkie mocarstwa w Akwizgranie protokołu o zwalczaniu piractwa. Bej Tunisu musiał wówczas zobowiązać się na piśmie, że nie będzie popierał tego procederu. Kolejnym dokumentem narzuconym w podobny sposób władcy Tunisu było porozumienie z Francją w 1830 r., zobowiązujące Tunis do respektowania układów zawartych wcześniej przez Wysoką Portę o kapitulacjach. Układy te dawały konsulom państw europejskich prawo sądenia w sprawach, w których jedną chociażby stroną byli poddani europejscy. Prawo to obejmowało także sprawy, w których stroną byli Żydzi oraz Arabowie-chrześcijanie. Był to pierwszy ważny krok na drodze do powstania konsulatów państw europejskich jako ważnych ośrodków wpływu i oddziaływania na lokalne sprawy¹²⁹. Zaniepokojona tym Wysoka Porta próbowała w latach 1837–1855 skłonić rządzącego wówczas Ahmada Beja do akcentowania w różnych formach zwierzchności Stambułu nad Tunisem, ale próby te były torpedowane przez Francję, która dążyła do utrzymania *status quo*. Rywalizacja turecko-francuska była na rękę tunezyjskiemu władcy, który do końca swojego panowania nie zgadzał się na formalne uznanie przez Tunis suwerenności osmańskiej. Niemniej bej podtrzymywał więź religijną z sułtanem osmańskim jako kalifem, przywódcą duchowym muzułmanów, a w 1854 r. wysłał nawet 4 tys. żołnierzy na front krymski, aby walczyli po stronie armii sułtana-kalifa. Przeciwstawiał się także próbom przejścia przez Francję ścisłej kontroli nad Tunisem. W 1837 r. odmówił odstąpienia Francuzom terytorium plemiennego na granicy z Algierią, które władze francuskie chciały przejąć, aby zapobiec najazdom plemion tunezyjskich na plemiona algierskie¹³⁰.

Ahmad Bej miał ambitne plany umocnienia niezależności kraju i zorganizował m.in. 26-tysięczną armię. Po swoim poprzedniku odziedziczył jednak gospodarkę wyniszczoną podatkami i korupcją, co osłabiało jego pozycję wobec konsułów europejskich. W 1857 r. konsul brytyjski wspólnie z konsulem francuskim zmusili beja do wydania dekretu określającego podstawowe zasady praworządności w kraju. Dekret ten przyjęty został 10 września, a jego nazwa – *Ahd al-Amn* (Przyrzeczenie Bezpieczeństwa) – nawiązywała do zobowiąza-

¹²⁹ Tekst Układu o Żegludzie i Handlu z 8 sierpnia 1830 r. między Francją i Regentem Tunisu podaje: J.C. Hurewitz, dz. cyt., t. 1, s. 248.

¹³⁰ Por.: Ph.C. Naylor, dz. cyt., s. 157–158; L.C. Browne, *The Tunisia of Ahmad Bey 1837–1855*, Princeton University Press, Princeton 1974, s. 238–240, 313; K.J. Perkins, *A History of Modern Tunisia*, Cambridge University Press, Cambridge 2004, s. 15–17; J. Clancy-Smith, *Marginality and Migration: Europe's Social Outcast in Pre-colonial Tunisia, 1830–1881*, [w:] *Outside In: On the Margins of the Modern Middle East*, red. E. Rogan, I.B. Tauris, London 2002, s. 150–151.

nia podjętego przez beja o przestrzeganiu zasady wolności osobistej i własności poddanych, równości muzułmanów i niemuzułmanów wobec prawa oraz o prawie obcokrajowców do nabywania w Tunezji na własność majątku. To ostatnie prawo otworzyło Tunezję przed kapitałem europejskim¹³¹.

Po 1860 r., w związku z ogłoszeniem prawa *Abd al-Amn*, państwa europejskie zaczęły szybko umacniać w Tunezji swoje pozycje ekonomiczne. W zamian za przestrzeganie przez beja prawa umożliwiającego Europejczykom nabywanie ziemi, Francja, Włochy, Anglia i Austria uznały jurysdykcję władcy Tunisu nad swoimi poddanymi¹³². Innym instrumentem oddziaływania było kredytowanie przez banki europejskie wydatków beja i jego rządu. We Francji część polityków zaproponowała objęcie Tunisu protektoratem, aby zabezpieczyć zwrot przez beja należnych sum. Zadłużenie wobec państw europejskich osiągnęło takie rozmiary, że w 1869 r. Anglia, Francja i Włochy utworzyły specjalną komisję w celu kontrolowania dochodów i wydatków władz tunezyjskich¹³³. Komisja ustaliła zadłużenie zewnętrzne w wysokości 125 mln franków i zmusiła beja do wyemitowania 250 tys. obligacji o wartości równej sumie długu. Zadłużenie miało być spłacane stopniowo i bej zgodził się przeznaczać na ten cel rocznie 6,5 mln franków, co stanowiło połowę jego rocznych dochodów¹³⁴.

Losy Tunezji rozstrzygnęły się na Kongresie Berlińskim w 1878 r. W czasie trwania jednej z sesji Kongresu, Londyn podpisał 4 czerwca z Wysoką Portą porozumienie umożliwiające Wielkiej Brytanii zajęcie Cypru¹³⁵. Tym

¹³¹ L.C. Brown, dz. cyt., s. 238–240, 313–315; J.M. Abun-Nasr, *A History of the Maghrib in the Islamic Period*, Cambridge University Press, Cambridge 1993, s. 281–283. Na temat polityki podatkowej Ahmada Beja piszą: H. Karoui, A. Mahjoubi, *Quand le soleil s'est levé à l'ouest. Tunisie 1881 – Impérialisme et Résistance*, CERES Production, Tunis 1983, s. 24–26; L. Valensi, *Fellah tunisiens: l'économie rurale et la vie des compagnes aux 18e et 19e siècles*, Mouton, Paris–La Haye 1977. Na temat polityki Muhammada Beja zob. M. Bdira, *Relations internationales et sous-développement: la Tunisie 1857–1864*, Almqvist & Wiksell, Stockholm 1978, s. 47–50.

¹³² Tekst konwencji z 10 października 1863 r. sankcjonującej posiadanie przez poddanych brytyjskich nieruchomości w Tunisie podaje: J.C. Hurewitz, dz. cyt., t. 1, s. 352–354.

¹³³ Tekst dekretu z 5 lipca 1869 r. o utworzeniu komisji ds. nadzoru nad finansami państwa podaje: J.C. Hurewitz, dz. cyt., t. 1, s. 372–373.

¹³⁴ Por. J.M. Abun-Nasr, dz. cyt., s. 283, 285–286. O Europejczykach w Tunezji piszą: K.J. Perkins, dz. cyt., s. 20–21; J. Clancy-Smith, dz. cyt., s. 150; A.L. Smith, *Les Maltais en Tunisie à la veille du protectorat: Une population intermédiaire*, [w:] *La Tunisie mosaïque: Diasporas, cosmopolitisme, archéologie de l'identité*, Presses Universitaires du Mirail, Toulouse 2000, s. 115–127. Na temat edukacji oraz roli religii zob.: N. Sraieb, *Le Collège Sadiki de Tunis, 1875–1956*, Centre Nationale de la Recherche Scientifique, Paris 1995; A.H. Green, *The Tunisian Ulama, 1873–1915. Social Structure and Response to Ideological Currents*, Brill, Leiden 1978; E. Rogan, dz. cyt., s. 114.

¹³⁵ Tekst Traktatu Berlińskiego z 13 lipca 1878 r. w: J.C. Hurewitz, dz. cyt., t. 1, s. 413–414.

samym władze brytyjskie odstąpiły od zasady zachowania integralności terytorialnej Państwa Osmańskiego, którą kierowały się od Kongresu Paryskiego w 1856 r. Tunezja stała się w tej sytuacji kartą przetargową w rozgrywce wielkich mocarstw o uzyskanie stref wpływów na obszarze należącym dotąd formalnie do Turcji. Aby uzyskać zgodę Paryża na zajęcie Cypru, Wielka Brytania potwierdziła na piśmie 7 sierpnia 1878 r., że akceptuje zajęcie przez Francję Tunezji. Również kanclerz Bismarck zachęcał Francuzów do ogłoszenia protektoratu nad Tunisem w ramach rekompensaty za utratę Alzacji i Lotaryngii. Jednocześnie Francuzi i Brytyjczycy zapewnili stronę włoską o zgodzie na zajęcie przez Włochów Trypolitanii, z czego Włochy nie były do końca zadowolone. Już w sierpniu 1878 r. władze francuskie rozpoczęły negocjacje z bejem o wprowadzeniu protektoratu Francji nad Tunezją i o zawarciu odpowiedniego porozumienia. Bej na początku odrzucił plan Francji, ale w końcu uległ naciskom politycznym i demonstracji siły wojsk francuskich. 12 maja 1881 r. w Pałacu Bardo podpisany został dokument, który zakończył negocjacje¹³⁶. 8 czerwca 1883 r. podpisany został właściwy traktat o protektoracie, znany jako Konwencja z Al-Marsa. Zobowiązał on Francję do udzielenia bejowi pożyczki w wysokości 125 mln franków na pokrycie w całości zadłużenia wobec wierzycieli zagranicznych. To dało podstawy do rozwiązania komisji trójstronnej w sprawie długu tunezyjskiego, w rezultacie czego Francja mogła teraz samodzielnie kontrolować sytuację w kraju. Następnie parlament francuski przyjął ustawę o utworzeniu w głównych miastach tunezyjskich francuskich sądów pokoju, które z woli beja mogły przejąć władzę sądowniczą nad wszystkimi cudzoziemcami w Tunezji¹³⁷. Po podpisaniu Konwencji z Al-Marsy faktycznym władcą został francuski rezydent.

Maroko było jedynym krajem w Afryce Północnej, które nie znalazło się pod panowaniem osmańskim i nie miało w rezultacie tradycji władzy centralnej. Pozostawało od wieków podzielone na część zwaną *balad al-machzan*, będącą pod nominalną władzą sułtanów wywodzących swoje pochodzenie od Proroka Mahometa, oraz na część zwaną *balad as-siba*, która obejmowała

¹³⁶ Tekst Traktatu Bardo z 12 maja 1881 r. podaje: J.C. Hurewitz, dz. cyt., t. 1, s. 433.

¹³⁷ Klasycznym opracowaniem na temat wydarzeń dyplomatycznych oraz uwarunkowań finansowych wprowadzenia protektoratu jest: J. Ganiage, *Les Origines du protectorat francais en Tunisie (1861–1881)*, Presses universitaires de France, Paris 1959; zob. także: Ch.C. Naylor, dz. cyt., s. 158–159; J.K. Perkins, dz. cyt., s. 36–40; A. Mahjoubi, *L'Établissement du protectorat français en Tunisie*, Publications de l'Université de Tunis, Tunis 1977, s. 308–310. Tekst Konwencji o Protektoracie (z Al-Marsy) z 8 czerwca 1883 r. podaje: J.C. Hurewitz, dz. cyt., t. 1, s. 449–450.

terytoria silnych militarnie plemion, tworzących w zależności od potrzeb federacje lub konfederacje. Plemiona okazywały szacunek sułtanom ze względu na ich pochodzenia od Proroka Mahometa, ale były niezależne politycznie i nie płaciły sułtanom podatków. Między obydwoma częściami kraju istniała stała wymiana towarów, a okresy przyjaznych stosunków przeplatały się z wojnami. W pierwszych trzech dekadach XIX w. Maroko było praktycznie odizolowane od świata chrześcijańskiego. W Tangerze rezydowali konsulowie europejscy, którzy mogli kontaktować się z sułtanem lub jego ministrami wyłącznie za pośrednictwem gubernatora miasta¹³⁸. Sułtan Mulaj Slimane (Maulaj Sulajman) zakazał wywozu jakichkolwiek towarów marokańskich do Europy i nałożył pięćdziesięcioprocentowe cło na towary sprowadzane z zagranicy, co praktycznie wstrzymało import całkowicie. Niechęć sułtana do Europy miała podłoże przede wszystkim religijne¹³⁹.

Po zajęciu przez Francję sąsiedniej Algierii utrzymywanie samoizolacji stało się niemożliwe. Kryzys państwa osmańskiego doprowadził do osłabienia więzi gospodarczych Maroka ze Stambułem, wobec czego wzrosło znaczenie kontaktów z Europą. Jednocześnie sytuacja w Algierii zaczęła coraz bardziej wciągać Maroko w wir wydarzeń międzynarodowych. 14 sierpnia 1844 r. Francuzi rozbili ludzi sułtana na równinie Isli koło miejscowości Udźda, a następnie flota francuska ostrzelała porty marokańskie. Zderzenie z mocarstwem europejskim obnażyło wszystkie słabości marokańskiego państwa i zachwiało autorytetem jego władcy w oczach poddanych. Przeciwno sułtanowi zbuntowały się liczne plemiona i kraj ogarnęła wojna domowa, którą władca wygrał kosztem wysokich strat ludzkich i materialnych. Po bitwie pod Udźdą Francuzi zaczęli intensywnie penetrować Maroko. Firmy handlowe utworzyły swoje agencje w wielu miastach marokańskich i otrzymały koncesje na wydobycie surowców. Po 1846 r. francuskie statki zaczęły regularnie zawijać do Tangeru. W rezultacie ekspansji handlowej Francji i częściowo Wielkiej Bry-

¹³⁸ Na ten temat zob. K. Ben-Srhir, *Britain and Morocco During the Embassy of John Drummond Hay, 1845–1886*, trans. by M. Williams, G. Waterson, Routledge, London–Curzon–New York, 2005, s. 19. Klasyczne opracowania historii Maroka w omawianym okresie oraz stosunków jego władców z państwami europejskimi to: A. Laroui, *The History of the Maghrib: an Interpretative Essay*, trans. by R. Mannheim, Princeton University Press, Princeton 1977, [wydanie po francusku w 1970 r.]; M. Lahhabi, *Le Gouvernement marocain à l'aube du vingtième siècle*, Les Éditions Maghrébines, Rabat 1975 (II wyd.); J.M. Abun-Nasr, dz. cyt. Z najnowszych pozycji: C.R. Pannel, *Morocco since 1830. A History*, New York University Press, New York 2000. Polskie najbardziej obszerne opracowanie to: A. Dziubiński, *Historia Maroka*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1983 oraz liczne artykuły tego autora.

¹³⁹ Zob. M. El Mansour, *Morocco in the Reign of Mawlay Sulayman*, Menas Press, Wisbech 1990, s. 17.

tanii w Maroku powstała warstwa kupców obsługujących handel europejski i czerpiących z tego tytułu wysokie zyski¹⁴⁰.

Do rywalizacji o wpływ w Maroku włączyła się także Hiszpania. W 1859 r. wojska hiszpańskie zajęły tereny wokół Melilli, a w 1860 r. okupowały Ceutę i Tatan pod pretekstem uśmierzenia plemion, które napadały na europejskich kupców¹⁴¹. W maju 1860 r. Hiszpanie nakłonili sułtana do podpisania układu, który zezwalał im na pozostawienie swoich wojsk w trzech miastach. 20 listopada 1861 r. podpisany został marokańsko-hiszpański układ handlowy, który – podobnie jak układ marokańsko-brytyjski z 9 grudnia 1856 r. – zagwarantował kupcom hiszpańskim prawo handlowania w portach marokańskich, a hiszpańskim rybakom prawo łowienia ryb w wodach przybrzeżnych Maroka. 30 października 1861 r. zawarto nowy układ, na mocy którego Hiszpanie opuścili Tetuan w zamian za wysokie odszkodowanie pieniężne¹⁴².

Po bitwie na równinie Isli i wojnie z Hiszpanią w 1860 r. losy Maroka znalazły się w rękach konsulów państw europejskich. Niektórzy lokalni władcy stali się faktycznie niezależni od sułtana. Szczególne znaczenie miało usamodzielnienie się władcy Wazzanu, który był jednocześnie szejkiem bractwa mistycznego. Władze francuskie popierały jego dążenia do samodzielności, a w 1884 r. ogłosiły protektorat nad jego terenami w okolicach Tangeru i Ceuty. W portach marokańskich zaczęli w tym czasie działać europejscy poborcy podatków. Europejscy kupcy uruchomili w portach własną pocztę oraz służbę medyczną. Ekspansji handlowej towarzyszył napływ do Maroka

¹⁴⁰ Po bitwie pod Wadżdą podpisana została 10 września 1844 r. w Tangerze konwencja między Francją a Marokiem o przywróceniu przyjaznych stosunków, a 18 marca 1845 r. obydwie strony podpisały Układ o Granicach – teksty obydwu dokumentów zob. J.C. Hurewitz, dz. cyt., t. 1, s. 286, 293–294. O słabościach państwa marokańskiego w obliczu zderzenia z Francją pisał Muhammad as-Saffar, wysłannik sułtana do Francji w 1845 r. – zob. M. as-Saffar, *Disorienting Encounters: Travels of a Moroccan Scholar in France in 1845–1846*, trans. by S.G. Miller, University of California Press, Berkeley 1992, s. 194–195; por. także: E. Burke, *The Image of Moroccan State in French Ethnological Literature: A New Look at the Origin of Lyautey's Berber Policy*, [w:] *Arabs and Berbers: From Tribe to Nation in North Africa*, red. E. Gellner, Ch. Micaud, D.C. Heath and Company, Lexington, MA, 1972, s. 175–199; przyczyny porażki na równinie Isli omawia C.R. Pennell, dz. cyt., s. 48–49.

¹⁴¹ Zob. K. Ben-Srhir, dz. cyt., s. 89–94.

¹⁴² K. Ben-Srhir, dz. cyt., s. 120–123. O układzie brytyjsko-marokańskim pisze wyczerpująco: P.G. Rogers, *A History of Anglo-Moroccan Relations to 1900*, Foreign and Commonwealth Office, London [b.d.w], s. 166–167; o działaniach Hiszpanów i zajęciu przez nich 6 lutego 1860 r. Tetuanu zob. C.R. Pennell, *The Moroccan Discovery of the Mediterranean Coast*, „British Journal of Middle East” 1993, t. 20, nr 2, s. 226–236. Teksty układu marokańsko-brytyjskiego z 9 grudnia 1856 r. podaje J.C. Hurewitz, dz. cyt., t. 1, s. 324.

europiejskich osadników. Część z nich zajęła się rolnictwem, zwłaszcza hodowlą. W 1867 r. w Maroku było ok. 1,5 tys. osadników z Europy¹⁴³.

W latach 1873–1894 sułtan Mulaj Hasan podjął próby zreformowania administracji i umocnienia władzy centralnej. Próby te zakończyły się częściowo sukcesem. Zreformowane zostało przede wszystkim wojsko. W miejsce pospolitego ruszenia plemion stworzono regularną armię. Każde miasto i region musiały dostarczyć określoną liczbę rekrutów do nowych oddziałów. Szkoleniem żołnierzy zajęli instruktorzy z Europy. W państwach europejskich kupiono broń. W ramach reformy zarządzania kraj został podzielony na 330 małych jednostek w miejsce dotychczasowych 8 dużych¹⁴⁴. Sukces reform był połowiczny. Reformy przyszły zbyt późno, aby powstrzymać gospodarczą penetrację Europejczyków. Lokalni władcy jedynie formalnie uznali zwierzchnictwo sułtana. Armia była ciągle zbyt słabo wyszkolona, a na jej utrzymanie wciąż brakowało pieniędzy. Kupcy europejscy ignorowali zarządzenie władcy o utrzymaniu stałego kursu pieniądza marokańskiego, a system podatkowy przynosił niewielkie dochody z powodu technicznych trudności w ściąganiu należności. Mulaj Hasan chciał także znieść prawo konsulów europejskich do zwierzchnictwa nad Europejczykami i zwołał w tym celu w 1880 r. zjazd. Odbył się on w Madrycie i zakończył się klęską sułtana. Państwa europejskie zgodziły się wprawdzie, aby ich poddani płacili sułtanowi podatki, ale odmówiły przekazania ich pod jurysdykcję sądów marokańskich¹⁴⁵.

Mulaj Hasan zmarł w 1894 r. w czasie powrotu z kolejnej wyprawy przeciwko nieposłusznym plemionom. Wraz z jego odejściem zahamowane zostały reformy. Następcy Mulaja Hasana nie potrafili stawić czoła coraz silniejszemu naciskowi władz francuskich, dla których reformy były przeszkodą w prowadzeniu własnej polityki w Maroku. Polityka ta zmierzała do zapewnienia Francji uprzywilejowanej pozycji. W rezultacie negocjacji Francja uzyskała 14 grudnia 1900 r. zgodę Włoch na ogłoszenie francuskiego protektoratu nad Marokiem. W zamian Francja uznała uprzywilejowaną pozycję Włoch w Trypolitanii i Cyrenajce. 8 kwietnia 1904 r. podpisa-

¹⁴³ J.-L. Miège, *Le Maroc et L'Europe (1830–1894)*, t. 1–2, Presses universitaires de France, Paris, t. 2, s. 450, 468–470.

¹⁴⁴ Zob. A. Laroui, *Les origines sociales et culturelles du nationalisme marocain (1830–1912)*, Maspéro, Paris 1977, s. 281–284.

¹⁴⁵ W Madrycie podpisana została 3 lipca 1880 r. konwencja w tej sprawie – tekst: J.C. Hurewitz, dz. cyt., t. 1, s. 422–425. Por. K. Ben-Srhir, dz. cyt., s.190–193, 206–234; P.G. Rogers, dz. cyt., s. 188; F.V. Parsons, *The Origins of the Morocco Question, 1880–1900*, Duckworth, London 1976, s. 79–80.

ne zostało porozumienie francusko-brytyjskie, dające Francji wolną rękę w sprawach marokańskich. W zamian Francja zrezygnowała z roszczeń do uprzywilejowanej pozycji w Egipcie na rzecz Wielkiej Brytanii. Maroko stało się więc kartą przetargową w negocjacjach na temat Entente Cordiale. 3 października 1904 r. Francja zawarła porozumienie o Maroku z Hiszpanią. Rozmowy w tym przypadku trwały najdłużej i były najtrudniejsze z powodu obecności wojskowej Hiszpanii w portach marokańskich. Hiszpanie chcieli rozszerzenia swoich stref wpływów i nie zgadzali się, aby francuskie wojska miały prawo interweniowania w tej strefie. Porozumienie z października 1904 r. ustaliło granice hiszpańskich stref. Francja poszła na ustępstwa terytorialne wobec Hiszpanii, a ta zobowiązała się do tego, że w ciągu najbliższych 15 lat nie podejmie w swoich strefach żadnych działań bez zgody Paryża¹⁴⁶.

Sułtan Abd al-Aziz (1894–1908) zaciągnął w tym czasie kilka nowych pożyczek w bankach europejskich i jeszcze bardziej uzależnił się od pomocy finansowej z zewnątrz. Krajem wstrząsały kolejne rebelie plemienne, a niektóre rejony pozostawały de facto poza oddziaływaniem władzy sułtana. Dotyczyło to zwłaszcza Wysokiego Atlasu, gdzie uformowały się trzy silne federacje berberskie. Najbardziej wpływową była federacja Gława, której szejkwowie kontrolowali kopalnię soli koło przełęczy Telwet. Przeciwko sułtanowi wystąpił też jego brat Abd al-Hafid, który był gubernatorem Marrakeszu. Zarzucił on bratu zbytnią uległość wobec Europejczyków i przymykanie oczu na to, że kraj jest dzielony na europejskie strefy wpływów. Jednak ani on, ani nikt inny z rodziny władcy nie zdecydował się na zbrojny opór przeciwko obcej ekspansji. Wszyscy pamiętali o porażkach wojsk sułtana z Europejczykami w 1844 i 1860 r., po których wybuchły rebelie plemienne osłabiające dodatkowo państwo¹⁴⁷.

W pierwszych latach XX w. Maroko było penetrowane przez Niemcy, którym chodziło o osłabienie wpływów francuskich i brytyjskich w kontekście kształtowania się sojuszu tych państw w Europie. Od 1904 r. władze niemieckie promowały pomysł umiędzynarodowienia problemu Maroka. W tym celu cesarz Wilhelm II złożył wizytę w Tangerze 31 marca 1905 r. W jej trakcie złożył oświadczenie o tym, iż traktuje sułtana jako niezależne-

¹⁴⁶ Tekst porozumienia francusko-włoskiego z 14 grudnia 1900 r. w sprawie Maroka podaje: J.C. Hurewitz, dz. cyt., t. 1, s. 477–481.

¹⁴⁷ C.R. Pennel, *Morocco*, dz. cyt., s. 134–135; E. Burke, dz. cyt., s. 89–90; A.-G.-P. Martin, *Quatre siècles d'histoire marocaine au Sahara de 1504 à 1902, au Maroc de 1894 à 1912*, wyd. 2, Éditions La Porte, Paris 1994, s. 397–415.

go władcę. Następnie strona niemiecka zaproponowała zwołanie konferencji międzynarodowej na temat Maroka. Francja, chcąc uniknąć napięć w stosunkach z Niemcami, przyjęła propozycję i 16 stycznia 1906 r. w Algeciras spotkali się przedstawiciele 13 państw. Celem spotkania miało być przygotowanie programu reform, które umocniłyby sułtana jako samodzielnego władcę. Po trzech miesiącach obrad przyjęty został protokół, który przewidywał francusko-hiszpańską kontrolę portów marokańskich oraz utworzenie marokańskiego banku centralnego. Jedną trzecią kapitału tego banku miała zapewnić Francja¹⁴⁸.

Protokół z Algeciras został przyjęty przez sułtana bez zastrzeżeń, ale przeciwko jawnej dominacji europejskiej zaprotestowały plemiona. Sytuacja w całym kraju była napięta w związku niedoborem żywności. W latach 1905–1906 panowała susza, a kolejnych nieszczęściami były naloty szarańczy. W różnych miejscach kraju doszło do ataków na Europejczyków, a nawet zabójstw. Zabójstwo francuskiego lekarza i filantropa Emila Mauchampa w Marrakeszu 19 marca 1907 r. sprowokowało Francuzów do zajęcia Udźdy. Następnie, w związku z zaburzeniami antyeuropejskimi w Casablance, okręt francuski ostrzelał port w tym mieście, a w sierpniu 1907 r. w Casablance wylądowało 3 tys. żołnierzy francuskich i 500 żołnierzy hiszpańskich. Do końca 1907 r. oraz w roku następnym Francuzi toczyli ciężkie walki z okolicznymi plemionami i w końcu uśmierzyli bunt. W tym czasie w Udździe dowództwo nad wojskami francuskimi przejął generał Louis-Hubert Lyautey, który przystąpił do ufortyfikowania miasta. W sierpniu 1907 r. Abd al-Hafid zdecydował się wypowiedzieć posłuszeństwo bratu. Zaręczył się przy tym poparciem federacji berberskich z Wysokiego Atlasu, co sprawiło, że całe południe oderwało się państwa sułtana. Abd al-Aziz był tak niepewny swojego bezpieczeństwa, że uciekł z Fezu do Rabatu i oddał się tam pod opiekę Francuzów. Wojska francuskie po sierpniu 1907 r. zaczęły posuwać się na południe od Casablanki i zajęły tereny do doliny Umm ar-Rabi. Sam sułtan, mając za sobą poparcie Francuzów, wyprawił się w lipcu 1908 r. z niewielkim oddziałem przeciwko bratu. Liczył na to, że w miarę posuwania się na południe będą przyłączać się do niego miejscowe plemiona. Jednak zaraz po przekroczeniu ostatniego posterunku wojsk francuskich na oddział sułtana napadły wrogie oddziały plemienne i 19 sierpnia 1908 r. Abd al-Aziz uniósł głowę z pola bitwy pod Bu Adziba je-

¹⁴⁸ O układzie z Algeciras zob.: J.-C. Allain, dz. cyt., s. 32–33, E. Burke, dz. cyt., s. 84–85; C.R. Pennel, *Morocco*, dz. cyt., s. 132–133; F.V. Parsons, dz. cyt., s. 523–524.

dynie dzięki interwencji oddziału francuskiego. Następnie ogłosił, że zrzeka się władzy sułtańskiej i schronił się w Tangerze¹⁴⁹.

Po abdykacji Abd al-Aziza jedynym pretendentem do tronu pozostał Abd al-Hafid. Abd al-Hafid okazał się tak samo nieudolnym sułtanem jak jego brat. Poza uśmierzeniem rebelii jednego z plemion niewiele udało mu się osiągnąć dla państwa. Nie zdołał przede wszystkim zapobiec dalszej ekspansji Europejczyków. W 1909 r. Hiszpanie rozpoczęły podbój północnego Maroka. Najpierw rozszerzyli swoją strefę wokół Melili, a następnie zajęli Nador i Salwan. W dalszej kolejności zbudowali połączenia drogowe między zajętymi miastami a Tetuanem. Na początku 1910 r. wojska francuskie zajęły kolejne tereny: Taurit na wschodzie i Zair na zachodzie. Pretekstem były napaady na kupców europejskich. Sułtan mógł tylko przyglądać się poczynaniom Hiszpanii i Francji. Przeciwno zajmowaniu nowych terenów przez państwa europejskie protestowały jedynie miejscowe plemiona. Na początku 1910 r. w ogniu walk stanęły okolice Meknesu. Tamtejsze plemiona ogłosiły nowym sułtanem innego członka rodu Alawitów, Mulaja Az-Zajna, a następnie zaczęły posuwać się w kierunku Fezu. To dało Francuzom powód do interwencji w obronie sułtana i Europejczyków. W 1911 r. francuskie oddziały generała Miniera rozbiły pospolite ruszenie plemion Meknesu i zdobyły miasto. Nowy sułtan został wzięty do niewoli. 30 marca 1912 r. Abd al-Hafiz podpisał układ o protektoracie francuskim nad Marokiem. Niecały rok później sułtan został odsunięty od władzy przez Francuzów, dla których okazał się trudnym partnerem ze względu na wybuchowy charakter. Został przeniesiony do Tangeru, gdzie przystąpił do bractwa mistycznego Tidżanijja i oddał się medytacjom¹⁵⁰.

Dzisiejsza Libia składała się w czasach osmańskich z trzech prowincji: Trypolitanii, Cyrenajki i Fezu. Centralną pozycję zajmowała Trypolitania z Trypolisem. Prowincja ta miała być w zamyśle władz w Stambule bastionem osmańskich wpływów w regionie i bazą dla działań uniemożliwiających

¹⁴⁹ O zabójstwie Mauchampa pisze: Ch.-A. Julien, *Le Maroc face aux impérialismes, 1415–1956*, Éditions Jeune-Afrique, Paris 1978, s. 70–71. O interwencji francuskiej w Casablance zob.: E. Burke, dz. cyt., s. 96–98; A. Adam, *Casablanca: essai sur la transformation de la société marocaine au contact de l'Occident*, Centre national de la recherche scientifique, Paris 1968, t. 2, s. 27–28. O abdykacji Abd al-Aziza zob.: L. Arnoud, *Au temps des mehallas au Maroc ou le Maroc de 1860 à 1912*, Atlantides, Casablanca 1952, s. 226–228; E. Burke, dz. cyt., s. 106; C.R. Parnell, dz. cyt., s. 136; A.-G.-P. Martin, dz. cyt., s. 485.

¹⁵⁰ Tekst Konwencji Fezkiej o protektoracie z 30 marca 1912 r. podaje: J.C. Hurewitz, dz. cyt., t. 1, s. 550–551. Por. E. Burke, dz. cyt., s. 172–173, 176–177, 180–181; L. Arnoud, dz. cyt., s. 300–301; D. Porch, *The Conquest of Morocco*, Alfred A. Knopf, New York 1983, s. 238–240; F. Weisgerber, *Au seuil du Maroc modern*, Éditions la Porte, Rabat 1947, s. 253–255.

Francuzom posuwanie się poza Algier. W tym celu w 1835 r. Turcy przejęli bezpośrednią kontrolę nad Trypolisem i podporządkowali sobie Fezzan, Syrtę oraz rejony górskie Gharian, a także Tarhunę. Po 1843 r. wprowadzono jednolitą administrację na terenach, które pokrywały się z terytorium późniejszej Libii. W Cyrenajce utworzono gubernatorstwo szczebla mutasarrifiji ze stolicą w Benghazi. Jej gubernator był formalnie odpowiedzialny bezpośrednio przed sułtanem, ale w praktyce podlegał gubernatorowi Trypolitanii, która była wilajetem, a więc wyższą od mutasarrifiji jednostką w strukturze administracyjnej imperium. Gubernatorzy mieli do dyspozycji niewielkie oddziały żołnierzy, których posterunki znajdowały się w większych miastach i osadach¹⁵¹.

Cyrenajka, mimo że podlegała *de facto* gubernatorowi Trypolitanii, charakteryzowała się dużą odrębnością za sprawą ruchu religijnego sanusijja. Jego twórcą był teolog Sidi Muhammad Ibn Ali as-Sanusi (1787–1857), który pochodził z Algierii, a po podróży do Mekki osiadł w Benghazi. Od 1837 r. nauczał i wysyłał swoich uczniów zwanych ichwanami (braćmi) do plemion, aby uczyli Koranu, krzewili prawo muzułmańskie, rozstrzygali spory, zakładali zawije – ośrodki nauczania. Zawije stabilizowały również osadnictwo oraz zapewniały bezpieczeństwo na szlakach handlowych. Po śmierci As-Sanusiego przywództwo nad ruchem przejął jego syn Sajjid al-Mahdi. Wkrótce zdołał on przekonać do nauk swojego ojca główne plemiona Cyrenajki i jego ruch stał się ważną siłą polityczną. W 1900 r. było już ponad 140 zawiji, z czego 45 w samej Cyrenajce, a pozostałe w innych częściach Libii. Bractwo Sajjida al-Mahdiego przejęło kontrolę nad szlakiem transsaharyjskim oraz handlem między południem Sahary i wybrzeżem. Sanusyci akceptowali Turków, a Turcy godzili się na działalność bractwa¹⁵².

Po zajęciu przez Francję Tunezji w 1881 r. Turcy podburzali plemiona tunezyjskie przeciwko obecności Francuzów w tym kraju. Agenci tureccy z Trypolitanii nakłaniali do walki z niewiernymi. W rezultacie część plemion z pogranicza Tunezji i Libii musiała uciekać przed oddziałami francuskimi i przeniosła się w okolice Trypolisu. Francuzi wysuwali propozycje wytyczenia granic między Tunezją i Trypolitanią, ale władze osmańskie nie godziły się na to, aby nie legalizować faktycznej dezintegracji osmańskiego państwa.

¹⁵¹ Por. L.S. Anderson, *The State and Social Transformation in Tunisia and Libya, 1830–1980*, Princeton University Press, Princeton 1986, s. 105–108.

¹⁵² Najważniejsze prace o Sanusytach to: E.E. Evans-Pritchard, *The Sanusi of Cyrenaica*, Clarendon Press, Oxford–London 1949; N. Ziadeh, *Sanusiyah: A Study of a Revivalist Movement in Islam*, Brill, Leiden 1968.

Wytyczenie granicy nastąpiło w 1910 r., kiedy Turcy złagodzili swoją wrogość wobec Francuzów w obliczu coraz bardziej agresywnej polityki Włochów wobec Trypolitanii¹⁵³.

Plan zajęcia Libii przez Włochy zaczął dojrzewać po Kongresie Berlińskim w 1878 r. Włosi otrzymali przyzwolenie na realizację swojego planu od Francji i Wielkiej Brytanii, którym chodziło o przychylność władz włoskich wobec własnych planów ekspansji terytorialnej. Zajęcie przez Francję w 1881 r. Tunezji znacznie rozbudziło ambicje Włochów. W 1883 r. rząd włoski zagroził użyciem siły dla ochrony swoich obywateli w Trypolitanii. Do interwencji jednak nie doszło, gdyż groziła ona pogorszeniem stosunków z imperium osmańskim, na co nie zgadzały się wówczas ani Wielka Brytania, ani Francja. Włoskie plany wobec Libii poparły w 1888 r. Niemcy, ale nie przyniosło to oczekiwanego efektu, gdyż Francja i Wielka Brytania, widząc zawiązujący się sojusz Włoch z Niemcami i Austrią w Europie, wstrzymały swoje poparcie dla Włochów w Afryce Północnej. Dopiero po zawarciu przez Paryż i Londyn w 1902 r. porozumienia w sprawie wpływów w Maroku i Egipcie Rzym otrzymał wolną rękę w sprawie Libii¹⁵⁴. Sytuacja uległa zasadniczej zmianie w 1908 r. wraz z rewolucją młodoturecką. Rewolucja została przyjęta z podejrzliwością przez sanusytów, co osłabiło ich sojusz ze Stambułem. Było to na rękę Włochom, gdyż oznaczało, że w przypadku akcji włoskiej plemiona libijskie nie poprą osmańskich posterunków wojskowych. Z drugiej strony nowe władze tureckie zaostrzyły swoją politykę wobec włoskiej ekspansji gospodarczej w Libii i wycofały zezwolenie na kupowanie przez Włochów ziemi. Jednocześnie do Libii zaczął napływać kapitał niemiecki, co przy dobrych stosunkach Berlina z władzami tureckimi mogło sugerować, że Niemcy chcą zająć miejsce Włochów w Afryce Północnej. 29 września 1911 r. Włochy wypowiedziały Imperium Osmańskiemu wojnę¹⁵⁵.

W październiku 1911 r. oddziały włoskie zajęły główne porty libijskie: Trypolis, Tobruk, Darnę, Benghazi i Chums¹⁵⁶. Wojna trwała przez następnych 12 miesięcy i w jej rezultacie Turcy zgodzili się rozpocząć rozmowy. Odbyły

¹⁵³ Por. D. Vandewalle, *A History of Modern Libya*, Cambridge University Press, Cambridge 2006, s. 21–22.

¹⁵⁴ Zob.: C.G. Segré, *Fourth Shore: The Italian Colonization of Libya*, University of Chicago Press, Chicago 1974, s. 41; A. Adullatif Ahmida, *The Making of Modern Libya: State Formation, Colonization, and Resistance, 1830–1932*, State University of New York Press, Albany 1994, s. 105–106.

¹⁵⁵ Por. D. Vandewalle, dz. cyt. s. 22–23.

¹⁵⁶ Zob. J. Wright, *Libya. A Modern history*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1981, s. 26–29.

się one w Ouchy koło Lozanny i zakończyły zawarciem 12 października 1912 r. tajnego porozumienia, które pozwoliło obydwu stronom konfliktu zachować twarz wobec swoich poddanych. Sułtan zgodził się wydać firman dający Libii autonomię i ogłosić trzy dni później deklarację uznającą zwierzchnictwo Włoch nad tym krajem, zgodnie z treścią dekretu króla Włoch na ten temat z listopada 1911 roku¹⁵⁷. W Lozannie ustalono także, że sułtan zachowa duchowe przywództwo nad ludnością Libii jako kalif. 17 października podpisano jawny układ, w którym wyrażone zostały ustalenia z 12 października. Wojska tureckie opuściły wkrótce Libię¹⁵⁸.

W 1882 r. wojska brytyjskie zajęły Aleksandrię, co zapoczątkowało brytyjską obecność w Egipcie. Dominacja Wielkiej Brytanii na scenie politycznej Egiptu była konsekwencją otwarcia państwa przed Zachodem po upadku planów niezależnego rozwoju w pierwszej połowie XIX w. Plany te podjął w latach 1808–1848 władca Egiptu Muhammad Ali, który chciał się uniezależnić od Imperium Osmańskiego. Jednak klęska armii egipskiej w starciu z połączonymi siłami turecko-angielsko-francuskimi przekreśliła te plany. Układ handlowy z 1838 r. między Turcją a Wielką Brytanią, która pomogła sułtanowi tureckiemu pokonać Muhammada Alego, zniósł bariery celne i stworzył europejskiej konkurencji wolne pole do działania. Panowanie dwóch następców Muhammada Alego – Abbasa I (1848–1854) i Sa'ida Paszy (1854–1863) pogłębiło zależność od Europy. Wydanie Ferdinando-owi Lessepsovi przez kedywa Sa'ida Paszę w 1856 r. koncesji na budowę i użytkowanie Kanału Sueskiego na trwałe związało Egipt z interesami zachodnich mocarstw. Otwarcie kanału w 1869 r. uczyniło Egipt strażnikiem obcych interesów imperialnych i stworzyło barierę w wyemancypowaniu się spod opieki Europejczyków. Tym bardziej że realizowane przez Isma'ila Paszę (1863–1879) plany rozwoju cywilizacyjnego (budowa linii kolejowych, kanałów, sieci telegrafu, wodociągów miejskich, portów, placówek oświatowych) opierały się na pożyczkach z zewnątrz i doprowadziły do finansowej zależności od Europy. W 1876 r. Egipt, mimo sprzedaży Wielkiej Brytanii akcji spółki Kanału Sueskiego, stał się niewypłacalny, a dług osiągnął sumę 96 mln funtów szterlingów¹⁵⁹. Stąd był już tylko krok do obcej interwencji.

¹⁵⁷ Tekst traktatu z Ouchy – zob. J.C. Hurewitz, dz. cyt., t. 1, s. 553.

¹⁵⁸ Zob.: tamże; D. Vanderwalle, dz. cyt., s. 26–30; L.S. Anderson, dz. cyt., s. 117–124; J. Wright, dz. cyt., s. 30–31; E.E. Evans-Pritchard, dz. cyt., s. 122–123; L.S. Anderson, *The Tripoli Republic 1918–1922*, [w:] *Social and Economic Development in Libya*, red. E.G.H. Joffe, K.S. MacLachlan, Menas Press, London 1982.

¹⁵⁹ F.R. Hunter, *Egypt under Muhammad Ali's successors*, [w:] *The Cambridge History of Egypt*,

Egipt zajmował w tym czasie ważne miejsce w gospodarkach państw europejskich, a szczególnie Wielkiej Brytanii. Od 1848 do 1860 r. Egipt przesunął się z 26 miejsca na miejsce 12 pod względem znaczenia dla handlu brytyjskiego. W 1881 r. w Egipcie mieszkało ok. 90 tys. Europejczyków, podczas gdy w 1838 r. było ich 10 tysięcy¹⁶⁰. 20 maja 1882 r. na redzie portu w Aleksandrii pojawiły się okręty brytyjskie i francuskie. Premier Al-Barudi podał się w tej sytuacji do dymisji, ale Urabi Pasza, dowódca armii egipskiej, postanowił się nie poddawać. Wystąpił z wezwaniem o odsunięcie od władzy kedywa. Obydwie strony liczyły na poparcie ze strony sułtana, który nie spieszył się jednak z okazaniem swoich sympatii, gdyż czekał na dogodny moment, aby wprowadzić na egipski tron swojego kandydata, którym był Abd al-Halim, syn Muhammada Alego. W sytuacji politycznego impasu i coraz częstszych przypadków naruszenia porządku publicznego 11 czerwca w Aleksandrii doszło do krwawych zamieszek ulicznych. Tłum zaatakował dzielnice zamieszkałe przez Europejczyków i chrześcijan. Wybuchła panika. Rabowano i niszczone domy. W zamieszkach zginęło 50 osób. 11 lipca flota brytyjska ostrzelała Aleksandrię, a 2 dni później kedyw zwrócił się do władz brytyjskich o ochronę. W odpowiedzi Urabi Pasza wydał 17 lipca deklarację, w której ogłosił kedywa zdrajcą islamu, a siebie obrońcą wiary i państwa. Społeczeństwo egipskie było w tym momencie podzielone na dwa obozy: elita wojskowa turecko-kaukaska i wielcy posiadacze ziemscy popierali kedywa; oficerowie pochodzenia arabskiego, średnie warstwy wiejskie oraz niższe warstwy wielkich miast stały po stronie Urabiego Paszy. W sierpniu 1882 r. na ląd w Aleksandrii wyszły oddziały brytyjskie i 13 września pod Tal al-Kabirem doszło do bitwy, w trakcie której wojsko Urabiego Paszy zostało rozbite. Wcześniej flota brytyjska dosłownie rozstrzelała nabrzeżną część Aleksandrii. Wkrótce Brytyjczycy zajęli Kair i przywrócili władzę Taufikowi. Urabi Pasza został pojmany i skazany na wygnanie na Cejlon, gdzie zmarł w 1911 roku¹⁶¹.

t. 2: *Modern Egypt, from 1517 to the End of the Twentieth Century*, red. M.W. Daly, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, s. 194–195; P. Mansfield, *The British in Egypt*, Hold, Rinehart and Winston, New York–Chicago–San Francisco 1971, s. 8–16.

¹⁶⁰ Por. R. Owen, *Egypt and Europe: From French Expedition to British Occupation*, [w:] *The Modern Middle East: A Reader*, red. A. Hourani, Ph.S. Khoury, M.C. Wilson, University of California Press, Berkeley 1993, s. 116–117.

¹⁶¹ R. Owen, *Lord Cromer. Victorian Imperialists, Edwardian Proconsul*, Oxford University Press, Oxford 2004, s. 271–273; P. Mansfield, dz. cyt., s. 150–152; Ch.Ph. Harris *Nationalism and Revolution in Egypt. The Role of the Muslim Brotherhood*, Mouton, The Hague–London–Paris 1964, s. 57–58.

Wyjście wojsk brytyjskich na ląd w Aleksandrii nie miało początkowo na celu okupacji kraju. Chodziło przede wszystkim o przywrócenie władzy kedywowi i uzyskanie od niego gwarancji zwrócenia długu bankom europejskim. Sama akcja militarna miała być przeprowadzona przez Stambuł lub przez siły wielonarodowe. Jednak w trakcie przygotowań do interwencji najpierw uznano, że działania samej Turcji są niepożądane z punktu widzenia wielkich mocarstw, a później z akcji wycofały się po kolei Niemcy, Austro-Węgry i Francja. W tej sytuacji na przełomie czerwca i lipca 1882 r. rząd brytyjski podjął decyzję o jednostronnej akcji. W debacie na temat celów i zasadności interwencji uznano, że bezpieczeństwo Kanału Sueskiego będzie tak długo zagrożone, jak długo Urabi Pasha będzie pozostawał u władzy. Uznano też, że aby zgnieść rebeliantów, korpus ekspedycyjny będzie musiał przejąć kontrolę nad Kairem. Przeciwno wyprawie do Kairu zaprotestowała Francja, co ostatecznie przesądziło o podjęciu przez Brytyjczyków akcji samodzielnie. Zaraz po uśmierzeniu powstania Urabiego Paszy pojawiło się pytanie, jak długo wojska brytyjskie powinny pozostać w Egipcie. Władze brytyjskie zajęły w tej sprawie stanowisko, iż wojska brytyjskie powinny zostać w Egipcie dopóty, dopóki nie zostaną wprowadzone rządy gwarantujące bezpieczeństwo szlaków komunikacyjnych, płynność finansową Egiptu oraz dominującą pozycję Wielkiej Brytanii w tym państwie. Jako podstawę polityki wobec Egiptu przyjęto raport lorda Fredericka Dufferina, który uznawał prawo Egipcjan do kierowania sprawami swojego państwa pod warunkiem zagwarantowania, iż przyjaźń z Wielką Brytanią jest kamieniem węgielnym egipskiej polityki. Dodatkowym elementem przemawiającym za pozostaniem wojsk brytyjskich w Egipcie była sytuacja w regionie. W 1881 r. w Sudanie wybuchło powstanie mahdystów, którzy w 1883 r. rozbili wojska egipskie dowodzone przez Hicksa Paszę i Egipt nie miał armii zdolnej do obrony przed atakiem na porty położone nad Morzem Czerwonym¹⁶².

Dyskusja na temat roli państw europejskich w utworzeniu na Bliskim Wschodzie w czasach najnowszych systemu państw toczy się w literaturze przedmiotu od długiego czasu. Z jednej strony fakty historyczne wskazują na aktywną rolę dyplomacji europejskiej w rozczłonkowaniu Imperium Osmańskiego, a następnie w jego rozbiórce po I wojnie światowej. Nie ulega wątpliwości, że państwa europejskie ingerowały w systemy społeczne krajów regionu i zmieniały układ sił w tych krajach na swoją korzyść. W rezultacie tej

¹⁶² Por. D.M. Reid, dz. cyt., s. 217–238.

polityki zakłócone zostały zwłaszcza relacje między plemionami a ośrodkami władzy w miastach. Również kręgi muzułmańskie traktowane były z podejrzliwością jako źródło potencjalnych tendencji odśrodkowych. Nie ulega też wątpliwości, że państwa europejskie nie tylko ingerowały w lokalne struktury społeczne, ale tworzyły nowe jednostki polityczne; stworzyły co najmniej trzy państwa – Jordanię, Syrię i Irak. Również Liban jako państwo był po 1918 r. nowym organizmem, chociaż już wcześniej miał autonomię jako część prowincji Syrii. Powstanie Libii – już pod nadzorem ONZ – też wskazuje na decydującą rolę zabiegów politycznych sił zewnętrznych w uformowaniu państwa w jego współczesnym kształcie. Takie stanowisko jest tradycyjnym spojrzeniem w literaturze na przeszłość kolonialną. Stanowisko stosunkowo nowe akcentuje zjawiska integracji wewnętrznej społeczeństw objętych oddziaływaniem ze strony Zachodu. Wyraziciele tego podejścia podkreślają, że rola mocarstw europejskich polegała nie tyle na tworzeniu tych państw, co na pobudzaniu procesów integrujących organizmy społeczne na danym terytorium w społeczeństwa, które były gotowe wykształcić instytucje państwa.

4.2. Plany podziału Imperium Osmańskiego

Zaraz po wybuchu działań wojennych państwa Ententy przystąpiły do planowania powojennego ładu na Bliskim Wschodzie. Mimo że w 1914 r. nikt nie wiedział jak rozwinie się sytuacja na frontach, to jednak zakładano porażkę państw centralnych, w tym i Imperium Osmańskiego. Dyplomacja głównych państw Ententy zmierzała do poważnego okrojenia terytorium imperium i rozpatrywała kilka wariantów rozbioru¹⁶³. Poglądom o podziale Imperium Osmańskiego sprzyjała również sytuacja międzynarodowa. Kiedy w 1904 r. podpisane zostało porozumienie Entente Cordiale między Wielką Brytanią a Francją, Londyn uznał specjalne interesy Paryża w Syrii, a więc prowincji osmańskiej, w zamian za otrzymanie wolnej ręki w sprawach Egip-

¹⁶³ Literatura na temat kształtowania ładu międzynarodowego na Bliskim Wschodzie po I wojnie światowej jest bardzo bogata. Ważniejsze prace: E. Kedourie, *Into the Anglo-Arab Labyrinth: The McMahon-Husayn Correspondence and its Interpretations, 1914–1939*, Cambridge University Press, Cambridge 1976; J. Nevakivi, *Britain, France and the Arab Middle East 1914–1920*, Athlone, London 1969; J. Fisher, *Curzon and British Imperialism in the Middle East 1916–1919*, Frank Cass, London 1999; I. Friedman, *The Question of Palestine 1914–1918: British-Jewish-Arab Relations*, Routledge and Kegan Paul, London 1973; R.I. Khalidi, *The British Policy towards Syria and Palestine, 1906–1914*, Frank Cass, London 1980; S.A. Cohen, *British Policy in Mesopotamia 1903–1914*, Ithaca Press, London 1976; C.M. Andrew, A.S. Kanya-Forstner, *France Overseas: The Great War and the Climax of French Imperial Expansion*, Thames and Hudson, London 1981.

tu. Zabezpieczeniu brytyjskich interesów w Egipcie miało służyć kontrolowanie półwyspu Synaj i Londyn zmierzał do tego, aby teren ten pozostał pod wpływami brytyjskimi. W latach 1904–1914 dyplomacja brytyjska prowadziła rozmowy także z Berlinem na temat specjalnych interesów Niemiec w Anatolii. Berlin wiązał te interesy z budową tzw. Kolei Bagdadzkiej, której linia miała być doprowadzona do Al-Basry nad Zatoką Perską. Takie plany Niemiec były jednak dla Wielkiej Brytanii niebezpieczne, gdyż Zatoka Perska znajdowała się w sąsiedztwie Indii, ochrona szlaków prowadzących do Indii była dla Londynu najważniejsza. Podział imperium na strefy wpływów miał więc bezpośredni związek ze strategią kolonialną Wielkiej Brytanii¹⁶⁴.

Według wielu historyków Londyn zdecydował się na podział Imperium Osmańskiego w 1912 r. i stanowisko to wyraził formalnie 15 sierpnia 1914 r. sir Edward Grey, minister spraw zagranicznych Wielkiej Brytanii. W tym czasie trwały rozmowy dyplomatyczne o zachowaniu przez Stambuł neutralności w nadciągającej wojnie. Minister brytyjski napisał w liście do brytyjskiego ambasadora w Paryżu, że przystąpienie Turcji do wojny pociągnie za sobą poważne zmiany na mapie Azji Mniejszej¹⁶⁵. W polityce Francji wobec Imperium Osmańskiego widoczne były od początku XX w. dwa podejścia. Wobec Syrii i prowincji osmańskich w Maghrebie, a w szczególności wobec Tunezji, Algierii i Maroka, władze francuskie podejmowały działania mające na celu oderwanie ich od Stambułu. Wobec pozostałych części imperium osmańskiego Francja postępowała podobnie jak inne mocarstwa, tzn. oficjalnie opowiadała się za utrzymaniem integralności tego państwa, ale w praktyce chciała rozbioru i zdobyczy terytorialnych. W maju 1913 r. Maurice Bompard, ambasador Francji przy Wysokiej Porcie, tak napisał w raporcie do centrali w Paryżu na Quai d'Orsay:

„Myślę, podobnie jak inni, że imperium tureckie jest skończone i nie ma szans na przetrwanie zarówno w Azji, jak i w Europie. Zasadnicze pytanie brzmi: czy jest w naszym interesie przedłużyć tę agonię i przystąpić natychmiast do korzystnego dla nas rozbioru terytorium osmańskiego? Najważniejsze w tej chwili jest, abyśmy okazywali rządowi tureckiemu wszelką pomoc, której potrzebuje, gdyż to zapewni nam w odpowiednim momencie pozycję korzystną dla zabezpieczenia naszych interesów”¹⁶⁶.

¹⁶⁴ Tekst projektu porozumienia brytyjsko-niemieckiego w sprawie linii Kolei Bagdadzkiej z 15 czerwca 1914 r. podaje: J. Hurewitz, dz. cyt., t. 1, s. 579–584.

¹⁶⁵ List E. Greya cytuje: A.L. Macfie, *The End of the Ottoman Empire, 1908–1923*, Longman, London–New York 1998, s. 123. Por. także: D.K. Fieldhouse, dz. cyt., s. 45.

¹⁶⁶ Cyt. za: I. Shorrock, *French Imperialism in the Middle East. The Failure of Policy in Syria and*

Rozbiór Imperium Osmańskiego nastąpił w formie systemu mandatowego i był legitymizowany przez Ligę Narodów. Decyzje w tej sprawie zapadły na konferencji w San Remo w kwietniu 1920 roku. Formalnie z prowincji byłego już imperium utworzono nowe państwa. Ideologia systemu mandatowego wyrażała się jednak w przekonaniu państw europejskich, że elity terytoriów arabskich oderwanych od Stambułu nie są jeszcze przygotowane do samodzielnego rządzenia i potrzebny jest okres przejściowy, w którym funkcjonowanie nowych państw będzie się odbywać pod opieką bardziej doświadczonych w tym względzie państw europejskich.

4.3. Nowe państwa

Przykładem narodzin nowego państwa w następstwie polityki mocarstw europejskich może być Irak. Trzy prowincje osmańskie w Mezopotamii – Al-Basry, Bagdadu i Mosulu – znalazły się w momencie zakończenia I wojny światowej pod okupacją wojsk brytyjskich¹⁶⁷. Wielka Brytania otrzymała je jako terytorium mandatowe od Ligi Narodów 28 kwietnia 1920 r., ale władze w Londynie postanowiły przekazać administrowanie państwem miejscowej elicie i utworzyły 23 sierpnia 1921 r. państwo o nazwie Królestwo Ira-

Lebanon 1900-1914, The University of Wisconsin Press, Madison 1976, s. 168.

¹⁶⁷ Wybrane prace o Iraku w tym okresie: G. Bell, *The Arabian Diaries, 1913–1914*, red. R. O'Brien, Syracuse University Press, Syracuse 2000; Lady Bell, *The Letters of Gertrude Bell*, Ernest Benn Limited, London 1927; A.T. Wilson, *Mesopotamia 1917–1920. A Clash of Loyalties*, Oxford University Press, London 1931; *Report on Iraq Administration, 1928*, British Colonial Office, London 1930; Great Britain, Colonial Office, *Special Report of His Majesty's Government on the Progress of Iraq 1920–1931 for the Permanent Mandate Commission of the League of Nations*, H.M.S.O., London 1932; E.P. MacCallum, *Iraq and the British Treaties*, Foreign Policy Association Information Service, New York 1930; H. Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq. A Study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and of its Communist, Ba'athists and Free Officers*, Princeton University Press, Princeton 1978; S.H. Longrigg, *Iraq 1900–1950. A Political, Social and Economic History*, Royal Institute of International Affairs, Oxford University Press, London 1953; S.H. Longrigg, *Four Centuries of Modern Iraq*, Oxford University Press, Oxford 1925; L. Lukitz, *A Quest in the Middel East. Gertrude Bell and the Making of Modern Iraq*, I.B. Tauris, London–New York 2006; M. Khadduri, *Independent Iraq, 1932–1958*, Oxford University Press, New York 1960; Ph. Marr, *The Modern History of Iraq*, Westview, Boulder, CO, 1985; S.A. Cohen, *Mesopotamia in British Strategy, 1903–1914*, „International Journal of Middle East Studies” 1978, t. 9, s. 171–181; P. Sluglett, *Britain in Iraq. Contriving King and Country*, I.B. Tauris, London–New York 2007; P.W. Ireland, *Iraq. A Study in Political Development*, Russel & Russel, New York 1970; w polskiej literaturze o Iraku w tym okresie traktują prace: H.A. Jamsheer, *Współczesna historia Iraku*, Dialog, Warszawa 2007; M.M. Dziekan, *Historia Iraku*, Dialog, Warszawa 2002. O politycznych aspektach sytuacji w Kurdy stanie irackim w polskiej literaturze zob. K. Lalik, *Kurdystan iracki u progu XXI w.*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2009.

ku. U podłoża takiej polityki Londynu była chęć ograniczenia wydatków na utrzymanie brytyjskiej administracji i wojska. Opozycja kilkakrotnie składała interpelacje w Izbie Gmin z pytaniem, czy celowe jest przeznaczanie z kieszeni podatnika brytyjskiego sum na administrowanie Mezopotamią w bezpośredni sposób. Obawiano się także wybuchu kolejnego powstania, jak to w 1920 r., co pociągnęłoby za sobą dodatkowe wydatki. Mimo ograniczenia swojego personelu, wydatki rządu brytyjskiego na Irak wynosiły na początku lat 30. pół miliona funtów rocznie¹⁶⁸.

W ramach koncepcji rządów pośrednich stopniowo przekazano administrację państwową w ręce miejscowych władz. Znalazło to wyraz w układzie brytyjsko-irackim z 1922 r. Jego projekt został przygotowany w Londynie i przekazany do zaakceptowania Fajsalowi, co też nastąpiło 3 października 1922 r. 10 października tego samego roku ratyfikowała go iracka Rada Państwa. Układ miał obowiązywać przez 20 lat i miał formę porozumienia między dwoma równorzędnymi państwami. Zawierał jednak kilka postanowień z dokumentów mandatowych, co stawiało Irak na pozycji strony podporządkowanej stronie brytyjskiej. Król był w szczególności zobowiązany konsultować się z Wysokim Komisarzem brytyjskim w sprawach polityki zagranicznej oraz finansowej. W ważniejszych instytucjach państwowych mieli być doradcy brytyjscy. Wydatki na utrzymanie wojska przejmował skarb państwa irackiego, ale szkoleniem armii irackiej mogli zajmować się tylko oficerowie brytyjscy. Wielka Brytania stała się też jedynym dostawcą sprzętu wojskowego dla irackich sił zbrojnych¹⁶⁹.

Układ z 1922 r. został zmodyfikowany w 1926 r. w związku z decyzją Rady Najwyższej Ligi Narodów z 26 grudnia 1925 r. potwierdzającej, że wilajet Mosul jest integralną częścią Królestwa Irackiego. W czerwcu 1926 r. nowy rząd brytyjski Labour Party ogłosił, iż poprze dążenia narodowców irackich do przystąpienia do Ligi Narodów, co wiązało się z koniecznością podpisania

¹⁶⁸ Ceremonię koronacji opisuje szczegółowo Gertruda Bell w jednym ze swoich listów z 28 sierpnia 1921 r. O okolicznościach podjęcia przez władze brytyjskie decyzji o utworzeniu w Mezopotamii Królestwa Iraku piszą uczestnicy tych wydarzeń – zob.: Lady Bell, dz. cyt.; P. Graves, *The Life of Sir Percy Cox*, Hutchinson, London 1941, s. 266–267; A.T. Wilson, dz. cyt., s. 305–306. O finansowych aspektach obecności Brytyjczyków w Iraku zob. D.K. Fieldhouse, dz. cyt., s. 94.

¹⁶⁹ Treść układu brytyjsko-irackiego z 10 października 1922 r. podaje: J.C. Hurewitz, dz. cyt., t. 2, s. 310–311. Liczba doradców nie była nigdy duża. W 1923 r. było ich 569, a w 1931 r. – 260, zob. Great Britain, Colonial Office, *Special Report of His Majesty's Government*, dz. cyt., s. 289–292. Szczegółowo o przygotowaniu w Londynie tekstu układu pisze: P.W. Ireland, dz. cyt., s. 341–350.

nowego układu, którego treść świadczyłaby o tym, że Irak jest niepodległym państwem. Negocjacje rozpoczęły się w kwietniu 1930 r. i trwały do końca czerwca. 1 lipca 1930 r. nowy układ został podpisany przez premiera Iraku i ambasadora Wielkiej Brytanii w Iraku, a 16 listopada tego samego roku ratyfikował go parlament iracki¹⁷⁰.

Nowy układ brytyjsko-iracki rozszerzył zakres samodzielności władz państwa i otworzył drogę do przystąpienia Iraku do Ligi Narodów, co też nastąpiło 3 października 1932 r. Część narodowców uznała jednak, że układ nie gwarantuje Irakowi pełnej niepodległości. Chodziło im głównie o to, że na mocy układu z 1930 r. Wielka Brytania rozmieściła swoje wojska w dwóch bazach – Al-Habbanijji niedaleko Bagdadu i Asz-Szu’ajbie koło Al-Basry. Wielka Brytania zastrzegła sobie również prawa do kontrolowania armii irackiej. Układ został podpisany na 25 lat. Wraz z jego ratyfikowaniem brytyjski komisarz stał się brytyjskim ambasadorem, a mandat Ligi Narodów stracił moc prawną¹⁷¹.

W polityce brytyjskiej wobec Iraku chodziło nie tylko o zabezpieczenie brytyjskich połączeń komunikacyjnych do Indii. Drugim czynnikiem, którego znaczenie zaczynało stopniowo wzrastać, była ropa naftowa. Irak posiadał bogate złoża ropy i władze brytyjskie dążyły do zabezpieczenia sobie dostępu do tego surowca. Ropę iracką wydobywała od 1912 r. spółka Turkish Petroleum Company, która należała do kapitału niemieckiego, duńskiego i brytyjskiego. Na mocy postanowień konferencji w San Remo udziały niemieckie przejął kapitał francuski, co było swojego rodzaju rekompensatą za zrezygnowanie przez Francję z roszczeń do kontroli na regionem Mosulu, o czym głosiło porozumienie Sykes-Picot. Nastąpiło to na mocy porozumienia Long-Berenger z kwietnia 1919 r. i Francja otrzymała wówczas 25% akcji w Turkish Petroleum Company. W marcu 1925 r. król Fajsal, który potrzebował pilnie pieniędzy na finansowanie planów rozwoju Iraku, podpisał pod naciskiem władz brytyjskich koncesję w sprawie wznowienia wydobywania ropy i udzielił ją Turkish Petroleum Company. Umowa dała koncesjonariuszowi prawo prowadzenia wydobywania surowca w kolejnych 75 latach. 15 października 1927 r. z szybu Baba Gurgur koło Kirkuku trysnęła wielka ropa. W 1931 r. rząd iracki podpisał nową koncesję, która umożliwiła spółce (ta

¹⁷⁰ Zob. Ph. Marr, dz. cyt., s. 50–51;

¹⁷¹ Tekst układu brytyjsko-irackiego z datą 30 czerwca 1930 r. podaje: J.C. Hurewitz, dz. cyt., t. 2, s. 421–424; O nowym układzie z 1930 r. piszą: P.W. Ireland, dz. cyt., s. 412–418; E.P. MacCallum, dz. cyt., s. 233–246; zob. także: E. Rogan, *The Arabs*, dz. cyt., s. 191; Ph. Marr, dz. cyt., s. 51.

zmieniła tymczasem nazwę na the Iraq Petroleum Company) prowadzenie poszukiwań i wydobywania w rejonie Bagdadu i Mosulu. Do końca lat 30. produkcja wzrosła do 20 mln baryłek rocznie, a wpływy budżetowe z tzw. *royalties* znacznie wzrosły. Po zbudowaniu w 1934 r. ropociągu z Mosulu do Haify oraz do portów syryjskich rząd iracki zaczął otrzymywać od spółki rocznie ok. 400 tys. funtów szterlingów¹⁷².

Kontrolę nad Syrią przejęli Francuzi i podstawą ich polityki w tym kraju było postanowienie Ligi Narodów z 24 lipca 1922 roku. Decyzja Ligi Narodów była właściwie usankcjonowaniem status quo, gdyż Francuzi zajęli Syrię już w 1920 roku. Syria była oddzielną prowincją w czasach osmańskich, ale nigdy nie była państwem. Próbę utworzenia takiego państwa podjął Fajsal, syn szeryfa Mekki, który 8 marca 1920 r. ogłosił się królem nowego państwa o nazwie Królestwo Syrii. Jednak plany Fajsala kłóciły się z planami Francji. Francuskie ministerstwo spraw zagranicznych przy Quai d'Orsay przystąpiło do opracowania swojego planu działań w Syrii. W jednym z protokołów z maja 1920 r. czytamy: „Możliwość utworzenia arabskiego królestwa na terenie zjednoczonej Syrii jest wykluczona. Nie ma natomiast przeciwwskazań, aby różne grupy etniczne mogły otrzymać autonomię. Największym problemem jest utworzenie politycznej organizacji dla tubylczej ludności, gdyż należy pogodzić deklaracje państw sojusznicznych oraz zasady systemu mandatowego z naszymi interesami na Bliskim Wschodzie”¹⁷³. Zasady systemu mandatowego nakładały na mandatariusza m.in. obowiązek pobudzania rozwoju społecznego w kraju mandatowym¹⁷⁴.

Na początku lipca 1920 r. wojska francuskie wyruszyły z syryjskich wybrzeży Morza Śródziemnego i zajęły pozycje w Zahli oraz pod Aleppo. Faj-

¹⁷² Por. S. Longrigg, *Oil in the Middle East*, Oxford University Press, London 1954, s. 65–70; P. Sluglett, dz. cyt., s. 103–114; E. Penrose, E.F. Penrose, *Iraq: International Relations and National Development*, Weestview, Boulder, CO, 1978, s. 60–68. Zob. także: Ph. Marr, dz. cyt., s. 42; E. Rogan, dz. cyt., s. 191. Wydobywanie ropy naftowej na skalę przemysłową rozpoczęło się w Iraku w 1923 r. z szybu Naft Chana przez Khanaqin Oil Company, która była odgałęzieniem Anglo-Persian Oil Company – zob. K. McLachlan, *Oil in the Persian Gulf Area*, [w:] *The Persian Gulf States*, red. A.J. Cottrell, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1980, s. 200.

¹⁷³ Cyt za: W. Kawtharani, *Le Grand-Leban et la projet de la Confédération Syrienne d'après des documents français*, [w:] *State and Society in Syria and Lebanon*, red. Y.M. Choueiri, University of Exeter Press, Exeter–New York 1993, s. 46–48.

¹⁷⁴ O systemie administrowania Syrią i stosunkach władz mandatowych z notablami traktują dokumenty francuskiego ministerstwa spraw zagranicznych znajdujące się w archiwum w Nantes: Ministère des Affaires étrangères, Centre des archives diplomatiques de Nantes. Zob. dokument „Texte de la déclaration de M. Paul Boncour au sujet de la Syrie”, Genève, le premier septembre 1928, zespół: Beyrouth, Cabinet Politique, 364.

sal próbował wyjaśnić przyczyny tych ruchów i wysłał brytyjskiego oficera łącznikowego do Egiptu do marszałka Edmunda Allenby'ego. 10 lipca Allenby telegrafował do lorda Curzona z informacją, że Fajsal spodziewa się ataku wojsk francuskich. Sam Fajsal postanowił wyjechać do Europy, aby tam zabiegać o poparcie dla swojego państwa. 11 lipca 1920 r. do Damaszku z przybył z Bejrutu Nuri as-Sa'id, bliski współpracownik Fajsala, i przekazał Fajsalowi ultimatum generała Henriego Gourauda. Ultimatum zawierało pięć punktów, z których pierwszy mówił o bezwarunkowym wprowadzeniu w Syrii przez Francję systemu mandatowego. Armia Fajsala miała się rozbroić, a każda forma sprzeciwu wobec władz francuskich miała być surowo karana. Tymczasem wojska francuskie rozpoczęły marsz na Damaszek i 23 lipca zajęły Aleppo. Fajsal postanowił rozbroić swoje wojsko, ale część jego oficerów chciała walczyć. 24 lipca ok. 2 tys. żołnierzy Fajsala pod wodzą Jusufa al-Azmy, ministra obrony w rządzie Fajsala, stawilo czoła armii Gourauda w miejscowości Chan Majsalun, ok. 20 km na zachód od Damaszku w kierunku Bejrutu. Przewaga militarna Francuzów była miażdżąca: mieli czołgi, ciężkie działa i aeroplany. W składzie armii francuskiej były oddziały Marokańczyków, Algierczyków i Senegalczyków. Wynik bitwy był łatwy do przewidzenia. Syryjczycy zostali szybko rozbici, a ich dowódca zginął. Razem z nim śmierć poniosło 150 Syryjczyków. Ok. 1500 innych odniosło rany. Straty francuskie wyniosły 42 zabitych i 152 rannych. Majsalun stał się w Syrii symbolem walki o wolność¹⁷⁵.

Po wydarzeniach 20 lipca 1920 r. i opuszczeniu Damaszku przez Fajsala rządy nad Syrią przeszły w ręce generała Gourauda, który traktował Syrię jako zdobyte terytorium. Na władze poszczególnych miast nałożona została kontrybucja. Resztki armii syryjskiej zostały przekształcone w siły porządkowe. Wielu notabli zostało skazanych na śmierć. Mimo to ludność Syrii buntowała się przeciwko obecności Francuzów. Od stycznia 1919 r. do kwietnia 1920 r. w Syrii zginęło 150 oficerów i 3432 żołnierzy francuskich¹⁷⁶. Liczba powstańców zaczęła szybko wzrastać i na jesieni 1920 r. ich oddziały liczyły do 5 tys.

¹⁷⁵ Syryjski działacz narodowy z tamtego okresu był świadkiem tych wydarzeń i opisał je w wspomnieniach pt. *Jaum Majsalun [Dzień Majsalunu]*. Sati al-Husri twierdzi, że dowódca oddziałów syryjskich popełnił honorowe samobójstwo (S. al-Husri, *Jaum Majsalun*, al-Makshuf, Beirut 1945, s. 78). O wydarzeniach 1920 r. w Syrii i bitwie u Chan Majsalunu piszą: A.L. Tibawi, *A Modern History of Syria including Lebanon and Palestine*, Macmillan, London, St. Martin's Press, New York 1969, s. 327–330; D.K. Fieldhouse, dz. cyt., 263–255; E. Rogan, dz. cyt., s. 162–163; J. Salt, *The Unmaking of the Middle East. A History of Western Disorder in Arab Lands*, University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London 2008, s. 83.

¹⁷⁶ Zob. A.L. Tibawi, dz. cyt., s. 340–341.

ochotników. Dowództwo francuskie zaczęło szybko przerzucać oddziały w rejon Aleppo, aby zgnieść powstanie¹⁷⁷.

Francuską politykę w Syrii określały względy strategiczne, gospodarcze i religijne. Francja występowała od dawna w roli protektora mniejszości chrześcijańskich na obszarach Żyznego Półksiężycy, a Kościół francuski kierował tu misje dla wypełniania posług religijnych oraz prowadzenia działalności edukacyjnej. Właśnie poczucie krzewienia misji cywilizacyjnej w Lewancie było ważnym elementem nastawienia Francuzów do miejscowej ludności. Władze francuskie poczuwały się do szczególnej odpowiedzialności za losy libańskich chrześcijan, zwłaszcza maronitów¹⁷⁸. Z ekonomicznego punktu widzenia mandat na Syrię wiązał się przede wszystkim z wysokimi wydatkami. W 1936 r. obliczono, że na utrzymanie Syrii i Libanu przeznaczono od 1919 r. ok. 4 miliardów franków. Korzyści ekonomiczne były niewspółmiernie niskie. Stanowiły je obroty handlowe producentów jedwabiu z Lyonu, handel niektórych firm z Marsylii, miejsca pracy dla urzędników zatrudnionych w administracji w Syrii. Głównie chodziło więc o prestiż i ambicje imperialne¹⁷⁹.

Francuzi nie zamierzali scalać społeczeństwa Syrii w jeden organizm państwowy i przekazać miejscowym elitom ster rządów w państwie. Chcieli sami nim rządzić, wykorzystując istniejące podziały religijne, etniczne i regionalne. Społeczeństwo Syrii było podzielone przede wszystkim ze względu na religię. Ok. 85% mieszkańców wyznawało islam, a pozostali – chrześcijaństwo. 80%

¹⁷⁷ Por. Ph.S. Khouri, *Syria and the French Mandate: The Politics of the Arab Nationalism 1920–1945*, I.B. Tauris, London 1987, s. 102–108; E. Rogan, dz. cyt., s. 226. Niepokoje społeczne ujawniły się w 1923 r. w Latakii wśród Alawitów, gdzie pojawił prorok, który głosił, iż odejście Francuzów z Syrii jest konieczne, gdyż inaczej nigdy nie przyjdzie Mahdi – zob. dokument „Chef du Service des Renseignements de l'État Alaouites, le Mars 1928, Ministère des Affaires Étrangères, Centre des archives diplomatiques de Nantes, zespół Beyrouth, Cabinet politique 608.

¹⁷⁸ O polityce Francji w Syrii w kontekście polityki kolonialnej tego kraju zob.: C.M. Andrew, A.S. Kanya Forstner, dz. cyt.; W.I. Shorrock, dz. cyt.; W. Kawtharani, dz. cyt., s. 46–61; S.H. Longrigg, *Syria and Lebanon under French Mandate*, Oxford University Press, London 1958; P. Seale, *The Struggle for Syria: A Study of Post-war Arab Politics, 1945–1958*, Oxford University Press, London 1965; Ph.S. Khoury, dz. cyt.; A. Hourani, *Syria and Lebanon: A Political Essay*, Oxford University Press, London 1946; D.K. Fieldhouse, dz. cyt.; ciekawa praca przeglądowa: P. Fournié, J.-L. Riccioli, *La France et le Proche-Orient. 1916–1946. Une chronique photographique de la présence française en Syrie et au Liban, en Palestine, au Hedjaz et en Cilicie*, Casterman, Tournai 1996; M. Provence, «*Liberal Colonialism*» and Martial Law in French Mandate Syria, [w:] *Liberal Thought in the Eastern Mediterranean. Late 19th Century until the 1960s*, red. Ch. Schumann, Brill, Leiden–Boston 2008.

¹⁷⁹ Por. C.M. Andrew, A.S. Kanya-Forstner, dz. cyt., s. 228, 245.

muzułmanów było sunnitami, a pozostali szyitami. Wśród szyitów było przy tym kilka odłamów, z których najbardziej liczebni byli alawici (nusajryci). Stanowili oni ok. 12% całej populacji kraju i mieszkali głównie w regionie Latakii. W początkowym okresie mandatu władze francuskie rozważały rozczłonkowanie państwa na osiem jednostek w rodzaju kantonów szwajcarskich oraz połączenie Bejrutu z Trypolisem na północy, zachodnimi stokami Antylibanu oraz doliną Al-Bikaa i utworzenie oddzielnej jednostki politycznej pod nazwą Wielkiego Libanu. Jednostka ta była znacznie większa od sandżaku Libanu z czasów osmańskich. Inną koncepcją, preferowaną przez generała Gourauda, była konfederacja czterech autonomicznych jednostek. W konsekwencji, 1 września 1920 r. utworzono związek Wielkiego Libanu, Damaszku (z Hamą i Humsem), Aleppo i Latakii. W 1921 r. do konfederacji dołączył rejon Dżabal ad-Duruzu. W 1922 r. plan Gourauda został zmodyfikowany przez wyłączenie z konfederacji Wielkiego Libanu w celu stworzenia odrębnego państwa dla maronitów. W 1925 r. regiony Damaszku i Aleppo połączono w jedną jednostkę, którą nazwano Państwem Syrii. Latakia i Dżabal ad-Duruz istniały od tej pory aż do 1942 r. jako regiony niezależnie od Syrii (z wyłączeniem lat 1936–1939). Aleksandretta otrzymała odrębną administrację¹⁸⁰.

Francuzi stworzyli w Syrii rozbudowany aparat administracyjny, na czele którego stał wysoki komisarz z siedzibą w Bejrucie. W 1921 r. Francja utrzymywała w Syrii 70-tysięczną armię, która składała się głównie z Marokańczyków, Algierczyków, Senegalczyków i Malgaszów. Ze względu na wysokie koszty liczebność wojsk francuskich stacjonujących w Syrii zredukowano ostatecznie do 15 tysięcy. Głównym instrumentem kontrolowania kraju były służby bezpieczeństwa Sûreté Générale, które utworzyły z czasem rozgałęzioną siatkę agentów w całym państwie¹⁸¹. W 1920 r. otwarta została akademia wojskowa, która miała przygotować syryjskie siły zbrojne do wspomagania działań wojsk francuskich. W połowie lat 30. tzw. Syryjski Legion (Troupes Spéciales) liczył ok. 14 tys. żołnierzy i oficerów¹⁸².

¹⁸⁰ O koncepcji podziału Syrii na regiony zob. dokument „Note pour le Ministre. Lt. Colonel Arnaud, Directeur du Service des Renseignements du Levant, Beyrouth”, le premier Mars 1928. Ministère des Affaires Étrangères, Centre des archives diplomatiques de Nantes, zespół: Beyrouth, Cabinet Politique 364. Piszą o tym: D.K. Fieldhouse, dz. cyt., s. 257–258; J. Salt, dz. cyt., s. 84.

¹⁸¹ W 1926 r. francuskie służby specjalne miały ok. 316 tys. agentów w całym kraju, z których większość otrzymywała wynagrodzenia – zob. D.K. Fieldhouse, dz. cyt., s. 259.

¹⁸² Zob. dokument „La situation politique en Syrie. Note remise Au Haut-Commissaire par M. Bruere, Délégué à Damas, le 28 Déc. 1929”, Ministère des Affaires Étrangères, Centre des archives diplomatiques de Nantes, zespół: Beyrouth, Cabinet Politique 364. O organizacji służb

W pierwszych dwóch latach mandatu ludność niektórych regionów Syrii kilkakrotnie wyrażała niezadowolenie z obecności Francuzów, ale wojsko francuskie nie miało najmniejszych trudności w tłumieniu przejawów oporu. Jednak powstanie, które wybuchło w lipcu 1925 r. w Dżabal ad-Duruzie, postawiło władze francuskie w zupełnie innej sytuacji. Powodem wybuchu niezadowolenia tamtejszej ludności były francuskie próby zmiany stosunków politycznych i systemu własności w rolnictwie. Promotorem tych zmian był nowy wysoki komisarz generał Maurice Sarrail. Jego przedstawicielem w Dżabal ad-Duruzie został kapitan Gabriel Carbillet, który postanowił odebrać ziemię obszarnikom i przekazać ją chłopom. Kiedy notable z Dżabal ad-Duruzu przybyli do Sarraila ze skargą na Carbilleta, generał kazał ich aresztować. Wywołało to powszechne oburzenie i stało się iskrą, która spowodowała wybuch. 18 lipca 1925 r. Druzowie chwycili za broń¹⁸³.

17 października 1925 r. pod Damaszkiem pojawiły się oddziały druzyjskie gotowe do walki z Francuzami. 18 października 1925 r. armia francuska zaczęła ostrzeliwać Damaszek z ziemi i z powietrza. Bombardowanie miasta trwało 48 godzin i spowodowało śmierć ok. 1,416 mieszkańców, w tym 336 kobiet i dzieci. Tragedia ludności Damaszku spowodowała, że Sarrail został odwołany 30 października 1925 r., a jego następcą został cywilny komisarz Henri de Jouvenal, dziennikarz i polityk¹⁸⁴.

Nowy komisarz postanowił prowadzić w Syrii politykę na wzór brytyjskiej polityki w Iraku. Oznaczało to wyeliminowanie sił radykalnych, podjęcie współpracy z grupami umiarkowanymi i przekazanie im z czasem pełni władzy przy jednoczesnym powiązaniu państwa z Francją odpowiednim traktatem. W maju 1926 r. de Jouvenal proklamował powstanie Republiki Libańskiej z przedstawicielem miejscowej ludności Charlesem Dabbasem jako prezydentem. Zaproponował stworzenie w Syrii aparatu administracyjnego na czele z Tadz ad-Dinem al-Hasanem, powszechnie szanowanym głównym sędzią Damaszku. Miał on opracować plan działań zmierzających do ogłoszenia niepodległości Syrii. Komisarz francuski spodziewał się, że zostaną w nim

ministracyjnych w Syrii pisze m.in. D.K. Fieldhouse, dz. cyt., s. 257–260.

¹⁸³ Zob. E. Rogan, dz. cyt., s. 226–227. O powstaniu Al-Atrasza zob.: A.L. Tibawi, dz. cyt., s. 345–346; D.K. Fieldhouse, dz. cyt., s. 286–288.

¹⁸⁴ O powstaniu w Syrii w latach 1925–1927 r. pisze obszernie: M. Provence, *The Great Syrian Revolt and the Rise of Arab Nationalism*, University of Texas Press, Austin 2005, s. 95–105. Zob. także: A.L. Tibawi, dz. cyt., s. 346–347; J. Salt, dz. cyt., s. 85; Ph.S. Khoury, dz. cyt., s. 196–201. O braku jedności w środowisku narodowców syryjskich, a także o narodowcach-islamistach Fauziego al-Kawukdziego w Hamie pisze: E. Rogan, dz. cyt., s. 230.

uwzględnione interesy Francji. Tymczasem Al-Hasani zgłosił propozycje zmian, które okazały się dla Francuzów nie do przyjęcia. Program przewidywał przyłączenie do Syrii regionu Latakii i Dżabal ad-Durużu, przeprowadzenie w Libanie referendum na temat ewentualnego połączenia się z Syrią, ewakuację wojsk francuskich, przekazanie Syryjczykom władzy w państwie, wyrażenie zgody przez Francję na przystąpienie Syrii do Ligi Narodów. De Jouvenal próbował jeszcze negocjować z syryjskimi narodowcami, ale w 1926 r. został odwołany ze stanowiska, a jego następca Henri Ponsot (1926–1933) był bardziej ostrożny w podejmowaniu planów niepodległości Syrii¹⁸⁵.

Mimo że opór w Damaszku został zdławiony, to w innych regionach powstanie tliło się do wiosny 1927 r., a nawet po tym czasie dochodziło lokalnie do demonstracji¹⁸⁶. Ogółem w latach 1925–1927 z rąk Francuzów zginęło ok. 6 tys. mieszkańców Syrii. Straty materialne były ogromne¹⁸⁷. Powstanie miało daleko idące konsekwencje polityczne: Francuzów zmusiło do przyjęcia bardziej elastycznej formy rządów, a Syryjczyków – do stworzenia własnej politycznej reprezentacji. Po upadku powstania utworzony został Blok Narodowy (*Al-Kutla al-Watanijja*), organizacja która zdominowała scenę polityczną Syrii w pozostałym okresie mandatu. Przywódcy Bloku podjęli politykę „honorowej współpracy” z władzami francuskimi, która sprowadzała się do pośredniczenia między ludnością a władzami mandatowymi. W 1930 r. ogłoszona została konstytucja, której tekst przygotowały samodzielnie władze francuskie. Ustawa zagwarantowała nienaruszalność układu politycznego, w którym zwierzchnia władza należała do administracji mandatowej. Zgodnie z konstytucją wybrano syryjskiego prezydenta, zgromadzenie ustawodawcze oraz rząd. Jednak władze mandatowe zachowywały prawo do zawetowania każdego postanowienia syryjskiego organu każdej władzy.¹⁸⁸

¹⁸⁵ Por. A.L. Tibawi, dz. cyt., s. 347–348.

¹⁸⁶ Np. duża demonstracja antyfrancuska miała miejsce w Aleppo w kwietniu 1928 r. – zob. dokument „Délégué Alep à Haut Commissaire, le 7 Avril 1928”, Ministère des Affaires Étrangères, Centre des archives diplomatiques de Nantes, zespół: Beyrouth, Cabinet Politique 970.

¹⁸⁷ 22 marca 1929 r. grupa notabli z Aleppo skierowała pismo do Wysokiego Komisarza w Bejrucie, w którym skarżyła się na chaos administracyjny, bandytyzm i rozbój na drogach – zob. dokument „Un groupe d’habitants d’Alep à le Haut Commissaire à Beyrouth, le 22 mars 1929”, Ministère des Affaires Étrangères, Centre des archives diplomatiques de Nantes, zespół: Beyrouth, Cabinet Politique 970.

¹⁸⁸ Zob. dokument: „Exposé de la situation en Syrie et au Liban fait à la Commission Permanente des Mandats à Genève. Situation politique en Syrie. Évolution du Mandat en negociation d’un traite”, le 1 et 2 Decembre 1932, Ministère des Affaires Étrangères, Centre des archives diplomatiques de Nantes, zespół: Beyrouth, Cabinet Politique, 364. Pisze o tym: A.L. Tibawi, dz. cyt., s. 348–349.

Nowe nadzieje na zmianę stanowiska Paryża w kwestii samorządności Syrii zrodziły się w 1936 r. w związku ze zwycięstwem Frontu Ludowego w wyborach parlamentarnych we Francji. 9 września 1936 r. paraflowany został układ syryjsko-francuski, który wprowadził istotne modyfikacje w stosunkach dwustronnych. Syria mogła teraz wstąpić do Ligi Narodów jako niepodległe państwo. Obydwa państwa były odąd sojusznikami, a Francja mogła utrzymywać bazy wojskowe na terytorium Syrii. W listopadzie 1936 r. przedstawiciel zwolenników niepodległości Haszim al-Atasi został prezydentem republiki, a parlament syryjski ratyfikował układ 22 grudnia tego samego roku¹⁸⁹.

Nadzieje przywódców syryjskiego Bloku Narodowego na przejęcie pełnej władzy w formalnie niepodległym państwie nie trwały jednak długo. Kiedy w 1938 r. upadł rząd Léona Bluma, parlament francuski odmówił ratyfikowania układu z Syrią. W następstwie tego przywrócony w lipcu 1939 r. nowy komisarz Gabriel Puaux zawiesił konstytucję, rozwiązał parlament i wprowadził rządy bezpośrednio. Kiedy w czerwcu 1940 r. Francja przegrała wojnę z Niemcami, sytuacja w Syrii uległa zasadniczej zmianie. Do kraju przybył nowy komisarz – Henri Dentz, przedstawiciel rządu Vichy. Ta zmiana spowodowała zawieszenie rozmów z narodowcami o niepodległości¹⁹⁰.

W tym samym 1939 roku Francja odstąpiła Turcji rejon Aleksandretty, traktowany przez Syryjczyków jako integralna część ich państwa. W związku z przejściem miasta i okręgu w ręce tureckie Aleksandrettę opuściło ok. 50 tys. Ormian, alawitów i Arabów-sunitów, którzy obawiali się prześladowań ze strony władz tureckich. Utrata Aleksandretty była policzkiem dla syryjskich narodowców i ciosem dla gospodarki regionu Aleppo, który został odcięty od dostępu do morza¹⁹¹.

Francuskie plany wobec Syrii objęły również utworzenie nowego państwa o nazwie Liban. Nastąpiło to w drodze oderwania od Syrii części jej teryto-

¹⁸⁹ Zob. A.L. Tibawi, dz. cyt., s. 352.

¹⁹⁰ W 1940 r. w kręgu narodowców syryjskich zrodził się pomysł zorganizowania kongresu panarabskiego w Ar-Rijadzie. Pomysłowi temu sprzyjał Ibn Saud, który chciał zjednoczyć wokół siebie arabskich aktywistów politycznych w obawie, aby kontroli nad nimi nie przejął Fajsal, król Iraku – zob. dokument „Projet d'un Congrès Pan-Arabe à Riad en 1940”, Beyrouth, Cabinet Politique 661. Ministère des Affaires Étrangères, Centre des archives diplomatiques de Nantes, Zob. także dokumenty w zespole: Beyrouth, Sûrète générale 1941–1946, Ministère des Affaires Étrangères, Centre des archives diplomatiques de Nantes. Pisze o tym m.in.: D.K. Fieldhouse, dz. cyt., s. 297.

¹⁹¹ Por. D.K. Fieldhouse, dz. cyt., s. 297–298; L. Tibawi, dz. cyt., s. 353. Tekst porozumienia francusko-tureckiego z 23 czerwca 1939 r. zamieszcza: J.C. Hurewitz, dz. cyt., t. 2, s. 544–547.

rium, które kiedyś było sandżakiem, odrębną jednostką administracyjną w ramach osmańskiej prowincji Syrii. Liban jako państwo został proklamowany przez Francję 1 września 1920 roku. Głównym celem działań Francji było zabezpieczenie interesów maronitów, miejscowych chrześcijan. W 1914 r. w rejonie Gór Libanu mieszkało ok. 400 tys. osób. Prawie 80% z nich było chrześcijanami, a pozostała część muzułmanami. Wśród chrześcijan przeważali maronici, którzy stanowili ok. 60% całej ludności sandżaku¹⁹². Po zakończeniu wojny maronici nie poparli planów Fajsala dotyczących utworzenia królestwa Wielkiej Syrii i zaczęli domagać się dla Libanu niepodległości. 27 października 1919 r. na konferencji pokojowej w Paryżu ich żądania przedstawiła delegacja patriarchy maronickiego Iljasa Brutusa al-Huwajjika. Francja uznała, że wspólnota maronicka będzie najlepiej zabezpieczać interesy francuskie w regionie i 10 listopada 1919 r. Georges Clemenceau wysłał do patriarchy maronickiego list z zapewnieniami o poparciu Francji dla planu utworzenia niepodległego Libanu¹⁹³.

Maronici mieszkali głównie w rejonie Gór Libanu. Poza tym rejonem stanowili zaledwie 1/3 część ludności. Nawet w samym rejonie Gór Libanu po wojnie już tylko 55% mieszkańców było chrześcijanami, a sami maronici stanowili tylko ok. 30%. Drugą pod względem liczebności była wspólnota sunnicka, która obawiała się dominacji maronitów i uważała, że jej interesy będą lepiej zabezpieczone, gdy Liban pozostanie częścią Syrii. Szyici stanowili 17% mieszkańców i byli trzecią grupą pod względem liczebności, ale właśnie oni stali się w kolejnych dziesięcioleciach grupą najbardziej liczebną. W 1932 r., kiedy przeprowadzono ostatni spis ludności, proporcje między chrześcijanami i muzułmanami wyniosły 51 do 49 procent. Najbardziej liczebną pojedynczą wspólnotą byli maronici, stanowiący 29% ludności kraju. Mieszkali oni głównie w północnej i centralnej części Gór Libanu oraz we wschodnim Bejrucie. Muzułmanie-sunnici stanowili 23% populacji i mieszkali głównie

¹⁹² Najważniejsze prace o osmańskim okresie w dziejach Libanu: K. Salibi, *A House of Many Mansions: The History of Lebanon Reconsidered*, I.B. Tauris, London 1988; A.I. Baaklini, *Legislative and Political Development: Lebanon, 1842–1972*, Duke University Press, Durham, N.C., 1976; E.D. Akarli, *The Long Peace: Ottoman Lebanon, 1861–1920*, I.B. Tauris, London–New York 1993. O okresie mandatów traktują: S.H. Longrigg, *Syria and Lebanon under French Mandate*, Oxford University Press, London 1958; K.S. Salibi, *The Modern History of Lebanon*, Praeger, New York 1965; M. Zamir, *The Formation of Modern Lebanon*, Cornell University Press, Ithaca 1985; M. Zamir, *Lebanon's Quest: The Road to Statehood 1926–1939*, I.B. Tauris, London 1997; M.C. Hudson, *The Precarious Republic: Political Modernization in Lebanon*, Random House, New York 1968; D.C. Gordon, *Lebanon, the Fragmented Nation*, Croom Helm, London 1980.

¹⁹³ Zob. D.K. Fieldhouse, dz. cyt., s. 310.

w nadbrzeżnych miastach – Trypolisie, Sajdzie i Bejrucie. Szyici, trzecia co do liczebności grupa (20% ludności), byli głównie wieśniakami i zajmowali teryny na północy i południu doliny Al-Bikaa. Mimo że już w 1932 r. uważano, iż podane rezultaty spisu zaniżają liczbę szyitów, to stały się one podstawą do formowania systemu politycznego, dla którego głównym punktem odniesienia były stosunki między chrześcijanami a muzułmanami-sunnitami¹⁹⁴.

Maronici jako warstwa rządząca zdani byli od początku na wsparcie francuskiego patrona. Do 1925 r. państwo było rządzone przez francuskiego gubernatora, przy którym zasiadała rada doradcza, reprezentująca poszczególne grupy religijne. W 1925 r. Maurice Sarrail, nowy Wysoki Komisarz, rozwiązał radę, uważając, że system konfesjonalny powinien zostać zniesiony i że Liban powinien być państwem świeckim¹⁹⁵. Jednak krok ten spotkał się z powszechnym sprzeciwem i został odrzucony. 23 maja 1926 r. przyjęta została konstytucja, zgodnie z którą Liban był republiką z dwuizbowym parlamentem, w którym znaleźli miejsce przedstawiciele wszystkich grup religijnych. Parlament otrzymał uprawnienia do wybierania prezydenta, który z kolei wyznaczał premiera i rząd. Pierwszym prezydentem został Charles Dabbas, prawosławny chrześcijanin¹⁹⁶. System konfesjonalny został więc zachowany, a zasady reprezentacji formowały się stopniowo i ostatecznie znalazły wyraz w Pakcie Narodowym (*Al-Misak al-Watani*) przyjętym w 1943 roku¹⁹⁷.

W 1936 r. Francuzi zgodzili się podpisać układ, którego treść zbliżona była do układu francusko-syryjskiego podpisanego rok wcześniej. Układ przewidywał uzyskanie przez Liban niepodległości, jakkolwiek gwarantował Francji bezpieczeństwo jej interesów w tym państwie. Wojska francuskie mogły stacjonować w Libanie bez żadnych ograniczeń. Układ zapewnił wszyst-

¹⁹⁴ W 1932 r. władze francuskie liczyły się z następującą liczebnością grup etniczno-religijnych: maronici – 228,3 tys., sunnici – 179,3 tys., szyici – 152,8 tys., Greko-katolicy – 44,6 tys., Greko-prawosławni – 36,7 tys., Druzowie – 36,5 tys., Ormianie – 31,3 tys., inne mniejszości – 23,4 tys. Ogółem w Libanie mieszkało 793 tys. Libańczyków i 60 tys. nie-Libańczyków – zob. dokument: „Exposé de la situation en Syrie et au Liban fait à la Commission Permanente des Mandats à Genève. Discussion sur l’Exposé du Haut-Commissaire relatif Liban”, le 1 et 2 Decembre 1932, Ministère des Affaires Étrangères, Centre des archives diplomatiques de Nantes, zespół: Beyrouth, Cabinet Politique 364.

¹⁹⁵ Por. M. Zamir, dz. cyt., s. 70–74.

¹⁹⁶ Konstytucja była zmieniana 17 października 1927 r. i 8 maja 1929 r. Od 1927 r. parlament był jednoizbowy – zob. dokument: „Exposé de la situation en Syrie et au Liban fait à la Commission Permanente des Mandats à Genève. Situation politique en Liban”, le 1 et 2 Decembre 1932, Ministère des Affaires Étrangères, Centre des archives diplomatiques de Nantes, zespół: Beyrouth, Cabinet Politique, 364.

¹⁹⁷ O Pakcie Narodowym – zob. K. Salibi, dz. cyt., s. 185–188.

kim wspólnotom równy dostęp do stanowisk w aparacie państwa i w administracji. Układ francusko-libański podzielił jednak los układu francusko-syryjskiego. Po zmianie rządu we Francji w 1938 r. parlament francuski nie ratyfikował dokumentu i Liban powrócił do systemu rządów mandatowych. We wrześniu 1939 r., w związku z wybuchem wojny w Europie, francuski gubernator zawiesił konstytucję.

Po przegraniu przez Francję wojny w 1940 r. i przejęciu władzy przez rząd w Vichy, Syria i Liban znalazły się w strefie wpływów państw Osi. Brytyjczycy natychmiast wprowadzili blokadę morską wybrzeży Syrii, co spowodowało niedobór towarów na rynku. Na wiosnę 1941 r. przez miasta syryjskie przetoczyła się fala protestów głodowych. Obecność w Lewancie francuskiej armii, kontrolowanej przez sojuszników Niemiec, nie stanowiła istotnego zagrożenia dla pozycji Wielkiej Brytanii na Bliskim Wschodzie. Jednak ofensywa generała Erwina Rommla w Egipcie oraz antybrytyjski ruch Raszida Alego al-Kajlaniego w sąsiednim Iraku zmieniły zasadniczo perspektywę widzenia tych interesów. Władze brytyjskie oceniły, że Syria może stać się w każdej chwili bazą dla działań niemieckich w Lewancie i postanowiły podjąć zdecydowane kroki. Zaraz po rozbiciu Al-Kajlaniego w Iraku wojska brytyjskie weszły wraz z oddziałami Wolnych Francuzów na terytorium Syrii i 14 lipca 1941 r. rozbiły wojska wierne rządowi w Vichy. Wcześniej, bo 8 czerwca w Syrii i Libanie pojawiły się ulotki z zapewnieniami Brytyjczyków i Wolnych Francuzów, że obydwaj kraje staną się „wolne i niepodległe”. Po wkroczeniu do Libanu generał Georges Catroux oświadczył w imieniu Charlesa de Gaulle’a: „Przybyłem, aby położyć kres systemowi mandatowemu i ogłosić, że jesteście wolni i niepodlegli”. 24 lipca 1941 r. de Gaulle i Oliver Lyttelton, brytyjski minister stanu w Kairze, uzgodnili warunki okupacji Libanu. Kraj miał pozostać pod kontrolą wojskową Wielkiej Brytanii, a sprawami cywilnymi mieli zająć się urzędnicy francuscy pod nadzorem de Gaulle’a¹⁹⁸.

Jednak władze Wolnej Francji nie zamierzały wywiązać się z podjętego zobowiązania. Generał de Gaulle pozostał wierny imperialnej tradycji Francji i utrzymał administrację mandatową¹⁹⁹. Francja do samego końca wojny pró-

¹⁹⁸ Deklaracja gen. Georges Catroux za: Ph.S. Khouri, dz. cyt., s. 592. Pełny tekst dokumentu „Free French (Catroux) Proclamations of Syrian and Lebanese Independence, 25 September–26 November 1941” w: J.C. Hurewitz, dz. cyt., t. 2, s. 581–585. Porozumienie brytyjsko-francuskie znane jako „De Gaulle-Lyttelton Agreement” w sprawie Syrii i Libanu z 25 lipca–września 1941 r. podaje w całości: J.C. Hurewitz, dz. cyt., t. 2, s. 577–580. Por. także: D.K. Fieldhouse, dz. cyt., s. 326.

¹⁹⁹ Zob. E. Rogan, dz. cyt., s. 242; D.K. Fieldhouse, dz. cyt., s. 326.

bowiała kontrolować Syrię i Liban. Jeszcze 17 maja 1945 r., a więc już kilka dni po zakończeniu wojny w Europie, zaczęto wzmacniać siły garnizonów w Lewancie. Chodziło o zmuszenie władz w Bejrucie i Damaszku do zawarcia korzystnych dla Francji układów dwustronnych jako ceny za wycofanie wojsk francuskich. Kiedy sama demonstracja siły nie wywarła pożądanego efektu, samoloty i artyleria francuska przystąpiły do ostrzeliwania Damaszku. W rezultacie śmierć poniosło ok. 400 mieszkańców miasta. Widząc determinację Bejrutu i Damaszku w dążeniu do niepodległości, Francja zgodziła odstąpić od żądań w sprawie traktatów i zapowiedziała jednostronne wycofanie swoich oddziałów z Lewantu. Z Syrii Francuzi wycofali się na maju 1946 r., a z Libanu w grudniu tego samego roku. W lipcu 1946 r. Syrię opuścili żołnierze brytyjscy²⁰⁰. Jeszcze w 1944 r. Stany Zjednoczone i Związek Radziecki uznały, że Liban i Syria są niepodległe, a na początku 1945 r. władze syryjskie wypowiedziały wojnę Niemcom i Japonii, co umożliwiło przyjęcie 24 października 1945 r. Syrii i Libanu do ONZ oraz do Ligi Państw Arabskich.²⁰¹

Drugim państwem po Iraku utworzonym po 1918 r. przez Brytyjczyków była Transjordania. Jeszcze w 1920 r., kiedy rodził się system mandatowy, mocarstwa nie planowały jej powstania. Tereny leżące na wschodnim brzegu rzeki Jordan stanowiły w czasach osmańskich część wilajetu Syrii. Była to bodajże najsłabiej rozwinięta i najbardziej zapomniana część tej prowincji. Zamieszkiwały ją głównie plemiona koczownicze, które praktycznie znajdowały się poza kontrolą władz osmańskich. Z nielicznych osad najbardziej zaludniony był Amman, w którym w 1921 r. mieszkało od 2,5 do 5 tys. osób. Liczbę ludności na obszarach, na których powstała Transjordania, szacowano w 1922 r. na ok. 225 tysięcy.

W czasie I wojny światowej władze brytyjskie obiecały szeryfowi Mekki, że przekażą mu po wojnie tereny znajdujące się na wschód od Jordanu wraz z innymi ziemiami arabskimi. Po zakończeniu wojny sprawy potoczyły się jednak inaczej. Szeryf czuł się oszukany przez aliantów z powodu oddania Francuzom Syrii, która miała zostać częścią arabskiego królestwa pod jego berłem. Jego syn Fajsal, ogłoszony królem Syrii przez tamtejszych notabli, musiał uciekać przed Francuzami. W tej sytuacji utworzenie arabskiego państwa przynajmniej na wschodnim brzegu Jordanu i osadzenie na tronie

²⁰⁰ Zob. E. Rogan, dz. cyt., s. 244–246.

²⁰¹ Zob. tamże, s. 246; A.L. Tibawi, dz. cyt., s. 378. Tekst dokumentu zatytułowanego „De Facto Recognition of Syrian and Lebanese Independence by the United States, 3–28 October 1942” zamieszcza J.C. Hurewitz, dz. cyt., t. 2, s. 616–619.

członka rodziny szeryfa byłoby spełnieniem części złożonych mu obietnic. Takie rozwiązanie wprowadziłoby spokój na granicy Syrii, gdyż najstarszy syn szeryfa, Abd Allah przybył na zachodni brzeg Jordanu i w listopadzie 1920 r. zapowiadał najazdy przeciwko Francuzom w Syrii w odwecie za splamiony honor rodziny²⁰².

W tej sytuacji w lutym 1921 r. postanowiono rozwiązać problem synów szeryfa Husajna – Fajsal miał zostać królem Iraku, a Abd Allah – królem Transjordanii, nowego państwa „wykrojonego” z terytorium Syrii. 2 marca 1921 r. Abd Allah przybył do Jerozolimy, dokąd zaprosili go Winston Churchill, brytyjski minister ds. kolonii, oraz Thomas E. Lawrence, brytyjski oficer kontaktowy. Abd Allah nie chciał początkowo przyjąć propozycji rządu półpustynnym terytorium bez dostępu (wówczas) do morza, ale zgodził się po tym, jak Churchill obiecał mu, że może kiedyś będzie rządził Syrią. Ustalono swojego rodzaju sześciomiesięczny okres próbny rządzenia nowym państwem oraz subsydlum brytyjskie w wysokości 5 tys. funtów szterlingów²⁰³.

Ostateczna decyzja o utworzeniu Transjordanii z Abd Allahem jako królem zapadła po wizycie Abd Allaha w Londynie w październiku–grudniu 1922 r. Postanowiono wówczas zwiększyć subsydlum dla Abd Allaha do 150 tys. funtów. Taki plan przedstawiony został w tym samym roku Radzie Ligi Narodów, która uznała, że tereny leżące na wschodnim brzegu Jordanu nie będą objęte regulacjami ustalonymi dla mandatu Palestyny. Wschodniego brzegu Jordanu miały nie dotyczyć ustalenia wynikające z ewentualnej realizacji Deklaracji Balfoura. Wykluczono także możliwość tworzenia tu osad żydowskich. W maju 1923 r. Wysoki Komisarz brytyjski w Palestynie

²⁰² O historii Transjordanii w okresie międzywojennym traktują: P.J. Vatikiotis, *Politics and Military in Jordan: A Study of the Arab Legion, 1921–1957*, Frank Cass, London 1967; M. Wilson, *King Abdallah, Britain and the Making of Jordan*, Cambridge University Press, Cambridge 1987; K. Salibi, *The Modern History of Jordan*, I.B. Tauris, London 1993; *The Hashemites in the Modern Arab World*, red. A. Susser, A. Shmulevitz, Frank Cass, London 1995; E.L. Rogan, *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire: Transjordan 1850–1921*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999; U. Dann, *Studies in the History of Transjordan 1920–1949*, Westview Press, Boulder, CO, 1984; A. Shlaim, *The Politics of Partition: King Abdallah, the Zionists and Palestine, 1921–1951*, Oxford University Press, Oxford 1990; D.K. Fieldhouse, dz. cyt.; E. Rogan, *The Arabs*, dz. cyt.; T.J. Paris, *Britain, the Hashemites and Arab Rule 1920–1925: The Sherifian Solution*, Frank Cass, London 2003; R.B. Satloff, *From Abdallah to Hussein. Jordan in Transition*, Oxford University Press, New York–Oxford 1994; M. Abu Nowar, *The Development of Trans-Jordan, 1929–1939. A History of the Hashemite Kingdom of Jordan*, Ithaca Press, Reading 2006; w Polsce o Jordanię pisał: B. Wróblewski, *Jordania*, Trio, Warszawa 2011; Tenże, *Legion Arabski 1920–1957*, Wydawnictwo Naukowe Grado, Toruń 2009.

²⁰³ Por. M. Wilson, dz. cyt., s. 53; D.K. Fieldhouse, dz. cyt., s. 224.

sir Samuel Herbert ogłosił w obecności Abd Allaha powstanie odrębnej od Palestyny jednostki terytorialnej o nazwie Transjordanian²⁰⁴.

W początkowym okresie status nowej jednostki nie był do końca określony. Był to na dobrą sprawę plemienny emirat, którego władca, tytułowany emirem, utrzymywał się z dotacji brytyjskich. W 1928 r. władze brytyjskie zdecydowały się podpisać układ z Abd Allahem, na mocy którego przekazano władcy rządu w państwie. Układ gwarantował przy tym interesy brytyjskie w Transjordanii i możliwość pośredniego kierowania polityką państwa. W tym samym roku Abd Allah ogłosił konstytucję, która przewidywała utworzenie rady ustawodawczej. Rada ta zebrała się po raz pierwszy w 1929 roku²⁰⁵.

5. Nacjonalizm

Jeszcze do początku XIX w. mieszkańcy Bliskiego Wschodu czuli się przede wszystkim muzułmanami, chrześcijanami lub wyznawcami judaizmu, a dopiero potem dostrzegali swoją odrębność antropologiczną i etniczną, którą wyrażały takie pojęcia, jak: Turek, Arab, Kurd, Albańczyk czy Bułgar. Również kwestia bycia poddanym państwa osmańskiego, a więc członkiem wspólnoty obywatelskiej, znajdowała się na drugim miejscu w stosunku do kwestii przynależności do wspólnoty wyznaniowej. Imperium Osmańskie funkcjonowało na podstawie prawa muzułmańskiego, które dotyczyło także niemuzułmanów, ale tylko wówczas, kiedy ich sprawy wykraczały poza granice ich religijnych wspólnot. Dopóki w nich pozostawali, ich życie było regulowane przez prawo ich religii i byli poddanymi w pierwszej kolejności swojej wspólnoty, zorganizowanej na podobieństwo państwa, lecz rządzonej przez przywódców religijnych. Jak zauważa Dawn Chatty, prawo w tym układzie miało charakter wspólnotowy, a nie terytorialny²⁰⁶. Przez czterysta lat trwania Imperium Osmańskiego jego mieszkańcy – muzułmanie i niemuzułmanie – zorganizowani byli w millety, tj. półautonomiczne wspólnoty, samorządne z punktu widzenia prawa i religii. Podstawą porządku i zróżnicowania spo-

²⁰⁴ Zob. A.S. Klieman, *Foundation of British Policy in the Arab World: The Cairo Conference of 1921*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1970. Por. U. Dann, dz. cyt., s. 43–44; M. Wilson, dz. cyt., s. 75.

²⁰⁵ Zob.: U. Dann, dz. cyt., s. 89–90; E. Rogan, *The Arabs*, dz. cyt., s. 184–186; na temat układu z 1928 r. zob. D.K. Fieldhouse, dz. cyt., s. 227.

²⁰⁶ D. Chatty, dz. cyt., s. 50.

łecznego była przede wszystkim wiara. Po rozpadzie Imperium Osmańskiego sytuacja w tym względzie zmieniła się radykalnie. Główną więzią integrującą ludność stała się idea narodowa, która dojrzywała w wielu wspólnotach na przestrzeni XIX wieku. Nacjonalizm stał się też instrumentem polityki i siłą sprawczą procesów państwowotwórczych.

5.1. Kontrowersje wokół milletów

System milletów (z arab. *milla*, dosł. wspólnota religijnych) był dla władz wygodną formą zarządzania państwem, a dla niemuzułmańskiej ludności stwarzał możliwość zachowania odrębności kulturowej oraz autonomii w sprawach religii i wspólnotowego (religijnego) prawa. Również społeczność muzułmańska była taką wspólnotą i funkcjonowała na podstawie swojego prawa wyznaniowego. Liczne odłamy w islamie – szyici, Alawici, Druzowie, jezydzi i inni, nie mieli przy tym specjalnego statusu i byli traktowani przez władze jako część wspólnoty muzułmańskiej, mimo że niektóre z nich były traktowane przez islam ortodoksyjny jako heretyckie²⁰⁷. System milletów miał ważną legitymizację religijną: chrześcijanie i Żydzi byli uznawani przez islam za „Ludzi Księgi” i jako tacy byli określani jako zimmi, czyli wyznawcy religii chronionych. Tradycję tę wiązano z postępowaniem Proroka Mahometa w czasie podbojów w Arabii. Swoim przeciwnikom dawał on mianowicie przed bitwom trzy możliwości: mogli przyjąć islam, mogli pozostać przy swojej wierze i płacić podatek, albo mogli walczyć. Tradycja ta mówi, że Żydzi z Chajbaru w Arabii wybrali drugą możliwość i byli odtąd chronieni przez muzułmanów. Później do tych, którzy byli pod ochroną islamu, zaczęto zaliczać także chrześcijan, Sikhów, zoroastrian i mandejczyków. Od ludności chronionej przed prześladowaniami oczekiwano całkowitego podporządkowania się większości muzułmańskiej, płacenia specjalnego podatku (dżizja) oraz powstrzymywania się od publicznego okazywania swojej wiary w formie procesji i ceremonii liturgicznych. W praktyce było tak, że dopóki chrześcijanie, Druzowie i Żydzi respektowali prawo muzułmańskie i płacili podatki, nie byli poddawani represjom i mogli żyć swobodnie obok wspólnoty muzułmańskiej. Ich życie wspólnotowe było regulowane przez ich wspólnotowe prawo i zasada ta dotyczyła sfery małżeństw, rozwodów, dziedziczenia majątku oraz innych

²⁰⁷ Zob. U. Makdisi, *Ottoman Orientalism*, „The American Historical Review” 2002, nr 107, s. 768–796.

spraw rodzinnych. W sprawach karnych oraz spornych, w których stroną byli muzułmanie, zimmi podlegali prawu muzułmańskiemu²⁰⁸.

Ludność Imperium Osmańskiego była więc podzielona na wspólnoty ze względu na wyznawaną wiarę, a nie narodowość lub język. W ten sposób, na przykład, wspólnota muzułmańska obejmowała Turków, Arabów, Albańczyków, Bośniaków, Kurdów i Czeczenów, a żydowska – zarówno Sefardyjczyków, a więc potomków uchodźców z Hiszpanii i Portugalii, jak Żydów pochodzenia orientального. Z kolei wspólnota chrześcijańska skupiała Koptów oraz chrześcijan prawosławnych, wśród których byli Grecy, Serbowie i Bułgarzy na Bałkanach, ale także Arabowie w Palestynie i Syrii. Jeśli nawet na jakichś obszarach dominowały określone grupy etniczne, to – po pierwsze – obok nich mieszkwały inne etnosy, a – po drugie – grupy te często nie były jednorodne z punktu widzenia wyznawanej religii. W Palestynie dominowali Arabowie, ale byli tam także Żydzi i Turcy. Sami Arabowie wyznawali islam, ale części z nich – chrześcijaństwo. Jeszcze większe zróżnicowanie występowało na Bałkanach. W Albanii, np. żyli głównie Albańczycy, ale jeśli większość z nich była muzułmanami, to część wyznawała chrześcijaństwo i należała albo do Kościoła katolickiego, albo prawosławnego²⁰⁹.

System milletów pozwalał władzom na sprawne administrowanie państwem. Władze państwowe zajmowały się podatkami i bezpieczeństwem, a wspólnoty – szkolnictwem, edukacją, sądownictwem i codziennym życiem swoich członków. Ponieważ nauczanie w szkołach wspólnotowych prowadzono w językach etnicznych, system milletów sprzyjał kultywowaniu etnicznej kultury i tożsamości. Każda ze wspólnot utrzymywała własne instytucje charytatywne, zakładała fundacje oświatowe, zajmowała się opieką zdrowotną, dbała o moralność i poprawność polityczną swoich członków. Wspólnoty miały swoich przywódców, którzy byli pośrednikami z kontaktach z władzami państwa; mogły też zbierać od swoich członków podatki na cele służące podtrzymaniu integralności kulturowej²¹⁰.

²⁰⁸ D. Quataert, *The Ottoman Empire, 1700–1922*, Cambridge University Press, Cambridge 2000, s. 173; aspekty religijne systemu wspólnotowego omawia szerzej: G. Krämer, *Moving Out of Place: Minorities in the Middle Eastern Urban Societies, 1800–1914*, [w:] *The Urban Social History of the Middle East 1750–1950*, red. P. Sluglett, Syracuse University Press, Syracuse 2008, s. 186–188; także: *Minorities in the Ottoman Empire*, red. M. Greene, Markus Wiener Publications, Princeton 2005.

²⁰⁹ Zob. J. McCarthy, *The Ottoman people and the end of empire*, Arnold, London 2001, s. 3–5.

²¹⁰ A. Levy, *Christians, Jews and Muslims in the Ottoman Empire: Lessons for Contemporary Existence*, Brandeis University Press, Waltham, MA, 2000, s. 2.

Millety były samowystarczalne i samorządne, ale nie były zamknięte na oddziaływanie z zewnątrz – podobnie zresztą jak i całe państwo. Już na początku XIX w. do Imperium Osmańskiego zaczęły przenikać idee europejskiego oświecenia i rewolucji francuskiej. Znane stały się treści konstytucji amerykańskiej z 1776 r. i francuskiej Deklaracji Praw Człowieka i Obywatela z 1789 roku. Idee równości i wolności stały się popularne zwłaszcza wśród Arabów-chrześcijan Bliskiego Wschodu, którzy poznawali je przez misjonarzy francuskich. Ważnym kanałem przenikania na Bliski Wschód tych idei były szkoły tworzone przez misjonarzy z europejskimi programami nauczania. W centralnej części Imperium Osmańskiego pod wpływem wzorców rozwojowych Europy podjęte zostały gruntowne reformy, które przeszły do historii pod nazwą Tanzymatu. Miasta imperium upodobniły się do miast europejskich, ale najważniejsze okazały się nowe poglądy na relacje między mieszkańcami a państwem. Sam sułtan Mahmud II ogłosił w 1830 r., że mieszkańcy jego państwa mają jednakowe prawa jako jego poddani bez względu na to, czy modlą się w meczecie, kościele czy synagodze. Idee te znalazły wyraz w pierwszej konstytucji osmańskiej z 1876 r., która mówiła o tym, że wszyscy „Osmanli” (dosł. Osmańczycy) są równi wobec prawa bez względu na wyznawaną wiarę. W pierwszym parlamencie osmańskim, który został wybrany w ślad za uchwaleniem konstytucji było 77 muzułmanów, 44 chrześcijan i 4 Żydów. To oczywiście jeszcze nie oznaczało pełnej równości wszystkich poddanych, ale było ważnym krokiem na drodze do tworzenia nowego porządku społecznego, który opierał się do tej pory na systemie milletów²¹¹.

Reformy Tanzymatu i idea osmańskości oznaczały, że odtąd pierwszoplanowa miała być lojalność wobec państwa, a nie wobec milletu. Taka zmiana odnosiła się do tożsamości indywidualnych oraz zbiorowych i rozumiałe, że nie mogła nastąpić z dnia na dzień. Toteż osmański Bliski Wschód wkroczył w okres, jak pisze Abdul L. Tibawi, „rozdwojonej lojalności”²¹² – ludzie byli ciągle przywiązani do swoich wspólnot i żyli w nich na co dzień, ale musieli teraz pamiętać także o swoim stosunku wobec państwa osmańskiego.

Po tym jak na Bliski Wschód zaczęły napływać europejskie oświeceniowe idee narodu, proces rozpadu systemu milletów stał się nieodwracalny.

²¹¹ Zob. E.Z. Karal, *Non-Muslim Representatives in the First Constitutional Assembly 1876–1877*, [w:] *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, red. B. Braude, B. Lewis, Holmes & Meyer, New York 1983, s. 388; zob. także: J. McCarthy, dz. cyt.; S. Shaw, E.K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge University Press, Cambridge 1977, s. 278.

²¹² A.L. Tibawi, dz. cyt., s. 148.

Według Anthony'ego D. Smitha rodzeniu się samoświadomości etnicznej sprzyjają cztery procesy: 1) reformowanie religii, 2) zapożyczenia kulturowe, 3) coraz szersza partycypacja polityczna, 4) mitologizacja przeszłości własnej wspólnoty²¹³. Wszystkie te procesy odegrały swoją rolę w narodzinach narodów Bliskiego Wschodu. Poczucie odrębności etniczno-narodowej narastało zarówno w opozycji niemuzułmanów do muzułmanów, jak muzułmanów-Arabów do muzułmanów-Turków, a także Arabów-muzułmanów i Arabów-chrześcijan do niemuzułmanów. Przykładem może być nacjonalizm palestyński, który rodził się wśród i Arabów-muzułmanów, i Arabów-chrześcijan w opozycji do muzułmanów-Turków, ale przede wszystkim do syjonistów – narodowców żydowskich²¹⁴.

Niemniej napięcia na tle etnicznej odrębności na Bliskim Wschodzie były stosunkowo bardziej łagodne niż na Bałkanach, z tego względu lokalne elity wyznawały najczęściej islam i pochodziły często ze środowiska tych notabli osmańskich, którzy byli kiedyś wysyłani ze Stambułu do służby do arabskich prowincji. Środowiska te z reguły nie kwestionowały zwierzchności sułtana, ale wykorzystywały momenty słabości władz centralnych, aby wywalczyć dla siebie jak najwięcej przywilejów. W rezultacie wielu notabli arabskich, a wraz z nimi ich klienci, cieszyło się dużą samodzielnością²¹⁵. Jednak i tu istniała wzajemna niechęć, którą pogłębiał lekceważący stosunek władz osmańskich do ludności miejscowej – arabskiej, traktowanej jako nieoświecona i znajdująca się na niższym niż Osmanowie poziomie rozwoju cywilizacyjnego²¹⁶. Natomiast w Syrii, gdzie część ludności arabskiej wyznawała chrześcijaństwo, doszło do poważnych napięć w stosunkach z władzami. W lipcu 1860 r. w Damaszku, gdzie mieszkało od 10 tys. do 12 tys. chrześcijan, ludność muzułmańska zaczęła atakować dzielnice chrześcijańskie i zabijać jej mieszkańców. Według różnych źródeł życie straciło od 2 tys. do 5 tys. Arabów-chrześcijan. U podłoża tych wydarzeń leżała rywalizacja o wpływy gospodarcze, ale formą wyrażenia się tej rywalizacji stały się uprzedzenia religijne: przywódcy wspólnot muzułmanów-Arabów zaczęli podburzać współwyznawców przeciwko chrześcijanom-Arabom jako niewiernym, wyrażając „przy okazji” swo-

²¹³ A.D. Smith, *National Identity*, University of Nevada Press, Reno–Las Vegas–London 1991, s. 21, 62.

²¹⁴ Zob. J. Lassner, S. Ilan Troen, *Jews and Muslims in the Arab World: Haunted by Past Real and Imagined*, Rowman and Littlefield, Plymouth 2007, s. 74.

²¹⁵ Por. D. Quataert, dz. cyt., s. 49–50.

²¹⁶ Zob. A.L. Tibawi, dz. cyt., s. 159.

ją niechęć do reform tanzymatu prowadzonych przez władze osmańskie²¹⁷. W rezultacie poczucie odrębności religijnej zaczęło wśród Arabów-chrześcijan przeradzać się w poczucie odrębności etnicznej wobec władz osmańskich odpowiedzialnych za masakrę 1860 r.²¹⁸. Był to jednocześnie początek rodzenia się poczucia wspólnoty między Arabami-muzułmanami i Arabami-chrześcijanami na bazie jednego języka, etniczności i terytorium, a także poczucia odrębności politycznej i myśli o własnym państwie²¹⁹. Podobne myślenie rozdziło się także w Anatolii wśród ludności tureckiej.

5.2. Turkizm

W Anatolii w latach 1878–1914 nastąpiło widoczne ożywienie gospodarcze. Ludność regionu wzrosła o połowę i liczyła w 1914 r. ok. 17,5 mln osób. Ożywienie widoczne było przede wszystkim w rolnictwie, a korzystały na tym głównie północna i zachodnia części półwyspu. Anatolia zajęła w tym okresie miejsce Rosji i Bułgarii jako głównego dostawcy ziarna dla ogromnego rynku stambulskiego. Wzrosła także produkcja tytoniu, bawełny i rodzynek. Stało się to możliwe dzięki mechanizacji, nowym odmianom kultur rolnych, a nade wszystko – inwestycjom. Ponieważ dochody z rolnictwa Anatolii były wyłączone z obsługi Osmańskiego Długu Publicznego, rząd popierał rozwój rolnictwa w regionie, krzewiąc postęp rolniczy i system kredytowania produkcji rolnej. Za panowania Abdülhamida II z kredytów państwowych skorzystało w Anatolii ponad 800 tys. rolników. Innym czynnikiem pobudzającym rozwój regionu była budowa linii kolejowych. Właśnie po otwarciu połączenia między Adaną a Mersinem w 1886 r. w regionie Adany zaczęły powstawać wielkie plantacje bawełny. Koleje umożliwiały też wywóz z regionu minerałów: chromu, żelaza, miedzi, ołowiu, srebra i węgla. Wschodnia Anatolia rozwijała się znacznie wolniej w dużym stopniu ze względu na brak połączeń komunikacyjnych między poszczególnymi jej regionami²²⁰.

Rozwój gospodarczy wpłynął na nastroje polityczne. Posłowie do parlamentu z Anatolii zaczęli domagać się większej reprezentacji, proporcjonalnej do liczby ludności regionu oraz jego znaczenia gospodarczego. W tym cza-

²¹⁷ Ph.S. Khoury, *Urban Notables and Arab Nationalism. The Politics of Damascus 1860–1920*, Cambridge University Press, Cambridge 1983, s. 23.

²¹⁸ Por. A. Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age 1798–1939*, Cambridge University Press, Cambridge 2007, s. 279; G. Krämer, *Moving Out of Place*, dz. cyt., s. 220.

²¹⁹ Zob. A.L. Tibawi, dz. cyt., s. 159.

²²⁰ S.J. Shaw, E.K. Shaw, dz. cyt., s. 213–219, 221–250.

się narodziła się ideologia turkizmu. Jej eksponenci podkreślali, że Anatolia jest regionem rdzennie tureckim, a jego muzułmańscy mieszkańcy, zwłaszcza tureccy chłopcy z ich tureckim językiem są uosobieniem wszelkich cnót obywatelskich i wzorem do naśladowania. Główni ideolodzy turkizmu – Yusuf Akçura i Ziya Gökalp podkreślali, że zarówno mniejszości religijne, jak i sami muzułmanie odrzucili ideę osmanizmu, głoszącą że wszyscy poddani sułtana są Osmanami. O porażce tej idei miały świadczyć antyosmańskie wystąpienia Arabów i Albańczyków. W ten sytuacji turkizm miał być najlepszym spoiwem ideologicznym dla imperium, zapewniając przy tym supremację ludów tureckich nad nietureckimi. Ludy te musiały podporządkować się tej supremacji i powinny zostać sturkizowane. W odpowiedzi na tę ideologię w państwie doszło do protestów. Najpoważniejsze miały miejsce w Albanii, a na czele protestujących stanęli m.in. Ibrahim Temo i Ahmad Niyazi. Obydwaj opowiadali się za swobodą używania języka albańskiego w Albanii oraz polityką samorządności w prowincjach. Inny Albańczyk – Ismail Kemal Vlore wszedł do nowego parlamentu i na jego forum głosił podobne poglądy²²¹.

Reżim Abdülhamida został obalony w lipcu 1908 r., a sam sułtan zrezygnował z tronu dziewięć miesięcy później w kwietniu 1909 roku. Wydarzenia te, nazwane Rewolucją Młodoturecką, byłem dziełem niższych rangą oficerów wojska oraz urzędników średniego szczebla. Spiskowcy mieli na celu uratowanie imperium i przywrócenie konstytucji z 1876 r., a zwłaszcza tego jej punktu, który mówił o parlamencie²²².

Jednym z charakterystycznych kierunków myślenia w ruchu młodotureckim była wiara w edukację jako drogę reformowania społeczeństwa oraz odrzucenie walki zbrojnej jako środka przejścia władzy. Takie myślenie reprezentował m.in. Ahmed Riza (1859–1930), wysoki rangą urzędnik tureckiego systemu oświaty, który w 1889 r. wyemigrował do Paryża i zaczął tam wydawać pismo „Meshveret” [*Konsultacja*]. Nawoływał w nim do przywrócenia konstytucji z 1876 r. i propagował pozytywistyczne hasła pracy od podstaw w sferze edukacji na rzecz krzewienia reform i postępu. Część opozycjonistów była przejęta myślą o konieczności pogodzenia reform, wzorowanych na europejskich, z muzułmańską tożsamością imperium. Takie myślenie wła-

²²¹ S.J. Shaw, E.K. Shaw, dz. cyt., s. 287–288. O życiu i poglądach Gökalpa pisze szeroko T. Wituch, *Tureckie przemiany. Dzieje Turcji 1878–1923*, PWN, Warszawa 1980, s. 174–180; także A. Black, *The History of Islamic Political Thought*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2001, s. 312–313.

²²² S.J. Shaw, E.K. Shaw, dz. cyt., s. 250. Tamże, s. 219, 259–260; E.E. Ramsaur, Jr., *The Young Turks. Prelude to the Revolution of 1908*, Princeton University Press, Princeton 1957.

ściwe było grupie skupionej wokół Murada Beja (1853–1912), który opuścił w 1895 r. Stambuł i udał się do Kairu. Tam głosił idee przywrócenia konstytucji i reformowania państwa przez właściwą edukację²²³.

Okoliczności wybuchu rewolucji 1908 r. są do tej pory mało poznane ze względu na brak literatury wspomnieniowej uczestników wydarzeń i bardzo skąpe raporty tajnej policji, która nie zdołała zapobiec spiskowi. Szerokim echem odbiło się w Turcji zwycięstwo Japonii w wojnie z Rosją, ocenione jako przykład tego, co może osiągnąć w konfrontacji z europejską dzierzawą państwo azjatyckie, które wkroczyło na drogę liberalnych przemian. Rewolucja rosyjska 1905 r. była widziana przede wszystkim jako zwycięstwo liberalnych reformatorów nad autokratyczną władzą²²⁴. Wiadomo że w 1889 r. studenci Wyższej Szkoły Medycznej w Stambule założyli organizację pod nazwą Związek Osmański. Stała się ona załączkiem innego tajnego stowarzyszenia o nazwie Związek i Postęp, które nawiązywało do poglądów Namika Kemala (1840–1888), zwolennika konstytucji i reform, a jednocześnie muzułmańskiego patrioty. W pierwszych latach XIX w. w armii działało kilka tajnych stowarzyszeń podobnego typu co Związek i Postęp. Najbardziej znane było Osmańskie Stowarzyszenie Wolności (*Osmali Hürriyet Cemiyeti*), które zostało założone w Salonikach w 1907 r. Skupiało ono zarówno oficerów wojska, jak i cywilów. Czołowym działaczem tego stowarzyszenia był Talât Pasza, pracownik pocztowy. We wrześniu 1907 r. Osmańskie Towarzystwo Wolności nawiązało kontakty z grupą Ahmeda Rizy z Genewy i przyjęło nazwę *Ittihad ve Rerakki Ceniyeti* [„Komitet Jedności i Postępu” – KJP]²²⁵.

Przewrót 1908 r. miał charakter pojedynczych, nieskoordynowanych wystąpień antyrządowych, z których pierwsze nastąpiło po tym, jak władze zarządziły śledztwo w III Armii w celu zdemaskowania spiskowców. Aresztowania i prześladowania spiskowców jedynie zaostrzyły sytuację. Doszło do zabójstw oficerów śledczych, kolejnych dezercji i ucieczek w góry, odmowy strzelania do dezercerów przez oddziały rządowe. W tej atmosferze Abdülhamid zdecydował się zmienić politykę i w nocy z 23 na 24 lipca 1908 r. przygotowany został dekret przywracający konstytucję²²⁶.

²²³ Por. M. Şükrü Hanioglu, *Preparation for a Revolution: the Young Turks, 1902–1908*, Oxford University Press, Oxford 2012, s. 136–141; E.E. Ramsaur, Jr., dz. cyt.

²²⁴ Por. M. Şükrü Hanioglu, dz. cyt., s. 136–141; E.E. Ramsaur, Jr., dz. cyt.

²²⁵ S.J. Shaw, E.K. Shaw, dz. cyt., 264–265; M. Şükrü Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, Oxford University Press, Oxford 1995, s. 74, 86. E.E. Ramsaur, Jr., dz. cyt., s. 122.

²²⁶ Zob.: S.J. Shaw, E.K. Shaw, dz. cyt., s. 267; E. Ramsaur Jr., dz. cyt.; E.J. Zürcher, *Turkey. A Modern History*, I.B. Tauris, London 2001, s. 90.

Następnym krokiem stały się wybory do parlamentu. Komitet Jedności i Postępu, w którym widziano główną siłę polityczną wydarzeń z lipca 1908 r., zajął w parlamencie większość miejsc. Po kwietniu 1909 r. wprowadzono do konstytucji poprawki, które rozszerzyły uprawnienia parlamentu kosztem kompetencji sułtana. Tym samym ograniczone zostały wpływy warstwy biurokracji i jej związek z dworem, a na pierwszy plan wysunęło się teraz wojsko²²⁷. Zaburzenia wewnętrzne oznaczały osłabienie Turcji na arenie międzynarodowej, co wykorzystali sąsiedzi i inne państwa europejskie. Bułgaria ogłosiła niepodległość. Austria zaanektowała Bośnię, a Grecja – Kretę. W 1911 r. Turcja zmuszona była wypowiedzieć wojnę Włochom po tym, jak te zajęły Trypolis w Libii. W październiku 1912 r. Turcja została zaatakowana przez koalicję państw bałkańskich i straciła prawie wszystkie terytoria w Europie. Część tych terytoriów, a mianowicie wschodnią część Tracji z Edirne udało się Turcji odzyskać latem 1913 r. w rezultacie drugiej wojny bałkańskiej. Zawieruchy wojenne lat 1909–1913 nie sprzyjały reformowaniu państwa. Sprzyjały bardziej rządowi twardej ręki, a potencjał państwa skierowany był na utrzymanie integralności terytorialnej. Obrona Edirne ożywiła w widoczny sposób patriotyzm turecki. W tej atmosferze Komitet Jedności i Postępu przejął 23 stycznia 1913 r. pełną władzę w państwie²²⁸.

Program Młodych Turków nawiązywał do reform Tanzymatu i zakładał centralizację, budowę silnej armii i administracji państwowej, unowocześnienie sądownictwa oraz wprowadzenie systemu świeckiej oświaty. Nowym elementem był nacisk na rozwój gospodarczy. Komitet Jedności i Postępu konsekwentnie realizował swój program. Armia turecka, która w latach 1911–1913 doznała samych porażek, została gruntownie zmodernizowana przy pomocy niemieckich specjalistów i w latach 1914–1916 r. odniosła wiele zwycięstw. W 1913 r. uchwalona została nowa ustawa o szkolnictwie, wprowadzająca obowiązkową i bezpłatną sześciolletnią szkołę podstawową. Szkolnictwo średnie zostało otwarte dla dziewcząt. Po 1911 r. Komitet zaczął prowadzić państwową politykę gospodarczą. Popierano zwłaszcza rozwój przemysłu i tych jego działów, które mogły wytwarzać dobra dotychczas importowane z zagranicy. Wdrażano w życie nową politykę gospodarczą, polegającą na promowaniu różnych działów gospodarki przez państwo. W czasie I wojny światowej

²²⁷ Zob.: S.J. Shaw, E.K. Shaw, dz. cyt., s. 267; E. Ramsaur Jr., dz. cyt.; E.J. Zürcher, dz. cyt., s. 90.

²²⁸ S.J. Shaw, E.K. Shaw, dz. cyt., s. 276–277; T. Wituch, dz. cyt., s. 138.

zakres kontroli państwa nad gospodarką znacznie się rozszerzył – objął nie tylko wytwarzanie, ale ceny i dystrybucję dóbr.

Nastroje narodowe wśród Turków rozbudzone zostały jeszcze bardziej po I wojnie światowej w związku z planami Ententy dotyczącymi rozczłonkowania Turcji na mniejsze jednostki. Opór przeciwko Entencie narastał zwłaszcza we wschodniej Anatolii, gdzie znajdowały się resztki armii tureckiej. Na przełomie lipca–sierpnia 1919 r. w Erzurum odbył się kongres sił narodowych, na którym zaapelowano o obronę wschodnich prowincji. Kongres podjął dziesięciopunktową uchwałę. Podobne zjazdy odbyły się w innych częściach Anatolii, a we wrześniu 1919 r. w Sivas doszło do ogólnokrajowego zjazdu, na którym proklamowano powstanie Stowarzyszenia Obrony Praw Narodowych Anatolii i Rumelii (*Snadolu ve Rumeli Müdafaa-i Huku-i Milliye Cemiyeti*). Stowarzyszenie przyjęło Pakt Narodowy (*Misak-i Milli*), w którym zawarto postulaty kongresu z Erzurum. Mówiły one o tym, że terytoria zamieszkałe przez większość muzułmańską w momencie podpisania w Mudros zawieszenia broni powinny pozostać w granicach tureckiego państwa. Pakt Narodowy wyrażał w ten sposób sprzeciw wobec planów rozbioru Imperium Osmańskiego. Na czele narodowców stał Mustafa Kemal. 22 października 1919 r. rząd w Stambule i ruch Mustafy Kemala podpisały w Amasyi porozumienie przewidujące przeprowadzenie wyborów do parlamentu. W ich rezultacie większość mandatów zdobyli narodowcy i nowy parlament przyjął w styczniu 1920 r. Pakt Narodowy²²⁹.

Pakt Narodowy odzwierciedlał niepokoje patriotów tureckich o przyszłość ich państwa w związku z planami Ententy podziału Imperium Osmańskiego. Plany te wprawdzie upadły w listopadzie 1919 r., ale jeszcze na początku tego roku zakładano, że Anatolia i Tracja zostaną podzielone na terytoria mandatu kontrolowane przez Francję, Włochy, Grecję i Stany Zjednoczone. Następnie rozważano utworzenie w Anatolii francuskiej i włoskiej stref wpływów. Cieśniny Tureckie, które były zajęte przez wojska Ententy, miały zostać przekazane pod kontrolę komisji międzynarodowej. Grecja miała otrzymać całą Trację (poza niewielkim skrawkiem w rejonie Cieśnin) oraz Izmir. To ostatnie terytorium Grecja miała otrzymać na 5 lat, po czym planowano przeprowadzenie wśród ludności referendum na temat jej przyszłości. Powszechnie uważano, że w ramach przygotowań do referendum Grecja będzie wysiedlać z Izmiru ludność muzułmańską i zasiedlać teren Grekami. Równie niepokojące dla tureckich narodowców były zapowiedzi rozstrzygnięcia problemu ormiańskiego. Po

²²⁹ Tekst Paktu Narodowego z 28 stycznia 1920 r. podaje: J.C. Hurewitz, dz. cyt., t. 2, s. 209–210. Zob. także: E.J. Zürcher, dz. cyt., s. 138–139.

długich dyskusjach alianci przyjęli projekt prezydenta Wilsona przewidujący oddanie Ormianom dużego terytorium z miastami Erzurum i Trapezuntem nad Morzem Czarnym. Wprawdzie los terenów zamieszkałych przez Kurdów rozstrzygnięty został przez traktat z Sèvres na korzyść Turcji, ale już same rozmowy na ten temat budziły zaniepokojenie Mustafy Kemala i jego zwolenników. Trzy warianty, które rozpatrywano zakładały bądź przekazanie Kurdystanu Stanom Zjednoczonym Ameryki Północnej jako terytorium mandatowego, bądź utworzenie na tym obszarze kondominium francusko-brytyjskiego, bądź też utworzenie niepodległego państwa. Ostatecznie Kurdystan pozostał częścią Turcji, ale jego ludność otrzymała prawo zwrócenia się w ciągu roku do Ligi Narodów z petycją o przeprowadzenie referendum na temat samookreślenia, co czyniło rozstrzygnięcie tymczasowym. Poza stratami terytorialnymi, Turcja zobowiązana została na mocy traktatu pokojowego z Sèvres do ograniczenia liczebności swojej armii do zaledwie 15 tys. żołnierzy. Jej siły porządkowe nie mogły przekroczyć liczby 35 tys. ludzi. Jej finanse przechodziły pod kontrolę aliantów. Państwa Ententy, narzucając Turcji twarde warunki, liczyły się z koniecznością wyegzekwowania tych warunków za pomocą siły. W tym celu 16 marca 1920 r. wojska alianckie zajęły Stambuł²³⁰.

Okupacja Stambułu w marcu 1920 r. przekreśliła nadzieje na kompromis między umiarkowaną częścią kręgów dworskich oraz tymi narodowcami, którzy byli skłonni działać w ramach ogólnych założeń traktatu z Sèvres. Rozjeście się dróg między tymi dwoma ugrupowaniami było kluczowym wydarzeniem dla powojennego Bliskiego Wschodu. Narodowcy ciągle deklarowali lojalność sułtanowi, ale zaczęli wypracowywać inną argumentację swoich działań. Zwołane przez nich w Ankarze Wielkie Zgromadzenie Narodowe (*Büyük Millet Meclisi*) rozpoczęło 23 kwietnia 1920 r. obrady i w styczniu 1921 r. ogłosiło się reprezentantem narodu. Idea narodowa określiła w ten sposób kształt nowego państwa – Republiki Tureckiej²³¹.

5.3. Idea narodowa a wojny bałkańskie (1912–1913)

Rewolucja 1908 r. rozbudziła nadzieje mniejszości narodowych na większą ich samodzielność. Wśród działaczy Rewolucji Młodotureckiej byli Albańczycy, Kurdowie i przedstawiciele innych mniejszości. W drugim

²³⁰ Przebieg operacji zajęcia Stambułu w: *Admiral Sir John de Robeck. Occupation of Constantinople, 16 March 1920*, [w:] *British Documents on Foreign Affairs*, dz. cyt., cz. II, seria B, t. 1: *The End of the War*; zob. także: P.C. Helmreich, dz. cyt., s. 277–278.

²³¹ Zob. E.J. Zürcher, *Turkey*, dz. cyt., s. 150–151.

kongresie ruchu młodotureckiego, który odbył się 27–29 grudnia 1907 r. w Paryżu wzięli udział przedstawiciele ormiańskiej radykalnej organizacji Dasznak. Liczyli oni na to, że cele ich walki o odrodzenie narodowe Ormian są zbieżne z celami ruchu Młodych Turków²³². W Stambule zaraz po decyzji sułtana o przywróceniu konstytucji wyszły na ulice tłumy wiwatujących ludzi, wśród których byli Turcy, Arabowie, Grecy, Serbowie, Bułgarczy i Ormianie. Ludzie gratulowali sobie i ściskali się w poczuciu jedności i braterstwa. Przywrócona konstytucja miała stać się panaceum na wszystkie bolączki życia. Podobnie było w Lewancie. W prowincjach zamieszkałych przez mniejszości etniczno-religijne powstały kluby i stowarzyszenia propagujące kulturową tożsamość. Jednym z nieoczekiwanych skutków rewolucji był gwałtowny rozwój prasy. W Iraku w 1911 r. wychodziło już 36 gazet w języku arabskim²³³.

Jednak młodotureckie władze nie zamierzały spełnić oczekiwań mniejszości w zakresie autonomii kulturalnej i prowadziły politykę turkizacji. Sprzeciw wobec polityki rządu zrodził się najpierw wśród Ormian. We wschodniej Anatolii doszło do aktów terroru, które były dziełem Dasznaku. Organizacje ormiańskie działające w Europie podjęły antyturecką kampanię propagandową, oskarżając Turcję o masakrowanie Ormian. W Macedonii akcje terrorystyczne zaczęli prowadzić tamtejsi Grecy. Napięcie społeczne na tle aktów terroru osiągnęło szczyt w styczniu 1910 r. po tym, kiedy spłonął Pałac Çırağan, siedziba parlamentu. W rezultacie spłonęły archiwa i dokumenty. Chociaż przyczyną pożaru było spięcie instalacji elektrycznej, to w powszechnej opinii za wydarzeniem tym stali terroryści. Równie niespokojnie było w Albanii. Miejscowi narodowcy żądali większej autonomii kulturalnej, ale władze w Stambule ignorowały te żądania i liczyły na rozbitcie Albańczyków na muzułmanów i chrześcijan. Tymczasem część muzułmanów w Albanii poparła żądania narodowców i na wiosnę 1911 r. w kraju wybuchły zamieszki. Bezwzględne kroki, które podjęły władze dla stłumienia niezadowolenia jedynie pogorszyły sytuację. Teraz albańscy narodowcy zaczęli żądać połączenia kilku regionów zamieszkałych przez

²³² Organizacja Dasznakcutium, w skrócie Dasznak, czyli Armeński Związek Rewolucyjny powstała w 1890 r. w Tbilisi. W 1891 r. partia sięgnęła po terror. W 1892 r. odbył się zjazd partii, na którym utworzono oddziały do działań poza Armenią – por. M. Zakrzewska-Dubasowa, *Historia Armenii*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1990, s. 204.

²³³ S.J. Shaw, E.K. Shaw, dz. cyt., s. 265, 273; T. Wituch, dz. cyt., s. 170; P. Sluglett, *The Mandate System: High Ideals, Illiberal Practices*, [w:] *Liberal Thought in the Eastern Mediterranean. Late 19th Century until the 1960s*, red. Ch. Schumann, Brill, Leiden–Boston 2008, s. 30–31.

Albańczyków w jeden kraj z szeroką autonomią polityczną. Radykalizacji nastrojów sprzyjała skomplikowana sytuacja międzynarodowa²³⁴.

Słabość militarna Turcji, którą obnażyła wojna z Włochami o Trypolitanię, a także złożona sytuacja wewnętrzna wynikająca z rozwiązania przez sułtana parlamentu 5 sierpnia 1912 r. przyspieszyły rozwój wydarzeń na Bałkanach. Już 13 marca 1912 r. zawiązała się pierwsza koalicja antyturecka z udziałem Serbii i Bułgarii. Obydwa państwa postanowiły podzielić między sobą turecką Macedonię. 29 maja 1912 r. Bułgaria podpisała sojusz obronny z Grecją na wypadek ataku ze strony Turcji. Jako ostatnia do paktu antytureckiego przyłączyła się Czarnogóra, która najpierw podpisała 27 września porozumienie z Bułgarią, a następnie 6 października – z Serbią. W sytuacji narastania niebezpieczeństwa na Bałkanach władze tureckie poszły na kompromis z powstańcami w Albanii i zgodziły się 4 września 1912 r. z warunkami autonomii tego kraju, które postawili albańscy narodowcy. Stambuł musiał też uznać stan faktyczny w Trypolitanii i 15 października 1912 r. podpisał w Ouchy pod Lozanną traktat z Włochami, który był wzorowany na traktacie z Austrią w sprawie Bośni i Hercegowiny. Na jego mocy wojska tureckie zostały ewakuowane z Trypolitanii i Cyrenajki, a tureckie władze zgodziły się zaprzestać bojkotowania towarów włoskich i przywróciły włoskie kapitulacje. Na pocieszenie Włochy zgodziły się, aby imię sułtana było wymieniane w czasie piątkowej modlitwy w meczetach Trypolisu i Benghazi oraz obiecały, że pomogą Turcji w uzgodnieniu z mocarstwami europejskimi całkowitego zniesienia systemu kapitulacji²³⁵.

W tej sytuacji 8 października 1912 r. rozpoczęła się pierwsza wojna bałkańska. Działania wojenne rozpoczęła Czarnogóra, wprowadzając swoje oddziały do sandżaku Novi Pazar. Wkrótce do wojny włączyły się Grecja, Bułgaria i Serbia. Flota grecka zajęła kilka wysp na Morzu Egejskim i skutecznie zablokowała garnizony tureckie w Anatolii. Tymczasem wojska bułgarskie rozpoczęły ofensywę na Stambuł. Na początku listopada w rękach Bułgarii znalazła się cała Tracja, a jej wojska przystąpiły do oblężenia Edirne i Stambułu. Na zachodzie Serbowie zdobyli północną część Macedonii z Kosowem i połączyli się z Czarnogórcami, którzy zdobyli Prisztinę. Następnie przystąpili do oblężenia Işkodry. Na południu Grecy posuwali się w głąb Macedonii, a 8 listopada zdobyli Saloniki. Inne ich oddziały obległy Janinę. W ten sposób w ciągu dwóch miesięcy od rozpoczęcia działań wojennych Turcy

²³⁴ S.J. Shaw, E.K. Shaw, dz. cyt. s. 287–288.

²³⁵ Tamże, s. 293.

utracili wszystkie terytoria w Europie poza czterema miastami, które były oblegane przez przeciwników. W Stambule znalazły się tysiące uciekinierów z terenów zajętych przez państwa bałkańskie. W mieście brakowało żywności, a ludziom brakowało pieniędzy, gdyż rząd przestał wypłacać pracownikom państwowym pensje²³⁶.

16 grudnia w Londynie rozpoczęły rozmowy pokojowe z udziałem brytyjskiego ministra spraw zagranicznych sir Edwarda Greya jako głównego mediatora. W trakcie rokowań w Londynie w Stambule doszło do zmiany rządu. Komitet Jedności i Postępu uznał, że gabinet Kâmila Paszy jest zbyt ugodowy w sprawie Edirne i zmusił go do podania się do dymisji. Nowy rząd pod kierownictwem Mahmuta Ševketa Paszy, generała wojska, zajął w sprawie Edirne stanowisko bezkompromisowe. W rezultacie konferencja w Londynie została zerwana. Rozejm zakończył się 3 lutego 1913 r. i tego samego dnia wojska bułgarskie wznowiły ostrzał Edirne. W Tracji wojska bułgarskie stosowały taktykę spalonej ziemi, co doprowadziło do mordów tureckich chłopów oraz exodusu pozostałych przy życiu Turków w kierunku Stambułu. W tym przypadku chodziło o to, aby dodatkowo skomplikować sytuację w tureckiej stolicy. Rządowi Mahmuta Ševketa zaczęło brakować pieniędzy na dalsze dozbrajanie wojska i w rezultacie 6 marca 1913 r. Janina poddana została Grekom. Kiedy 22 kwietnia upadła Işkodra, Turcji pozostał na europejskim terytorium tylko Stambuł. 16 kwietnia ogłoszono drugie zawieszenie broni, a 30 maja rozpoczęły się rozmowy pokojowe. 10 dni później podpisany został w Londynie układ pokojowy, na mocy którego Turcja zrezygnowała z Tracji i Edirne. Także Kreta przeszła w ręce wrogów Turcji, a kwestię wysp na Morzu Egejskim oraz granic Albanii miały rozstrzygnąć wielkie mocarstwa²³⁷.

Układ podpisany w Londynie nie oznaczał końca wojen na Bałkanach. Nowy konflikt wybuchł w związku z sytuacją w Albanii. Porażki militarne Turcji w 1912 r. rozbudziły nastroje niepodległościowe wśród albańskich narodowców. W konsekwencji, 28 listopada 1912 r. Zgromadzenie Narodowe Albanii ogłosiło oderwanie się od Stambułu. Prezydentem nowego państwa został Ismail Kemal Vlora, a ono samo zostało uznane przez Włochy i Austrię. 12 grudnia 1912 r. niepodległość Albanii uznali ambasadorzy wielkich mocarstw, którzy spotkali się w Londynie. Ponieważ część terytorium Albanii była

²³⁶ Tamże, s. 294; W. Miller, *The Ottoman Empire and Its Successors 1801–1927*, Frank Cass, London 1966, s. 501–503. Klasycznym opracowaniem tematu wojen bałkańskich jest: E. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars 1912–1913*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1938.

²³⁷ S.J. Shaw, E.K. Shaw, dz. cyt., s. 296; T. Wituch, dz. cyt., s. 191.

okupowana przez wojska serbskie i czarnogórskie, układ pokojowy zawarty z Turcją w Londynie 9 czerwca 1913 r. przewidywał wycofanie się wojsk obydwu tych państw z terytorium albańskiego. Serbia i Czarnogóra wypełniły te zobowiązania, ale konflikt nie został zażegnany. Serbia czuła się pokrzywdzona i zażądała oddania jej części Macedonii, która wcześniej została przekazana Bułgarii. Serbów poparli Grecy, dla których Bułgarzy znajdowali się zbyt blisko Salonik. W tej sytuacji dyplomacja rosyjska starała się zażegnać konflikt i zaprosiła wszystkie strony na rozmowy pokojowe do Petersburga, ale Bułgarzy zignorowali to zaproszenie, gdyż uważali, że wnieśli największy wkład do zwycięstwa nad Turcją i mieli moralne prawo do zdobyczy terytorialnych²³⁸.

W nocy z 29 na 30 czerwca 1913 r. wojska bułgarskie zaatakowały swoich sojuszników w Macedonii. Jednak Serbię i Grecję poparły Rumunia i Czarnogóra, w związku z czym Bułgarzy musieli skapitulować. Skorzystała na tym Turcja, której wojska wkroczyły 21 lipca 1913 r. do wschodniej Tracji i rozpoczęły marsz na Edirne. 10 sierpnia 1913 r. podpisany został układ w Bukareszcie, który był niekorzystny dla Bułgarii. Grecja rozszerzyła swoje terytorium na północ od Salonik i przejęła także rejon Janiny, do którego roszczenia zgłaszała Albania. Serbia zajęła tereny tzw. Starej Serbii oraz północną Macedonię i w ten sposób powiększyła dwukrotnie swoje terytorium. Bułgaria otrzymała tylko skrawek wschodniej Macedonii, ale utrzymała dostęp do Morza Egejskiego na odcinku ok. 120 km z portem Alexandroupolis. Nowe granice zostały potwierdzone w serii układów dwustronnych zawartych przez Turcję z Bułgarią 29 września 1913 r., z Serbią 14 listopada 1913 r. oraz Grecją 14 marca 1914 r. Na mocy tych układów muzułmańska ludność terenów, które zostały przejęte przez państwa bałkańskie miała zdecydować w ciągu kolejnych 4 lat o tym, czy chce zostać w dotychczasowym miejscu zamieszkania, czy też przenieść się na terytorium tureckie²³⁹.

5.4. Nacjonalizm arabski

Na przełomie wieków również Syria przeżywała okres pomyślnego rozwoju gospodarczego. Kwitł handel, a wraz z nim rozwijały się miasta. Zwiększyła się powierzchnia zasiewów kultur rolnych. Władzom osmańskim udało się zapewnić większe bezpieczeństwo i usprawnić system połączeń regionu z innymi częściami imperium. W 1914 r. ludność prowincji liczyła 4 mln

²³⁸ S.J. Shaw, E.K. Shaw, dz. cyt., s. 297.

²³⁹ Tamże, s. 297–298.

osób. Duże zmiany nastąpiły w szkolnictwie. Muzułmanie zostali objęci przez nowy system szkół państwowych. Chrześcijanie posyłali swoje dzieci do szkół chrześcijańskich misjonarzy, które były zakładane od lat 20. XIX wieku. W 1914 r. w ok. 500 szkołach francuskich misjonarzy uczyło się łącznie od 50 do 60 tys. dzieci. Równie aktywni na polu edukacji byli misjonarze protestanccy, którzy w 1866 r. otworzyli Syryjski College Protestancki, przekształcony z czasem w Uniwersytet Amerykański w Bejrucie. Rola szkolnictwa misyjnego w przenoszeniu na miejscowy grunt idei europejskich była istotna, ale obejmowała prawie wyłącznie środowisko bliskowschodnich chrześcijan. Muzułmanie traktowali misjonarzy jako obcy element, a posłanie dziecka do szkoły misyjnej było równoznaczne z odstępstwem od wiary²⁴⁰.

Dostępność do szkół, rozwój oświaty i czytelnictwa, pojawienie się gazet i dziennikarstwa jako zawodu było bardzo ważnym zjawiskiem, które ukształtowało poczucie arabskości oraz kulturowej odrębności mieszkańców Żyznego Półksiężycza i Egiptu od mieszkańców Anatolii. Dziennikarze oraz literaci pisali po arabsku i język ten stał się na ogromnym obszarze od Jemenu po Maroko uniwersalnym instrumentem przekazywania ludziom wykształconym nowych idei i wartości. Ideę nacji arabskiej rozwijali przede wszystkim syryjscy i egipscy chrześcijanie. Na przełomie XIX i XX wieku w Syrii i Egipcie tworzyli tacy pisarze, jak Brutus al-Bustani (1819–1883), Dżurdzi Zajdan (1861–1914), Salim Takla (1849–1892) i inni. Krzewili oni idee arabskości, domagali się wprowadzenia do szkół w szerokim zakresie programów nauczania po arabsku, większej autonomii kulturalnej i administracyjnej dla ludności. Niektórzy z nich postrzegali Syrię i Liban jako odrębną jednostkę polityczną, a jeszcze inni widzieli przyszłość kraju w ramach liberalnego i tolerancyjnego Imperium Osmańskiego. W środowisku muzułmanów syryjskich narastało niezadowolenie z rządów osmańskich, jakkolwiek zdecydowana większość mieszkańców była lojalna wobec władz imperium, widząc w nich obrońcę wiary i państwa. W kręgach inteligencji żywa była myśl o odrodzeniu kalifatu arabskiego. W Egipcie działali w tym czasie Muhammad Abduh, Abd ar-Rahman al-Kawakibi (1849–1903) i Muhammad Raszid Rida (1865–1935), wybitni myśliciele muzułmańscy, którzy wiązali przyszłość Arabów z głębokimi reformami islamu, a przyszłość islamu z prze-

²⁴⁰ Zob.: A.-K. Rafeq, *The Syrian University and the French Mandate (1920–1946)*, [w:] *Liberal Thought*, dz. cyt., s. 75–76; A. Hourani, *Arabic Thought In the Liberal Age, 1798–1939*, Cambridge University Press, Cambridge 2007 [wyd. 1 w 1983 r.], s. 276; Z.N. Zeine, *The Emergence of Arab Nationalism. With a Background Study of Arab-Turkish Relations in the Near East*, Caravn Books, Delmar–New York 1973 (1958), s. 42–45.

jęciem przez Arabów roli promotora reform społecznych²⁴¹.

Kształtujące się poczucie odrębności kulturowej Arabów nie znajdowało początkowo odzwierciedlenia w koncepcji odrębności politycznej. Dżurdziemmu Zajdanowi, Raszidowi Ridzie i innym intelektualistom arabskim chodziło głównie o wolność intelektualną (*hurijjat al-fikr* lub *al-hurijja al-fikrija*). Arabowie i Turcy w większości przypadków byli poddanymi sułtana i braćmi w wierze, a dopiero potem – Arabami i Turkami. W sferze polityki w XIX w. zrodziły się jedynie dwie próby odłączenia części świata arabskiego od Imperium Osmańskiego. Pierwszą był ruch wahabitów w Arabii w latach 1818–1819, a drugą – rządy Muhammada Alego w Egipcie, a zwłaszcza lata 1830–1848, kiedy doszło do konfrontacji militarnej między Kairem a Stambułem. Jednak generalnie w XIX w. w stosunkach międzynarodowych nie było jeszcze czegoś, co można byłoby nazwać „problemem arabskim”²⁴².

Ważnym czynnikiem odseparowywania się Arabów od Turków stała się Rewolucja Młodoturecka. W jej następstwie stworzyła została przestrzeń dla rozwijania idei wolności, równości i braterstwa, które łączono z myślami o reformie i postępie. W sferze społecznej w ramach usuwania przez nowe władze urzędników związanych ze starym reżimem wielu notabli syryjskich straciło stanowiska, co zrodziło zarzuty o dyskryminowanie ludności arabskiej przez Młodych Turków. Niepokój o przyszłość rodził także brak w kierownictwie Komitetu Jedności i Postępu przedstawiciela innej nacji niż turecka. Przekonanie o dyskryminacji i niepokój o przyszłość zrodziły w konsekwencji wśród ludności arabskiej nastroje antytureckie i pobudziły działania polityczne. W Syrii zaczęły zawiązywać się stowarzyszenia – jawne, jak i tajne. Jednym z pierwszych było Bejruckie Towarzystwo Reform. Powstało ono w 1912 r. i skupiło zarówno muzułmanów, jak i chrześcijan. Działo oficjalnie i nawiązywało w swoim programie do liberalnej frakcji w ruchu młodotureckim. Domagało się uznania przez władze języka arabskiego jako oficjalnego języka w Syrii oraz przekazania spraw prowincji w ręce przedstawicieli miejscowej ludności. Podobne stowarzyszenie powstało w Kairze. Programy tajnych stowarzyszeń były bardziej radykalne. Al-Kahtanijja, założona w 1909 r., domagała się generalnej reformy państwa na wzór monarchii austro-węgierskiej, w której Arabowie zajęliby równorzędne miejsce z Turkami. Innym stowa-

²⁴¹ A. Hourani, dz. cyt., s. 99–102, 224–224, 245–246, 271–273, 277; zob. także: I. Khuri-Makdisi, *The Nabda Revisited: Socialism and Radicalism in Beirut and Mount Lebanon, 1900–1914*, [w:] *Liberal Thought*, dz. cyt., s. 147–174.

²⁴² Zob. Z.N. Zeine, dz. cyt., s. 33–36, 84–85.

rzyszeniem był Al-Fatat, założony także w 1909 r. w Paryżu przez emigrantów z Syrii, który przez analogię do ruchu Młodych Turków przedstawiał się jako organizacja Młodych Arabów. Al-Fatat zaczął wkrótce działać w Bejrucie i Damaszku. Między rokiem 1912 a 1914 w armii osmańskiej zaczęła działać organizacja Przymierze (*Al-Ahd*). Skupiła ona oficerów pochodzenia arabskiego i głosiła hasła odrębności politycznej Arabów²⁴³.

W czerwcu 1913 r. w Paryżu zebrał się Kongres Arabski z udziałem przedstawicieli wielu organizacji, tym Al-Fatatu. Inicjatorem spotkania był Szukri Ghanim, chrześcijanin z Bejrutu, mieszkający na emigracji we Francji. Dyskutanci domagali się dla swojego kraju szerszej autonomii w ramach imperium, zwiększenia przez władze osmańskie nakładów na rozwój prowincji arabskich oraz większej liczby stanowisk dla przedstawicieli ludności arabskiej w centralnych instytucjach państwa. Chrześcijanie domagali się pewniejszych gwarancji dla mniejszości religijno-etnicznych, ale nikt z nich nie zwrócił się z apelem do Francji o objęcie Syrii protektoratem. Żaden z uczestników nie zgłosił też projektu odłączenia się Syrii od imperium. Na odwrót, zgłaszane były deklaracje, że Arabowie nie chcą odseparować się od Imperium Osmańskiego. Po kongresie władze osmańskie podjęły rozmowy z notablami syryjskimi o wprowadzeniu w szkołach i administracji języka arabskiego oraz o zapewnieniu reprezentantom prowincji odpowiedniej liczby miejsc w centralnych instytucjach państwa. Ustalenia w tych sprawach nie zostały jednak zrealizowane²⁴⁴.

Nacjonalizm arabski był złożonym zjawiskiem. Idea odrębności kulturowej Arabów stawała się coraz bardziej powszechna wśród elit syryjskich, ale interesy polityczne zadecydowały o tym, że elity te pozostały do I wojny światowej lojalne wobec Imperium Osmańskiego. Jedynie wśród chrześcijan-katolików propagowana była koncepcja istnienia w formie odrębnego państwa pod patronatem Francji. Dla muzułmanów perspektywa rządów francuskich była mniej pociągająca niż status quo, czyli rządy osmańskie. W tym środowisku formowane były postulaty autonomii Syrii w ramach imperium, a pytanie o zakres ewentualnych swobód dzieliło czasami nawet pojedyncze rodziny. Punktem odniesienia dyskusji był głównie dostęp do stanowisk w aparacie państwowym, tworzonych w miarę postępującej centralizacji. Dostęp do sta-

²⁴³ A. Hourani, dz. cyt., s. 285; A.-L. Dupont, *The Ottoman Revolution of 1908 as Seen by Al-Hilal and Al-Manar: The Triumph and Diversification of the Reformist Spirit*, [w:] *Liberal Thought*, dz. cyt., s. 144–146.

²⁴⁴ Tamże, s. 283–284, 286.

nowisk stał się najważniejszym miernikiem prestiżu społecznego, dochodów oraz wpływu i zastąpił w tym względzie tradycyjny miernik prestiżu, jakim przez stulecia było pochodzenie od Proroka Mahometa i pozycja danego rodu w strukturze instytucji religijnych.

W Egipcie po przejściu w 1882 r. kontroli nad tym krajem przez Brytyjczyków dyskryminacja obywateli egipskich w sferze gospodarki, administracji i polityki była coraz bardziej odczuwalna, a poczucie poniżenia coraz silniej wyrażane. Stłumienie pierwszego ruchu niepodległościowego, jakim było powstanie Al-Urabiego Paszy, oddaliło na pewien czas nadzieje pierwszego pokolenia egipskich narodowców na uzyskanie niepodległości. W końcu XIX w. w Egipcie obecne były co najmniej trzy kierunki myślenia o kraju i jego przyszłości. Jeden z nich wiązał się z „odkryciem” przez mieszkańców Egiptu przedmuzułmańskiej historii swojego kraju. Okres ten był dotąd traktowany marginalnie i dopiero wielkie odkrycia archeologiczne, dokonane przez Europejczyków, utrwaliły go w świadomości egipskich elit społecznych. W Egipcie znana stała się także idea europejskiego liberalizmu politycznego i gospodarczego²⁴⁵. Jednak najszerszy rezonans społeczny miały idee głoszące konieczność zreformowania islamu. Ten prąd intelektualny wiąże się z postacią Dżamal ad-Dina al-Afghaniego (1838/9–1897), wybitnego myśliciela muzułmańskiego i płodnego publicysty politycznego, który podróżował po większości krajów muzułmańskich, mieszkał we Francji oraz Rosji i wypowiadał się o ustroju państwowym, kolonializmie brytyjskim, edukacji, społeczeństwie, tożsamości kulturowej, przyszłości islamu i ówczesnego świata. Al-Afghani postulował zreformowanie islamu jako regulatora stosunków społecznych po to, aby świat muzułmański mógł sprostać potrzebom rozwojowym w zmieniającej się rzeczywistości²⁴⁶.

Nowe idee znajdowały oddźwięk społeczny głównie dzięki szybko rozwijającej się prasie. W 1879 r. w Egipcie wychodziło 16 gazet, z czego 10 w języku arabskim. Środowisko dziennikarzy było bardzo zróżnicowane etnicznie i religijne. Działali tu emigranci arabscy z Syrii, egipscy Koptowie i Żydzi. Do pierwszoplanowych postaci należał Abd Allah an-Nadim (1844–1896), wydawca pisma „Tarik” (Droga), w którym autorzy eksponowali rozwarstwienie społeczeństwa egipskiego, nędzę chłopów, dominację Europejczyków. An-Nadim poparł ruch Urabiego Paszy i głosił na łamach swojego pisma

²⁴⁵ Zob. A. Hourani, dz. cyt., s. 103–130. Przebieg obrad kongresu i reakcję Stambułu opisuje Z.N. Zeine, dz. cyt., s. 92–98.

²⁴⁶ Tamże.

konieczność podejmowania działań radykalnych²⁴⁷. Przed 1907 r. w Egipcie powstało kilka partii politycznych opowiadających się za opuszczeniem przez wojska brytyjskie kraju i suwerennością władz. Jedną z nich była Partia Reformy Konstytucyjnej (*Hizb al-Islah ala-l-Mabadi ad-Dustirijja*) założona i kierowana przez Alego Jusufa, wydawcę poczytnego pisma „Al-Muajjad”. Ali Jusuf należał do ugrupowania związanego z władcą Egiptu, który finansował jego pismo. Ali Jusuf sam pisał liczne artykuły, domagał się w nich ewakuacji wojsk brytyjskich, wprowadzenia powszechnego nauczania w języku arabskim i wprowadzenia do administracji państwowej większej liczby Egipcjan w miejsce cudzoziemców. Jako założyciel partii politycznej, Ali Jusuf domagał się zreformowania systemu rządzenia pod kątem zwiększenia reprezentatywności parlamentu²⁴⁸.

Inną partią była Partia Ojczyźniana (*Hizb al-Watani*), założona w 1893 r. przez niepodległościowca Latifa Salima i kierowana przez Mustafę Kamila (1874–1908), wydawcę popularnej gazety „Al-Liwa” (Sztandar). Mustafa Kamil, wybitny dziennikarz i orator wychowany w duchu francuskiego oświecenia, postulował przede wszystkim bezwarunkowe wyprowadzenie wojsk brytyjskich z Egiptu. Kolejną partią była Partia Narodu (*Hizb al-Umma*). Skupiała ona zwolenników umiarkowanej modernizacji islamu, o której pisał i za którą opowiadał się Muhammad Abduh, wybitny teolog, uczeń i przyjaciel Al-Afghaniego. Abduh propagował reformy w sferze prawa i edukacji, a jego działalność przyniosła poważny sukces, jakim było zastąpienie w 1906 r. sądów szariackich przez sądy państwowe, które mogły odwoływać się do skodyfikowanego prawa religijnego²⁴⁹. Abduh podkreślał witalność islamu jako systemu społecznego oraz eksponował rolę tradycji. Mówił w szczególności o oddawaniu szacunku ideom przodków (dosł. „pobożnym przodkom” – *as-salafas-salih*). Z tej racji poglądy Abduha i innych reformatorów islamów określone zostały jako ruch *salafijji*²⁵⁰. Chodziło o zachowanie i ożywienie

²⁴⁷ Por.: A. Hourani, dz. cyt., s. 196–197, 203; P. Mansfield, dz. cyt., s. 38; J. Berque, *Egypt. Imperialism and Revolution*, London, Faber & Faber 1972, s. 209.

²⁴⁸ A. Hourani, dz. cyt., s. 200; Ch.Ph. Harris, dz. cyt. s. 75.

²⁴⁹ A. Hourani, dz. cyt., s. 200; Ch.Ph. Harris, dz. cyt., s. 70; P. Mansfield, dz. cyt., s. 164; szerzej na ten temat pisze M.H. Kerr, *Islamic Reform: The Political and Legal Theories of Muhammad Abdou and Rashid Rida*, University of California Press, Berkeley 1966, s. 103–152; fragmenty prac Abduha w języku angielskim dostępne w: M. Abduh, *The Necessity of Religious Reform*, [w:] *Contemporary Debates in Islam. An Anthology of Modernist and Fundamentalist Thought*, red. M. Moaddel, K. Talattof, St. Martin's Press, New York 2000, s. 45–69.

²⁵⁰ O ruchu salafijja pisze szerzej w polskiej literaturze J. Danecki, *Podstawowe wiadomości o islamie*, t. 1–2, Dialog, Warszawa 1997–1998, t. 2, rozdział: „Muzułmański fundamentalizm”,

tradycji oraz o nadanie jej nowej formy w obliczu nowych wyzwań rozwoju.

Jednym z najbardziej znanych kontynuatorów myśli politycznej Abdaha był Ahmad Lutfi as-Sajjid (1872–1963), wydawca dziennika „Al-Dżarida” (Gazeta). W jego opinii głównym spoiwem łączącym ludzi w naród był wspólny interes, a nie wyznanie. As-Sajjid był przeciwny budowaniu systemu politycznego opartego na religii i uważał, że najlepszym jest system konstytucyjny, tolerujący różnorodność etniczną i wyznaniową. Partia Narodu stała się popularna wśród bogatych posiadaczy ziemskich oraz Koptów²⁵¹.

5.5. Od mniejszości do narodu i państwa

Imperium Osmańskie i sama Anatolia nie były tak etnicznie homogeniczne jak twierdzili ideolodzy turkizmu. Na północy i zachodzie istniały duże skupiska Greków. W 1914 r. grecka ludność Anatolii liczyła ok. 1,25 mln osób, co stanowiło ok. 7% mieszkańców półwyspu. W Anatolii żyli także Ormianie. Z punktu widzenia pochodzenia etnicznego i wyznawanej religii zróżnicowane były zarówno całe regiony – i to zarówno duże miasta, jak i małe miejscowości, a także poszczególne wioski. W Stambule pod koniec ery osmańskiej 56% ludności było muzułmanami, 22% – Grekami, 15% – Ormianami, a 4% było Żydami²⁵². Na Bliskim Wschodzie mieszkali Arabowie, Kurdowie, Asyryjczycy, Żydzi, a w Afryce Północnej – poza Arabami – Koptowie, Żydzi i Berberowie. Świadomość odrębności kulturowej rodziła się w tych wspólnotach stopniowo i odmiennie w zależności od uwarunkowań historyczno-politycznych. Proces ten przebiegał też na wielu poziomach. Jeśli w przypadku Arabów chodziło o wyemancypowanie się od spod kurateli osmańskiej, to Kurdowie chcieli niezależności i od Turków, i od Arabów. Jeszcze inni, tworzący środowisko Arabów-chrześcijan, obawiali się pogorszenia swojej sytuacji po odejściu Turków. W przypadku niektórych wspólnot poczucie odrębności narodowej łączyło się z dążeniem do utworzenia własnego państwa. Inne wspólnoty chciały jedynie więcej autonomii i takich samych praw jak większość muzułmańska.

s. 119–149. W tradycji muzułmańskiej „pobożnymi przodkami” określano trzy pierwsze pokolenia muzułmanów – zob. *Salaf i Salafityya*, [w:] *The Encyclopaedia of Islam*, t. 8, E.J. Brill, Leiden 1995, s. 900–901.

²⁵¹ Zob.: A. Hourani, dz. cyt., s. 170–171; Ch.Ph. Harris, dz. cyt., s. 75–76; N. Safran, *Egypt in Search of Political Community: An Analysis of the Intellectual and Political Evolution of Egypt, 1804–1952*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1961, s. 90–95.

²⁵² Por. D. Chatty, *Displacement and Dispossession in the Modern Middle East*, Oxford University Press, Oxford 2010, s. 76–77.

5.5.1. Świadomość narodowa Ormian

Ormianie mieszkali w całej Anatolii i stanowili ważny segment ludności Sztambułu. Największa ich koncentracja była jednak w prowincjach Erzerum, Van, Bitlis, Kharput, Diyarbakr i Sivas na wschodzie półwyspu. W prowincjach tych w 1914 r. mieszkało ok. 860 tys. Ormian, czyli 58% spośród 1,5 mln całej ludności ormiańskiej imperium. Na przestrzeni XIX w. wśród Ormian rosła świadomość tego, że są poddanymi drugiej kategorii i rodziło się przekonanie o konieczności zmiany tej sytuacji. Jednym z czynników pobudzających wzrost świadomości politycznej był rozwój oświaty oraz reforma w Kościele ormiańskim. Ogromną rolę w krzewieniu oświaty wśród dzieci ormiańskich odegrały misje amerykańskich Kościołów protestanckich. W 1914 r. 174 misje prowadziły 426 szkół, do których uczęszczało ok. 25 tys. uczniów. Niektórzy Ormianie poparli Rosję w jej konfrontacji z Turcją w latach 1828, 1855 i 1878. Miało to jednak za każdym razem fatalne skutki, gdyż stawiało pod znakiem zapytania lojalność Ormian jako poddanych imperium i prowadziło do prześladowań ludności ormiańskiej przez władze osmańskie na terenach, które Rosja najpierw zajmowała w trakcie działań zbrojnych, a następnie opuszczała w wyniku rokowań. W 1878 r. na Kongresie Berlińskim grupa Ormian wystąpiła z żądaniem autonomii dla ludności ormiańskiej we Wschodniej Anatolii. Mimo że żądanie nie zostało spełnione, to samo wystąpienie okazało się ważnym faktem w kształtowaniu nacjonalizmu ormiańskiego. W 1887 r. emigranci ormiańscy utworzyli w Genewie partię *Hencak* (Dzwon). Równie ważne były wydarzenia w tej części Armenii, która znajdowała się pod panowaniem rosyjskim. W 1890 r. w Tyflisie powstał Rewolucyjny Związek Ormiański, znany pod skróconą nazwą *Daşnakcutiun* (Związek). Organizacja ta wystąpiła przeciwko rusyfikacji ludności ormiańskiej. W 1903 r. w Armenii rosyjskiej wybuchło powstanie Ormian, które zostało stłumione z całą surowością przez oddziały Kozaków²⁵³.

Głównym instrumentem w prześladowaniu Ormian w Imperium Osmańskim były oddziały Hamidiye, formacji wojskowej utworzonej do zadań specjalnych w 1891 r. na wzór oddziałów kozackich w Rosji i Brygady Kozackiej w Persji. Hamidiye składała się początkowo z 30 regimientów po 600 żołnierzy każdy, ale była ciągle rozbudowana i w 1899 r. liczyła 60 regimientów. Żołnierzy rekrutowano głównie z plemion kurdyjskich i w mniejszym stopniu – plemion tureckich i czerkieskich. W niektórych częściach Anatolii

²⁵³ Por. E.J. Zürcher, dz. cyt., s. 114.

oddziały Hamidiye wymykały się spod kontroli władz i działały na własną rękę, dokonując rozboju i grabieży. W 1894 r. zmasakrowano ludność ormiańską w kilkunastu wioskach w okręgu Sasun. Pogromy miały miejsce także w 1896 roku. W maju 1913 r. przedstawiciele Dasznakcutiunu zażądali od władz utworzenia grup żandarmerii międzynarodowej dla ochrony Ormian we wschodniej Anatolii. Sprawa ta stała się przedmiotem rozmów między Komitetem Jedności i Postępu a przedstawicielami Francji i Wielkiej Brytanii. W lutym 1914 r. osiągnięto nawet porozumienie o utworzeniu dwóch inspektoratów – norweskiego i holenderskiego – na terenach zamieszkałych przez Ormian, ale wybuch I wojny światowej uniemożliwił realizację tego planu. Władze osmańskie starały się utrzymać równowagę sił między Kurdami i Ormianami, ale bardziej skłaniały się ku Kurdom, widząc w Ormianach, zwłaszcza po 1908 r., główne zagrożenie dla integralności imperium²⁵⁴. Samowola władz lokalnych i prześladowania jedyne pogłębiały poczucie odrębności i rodziły dodatkową wrogość.

5.5.2 Koptowie – we wspólnym państwie

Koptowie nie dążyli do utworzenia własnego państwa i chcieli mieszkać nadal razem z Arabami, ale byli świadomi swojej odrębności religijnej, a także etnicznej. Ich świadomość narodowa zrodziła koncepcję świeckiego nacjonalizmu, który miał być formą ochrony ich tożsamości religijnej. Chrześcijańska wspólnota Koptów pochodzi od rdzennych mieszkańców Egiptu z czasów jeszcze faraonów. Kościół koptyjski powstał w pierwszym wieku po Chrystusie i wiązał swoje początki z działalnością apostołską św. Marka. Patriarcha tego Kościoła był w tradycji koptyjskiej następcą św. Marka. Koptowie uważali, że św. Marek założył ich wspólnotę w 43 r. po Chrystusie i że byli najstarszym Kościołem chrześcijańskim. Przy braku dokładnych statystyk, Koptowie oceniali, że stanowili ok. 10% mieszkańców państwa²⁵⁵.

Uważa się, że poczucie tożsamości narodowej zaczęło rodzić się wśród Koptów za rządów Muhammada Alego (1805–1849) w następstwie włączenia ich do służby państwowej. W ramach reform Tanzymatu w latach 50. XIX w. Koptowie uzyskali, podobnie jak i inne mniejszości, prawo do jeszcze szerszego udziału w życiu publicznym. Niektórzy z nich doszli do najwyż-

²⁵⁴ Tamże.

²⁵⁵ Por. E.J. Chitham, *The Coptic Community in Egypt: Spatial and Social Change*, University of Durham, Centre for Middle Eastern and Islamic Studies, Durham 1986, zob. *General Census of Population and Housing, all Egypt*; P. van Doorn-Harder, *Copts: Fully Egyptian, but for Tatar?*, [w:] *Nationalism and Minority Identities...*, dz. cyt., s 24.

szych stanowisk w państwie: Butros Ghali był premierem rządu egipskiego w latach 1908–1910, a Jusuf Wahba zajmował to samo stanowisko w latach 1919–1920. Koptowie walczyli ramię w ramię z muzułmanami przeciwko brytyjskiej okupacji Egiptu w 1919 roku. W tych warunkach zrodziła się idea jednego społeczeństwa egipskiego i jednego egipskiego narodu. Taką świecką koncepcję narodu prezentowała partia Wafd, najsilniejsza partia polityczna Egiptu do przewrotu Wolnych Oficerów w 1952 r. Koptowie byli aktywnymi członkami Wafdu i zajmowali ważne stanowiska w administracji państwowej; byli tak pewni trwałości świeckiej orientacji w egipskiej polityce i tak pełni wiary w ideę narodu egipskiego, że świadomie zrezygnowali z wprowadzenia do konstytucji Egiptu w 1923 r. zapisu o ich ochronie jako mniejszości religijnej. Ta sama konstytucja mówiła o tym, że islam jest religią państwową, ale wówczas traktowano to jako akt czysto symboliczny, nie mający znaczenia w sytuacji, kiedy wszyscy byli złączeni wspólną wizją przyszłości politycznej. Pokolenie Egipcjan z tamtego okresu wspominało powszechną jedność społeczeństwa oraz wzajemne zaufanie chrześcijan i muzułmanów, biorące się z przekonania, że wszyscy są obywatelami jednego państwa i że mają wspólny cel²⁵⁶.

5.5.3 Berberowie – autonomia kulturalna

Berberowie to rdzenni mieszkańcy państw Maghrebu, którzy zamieszkiwali te kraje jeszcze przed przybyciem i osiedleniem się Arabów. Plemiona arabskie napłynęły do Afryki północnej ze wschodu kilkoma falami. Pierwsza z nich niosła islam w VII wieku. Kolejne, poważne fale, miały miejsce w wiekach X–XII. W rezultacie, w wieku XVII język arabski zaczął dominować w Tunezji i Algierii, a tamtejsze plemiona mówiące po berbersku schroniły się w górach – jak najdalej od władz osmańskich. W Maroku większość ludności mówiła nadal po berbersku, a jej sytuacja zaczęła się zmieniać na niekorzyść w wieku XIX wraz z aktywną kolonizacją kraju przez Europejczyków. W Algierii sytuacja Berberów zaczęła się pogarszać w latach 30. i 40. XX w. wraz z narodzinami w tym kraju idei narodowej, która nawiązywała do arabskości i do języka arabskiego. Problem Berberów stał się na dodatek przedmiotem manipulacji ze strony francuskich władz kolonialnych, które

²⁵⁶ S.S. Hasan, *Christians versus Muslims in Modern Egypt: The Century-Long Struggle for Coptic Equality*, Oxford University Press, Oxford–New York 2003, s. 32–53; M. Guirguis, N. van Doorn-Harder, *The Emergence of the Modern Coptic Papacy. The Egyptian Church and Its Leadership from the Ottoman Period to the Present*, The American University in Cairo Press, Cairo–New York 2011, s. 100–109.

staraty się skłócić Arabów z Berberami i podkreślały, że Berberowie z Kabylii są ludem w rzeczywistości europejskim i jako taki powinien „powrócić” na łono cywilizacji europejskiej. W latach 30. XX w. propagandowe filmy francuskie przedstawiały Berberów jako potomków Celtów, a podręczniki szkolne we Francji mówiły o rdzennej ludności Afryki Północnej jako o „naszych przodkach Galach”²⁵⁷. Władze francuskie w Maroku podtrzymywały także tradycyjne układy plemienne Berberów z ich systemem prawa zwyczajowego jako przeciwwagi wobec ruchu narodowców marokańskich oraz umacniania się muzułmańskiego prawa religijnego. W ramach tej polityki popierano te wpływowe klany berberskie, których członkowie podejmowali współpracę z władzami kolonialnymi. Przykładem może być rodzina wielkich właścicieli ziemskich Al-Glaoui z Marrakeszu, która jeszcze w latach 20. XX w. pomogła Francuzom w organizowaniu spośród swojego klanu Chleuh oddziałów zbrojnych wykorzystywanych do tłumienia antyfrancuskich rewolt w Maroku²⁵⁸.

Ta szczególna „opieka” Francuzów nad Berberami z Kabylii spowodowała, że arabscy nacjonaliści traktowali Berberów jako zdrajców i kolaborantów. W trakcie walki o niepodległość Algierii Berberowie z Kabylii byli marginalizowani, a po opuszczeniu kraju przez Francuzów – poddani ostracyzmowi przez nowe władze²⁵⁹. Po uzyskaniu przez kraje Maghrebu niepodległości Berberowie tworzyli zróżnicowany wewnętrznie ruch i domagali się przede wszystkim uznania ich jako odrębnego narodu Amazigh. Z żądaniem tym wiązały się przekonania, że naród Amazigh zamieszkuje kraj Tamazgha, rozciągający się od oazy Siwa w Egipcie na wschodzie po Wyspy Kanaryjskie na Zachodzie i po pustynię Sahara na południu. Perspektywa utworzenia w tym kraju państwa godziła w integralność terytorialną istniejących państw Maghrebu i jako taka była zwalczana przez władze tych państw. Była też trudną

²⁵⁷ Por. D.H. Slavin, *French Colonial Film before and after Itto: From Berber Myth to Race War*, „French Historical Studies” 1998, t. 21, nr 1, s. 129–130.

²⁵⁸ Por. W.A. Hoisington, Jr., *Cities in Revolt: The Berber Dahir (1930) and France's Urban Strategy in Morocco*, „Journal of Contemporary History” 1978, t. 13, nr 3, s. 433–434; H.D. Slavin, dz. cyt., s. 129.

²⁵⁹ Na początku XXI wieku w Algierii mieszkało ok. 6 mln Berberów, w tym ok. 4 mln Kabyłów, co stanowiło ok. 20% trzydziestomilionowej populacji państwa. W Maroku Berberowie stanowili ok. 40–45% populacji, która podobnie jak w Algierii liczyła ok. 30 milionów. Jednocześnie ok. 2,5 mln Berberów mieszkało w Europie Zachodniej, z czego ok. połowa we Francji, a pozostała część – w Holandii, Belgii, Włoszech i Hiszpanii – zob. B. Maddy-Weitzman, *Ethno-politics and Globalisation in North Africa: The Berber Culture Movement*, „The Journal of North African Studies” 2006, t. 11, nr 1, s. 72, 78.

do realizacji ze względu na wewnętrzne zróżnicowanie środowiska Berberów. W praktyce Berberom chodziło o uznanie ich języka znanego pod nazwą *tamazight* w charakterze oficjalnego języka w państwach Afryki Północnej oraz o zmianę nastawienia władz tych państw wobec Berberów w sferze edukacji, ochrony socjalnej i gospodarki. Berberowie czuli się pokrzywdzeni, zepchnięci na margines i zagrożeni arabizacją. W latach 70. na scenie politycznej krajów Maghrebu pojawił się nowym czynnikiem: radykalny islamizm. To pogorszyło sytuację Berberów, gdyż islamiści kierowali pod ich adresem zarzut o to, że są zwrócenii ku ideom liberalnym i wartościom demokracji zachodniej. Z drugiej strony, władze państw Maghrebu traktowały Berberów jako przeciwwagę dla wpływów islamistów. Król Hassan II umacniał też więzi z Berberami, zawierając małżeństwa z córkami przywódców plemion berberyjskich. Ostatecznie w 1994 r. nastąpił radykalny zwrot w police władz wobec Berberów. Król Hassan II podkreślił znaczenie języka i kultury Amazigh dla podtrzymania tożsamości kulturowej Berberów jako ważnego elementu tożsamości Maroka. W 2011 r. język Berberów został ogłoszony językiem urzędowym w Maroku obok języka arabskiego²⁶⁰.

Krok króla Maroka przyniósł normalizację w stosunkach między Arabami i Berberami. Dowodem tego może być dokument nazwany „Manifestem Berberów” z 2000 r., którego autorem był Mohammed Chafik, dyrektor pierwszej w Maroku instytucji zajmującej problemami Berberów o nazwie Królewski Instytut Kultury Amazigh. Instytucja ta utworzona została za zgodą władz marokańskich, a jej nazwa „Królewski” miała świadczyć o lojalności Berberów do króla i monarchii. Manifest, który podpisały setki intelektualistów marokańskich pochodzenia berberskiego wskazał na ciągłość tradycji kulturowej w basenie Morza Śródziemnego i wezwał do współpracy między członkami grup etnicznych i wspólnot religijnych zamieszkujących Śródziemnomorze²⁶¹.

Berberowie w Maroku uzyskali tak pożądaną autonomię kulturalną. Czy jednak nie należy się w przyszłości spodziewać radykalizacji ich żądań? Jest to

²⁶⁰ Por. M. Errihani, *The Amazigh renaissance: Tamazight in the time of Mohammed VI*, [w:] *Contemporary Morocco. State, Politics and Society under Mohammed VI*, red. B. Maddy-Weitzman, D. Zisenwine, Routledge, Abingdon–New York 2013, s. 57–69.

²⁶¹ Zob. B. Maddy-Weitzman, *Contested Identities: Berbers, „Berberism”, and the State in North Africa*, „Journal of North African Studies” 2001, t. 6, nr 3, s. 23–47; *Berber Manifesto*, 2000, <http://www.mondeberbere.com/societe/manifest.htm> [dostęp: 21.09.2011]; B. Maddy-Weitzman, *The Amazigh factor: state-movement relations under Mohammed VI*, [w:] *Contemporary Morocco*, dz. cyt., s. 109–119.

bardzo prawdopodobne, zwłaszcza że w pozostałych krajach Maghrebu ich sytuacja jako mniejszości jest znacznie gorsza niż w Maroku²⁶².

5.5.4. *Tragedia Asyryjczyków*

Wspólnotą, która sformułowała postulat utworzenia własnego państwa odwołując się do uświadomionej odrębności religijno-etynicznej byli Asyryjczycy w Mezopotamii. Byli oni chrześcijanami i należeli do Kościoła nestoriańskiego oraz do Kościoła syryjsko-jakobickiego. W Mezopotamii mieszkali od dawien dawna. W czasie I wojny światowej ich wspólnota znacznie powiększyła się o uciekinierów z Turcji z rejonu jeziora Urmia oraz z Hakkari. W maju 1915 r. Asyryjczycy znad Umrii poparli zbliżających się Rosjan i po wycofaniu się z wojny Rosji pozostali sami na łasce Turków. W 1918 r. Brytyjczycy zachęcali ich do stawiania oporu Turkom i – jak twierdzili później sami Asyryjczycy – obiecywali im po wojnie państwo. W miarę zbliżania się Turków, Asyryjczycy zaczęli uciekać do Mezopotamii. Mieli do przebycia ok. 800 kilometrów. Ocenia się, że w trakcie marszu zmarło z głodu i wycieńczenia ok. 20–50 tys. osób, które opuściły rejon Umrii. Część uchodźców Brytyjczycy ulokowali w Baakubie pod Bagdadem. Ludzie ci byli tak wycieńczeni marszem, że wielu z nich nie udało się już uratować. Od września 1918 r. do września 1919 r. w Baakubie zmarło ponad 5 tys. osób. Po 1918 r. część Asyryjczyków chciała wrócić do Hakkari, ale Turcy nie pozwolili im na to. Brytyjczycy chcieli stworzyć dla nich odrębne państwo w rejonie Mosulu jako bufor przeciwko Turcji i zaczęli nawet rekrutować spośród nich specjalne oddziały. Jednak plan ten upadł, gdyż kłócił się z planem utworzenia Iraku. Kiedy 3 października 1932 r. Irak został przyjęty do Ligi Narodów bez jakichkolwiek odniesień do sprawy Asyryjczyków, los tych ludzi był przesądzony. W lipcu–sierpniu 1933 r. doszło do masakry Asyryjczyków przez armię iracką. Rozbito przede wszystkim ich oddziały zbrojne, a później – zmasakrowano ludność cywilną. Zaciętość z jaką walczoneo zdumiewała przy tym wielu brytyjskich wiarusów, zaprawionych na różnych frontach wojen kolonialnych. Niespotykane było też okrucieństwo, z jakim obydwie strony masakrowały ciała zabitych. Sprawa asyryjska stanęła na porządku obrad Ligi Narodów, ale Wielka Brytania wybroniła rząd iracki od oskarżeń o masakrę bezbronnej ludności. Ponad 1/3 Asyryjczyków uciekła po tych wydarzeniach

²⁶² Zob. M.J. Willis, *The Politics of Berber (Amazigh) Identity. Algeria and Morocco Compared*, [w:] *North Africa. Politics, Region, and the Limits of Transformation*, red. Y.H. Zoubir, H. Amira-Fernández, Routledge, London–New York 2008, s. 227–242.

z Iraku do Syrii. Schronił się tam także Mar Szimon, duchowy przywódca Asyryjczyków²⁶³.

5.5.5. *Niespełnione nadzieje Kurdów*

Los Kurdów okazał się jednym z najbardziej skomplikowanych i tragicznych. Kurdowie mieszkali na początku XX w. w obrębie Imperium Osmańskiego, Persji oraz Rosji. Po I wojnie światowej mapa Bliskiego Wschodu uległa zasadniczej zmianie, a o jej kształcie zadecydowały państwa europejskie, które chciały zabezpieczyć swoje interesy w tym regionie. Kurdowie nie byli tak zwartą wspólnotą jak Koptowie w Egipcie, czy maronici w Libanie. Nie mieli jednego języka literackiego i posługiwali się dialektami, które można było odnieść do trzech grup językowych. Wyznawali różne religie. Wprawdzie większość Kurdów wyznawała islam, ale część z nich była sunnitami, a część – szytami. Niektórzy z nich byli jezydami, inni – chrześcijanami i zorastrianami, a ok. 2 tys. rodzin w Persji wyznawało judaizm. Kształtowanie się świadomości narodowej uwarunkowane było silnymi podziałami plemiennymi i rodowymi, ale niemniej kurdyjskie elity społeczne wyrażały poczucie odrębności od Osmanów oraz Persów i domagały się prawa do politycznego samostanowienia. W 1897 r. zaczęła się ukazywać pierwsza gazeta w języku kurdyjskim, na łamach której pisano o kulturze kurdyjskiej i o kurdyjskim narodzie. Na początku XX w. w Stambule zaczęła funkcjonować szkoła dla dzieci kurdyjskich, ale władze osmańskie zamknęły ją w 1905 roku. W 1908 r. w As-Sulajmanijji powstało kilka klubów literackich i oświatowych. Na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r. Kurdów reprezentowała delegacja kierowana przez Szarifa Paszę, który domagał się dla Kurdów prawa do utworzenia państwa. Wcześniej, bo w 1880 r., szejk Obejdullah z prowincji Hakkari wypowiedział posłuszeństwo sułtanowi tureckiemu i ogłosił zjednoczenie osmańskiej oraz perskiej części Kurdystanu, ale został wkrótce pokonany i zesłany do Mekki. Dwa lata wcześniej, tenże szejk Obejdullah napisał do jednego z dyplomatów brytyjskich, że istnienie narodu kurdyjskiego jest faktem, gdyż wszyscy przywódcy kurdyjscy są zjednoczeni i chcą

²⁶³ Zob.: K.S. Husry, *The Assyrian Affair of 1933(I)*, „International Journal of Middle East Studies” 1974, t. 5, nr 2, s. 165–166; R.S. Stafford, *The Tragedy of Assyrians*, Allen & Unwin, London 1935; K.S. Husry, *The Assyrian Affair of 1933(II)*, „International Journal of Middle East Studies” 1974, t. 5, nr 3, s. 348–352; S.R. Sonyel, *The Assyrians of Turkey: Victims of Major Power Policy*, Turkish Historical Society, Ankara 2011, s. 120–122. Zpb. także: K. Leszczyńska, *Kwestia asyryjska na tle ogólnej sytuacji politycznej w Iraku w latach trzydziestych*, [w:] *Niemuzułmańskie mniejszości Iraku*, red. M. Abdalla, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2008, s. 229–240.

żyć razem. W trakcie rozmów pokojowych po I wojnie światowej zrodził się plan utworzenia państwa kurdyjskiego, ale ostateczne zwyciężyły interesy krajów Ententy, które postanowiły podzielić Kurdystan osmański między Irak oraz Turcję i pozostawić Kurdystan perski w granicach Persji. Decyzje w tej sprawie zapadły na Konferencji w Lozannie w lipcu 1923 r., a 16 listopada tego samego roku Liga Narodów wytyczyła granicę między Turcją i Irakiem. Oznaczało to, że Kurdowie mieli być odtąd mieszkańcami oraz obywatelami pięciu państw – Turcji, Armenii, Persji, Iraku i Syrii – i pozostać na łasce władz tych państw²⁶⁴.

Powstanie szejka Obejdullaha w 1880 r. było sprzeciwem przeciwko próbom podporządkowania sobie przez Stambuł prowincji w ramach reform Tanzymatu. Służąca tym próbom ideologia mówiła o jedności muzułmanów i potępiała podziały etniczno-plemienne. W państwie tureckim, które powstało po 1919 r., przyjęta została inna ideologia. Mówiła ona o narodzie tureckim i definiowała go w kategoriach świeckich, ale odmawiała mniejszościom etnicznym eksponowania swojej odmienności. Podobne tendencje uwidoczniły się w Iraku i Iranie. W Turcji i w Iraku założenia te wymierzone były głównie przeciwko Kurdom. Ich powstanie przeciwko władzom nowego państwa tureckiego, które wybuchło w 1925 r. w Diyarbakirze, zostało bezwzględnie zgniecione, a jego przywódca szejk Said – publicznie powieszony. Losy Kurdów w kolejnych dekadach XX w. okazały się tragiczne. Władze tureckie prowadziły politykę, która sprowadzała się do: 1) asymilowania Kurdów w społeczeństwie tureckim przez osłabianie i rozbijanie struktur plemiennorodowych, 2) włączania przywódców plemiennych do instytucji państwa tureckiego dla bardziej efektywnego kontrolowania niepokornej ludności, 3) rozbijania jedności Kurdów przez podburzanie jednych grup przeciwko drugim. Podobną politykę prowadziły władze Iraku i Iranu. We wszystkich tych państwach rodziła ona sprzeciw i prowadziła do powstań zbrojnych, które były tępione z całą bezwzględnością. Towarzyszyły temu okrucieństwa, mordy i ogromne cierpienia ludności kurdyjskiej²⁶⁵.

²⁶⁴ Zob.: A. Grgies, *Sprawa kurdyjska w XX w.*, Dialog, Warszawa 1997, s. 13–23; N. Entessar, *Kurdish Ethnonationalism*, Lynne Rienner Publishers, Boulder–London, 1992, s. 5, 81–82. Szeroko na ten temat piszą: D. McDowall, *A Modern History of the Kurds*, I.B. Tauris, London–New York 1997; L. Dzięgiel, *Węzeł kurdyjski: kultura, dzieje, walka o przetrwanie*, Universitas, Kraków 1992.

²⁶⁵ Por. M. Hakan Yavuz, *Kurdish Nationalism in Turkey*, [w:] *Nationalism and Minority Identities...*, dz. cyt., s. 233; K. Lalik, *Kurdystan iracki u progu XXI wieku*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2009.

5.5.6. Sukces maronitów

Wspólnotą, która utworzyła swoje państwo na bazie odrębności religijno-etnicznej byli maronici w Libanie. Nie odbyło się to wszakże bez pomocy protektora, którym okazała się Francja. Maronici to członkowie Kościoła, który powstał w VII w. i nawiązywał do nauk św. Marona, żyjącego w wieku IV, a następnie – do herezji monoteizmu. Maronici mieszkali w rejonie Gór Libanu, który w czasach osmańskich był sandżakiem, oddzielną jednostką administracyjną z ludnością liczącą w 1914 r. ok. 400 tys. osób. Prawie 80% mieszkańców tego sandżaku było chrześcijanami, a pozostała część – muzułmanami. Wśród chrześcijan przeważali maronici, którzy stanowili ok. 60% całej ludności sandżaku. Po zakończeniu I wojny światowej maronici nie poparli planów Fajsala utworzenia królestwa Wielkiej Syrii i zaczęli domagać się dla Libanu niepodległości. Na konferencji pokojowej w Paryżu ich żądania przedstawiła delegacja patriarchy maronickiego Iljasa Butrusa al-Huwajjika. Francja uznała, że wspólnota maronicka będzie najlepiej zabezpieczać interesy francuskie w regionie i 10 listopada 1919 r. prezydent Clemenceau wysłał do patriarchy maronickiego list z zapewnieniami o poparciu Francji dla planu utworzenia państwa Liban. Władze francuskie uwzględniły przy tym wszystkie żądania terytorialne maronitów, w rezultacie czego powstała znacznie większa jednostka niż ta, która istniała w okresie osmańskim. Było to ważne o tyle, że na terenach przyłączonych do regionu Gór Libanu chrześcijanie stanowili zaledwie 1/3 część ludności. W samym regionie Gór Libanu po I wojnie światowej już tylko 55% mieszkańców było chrześcijanami, a sami maronici stanowili tylko ok. 30%. Drugą pod względem liczebności była wspólnota sunnicka, która obawiała się dominacji maronitów w nowym państwie i uważała, że jej interesy byłyby lepiej zabezpieczone, gdyby Liban został częścią Syrii²⁶⁶.

W przypadku libańskich maronitów tożsamość narodowa była nierozdzielnie związana z religią i religijną tożsamością. Kościół maronicki połączył się jeszcze w czasie wypraw krzyżowych w XII w. unią z Rzymem i był postrzegany jako część chrześcijaństwa zachodniego. Sami maronici podkreślali, że są rdzennymi mieszkańcami Libanu i mieli silne poczucie odrębności od muzułmanów, którzy przybyli na te tereny później od nich. Ponieważ mu-

²⁶⁶ Por. H. Cobban, *The Making of Modern Lebanon*, Hutchison, London 1987, s. 55–56, 62–65; K. Salibi, *A House of Many Mansions. The History of Lebanon Reconsidered*, I.B. Tauris, London 1993, s. 26–32.

zułmanie libańscy byli Arabami, to w świadomości maronitów ich odrębność religijna od muzułmanów była tożsama z ich odrębnością etniczną od Arabów²⁶⁷.

Maronici jako warstwa rządząca zdani byli od początku na wsparcie francuskiego patrona. Mimo przyjęcia w 1926 r. konstytucji, mandat francuski pozostawał w sile, a Liban nie był krajem suwerennym. Głównym problemem była integracja wspólnot religijnych w jedną polityczną zbiorowość. Sunnici nadal kwestionowali zasadność utworzenia państwa i nie chcieli współpracować z władzami mandatowymi. W 1936 r. Francuzi zgodzili się podpisać układ, którego treść zbliżona była do układu francusko-syryjskiego, podpisanego rok wcześniej. Układ przewidywał uzyskanie przez Liban niepodległości, jakkolwiek gwarantował Francji bezpieczeństwo jej interesów w tym kraju. W 1937 r. parlament wybrał prezydenta, którym został maronita. Ten wyznaczył muzułmanina na stanowisko premiera rządu. Jednocześnie przewodniczącym parlamentu został muzułmanin-szyita. Latem 1943 r. wprowadzono zasadę, że chrześcijanie i muzułmanie będą zasiadać w parlamencie w proporcji 6 do 5. Liczbę deputowanych do parlamentu pomnożono następnie przez 11. Także przy formowaniu rządu przyjęto zasadę obecności w jego składzie przedstawicieli poszczególnych wspólnot religijnych. Gabinety miały liczyć od 8 do 10 członków, spośród których 2 lub 3 miało być maronitami, a 2 lub 3 – sunnitami. Pozostałe grupy religijne miały mieć po jednym reprezentancie. W ten sposób zapoczątkowana została tradycja podziału głównych stanowisk w państwie według kryterium religijnego. Tradycja ta została utrzymana do końca lat 80., kiedy została zakwestionowana przez szyitów ze względu na to, że maronici byli w tym czasie mniejszością²⁶⁸.

5.5.6. Ruch narodowy Żydów

Również Żydzi dążyli do utworzenia własnego państwa, argumentując, że są odrębnym narodem. W swoim dążeniu odnieśli sukces, jakkolwiek i w tym przypadku bardzo ważne okazały się uwarunkowania międzynarodowe. W 1839 r. w Palestynie mieszkało ok. 10 tys. Żydów. W 1882 r. liczba ta wzrosła do 24 tys. W następnych kilkunastu latach pod wpływem pogromów w Rosji liczba ta zaczęła szybko rosnąć i w 1897 r. wyniosła 48 tys. Napływ był teraz regulo-

²⁶⁷ Por. P.S. Rowe, *Christian Groups in Lebanon and Egypt*, [w:] *Nationalism and Minority Identities...*, dz. cyt., s. 86–87.

²⁶⁸ M. Johnson, *Class and Client in Beirut. The Sunni Muslim Community and the Lebanese State 1840–1985*, Ithaca Press, London–Atlantic City 1986, s. 23–25, 119–120.

wany i pobudzany przez organizację o nazwie Miłość Syjonu (*Hibbat Zijon*). Ruch syjonistyczny, będący żydowskim nacjonalizmem, zrodził się w Rosji, gdzie antysemityzm był odczuwalny najbardziej. Za panowania Aleksandra III (1881–1894) i Mikołaja II (1894–1917) doszło za cichym przyzwoleniem władz do licznych pogromów. Miliony Żydów z Europy Wschodniej zaczęły szukać ratunku w emigracji do Stanów Zjednoczonych. Syjonizm zaproponował im alternatywę: wyjazd do Palestyny. W 1891 r. Leo Pinsker napisał książkę *Autoemancipation*, w której argumentował, że dla Żydów nie ma miejsca w Europie ze względu na głęboki antysemityzm ludności europejskiej i że ludność żydowska jeszcze długo nie będzie traktowana na równi z ludnością nieżydowską, nawet jeśli w danym kraju europejskim będą istniały prawne gwarancje takiej równości. Żydzi mieli w tej sytuacji jedyną możliwość: założyć własne państwo. Do podobnych wniosków doszedł Teodor Herzl (1860–1904), urodzony w Budapeszcie wiedeński dziennikarz. W 1896 r. Herzl napisał książkę *Judenstaat*, w której wyraził ideologię syjonizmu. Pisał w niej, że Żydzi tworzą naród, który nie ma jednak swojego państwa i nie może w związku z tym swobodnie kultywować swojej kultury. Zarówno Herzl, jak i Pinsker kierowali się względami narodowymi, a nie religijnymi i nie wskazywali Palestyny jako miejsca, gdzie miałyby przystać państwa żydowskie.

W 1897 r. Teodor Herzl założył Światową Organizację Syjonistyczną i przekształcił żydowski ruch narodowy z kulturalnego w polityczny. Kongres założycielski nowej organizacji odbył się w Szwajcarii, w Bazylei 27–29 sierpnia 1897. Wzięło w nim udział 200 delegatów, którzy postanowili, że:

„Celem syjonizmu jest utworzenie dla narodu żydowskiego domu w Palestynie chronionego przez prawo. Kongres przewiduje podjęcie następujących kroków dla realizacji tego celu: 1) propagowanie za pomocą odpowiednich środków idei kolonizowania Palestyny przez żydowskich rolników i robotników przemysłowych, 2) organizowanie i integrowanie społeczności żydowskiej za pomocą stosownych instytucji na poziomie lokalnym i międzynarodowym zgodnie z prawem obowiązującym w każdym kraju, 3) umacnianie i rozwijanie świadomości przynależności Żydów do narodu żydowskiego, 4) podjęcie kroków przygotowawczych dla uzyskania w razie potrzeby zgody rządów na realizację celu syjonizmu”²⁶⁹.

Mimo coraz większej liczby zwolenników syjonizmu, Herzl zdawał sobie sprawę, że nie zdoła osiągnąć głównego celu bez poparcia ze strony któregoś z ówczes-

²⁶⁹ Opr. na podstawie: L. Stein, *The Balfour Declaration*, Valentine Mitchell, London 1961; D. Vital, *The Origin of Zionism*, Oxford University Press, Oxford 1975.

snych wielkich mocarstw europejskich oraz bez pomocy finansowej Żydów na Zachodzie. Palestyna była częścią Imperium Osmańskiego, a sułtan Abdülhamid II nie zgadzał się na osadnictwo żydowskie. Dyplomacja państw europejskich nie zamierzała wywierać presji na Wysoką Portę i ryzykować wywołanie konfliktu międzynarodowy z powodu idei syjonistów. Jednak I wojna światowa przyniosła zasadnicze zmiany w tym względzie i nadzieje ruchu syjonistycznego na bardziej korzystne dla siebie rozwiązanie zaczęły nabierać realnych kształtów. Program syjonizmu stał się przedmiotem gry między mocarstwami. Utworzenie państwa żydowskiego w Palestynie mieściło się w planach podziału Imperium Osmańskiego, a z takimi zamiarami nosiły się Wielka Brytania i Francja od początku wojny. Do tego zmierzało francusko-brytyjskie porozumienie Sykes-Picot i korespondencja szeryfa Mekki Husajna z angielskim komisarzem McMahonem. Samodzielna decyzja Wielkiej Brytanii w kwestii żydowskiej wywarłaby poza tym wrażenie na jej sojusznikach i pokazałaby, że Wielka Brytania jest tak silna, że nie musi się z nimi liczyć. Taki właśnie efekt miała deklaracja sekretarza ds. spraw zagranicznych lorda Arthura Balfoura z 8 listopada 1917 roku.

Na czele ruchu narodowego Żydów stali w czasie wojny tak wybitni przywódcy, jak Chaim Weizmann i Nahum Sokolov. W 1917 r. syjoniści zaczęli usilnie zabiegać o poparcie aliantów w sprawie imigracji Żydów do Palestyny. Sokolov otrzymał obiecujące deklaracje we Włoszech, Watykanie i we Francji. Jednak najważniejsze było stanowisko Wielkiej Brytanii. Weizmann pochodził z Rosji, a po ukończeniu studiów chemicznych w Niemczech przyjechał w 1904 r. do Wielkiej Brytanii z Rosji. W 1915 r. został doradcą wojskowym ds. produkcji amunicji, dzięki czemu nawiązał kontakty z Davidem Lloyd Georgem, ówczesnym ministrem ds. wojny. W lutym 1917 r. Weizmann stanął na czele brytyjskich syjonistów i dzięki szerokim kontaktom przekonał brytyjskie kręgi polityczne, aby poparły cele kierowanego przez niego ruchu. W rezultacie tych zabiegów 2 listopada 1917 r. zrodził się dokument, nazwany Deklaracją Balfoura. Miała ona najpierw charakter listu lorda Arthura Balfoura, ministra spraw zagranicznych Wielkiej Brytanii, do lorda Lionela Rothschilda, znanego działacza ruchu syjonistycznego, a później – formę odrębnego punktu w protokole z posiedzenia rządu brytyjskiego. Zostało w nim zapisane, że rząd brytyjski dołoży wszelkich starań, aby w Palestynie powstała „siedziba narodowa dla narodu żydowskiego” (*a national home for the Jewish people*)²⁷⁰.

²⁷⁰ Na temat tych wydarzeń zob. L. Stein, dz. cyt., s. 110, 416–418 i cały rozdział 4. Do najbardziej obszernych opracowań o syjonizmie należą trzy książki D. Vitala: *The Origin of Zionism*, dz.

Badania nad formowaniem się państwa na Bliskim Wschodzie zaowocowały bogatą literaturą i wielowątkową dyskusją. Przedstawiony proces rodzenia się państw potwierdza tezę, formułowaną przez wielu autorów, że organizmy plemienne nie były zdolne z powodu uwarunkowań strukturalnych przekształcać się w bardziej złożone formy organizacji politycznej typu państwa. W rzeczywistości bliskowschodniej istniały faktycznie dwa odrębne systemy polityczne i kulturowe – państwa i plemiona – które funkcjonowały często na tym samym terytorium, walcząc o władzę i legitymizację²⁷¹.

Powstawanie państw na Bliskim Wschodzie było często rezultatem wojny i podboju. Bliskowschodnie ruchy podboju były najazdami plemion nomadów na ludność osiadłą, w rezultacie czego powstawały scentralizowane organizmy polityczne zdominowane przez elity najeźdźców – nomadów. Rodzące się dynastie panujące nowych państw miały więc rodowód plemienny. W innych przypadkach najeżdżana ludność osiadła, która generalnie prezentowała wyższy od nomadów poziom organizacji politycznej, zachowywała swoją organizację państwową, stając się wasalami nomadów. W tym przypadku integracja ludności osiadłej i nomadów była jeszcze bardziej ograniczona. Obydwa segmenty struktury społecznej funkcjonowały obok siebie, a stosunki podporządkowania ludności osiadłej nomadom, mimo że czasami miały wyniszczający charakter (daniny, kontrybucje, rabunek), nie dotyczyły społecznych oraz gospodarczych podstaw społeczeństwa osiadłego i nie stanowiły przesłanek do tworzenia się jednego systemu społeczno-gospodarczego w takim samym stopniu, jak zintegrowany system polityczny. Również plemiona, z wyłączeniem ich elit społecznych, nie integrowały się z ludnością osiadłą.

cyt.; *Zionism: The Formative Years*, Oxford University Press, Oxford 1982; *Zionism. The Crucial Phase*, Oxford University Press, Oxford 1987. Tekst listu Balfoura przytacza: J.C. Hurewitz, dz. cyt., t. 2, s. 101–105.

²⁷¹ Zob. I.M. Lapidus, *Tribes and State Formation in Islamic History*, dz. cyt., s. 28.

Rozdział II.

Typy państw bliskowschodnich

Materiał historyczny pokazuje, że na przestrzeni historii Bliskiego Wschodu od narodzin islamu uformowały się co najmniej cztery typy państw ze względu na więź społeczną łączącą ich mieszkańców oraz ideologię państwową narzucaną przez elity władzy. Można więc mówić o istnieniu państwa religijnego, w którym prawo boskie było prawem państwowym, a struktury państwa nawiązywały do zasad religii. Taką strukturą była wspólnota Mahometa i państwo pierwszych czterech kalifów. Kolejnymi typami były państwa: imperialne, kolonialne i narodowe. Analiza formowania się i funkcjonowania tych państw pozwala wskazać na czynniki, które określiły ich trwanie lub rozpad.

1. Państwo religijne: wspólnota Mahometa

Powstanie pierwszej wspólnoty muzułmańskiej dowodzi decydującej roli religii w integracji społecznej, która stała się impulsem do powstania państwa. Proces ten przebiegał nie bez przeszkód i nie tak płynnie jak wynika to ze świętej historii islamu. Po śmierci Mahometa jego wspólnota znalazła się na skraju rozpadu i przetrwała dzięki ruchowi podboju, zainicjowanemu przez następców Mahometa.

1.1. Religia a więzy krwi

Zjawiska religijne w Arabii odgrywały integrującą rolę jeszcze przed Mahometem. Prace archeologiczne prowadzone w Karjat al-Fau, najbardziej znanym starożytnym mieście w Nadżdzie w Arabii centralnej, odsłoniły ślady miasta, w którym znajdował się pałac władcy, świątynia, plac handlowy oraz kwartał mieszkalny. Domostwa ówczesnych mieszkańców zajmowały powierzchnię ok. 2 km² i były otoczone wałem obronnym. Miasto rozwinęło się w II stuleciu p.n.e. i istniało jeszcze w V w. n.e. Świadczą o tym znalezione

resztki wyrobów ze szkła, metalu, drewna, brązu i kamienia. Przyjmuje się, że mieszkańcami miasta byli Dżadisowie, starożytni Arabowie, którzy wymarli jeszcze przed nadejściem islamu. Karjat al-Fau funkcjonował prawdopodobnie jako sanktuarium, które było odwiedzane przez okoliczne plemiona koczownicze, a jego ludność stanowili kupcy oraz rolnicy rządzeni przez swego rodzaju arystokrację warstwy wojowników. Osada tworzyła wraz z przylegającymi do niej terenami rodzaj państwa-miasta, które rządziło się zasadami politeistycznej religii. Jednym ze znanych bóstw czczonych w osadzie było bóstwo zwane Kahl, które miało swoich kapłanów¹.

Karjat al-Fau nie było jedynym starożytnym miastem w Nadżdzie. Innym było Al-Dżauw, po którym pozostała do dzisiaj osada Al-Jamama. Jeszcze innym ośrodkiem osadnictwa była osada Al-Hadżr, na miejscu której rozwinął się dzisiejszy Ar-Rijad. O ruinach tego miasta, w którym mieli mieszkać Tasmowie, inna wymarła grupa Arabów, wspomina w X w. n.e. geograf arabski Al-Hamdani². Jeszcze w XVI w. ludność Wadi al-Hanify odróżniała starożytne miejsce osadnictwa od późniejszych ośrodków i określała je jako *kasr*, czyli 'fort'. Ponieważ archeologom nie udało się odnaleźć pozostałości po jednej zwartej zabudowie z centralnym ośrodkiem władzy, tak jak w Karjat al-Fau, lecz jedynie wiele śladów po niewielkich osadach rozproszonych na obszernej terenie, przypuszcza się, że Al-Hadżr był zespołem osadniczym, obejmującym obwałowane gaje palmowe, który rozciągał się na wschodnim brzegu Wadi al-Hanify, od dzisiejszego Ar-Rijadu aż po osadę Al-Manfufa. Al-Hadżr – podobnie jak Karjat al-Fau i Dżauw – miał swój panteon bóstw, do których modlili się i mieszkańcy, i okoliczni koczownicy. Jedna z lokalnych tradycji mówi o kapłance z Dżauwu o imieniu Zarka al-Jamama. Przestrzegła ona władców regionu przed niebezpieczeństwem ze strony Himjarytów, panujących wówczas na południu Arabii. Los okazał się tragiczny dla osad Nadżdu. Zburzyły je wojska Himjarytów, a sama Zarka al-Jamama została ukrzyżowana przez najeźdźców na wrotach Dżauwu³.

Po upadku Kindów w Al-Jamamie niepodzielnie panowali Banu Hanifowie. Poza Al-Hadżrem, główną osadą regionu, ważnymi ośrodkami osadnictwa stały się Kurran, Malham i Manasif. W Al-Hadżrze znajdowało się

¹ Zob. A.R. Ansary, *Qaryat al-Fau. A Portrait of Pre-Islamic Civilisation in Saudi Arabia*, University of Riyadh, Croom Helm, London, Martin's Press, New York 1982.

² Zob. H. al-Dżasir, *Madinat ar-Rijad abr atwar at-tarich*, Ar-Rijad, Mu'assat Dar al-Jamama li-l-Bahs wa-t-Tardżama wa-n-Nasr 1966, s. 18.

³ Zob. W. Facey, *Riyadh. The Old City. From Its Origins until the 1950s*, Immel Publishing, London 1989, s. 42–44.

sanktuarium, do którego przybywały okoliczne plemiona koczownicze. W Al-Jamamie działało wielu proroków, którzy głosili wiarę w jednego boga. Najbardziej znanym był prorok Al-Musajlima, który żył w tym samym czasie co Mahomet i był bardzo popularny wśród ludności Al-Jamamy. Mając swojego proroka, Banu Hanifowie niechętnie odnosili się do proroka Mekki i nie od razu przyjęli islam. Doszło do tego w tzw. Roku Delegacji, a więc w 631 r., dziewięć lat od rozpoczęcia przez Mahometa swojej misji. Al-Jamama stała się wówczas częścią nowego państwa ze stolicą w Medynie⁴.

Banu Hanifowie byli za to jednymi z pierwszych, którzy wypowiedzieli po śmierci Mahometa posłuszeństwo nowemu kalifowi wspólnoty muzułmanów. Kiedy kalif Abu Bakr wysłał przeciwko nim armię pod wodzą Chalida Ibn Walida, Al-Musajlima zgromadził pod swoimi sztandarami prawie 40 tys. wojowników Al-Jamamy. Decydująca bitwa miała miejsce w 634 r. pod Akrabą, niedaleko dzisiejszego miasta Al-Dżubajl w północnej części Wadi Hanify, i przeszła do historii islamu jako najbardziej krwawa i zacięta spośród wszystkich walk z tzw. „odszczepieńcami”, a więc tymi, którzy odeszli od islamu po śmierci Mahometa. Wojownicy Al-Jamamy zostali pokonani, ale muzułmanie okupili zwycięstwo wysokimi stratami. Pod Akrabą poległo m.in. wielu towarzyszy Mahometa, którzy pamiętali treść objawienia i nauk głoszonych przez Proroka. Ich śmierć pobudziła kalifa Abu Bakra do zapisywania ustnej tradycji, co dało początek Koranowi⁵.

W ujęciu Williama M. Watta system społeczny Mekki w czasach bezpośrednio poprzedzających wystąpienie Mahometa z misją profetyczną był organizacją rodową o niskim stopniu instytucjonalizacji władzy. Równowaga społeczna opierała się na układzie sił między poszczególnymi klanami i prawach rodowej zemsty. Władza formalnie znajdowała się w rękach rady starszych, ale ciało to nie miało ani uprawnień legislacyjnych, ani wykonawczych. W czasach Mahometa uformowały się rywalizujące ze sobą dwa bloki rodów, które stanowiły wyraźnie uhierarchizowane struktury z podziałem na rody słabe, silniejsze i najsilniejsze. Podobna hierarchia istniała w ramach poszczególnych rodów, które składały się z mniej lub bardziej wpływowych rodzin. Jedne rody i rodziny prosperowały le-

⁴ Zob. Abd Allah Ibn Abd al-Aziz Al Muflih al-Dżazalin, *Tarich al-Afladż wa hadaratiba*, Matba Safir, Ar-Rijad 1992, s. 90.

⁵ Por. H. al-Dżasir, dz. cyt., s. 45–60, 84; Al-Dżazalin, dz. cyt., s. 90, przyp. 1; D. Eickelman, *Musajlima: An Approach to the Social Anthropology of Seventh Century Arabia*, „Journal of the Economic and Social History of the Orient” 1967, t. 10, cz. 1, s. 17–52; E. Shoufani, *Al-Riddah and the Muslim Conquest of Arabia*, University of Toronto Press and The Arab Institute for Research and Publishing, Toronto 1972, s. 28–30, 125–131.

piej od innych i fakt ten podsycił rywalizację oraz napięcia między rodami. Cała struktura nie była więc segmentarna w sensie zespołu równorzędnych elementów, ale stawiała się coraz bardziej strukturą oligarchiczną z uwidoczniającymi się coraz wyraźniej biegunami wpływu i oddziaływania. Następowala więc erozja „plemiennego humanizmu”, znanego jako *muruwa* i będącego etosem wartości, w myśl którego należało być „odważnym w boju, cierpliwym w niepowodzeniu, wytrwałym w odwecie i hojnym wobec słabszych”⁶.

Ludność miast Arabii Zachodniej integrowała się wówczas w klany – duże zbiorowości wywodzące swoje pochodzenie od wspólnego mitycznego przodka. W sferze stosunków władzy punktem odniesienia dla członków klanu była *mala* – przedstawicielska rada starszych. Jeśli chodzi o integrację społeczną, to obok genealogii ważną rolę pełniło utożsamianie się z określonym haramem, czyli sanktuarium. Społeczność Mekki, dla przykładu, była bardziej społecznością skupioną wobec świątyni niż *stricte* wspólnotą rodową⁷. Najsilniejsze wówczas konfederacje Ghassanidów i Lahmidów integrujące koczowników również nie były strukturami uformowanymi wyłącznie na bazie więzów krwi, lecz bardziej strukturami dynastycznymi, wspieranymi politycznie przez Bizancjum oraz Sasanidów i skupiającymi także klientów, a więc ludność spoza struktur pokrewieństwa. W Jemenie istniała długa tradycja rządów monarchicznych nad podporządkowanymi lub wasalnymi konfederacjami plemion koczowniczych, które pełniły rolę pomocniczych sił zbrojnych. Mechanizm powstawania dużych organizacji społecznych w Arabii w VI stuleciu związany był z rodzeniem się sojuszków politycznych lub z rządami monarchicznymi, a nie z władzą patriarchalną lub organizacją polityczną opartą na pokrewieństwie⁸.

Pierwsza muzułmańska *umma*, czyli wspólnota wiernych, będąca załącznikiem imperialnego państwa, także nie była strukturą opartą na więzach krwi. Składała się z różnych elementów składowych, z których pierwszym byli muhadżiruni – mekkańczycy, którzy opuścili swoje rodziny, grupy rodowe i klany, a więc

⁶ W.M. Watt, *Muhammad at Mecca*, Clarendon Press, Oxford 1956, s. 20. Podobne spojrzenie na procesy społeczno-polityczne w Mekce w tym okresie prezentuje E.R. Wolf, *The Social Organisation of Mecca and the Origins of Islam*, „Southwestern Journal of Anthropology” 1951, t. 7, s. 329–356.

⁷ Zob. na ten temat: G.R. Hawting, *The Origins of the Muslim Sanctuary at Mecca*, [w:] *Studies on the First Century of Islamic Society*, red. G.H.A. Juynboll, Southern Illinois University Press, Carbondale–Edwardsville 1982, s. 23–47; R.B. Serjeant, *Haram and Hawtah, The Sacred Enclave in Arabia*, [w:] *Mélanges Taha Husain*, red. A. Badawi, al-Maaref, Cairo 1962, s. 41–58.

⁸ I.M. Lapidus, *Tribes and State Formation in Islamic History*, [w:] *Tribes and State Formation in the Middle East*, red. Ph.S. Khoury, J. Kostiner, University of California Press, Berkeley–Los Angeles–Oxford 1990, s. 30.

związki oparte na pokrewieństwie, po to, aby przyłączyć się do Mahometa i wymigrować z nim do Medyny⁹. Drugim elementem byli ansarowie – pierwsi medyńscy, którzy przyjęli islam od Proroka i za którymi poszły w ślad pewne medyńskie klany. W Medynie byli również pojedynczy wychodźcy ze swoich klanów, grupy uciekinierów i frakcje różnych grup rodowych z całej Arabii, którzy opuścili swoje rodzinne strony, aby przyłączyć się do Mahometa. Ummę tworzyli, wreszcie, konwertyci z arystokratycznych klanów Mekki oraz plemiona z zachodniej Arabii, które przeszły na stronę Proroka. Główny element unifikujący, zespalający te zróżnicowane elementy, stanowiła religia, jakkolwiek silne było odwoływanie się do pokrewieństwa jako spoiwa społecznego, co brało się z tego, że koncepcja ummy była stopiona z koncepcją sojuszków plemiennych, tak samo jako postać przywódcy religijnego utożsamiano z tradycyjnym szejkiem klanowym. Inaczej mówiąc, we wczesnej ummie granice między religijnymi a plemiennymi wymiarami władzy nie były wyraźnie zaznaczone, tak samo jak niewyraźnie zarysowane były granice między władzą charyzmatyczną a patriarchalną¹⁰. Jednak nie ma wątpliwości, że ideologia, w tym przypadku religijna, stanowiła główny czynnik pobudzający formowanie się struktury politycznej o utrwalonym przywództwie.

W.M. Watt analizuje na podstawie tzw. Listy Caetanego pochodzenie rodowe pierwszych 40 zwolenników Mahometa i dzieli ich na trzy grupy: 1) młodszych synów z najlepszych rodzin w najsilniejszych rodach, którzy z racji młodego wieku byli oddaleni od ośrodków władzy w swoich rodzinach i rodach, 2) młodych mężczyzn, wprawdzie wpływowych w swoich rodzinach, lecz należących bądź do silnych rodzin, ale w słabych rodach, bądź do rodzin marginalnych z rodów najbardziej wpływowych, 3) ludzi tak zwanych ‘słabych’ (*mustad’afun*), którzy nominalnie należeli do struktury rodowej, ale faktycznie funkcjonowali poza nią z tego względu, że albo ich rody były bardzo słabe czy wręcz upadające, albo ze względu na to, że ich ród nie chciał z jakichś względów ich ochraniać¹¹. W.M. Watt dochodzi do wniosku, że ruch Mahometa, mimo że był ruchem religijnym, wyrażał głębiej ukryte aspekty ekonomicznego funkcjonowania całego systemu i był w tym względzie kontynuacją sprzeciwiania się przez grupę,

⁹ O wizji nowej struktury (państwa) w misji profetycznej Mahometa pisze Patricia Crone w *Mecan Trade and the Rise of Islam*, Basil Blackwell, Oxford 1987, s. 241–242.

¹⁰ O organizacji pierwszej ummy zob.: W.M. Watt, dz. cyt.; E.R. Wolf, dz. cyt.; J. Chelhod, *Introduction à la sociologie d’Islam*, Besson-Chanterelle, Paris 1958.

¹¹ W.M. Watt, dz. cyt., s. 88–95. Zbliżoną charakterystykę, jeśli chodzi o pochodzenie rodowe, podaje Maxime Rodinson, *Mahomet*, przeł. E. Michalska-Novák, PIW, Warszawa 1968, s. 101–104.

znaną jako Hilf al-Fudul, monopolizowaniu władzy i bogactwa przez silne rody. Wystąpienie Mahometa z misją profetyczną oznaczało zaostrenie konfliktu i pogłębienie dezintegracji dotychczasowego systemu politycznego opartego na równowadze rodów, co stanowiło jednocześnie formowanie się nowej struktury politycznej, której spoiwem były nie więzy krwi, ale religia¹².

Podobną interpretację znanych wydarzeń, będących następstwem komplikowania się struktury społecznej, ale na szerszym tle, przytacza Muhammad A. Shaban w książce *Islamic History. AD 600–750 (A.H. 132): A New Interpretation*¹³, który koncentruje się na funkcjonowaniu systemu gospodarczego Mekki, a zwłaszcza organizacji handlu dalekosiężnego. W jego funkcjonowaniu ważną rolę odgrywały koczownicze plemiona, które ochraniały szlaki karawanowe. Ich stałe dążenie do zwiększenia udziału w zyskach i kontroli nad szlakami było źródłem poważnych napięć. W okresie poprzedzającym wystąpienie Mahometa napięcia te były tak silne, że zaczęły zagrażać całemu systemowi handlu dalekosiężnego. Choć wielu Kurajszów zdawało sobie z tego sprawę, to nikt nie potrafił lub nie odważył się zaproponować wyjścia z tej sytuacji. Komplikująca się sytuacja i groźba dezintegracji społeczności Mekki była, według Shabana, podłożem wystąpienia Mahometa. Świadczy o tym to, że Mahomet początkowo działał w ramach struktury rodowej i występował jako reformator dotychczasowego systemu. Z uporem zwracał się do Kurajszów o zaprowadzenie w domu porządku, a więc zaprzestanie nadmiernego bogacenia się, przejawianie troski o biednych, opiekowanie się sierotami. Solidarność i współpraca między bogatymi a biednymi – to główne tematy nauk Mahometa w tym okresie. Jednak rody uznały, że jego działalność im zagraża i zmusiły go do opuszczenia rodzinnego rodu¹⁴.

Mahomet próbował znaleźć oparcie w Jasribie. Ludność tej osady nie była tak homogeniczna jak w Mekce. Dużą jej część stanowili Żydzi i między ludnością żydowską a nie-żydowską utrzymywały się poważne napięcia na tle rywalizacji o zasoby, których znaczna część znajdowała się w rękach żydowskich wspólnot. Shaban uważa, że bliskie kontakty Żydów z Jasribu z Żydami z innych części Arabii pozwalają mówić o istnieniu żydowskiego systemu handlu karawanowego. Może na to wskazywać brak szerszej wymiany handlowej między Mekką a Jasribem. Jasrib mógł sam zaopatrywać się w towary

¹² W.M. Watt, dz. cyt., s. 120.

¹³ M.A. Shaban, *Islamic History. AD 600–750 (A.H. 132): A New Interpretation*, t. 1, Cambridge University Press, Cambridge 1971.

¹⁴ Tamże, s. 8–9.

sprowadzane do Mekki z odległych części Półwyspu Arabskiego przez silne klany. Jasribczycy byli niewątpliwie świadomi tego, jaka sytuacja jest w Mekce i w jakiej sytuacji znalazł się Mahomet. Udzielając gościny Mahometowi, zdecydowali się na krok wrogi wobec klanów mekkańskich. Jasribczycy, przyjmując Mahometa i około siedemdziesięciu jego mekkańskich zwolenników, przyjmowali jednocześnie ludzi doświadczonych w sprawach handlu, przyjmowali handlowe doświadczenia Mekki. Jasribczycy musieli doceniać tego walory i układając się z nim, byli przekonani, że jest to człowiek, który może dobrze się przysłużyć rozkwitowi miasta. W trakcie długich negocjacji, które poprzedziły przybycie Mahometa do Jasribu, określone zostały zasady stanowiące podstawę nowej wspólnoty znanej później jako umma. Mówiły one o tym jak miała działać wspólnota, aby zapewnić wszystkim dobre bytowanie. Zasady te znane są jako „Konstytucja Medyny”. W ten sposób narodziły się załączki wspólnoty, która przerodziła się z czasem w państwo¹⁵.

Wspólnota Mahometa nie była na pewno oparta na więzach krwi, przynajmniej w rozumieniu organizacji klanowej. Porozumienie o utworzeniu wspólnoty na zasadach znanych jako „Konstytucja Medyny” zawarły grupy jasribczyków i ci Kurajsze, którzy porzucili swoje klany i przyłączyli się do Mahometa. Poszczególne grupy tworzące wspólnotę były związane więzami krwi lub wywodziły się z tradycji klanowej (klienci i wyzwolenicy), ale punktem odniesienia lojalności każdej z nich i wszystkich razem wziętych nie był wspólny przodek, lecz osoba obca z punktu widzenia powiązań rodzinnych (dla jasribczyków), ale obdarzona pewnymi cechami i kwalifikacjami, które, jak wierzono, miały spełnić oczekiwania głównie ziemskiego charakteru. Uznanie przez nich zwierzchnictwa Mahometa wynikało nie z tego, że był on potomkiem wspólnego przodka, lecz dlatego, iż posiadał różnego rodzaju zdolności oraz kwalifikacje, mogące zapewnić realizację przez różne grupy i poszczególne jednostki różnego rodzaju dążeń, których całością miał ziemski charakter i ziemskie ukierunkowanie. Co do tej ostatniej tezy, trzeba pamiętać, że członkowie nowej wspólnoty nie musieli akceptować nowej religii. Musieli jedynie akceptować szczególnie autorytet Mahometa. Z tego punktu widzenia pierwsza umma, która nie była wspólnotą typu klanu, a więc opartą na więzach krwi, ze względu na to, że nie pokrewieństwo decydowało o przynależności do niej, nie była też wspólnotą czysto religijną. Podstawowym warunkiem przynależności do

¹⁵ Tamże.

niej było bowiem uznanie przywództwa Mahometa i podporządkowanie się jego woli w sprawach ziemskich.

Początkowo wspólnota nie miała wyraźnie ukształtowanego charakteru religijnego. Nawet usunięcie z niej judaistów nie miało podłoża religijnego, a przynajmniej element ten nie był decydujący. Chodziło o to, że po tym jak jasribczycy zaczęli atakować mekkańskie karawany, handel Mekki został zdeorganizowany. Skorzystał na tym handel prowadzony przez Żydów w ramach ich systemu handlu. Mahomet zdał sobie sprawę, że włączenie Żydów do wspólnoty jest sprzeczne z jego zasadniczymi interesami i że muszą oni zostać usunięci. Pierwszymi, których to spotkało byli Banu Kajnuka, ród najbardziej zaangażowany w handel w Jasribie. Dopiero po poddaniu się Mekki umma zaczęła nabierać religijnego charakteru. Delegacje od wszystkich wpływowych plemion zaczęły napływać do Mekki, aby zawrzeć sojusz z Mahometem. Jeśli poprzednio akceptacja islamu nie była warunkiem przystąpienia do wspólnoty, to teraz warunkiem było nie tylko przyjęcie nowej religii, ale i zgoda na płacenie Mahometowi podatku, który nawiązywał do znanego od dawna podatku płaconego przez plemiona za prawo uczestniczenia w mekkańskim handlu.

1.2. Początki państwa

Po śmierci Mahometa obserwujemy proces przekształcania się jego wspólnoty w strukturę państwową, a następnie – imperialną. Początkowo we wspólnocie nastąpił kryzys, gdyż Mahomet zmarł nagle i nie wskazał za życia nikogo, kto miałby go zastąpić w roli przywódcy. Pierwszym jego następcą – kalifem – został Abu Bakr. W czasie jego rządów (632–634) wspólnota była nadal bardziej grupą religijną niż organizacją państwową.

Pierwszym krokiem Umara, drugiego kalifa, było zawarcie ugody z plemionami, które nie przyjęły islamu, polegającej na włączeniu się do ich wypraw łupieskich na tereny Iraku, który był wówczas częścią imperium Sasanidów. Jak się okazało, był to przełomowy moment dla ummy, gdyż oznaczał stworzenie szerokiej płaszczyzny dla integrowania się ludności i unifikacji politycznej wokół kalifa osad oraz plemion Arabii. Odtąd ludność osiadła i nomadzi byli złączeni wspólnym interesem i jednakowo korzystali ze zdobyczy wojennych medyńskiej wspólnoty. Krok ten oznaczał zmianę podstawy gospodarczej wspólnoty z dochodów z handlu na łupy wojenne i podbój. Zmiana ta była niejako naturalna, gdyż stosunki z Bizancjum były wrogie, a imperium sasanidzkie znajdowało

się w stanie rozpadu, w związku z czym plany odtworzenia systemu prosperującego handlu karawanowego należało odłożyć na później. Niemniej, przedstawienie skomplikowanego organizmu społecznego, jaki tworzyły plemiona i ludność osiadła wymagało podjęcia pewnych decyzji i zrobił to właśnie kalif Umar. W latach jego panowania (634–644) armie muzułmanów najechały na dwa imperia – bizantyjskie i sasanidzkie – i rozbiły je, zmieniając w zasadniczy sposób mapę polityczną Bliskiego Wschodu. Co ważniejsze, krok ten zapoczątkował proces tworzenia państwa¹⁶.

Można z pewnością przyjąć, że plemienni wojownicy, podbijając w imię islamu Bizancjum i imperium sasanidzkie, nie robili tego dla kalifa, lecz traktowali zdobywane tereny jako należące do nich i tylko do nich. Tak samo do nich i tylko do nich należały zdobyte łupy wojenne. Zgodnie ze starą tradycją plemienną przywódcy oddziałów mieli prawo do jednej piątej części zdobyczy. W tym przypadku prawo to odnosiło się do przywódcy muzułmańskiej wspólnoty w Medynie. W tym względzie autorytet kalifa był powszechnie uznawany i wszyscy zdobywcy wysyłali do Medyny jedną piątą zdobyczy. Ogromna ilość łupów na wstępnym etapie podboju wystarczała dla wszystkich i pomagała uniknąć konfliktów na tle podziału zdobyczy. Jednak konflikt dojrzewał, gdyż pierwsi zdobywcy zazdrośnie nie dopuszczali kolejnych plemion do udziału w podboju, ponieważ oznaczałoby to pomniejszenie ich zdobyczy. Pytanie o to, kto uczestniczył w pierwszych wyprawach zajmuje ważne miejsce w badaniu źródeł do wczesnej historii islamu i niestety nie znalazło do tej pory wyczerpującej odpowiedzi ze względu na brak odpowiednich dokumentów. Natomiast na pewno wiadomo, że udział w pierwszych podbojach zapewnił później przywileje i wysoki status społeczny¹⁷.

Po upadku Sasanidów w Iraku w 637 r. muzułmanie przejęli kontrolę nad bardzo żyznym i gęsto zaludnionym obszarem. W odróżnieniu od sytuacji w Egipcie i Syrii, gdzie wraz z upadkiem rządów bizantyjskich kraje te opuściło wielu rdzennych mieszkańców, pozostawiając domy i ziemię, w Iraku odpływ ludności rdzennej był nieznaczny i struktura społeczna pozostała właściwie nienaruszona. Zdobywcy szybko przekonali się, że bardziej opłaca się utrzymać dotychczasową strukturę gospodarczą opartą na rolnictwie niż ją zniszczyć i wywieźć do Medyny jednorazowo wielkie łupy. Pozwolono więc, aby ludność Iraku zajmowała się nadal swoimi zajęciami na zasadzie wolnych ludzi i zadowolono się daninami, z których jedna piąta była odsyłana do Medyny, a resztę

¹⁶ Zob. M.A. Shaban, dz. cyt., s. 29.

¹⁷ Tamże, s. 31.

dzielono między zdobywców. System daniny naśladował sasanidzki system podatkowy i składał się z podatku pogłównego, nakładanego na każdego w wieku od 20 do 50 lat oraz z podatku rolnego, nakładanego na region lub rodzaj kultury rolnej¹⁸.

Kolejne podboje terytorialne spowodowały, że w pewnym momencie ośrodek władzy w Medynie nie był w stanie kontrolować podbijanych terenów na dotychczasowych zasadach, a więc przez wysyłanie ogólnych dyrektyw do dowódców wojskowych. Dla tego celu należało stworzyć hierarchiczny aparat administracyjny, którego nie było. Sama pozycja Umara w Medynie opierała się na dobrowolnym pomaganiu mu i doradzaniu przez takich najbardziej zaufanych ludzi, jak Usman czy Ali. Mimo że Umar wyznaczał dowódców i kierował ich w wybranych kierunkach, to później jego kontrola nad nimi była znikoma. Dowódcy ci bardziej kierowali się nastrojami panującymi w swoich oddziałach niż rozkazami Umara. Przykładem mogą być działania Amra Ibn al-Asa, który z własnej inicjatywy podbił Egipt. Pierwszym krokiem na drodze do tworzenia aparatu administracyjnego było stworzenie w Iraku rejestrów dla podziału dochodów i rozdzielania rocznych pensji. Nie był to jeszcze decydujący krok, gdyż chodziło raczej o formalne akceptowanie tego, co już zostało rozdzielone przez same garnizony między swoich członków bez zgody Medyny. Podobnie jak Umar miał kłopoty z narzuceniem swojej władzy rządcom prowincji, tak samo rządcy ci mieli kłopoty z narzuceniem swojej władzy w prowincjach. Kalif i jego otoczenie nie było wtedy przygotowane jeszcze do prowadzenia polityki imperialnej¹⁹.

Podboje oznaczały napływ do Medyny i Mekki ogromnego bogactwa. Napływ środków pozwalał na wypłacanie mieszkańcom tych miast wysokich pensji rocznych. Mekkańczycy, którzy przyjęli islam już po przyłączeniu Mekki do ummy otrzymywali po 2 tys. dirhamów rocznie, a medyńczycy i wcześni mekkańscy konwertyci – od 3 do 5 tys. rocznie na osobę. Wdowy po Mahomecie otrzymywały po 12 tys. dirhamów²⁰. Największe korzyści czerpali ludzie wyznaczani na wysokie stanowiska w zarządzaniu prowincjami. Na najwyższe stanowiska wyznaczano wyłącznie Kurajszytów z otoczenia kalifa. Większość z nich była mekkańczykami. Ludzie ci jako rządcy prowincji gwałtownie się bogacili. Bogacenie się rządców z klanu Kurajszytów było solą w oku dla plemion, które miały największy udział w zdobywaniu nowych terytoriów. Z kolei

¹⁸ Tamże, s. 38.

¹⁹ Tamże, s. 57–59.

²⁰ Tamże, s. 60.

ich pozycje były zagrożone przez napływ do garnizonów i na podbite tereny kolejnych plemion.

Umar wyznaczył radę sześciu, która miała wybrać następcę po jego śmierci. Było dwóch kandydatów: Ali Ibn Abu Talib i Usman Ibn Affan. Pierwszy był kuzynem i zięciem Proroka. Drugi – członkiem silnego klanu Umajja z Kurajsytów i mężem dwóch córek Mahometa. Wybrano ostatecznie Usmana, który zgodził się kontynuować politykę Abu Bakra i Umara. Ali nie został zaakceptowany przez szurę, gdyż chciał wzmocnienia świeckiej władzy kalifa przez nadanie jej wyraźniejszej legitymizacji religijnej. Chciał otrzymać mianowicie prawo występowania z własnym osądem w rozpatrywanych sprawach i tytuł *amir al-mu'minin*, dosł. przywódca wiernych, co dawałoby kalifowi legitymizację religijną przy rozstrzyganiu spraw świeckich. Shaban uważa, że żądanie Alego świadczyło o tym, że zdawał on sobie sprawę z niebezpieczeństwa rozpadu wspólnoty, jeśli nie zostanie wzmocniona władza wykonawcza jej przywódcy. Jednak rada nie zgodziła się wówczas na przyjęcie warunków Alego²¹.

2. Państwo imperialne: kalifat–sułtanat

Kluczowym momentem dla formowania się państwa w następstwie wojny było ‘upokojowanie’ struktury nastawionej na podbój i przeobrażenie jej w nową, przystosowaną do funkcjonowania w warunkach pokoju. To swojego rodzaju „schładzanie maszyny rewolucyjnej” charakteryzowało się kilkoma elementami²².

2. 1. Nowi ludzie

Pierwszym krokiem było zastąpienie wojowniczych przywódców plemiennych, nastawionych na grabież, przez kadrę administratorów-skrybów, wybieranych z reguły spośród poddanych lub podbitej ludności²³. Armie plemienne były uzupełniane lub nawet zastępowane przez nowo rekrutowane siły, od których oczekiwano, że będą bardziej zależne i lojalne wobec nowych władców. Tak było w przypadku Umajjadów (661–750), Abbasydów (750–

²¹ Tamże, s. 62.

²² I.M. Lapidus nazywa ten proces „rutynizacją ruchu podboju” (I.M. Lapidus, dz. cyt., s. 37), a R. Savory – za Lwem Trockim – „schładzaniem maszyny rewolucyjnej” (R. Savory, *Iran under the Safavids*, Cambridge University Press, Cambridge 1980, s. 31).

²³ I.M. Lapidus, dz. cyt., s. 35.

1258), Fatymidów (909–1171), Almorawidów (1087–1147), Almohadów (1130–1269), Wielkich Seldżuków (1037–1157), Seldżuków Rumijskich (1077–1307), Osmanów (1299–1922) i Safawidów (1501–1722). Historia imperium Umajjadów i Abbasydów stała się w tym względzie paradygmatyczna. Zapoczątkowana przez Umajjadów polityka militarna, polegająca na zastępowaniu plemiennego pospolitego ruszenia przez zależnych klientów i niewolników, została zakończona przez Abbasydów przez zdemobilizowanie arabskich wojowników i uformowanie armii godnych zaufania. Wolni wojownicy zostali zastąpieni przez zależnych niewolników i siły klientów. Pomijając sojuszników beduińskich w Mezopotamii, Arabowie zostali wycofani z armii kalifackich. Resztki armii plemiennych stały się częścią ludności poddanej, a aparat wojskowy państwa przestał być identyfikowany z armiami plemiennymi, które zdobyły terytorium imperium. Podobnie w administracji cywilnej Umajjadi zaczęli wprowadzać bizantyjskich urzędników, w rezultacie czego urzędy poborców podatków zaczęły służyć umacnianiu finansowej i politycznej pozycji kalifatu kosztem arabskich plemiennych elit. Abbasydzi ostatecznie zamienili rządy Arabów rodzajem koalicji rządzącej, w której wschodnioirańscy, iraccy, a zwłaszcza bagdadzcy nestoriańscy i szyccy skrybowie dzielili władzę z tureckimi zbrojnymi niewolnikami²⁴.

Fatymidzi zastąpili berberyjskie plemiona Kutama tureckimi i sudańskimi niewolnikami oraz koptyjsko-egipskim aparatem administracyjnym. Almohadzi uzupełnili swoje berberyjskie siły Arabami, Turkami, Kurdami oraz oddziałami czarnych niewolników, a także andaluzyjskimi skrybami. W tym przypadku oryginalni berberyjscy zdobywcy nie zostali całkowicie wycofani, ale przez rekrutację bardziej różnorodnych sił stworzony został korzystniejszy dla władców układ sił²⁵.

²⁴ Na temat wczesnej muzułmańskiej organizacji militarnej zob.: P. Crone, *Slaves on Horses*, Cambridge University Press, Cambridge 1980; D. Pipes, *Slave Soldiers and Islam*, Yale University Press, New Haven 1981; o administracji Abbasydów zob. m.in.: D.C. Dennet, *Conversion and the Poll Tax in Early Islam*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1950; D. Soudel, *Le vizarat 'Abbaside*, t. 1–2, Institut Français d'Etudes Arabes de Damas, Damascus 1959–1960; R. Sprengling, *From Persian to Arabic*, „American Journal of Semitic Languages and Literatures” 1939, t. 56, s. 175–224, 325–336.

²⁵ Najważniejsze pozycje na ten temat to: J.M. Abun Nasr, *A History of the Maghrib*, Cambridge University Press, Cambridge 1971; A. Laroui, *The History of the Maghrib: An Interpretative Essay*, trans. by R. Mannheim, Princeton University Press, Princeton 1977; H. Terrasse, *Histoire de la Maroc*, t. 2, Atlantides, Casablanca 1954; A. Dziubiński, *Historia Maroka*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1983; Y. Lev, *State and Society in Fatymid Egypt*, E.J. Brill, Leiden 1991.

W Persji już szach Tahmasp I (1524–1576) zaczął reformować stosunki władzy. W pierwszym okresie po utworzeniu państwa stosunki te określał sojusz między domem Safawidów i *kizilbaszami* – wojownikami pochodzącymi z plemion tureckich z Anatolii i Syrii, którzy należeli do bractw mistycznych i czcili szacha safawidzkiego jako wcielenie Boga na ziemi. Przywódcy ugrupowań kizilbaszów byli chanami plemiennymi i tworzyli wokół siebie sojusze polityczne, które stawały się czasami groźne dla samego władcy. Stosunki władzy w początkowym okresie państwa Safawidów były zbliżone do układu sił między plemionami tworzącymi konfederacje plemienne na etapie wyłaniania się ponadplemiennego przywódcy. Najpierw szach Tahmasp I, a później Abbas I (1587–1629) starali się zmienić te stosunki i ograniczyć zależność od kizilbaszów. W tym celu do gry politycznej wprowadzony został nowy element – oligarchia wojskowa złożona z niewolników znanych jako *ghulamami*. Najbardziej lojalni z ghulamów dostąpili najwyższych zaszczytów i mieli stały dostęp do szacha: żyli w pobliżu dworu w Isfahanie, towarzyszyli szachowi w jego podróżach, brali udział w uroczystościach dworskich, audiencjach i w polowaniach. Do takich osób należał Allah Viridi Chan, który otrzymał grobowiec rodzinny przy sanktuarium Imama Rezy w Maszhadzie, co było przywilejem wyłącznie rodu Safawidów²⁶.

Niewolnictwo było instytucją znaną od początków islamu. Na dworach władców muzułmańskich oraz w domach notabli trzymano konkubiny-niewolnice i eunuchów. Na dworze Safawidów konkubiny-niewolnice i czarni eunuchowie byli obecni od czasu przeniesienia stolicy do Isfahanu w 1590 roku. Przejście na islam zapewniało im opiekę ze strony władcy, edukację oraz nową tożsamość. Byli oni znani jako *ghulaman-i khassa-yi sharifa*, czyli ‘niewolnicy domu królewskiego’. Ponieważ islam nie pozwalał handlować muzułmanami, niewolnicy na dworze Safawidów byli głównie pochodzenia gruzińskiego, ormiańskiego i czerkieskiego. Safawidzi zwrócili się też do muzułmańskiej tradycji rekrutowania niewolników do oddziałów zbrojnych. Ta nowa elita wojskowa miała nie tyle zastąpić armie plemienne, co je uzupełnić – chodziło o zrównoważenie wpływów elity kizilbaszów, która wykorzystywała podległe jej plemiona do osłabiania pozycji władcy. Zresztą przywódcy

²⁶ S. Babaie, K. Babayan, I. Baghdiantz-McCabe, M. Farhad, *Slaves of the Shah. New Elites of Safavids Iran*, I.B. Tauris, London–New York 2004, s. 16. Zob. także: K. Matin, *Uneven and Combined Development in World History: The International Relations of State-formation in Premodern Iran*, „European Journal of International Relations” 2007, t. 13, nr 419, s. 437.

niektórych kizilbaszów sami tworzyli oddziały złożone z niewolników, aby umocnić pozycję swojego klanu w rywalizacji z innymi klanami. Pierwsze oddziały niewolników utworzył wódz kizilbaszów z klanu Takkalü w latach 1564–1565. Zdecydowane działania na tym polu podjął szach Abbas I po wojnie domowej w latach 1575–1590. Nastąpiło to po tym, jak koterie dworskie, w których elita kizilbaszów odgrywała czołową rolę, odsunęły od władzy szacha Hajdara i doprowadziły do jego śmierci w 1576 roku. Okres, który nastąpił po tym wydarzeniu charakteryzował się ciągłymi intrygami dworskimi, częstymi zmianami gubernatorów, usamodzielnianiem się lokalnych władców oraz dominacją elity kizilbaszów nad szachem i jego rodziną. Do rozgrywki o władzę, którą tradycyjnie prowadziło między sobą ugrupowanie tureckich kizilbaszów i tadżyckich notabli, zaczęli włączać się przedstawiciele innych grup etnicznych, podejmując służbę urzędniczą na dworze. Najpierw Abbas I odsunął od stanowisk państwowych wodzów zbuntowanych klanów Afzhar i Zu'lkadar w prowincjach Fars oraz Kerman. Do elity emirów z klanu kizilbaszów, którzy sprawowali ważne urzędy w państwie, dołączono emirów pochodzenia kurdyjskiego, luryjskiego i mongolskiego. Inkorporacja nowych elementów etnicznych do elity władzy następowała w sposób naturalny: kiedy umierał jeden z emirów, a w jego klanie nie było godnego następcy do danego urzędu, szach powierzał ten urząd osobie spoza klanu kizilbaszów. W 1595 r. nowym gubernatorem Farsu został gruziński niewolnik Allah Vir-di Chan. Wraz z nowym gubernatorem do administracji prowincji wprowadzonych zostało ok. 300 urzędników ze środowiska niewolników. Szach Abbas I po raz pierwszy wyznaczył byłego niewolnika na głównodowodzącego armią (*sipahsalar*). Był nim Ormianin, który dostał się do niewoli w trakcie walk, w niewoli przeszedł na islam, następnie został uwolniony i przyjął imię Karaczakaj Chana. Zanim został głównodowodzącym armią, zajmował stanowiska gubernatora Azerbejdżanu i Maszhadu. W rezultacie kampanii wojсковej szacha przeciwko Gruzji w latach 1614–1615 do niewoli wzięto ok. 330 tys. ludzi, którzy zostali stopniowo włączeni do aparatu administracyjnego państwa. W rezultacie monopol kizilbaszów na służbę wojskowa i urzędniczą został złamany. Kizilbasze stracili także wyłączność na wychowywanie i kształcenie synów szacha²⁷. Ok. 1629 r. kizilbasze zajmowali tylko ok. 20% stanowisk emirów. Wśród 13 najwyższych rangą urzędników państwowych

²⁷ S. Babaie, K. Babayan, I. Baghdiantz-McCabe, M. Farhad, dz. cyt., s. 20, 28, 35. Karaczakaj Chan został zabity w 1625 r. w trakcie rebelii, którą wzniciła część tureckich kizilbaszów w proście przeciwko dominacji ghulamów.

było wówczas pięciu Tadżyków, pięciu kizilbaszów i trzy osoby pochodzące z innych grup etnicznych²⁸.

Jeszcze bardziej efektywnie postąpili Osmanowie, zastępując tureckich wojowników *ghazi* przez janczarów (ludzi nie-wolnych) i tworząc najbardziej scentralizowaną biurokrację na całym Bliskim Wschodzie. Pierwsze próby wprowadzenia nowego systemu w wojsku podjął już Orhan (1326–1359), ale prawdziwe zmiany nastąpiły za panowania Murada II (1421–1451). Janczarzy (*yeni çeri*, dosł. „nowe wojsko”) stali się w tym czasie elitą w strukturze władzy i zaczęli odgrywać rolę głównej siły militarnej w państwie. Ogrywali ją aż do 1826 r., kiedy zostali fizycznie zniszczeni w trakcie krwawych wydarzeń. Janczarzy nie byli Turkami, lecz synami bałkańskich chrześcijan, przekazywanymi sułtanowi jako zakładnicy. Byli dobierani ze względu na warunki fizyczne i zdolności przez specjalną komisję, która co roku objeżdżała w tym celu ziemie sułtańskie na Bałkanach. Wybranych chłopców zabierano z domów, islamizowano i przyzwyczajano do surowej dyscypliny wojskowej. Następnie tworzone z nich oddziały gwardii przybocznej sułtana i wykorzystywano do różnych prac na dworze władcy. Ta forma poboru rekrutów znana była jako *devşirme* (dosł. zbiór chłopców) i stanowiła źródło stałego uzupełniania składu osobowego armii osmańskiej. Niektórzy z janczarów dochodzili do wysokich pozycji w wojsku i stawali się postaciami wpływowymi na dworze. Byli też niezwykle gorliwi w krzewieniu wiary muzułmańskiej i umacnianiu władzy sułtanów, co stanowiło o tragedii wielu ich bałkańskich rodzin ze względu na ich chrześcijańskie pochodzenie²⁹.

Wprowadzenie janczarów jako nie-Turków do elity państwa zapoczątkowało dalszy proces deturkizacji struktury społecznej związanej ze sprawowaniem władzy. Przedstawiciele nietureckiej części społeczeństwa zajęli z czasem eksponowane miejsca w administracji państwowej, z urzędem wezyra włącznie. Byli oni włączani do zarządzania państwem po przyjęciu islamu. Proces ten rozpoczął się

²⁸ V. Minorsky, ed. and transl., *Tadhkirat al-Muluk, A Manual of Safavid Administration (c. 1137/1725)*, GMS, London 1943, s. 16–17; R.J. Abisaab, *Converting Persia. Religion and Power in the Safavid Empires*, I.B. Tauris, London–New York 2004, s. 13.

²⁹ O organizacji państwa Safawidów – zob.: R.M. Savory, dz. cyt., s. 179–212; Tenze, *Principal Offices of the Safavid State*, „Bulletin of the School of Oriental and African Studies” 1960, t. 23, s. 91–105; L. Lockhart, *The Persian Army and the Safavi*, „Der Islam” 1959, nr 34, s. 89–98; o osmańskim systemie militarnym zob.: H. Inalcik, *The Ottoman Empire: The Classical Age*, Weidenfeld & Nicolson, London 1973; H.J. Kissling, *The Ottoman Empire to 1774*, [w:] *The Last Great Muslim Empires*, red. F.R.C. Bagley, E.J. Brill, Leiden 1969, s. 1–49; F. Babinger, *Z dziejów imperium Osmanów. Sultan Mehmed Zdobywca i jego czasy*, przeł. T. Zabłudowski, PIW, Warszawa 1977, s. 268; D. Kołodziejczyk, *Elity w Imperium Osmańskim (XV–XVIII wiek)*, [w:] *Afryka, Orient, Polska*, red. S.K. Kuczyński, A. Rachuba, M. Tymowski, Dialog, Warszawa 2007, s. 87–122.

wkrótce po zdobyciu Konstantynopola, kiedy wielki wezyr Çandarlı Kara Halil, należący do arystokracji tureckiej, został oskarżony o zмовę z Bizantyjczykami i odsunięty od stanowiska. Sułtanowie nie dowierzali odtąd notablom tureckim i nakłaniali cudzoziemców do osiedlania się w Imperium. W ten sposób do Turcji przybyli Żydzi z Hiszpanii, zwani Marrani, a także Włosi, Niemcy, Bośniacy, Dalmatyńczycy i Grecy. Wielu z nich doszło do wysokich godności i w XVI w. całe życie publiczne zostało zdominowane przez poturczeńców. Utworzyli oni nową klasę, która była uzależniona od sułtana i bezgranicznie mu oddana. Odbyło się to kosztem rodzin starych notabli pochodzenia tureckiego, którzy pozostali posiadaczami olbrzymich majątków ziemskich, ale utracili dotychczasowy monopol na kierowanie państwem. Sułtanowie umacniali w ten sposób swoje despotyczne rządy, a o lojalności poturczeńców mogli wielokrotnie się przekonać. Stało się tak m.in. po śmierci Mehmeta II w 1481 roku. Doszło wówczas do otwartej konfrontacji między notablami a poturczeńcami i ci drudzy wynieśli na tron Bajazyda II. Do podobnej konfrontacji doszło za panowania Mehmeta III (1595–1603). W Anatolii doszło do powstań przeciwko sułtanowi, które były inspirowane przez notabli pochodzenia tureckiego. Zostały one zgniecione przez janczarów, a siłami popierającymi sułtana kierował wielki wezyr Cağalazâde Sinan Pasza, poturczeńiec pochodzący z Genui³⁰.

2.2. Nowe źródła legitymizacji władzy

Drugim zasadniczym aspektem transformacji ruchów podboju w imperia była zmiana koncepcji władcy i podstaw legitymizacji władzy³¹. Ponieważ religijne przywództwo charyzmatyczne mogło jedynie umacniać pozycję władcy-imperatora, kalifowie stale odwoływali się do boskości swojej władzy, ale jednocześnie stopniowo adaptowali do systemu czysto świeckie atrybuty władania. I tak, Umajjadzi inkorporowali do instytucji kalifa sztukę, architekturę i ceremonialny styl bizantyński. Ich monety i monumentalna architektura wskazują, że byli następcami nie tylko Proroka, ale również cesarzy Rzymu i Konstantynopola. Podobnie kalifowie abbasydzcy stali się patronami nauki oraz filozofii i tłumaczyli literaturę perską oraz helleńską, a jednocześnie występowali jako orędownicy islamu dla legitymizacji swoich rządów w historycznych katego-

³⁰ Zob.: J. Reychman, *Historia Turcji*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1973, s. 82–83; S. Shaw, E.K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and modern Turkey*, t. 1: *Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280–1808*, Cambridge University Press, Cambridge 1997, s. 185–186.

³¹ I.M. Lapidus, dz. cyt., s. 35.

riach Bliskiego Wschodu. Podobna ewolucja charakteryzowała rządy Almohadów. Przypadki Safawidów i marokańskich Saadytów (1549–1659) były nieco inne. Władcy ci również zmierzali w stronę instytucjonalizacji swojej władzy, ale w większym stopniu opierali się na personalnej charyzmie religijnej. W przypadku Safawidów koncepcja władcy jako następcy siódmego imama i głównego autorytetu szyickiego islamu została zachowana do końca ich rządów. Nie przeszkadzało to im w jednoczesnym kultywowaniu historycznych irańskich wyobrażeń o monarchii. Przypadek marokański przypomina safawidzki w tym sensie, że sułtanowie Saadytów i Alawitów (1659–1912) również łączyli koncepcję pochodzenia od Proroka i sufickiej *baraki* (boskiego błogosławieństwa) z instytucjonalizowaną formą władzy sułtańskiej. Ci władcy pełnili ważną rolę rytualną w czasie muzułmańskich świąt i uczestniczyli w czczeniu sufickich świętych, ale jednocześnie byli odbierani jako kalifowie, czyli administratorzy wspólnoty w sprawach codziennego bytu wyznawców³².

Ważnym aspektem transformacji ruchów podboju było oddzielanie się instytucji państwa od instytucji religii³³. Zagadnienie to wzbudziło wiele kontrowersji wśród badaczy i jest ciągle dyskutowane. Chodzi o to, czy rzeczywiście w państwach, które uformowały się na Bliskim Wschodzie w czasach islamu władza świecka i władza religijna spłoty się w nierozzerwalną całość. Badania historyczne pokazują, że sprawa była bardziej złożona niż się powszechnie uważa, a do zrozumienia tego zagadnienia zasadnicze jest poznanie okresu wczesnoabbasydzkiego, tzn. od początków tej dynastii w 749 r. do śmierci kalifa Al-Ma'amuna w 833 r., a więc czasów, w których narodził się sunnizm, a kalifowie zaczęli prowadzić „politykę religijną”. W wiekach VIII–IX uformowały się środowiska – jak to określa Muhammad Q. Zaman – „proto-sunitów” (*ahl as-sunna*, dosł. Ludzi Sunny) – muzułmanów, którzy zaczęli określać swoją tożsamość religijną przez identyfikowanie się z *sunną* Mahometa. Sunna jako

³² O koncepcji kalifa jako imperatora zob.: O. Grabar, *The Formation of Islamic Art*, Yale University Press, New Haven 1973; P. Crone, M. Hinds, *God's Caliph: Religious Authority in the First Centuries of Islam*, Cambridge University Press, Cambridge 1987; H.A.R. Gibb, *Constitutional Organization*, [w:] *Law in the Middle East*, red. M. Khadduri, H. Liebesney, The Middle East Institute, Washington, D.C., 1955, s. 3–28; na temat safawidzkiej teorii monarchii zob. A.K.S. Lambton, *Quis Custodiet Custodes: Some Reflections on the Persian Theory of Government*, „Studia Islamica” 1956, t. 5, s. 125–148; 1956, t. 6, s. 125–146; o safawidzkiej sztuce i architekturze jako źródle obrazów władzy króla zob.: S.C. Welch, *A King's Book of Kings*, Metropolitan Museum of Arts, New York 1972; S.C. Welch, *Persian Painting: Five Royal Safavid Manuscripts of the Sixteenth Century*, Braziller, New York 1976; na temat marokańskiej koncepcji władzy zob. A. Laroui, *History of the Maghrib*, dz. cyt.; C. Geertz, *Islam Observed*, Yale University Press, New Haven 1968.

³³ I.M. Lapidus, dz. cyt., s. 37.

zbiór hadisów, czyli opowieści o Mahomecie oraz jego czynach, stała się drugim obok Koranu źródłem wiedzy o poprawności religijnej. Pozostawało jednak do rozstrzygnięcia, kto będzie tę poprawność określał. Czy kalif, czy może ktoś inny miał mieć prawo do pełnienia funkcji, którą Koran określa jako *al-amr bi-l-ma'aruf*, czyli zalecania czynienia dobra oraz zakazywania czynienia zła na podstawie znajomości religii i prawa. Nadrzędny autorytet hadisów zaczęto łączyć w tym czasie z estymą wobec pierwszych dwóch, a następnie także trzeciego i czwartego z Towarzyszy Mahometa – kalifów Abu Bakra, Umara, Usmana i Alego. W konsekwencji znajomość hadisów oraz zagadnienia religijności wymienionych kalifów, nazwanych Prawowiernymi, stała się wiedzą, którą zaczęto zgłębiać i w ten sposób zrodziła się warstwa alimów, dosł. ‘wiedzących’ – teologów i jurystów, ale także dziejopisarzy i znawców gramatyki, którzy utworzyli ważny ośrodek oddziaływania religijnego oraz politycznego. Zaczęli oni pretendować do roli centralnego ośrodka oddziaływania i wpływu w państwie z racji posiadania ‘niepodważalnej’ wiedzy religijnej. Alimowie pragnęli oddziaływać także na samego kalifa i w konsekwencji relacje między władcą a teologami stały się odtąd kluczowe dla funkcjonowania państwa³⁴.

Kwestia oddzielania się religii od państwa, a właściwie instytucji państwowych od tych, które były związane z praktykowaniem kultu religijnego, to w zasadzie kwestia relacji między władcą i jego dworem a środowiskiem alimów. Władcy – arabscy kalifowie, szachowie perscy i sułtanowie tureccy wykorzystywali teologów do legitymizowania swojej świeckiej władzy i próbowali podporządkować ich sobie. Kiedy ich działania w tym zakresie były skuteczne, wtedy połączenie religii z państwem było silniejsze. Jednak próby te nie zawsze kończyły się sukcesem i warstwa tzw. ‘ludzi religii’, a więc osób związanych z praktykowaniem kultu, nigdy nie straciła względnej autonomii. Jeśli chodzi o relacje między kalifami a teologami w VIII–IX wiekach, to ocena ich charakteru jest w literaturze zróżnicowana.

Radykalne stanowisko w tej sprawie głosi, że w okresie wczesnoabbasydzkim kalif przestał być autorytetem określającym to, co jest poprawne religijne, a co nie jest właściwe z punktu widzenia wiary, i że funkcja *al-amr bi-l-ma'aruf* przeszła w ręce *ahl as-sunna*, a więc teologów i jurystów. Kalif Al-Ma'amun (panował w latach 813–833) chciał odzyskać inicjatywę w tej sprawie i zarządził, aby sądy państwowe sądziły osoby oskarżane o odstępstwa od wiary. Nastąpiło to w 833 r., na sześć miesięcy przed śmiercią kalifa, a okres ten nazwany został

³⁴ Zob. M.Q. Zaman, *Religion and Politics under the Early Abbasids. The Emergence of the Proto-Sunni Elite*, Brill, Leiden 1997.

Mihna. Ta swojego rodzaju inkwizycja w islamie trwała do 851 r., po czym od niej odstąpiono i funkcja orzekania o poprawności wiary powróciła do znawców Koranu i hadisów. Takie stanowisko wyrazili m.in. Patricia Crone i Martin Hinds, których badania wskazały na to, że władza religijna nie zanikła wraz ze śmiercią Mahometa i była zachowana w osobie kalifa jako Następcy Wysłannika Boga, czyli Mahometa. To właśnie oznaczał oficjalny tytuł kalifa – *chalifa rasul Allah*. Kalifowie omajjadzcy i pierwsi kalifowie abbasydzcy sprawowali władzę świecką i religijną, ale wkrótce władzę religijną przejęli alimowie jako interpretatorzy sunny Proroka, która stała się niepodważalnym źródłem prawa i podstawą do określania poprawności religijnej. Zderzenie między kalifem a alimami nastąpiło za panowania Al-Ma'amuna i zwycięzcą okazali się alimowie, którzy mieli tak potężnego przywódcę, jakim był Ibn Hanbal (zm. w 855 r.), twórca jednej z czterech szkół prawa w sunnizmie³⁵.

Umiarkowane stanowisko zakłada, że stosunki między kalifem-władcą a alimami cechowała na przestrzeni wieków w większym stopniu współpraca niż konflikt i rywalizacja. Kalifowie abbasydzcy, a później sułtanowie osmańscy otaczali teologów opieką i religijnym patronatem. Jednocześnie formułowali pod ich adresem pewne postulaty, zmierzające do umocnienia ich świeckiej władzy i liczyli na zrozumienie. Najczęściej się nie mylili, gdyż patronat był korzystny dla znawców religii i prawa religijnego. Stosunki między władcą a alimami można więc określić jako symbiozę dwóch struktur względnie autonomicznych³⁶.

Nawiązując do powyższych stanowisk, można przyjąć, że umajjadzcy i abbasydzcy kalifowie przejmowali coraz więcej funkcji świeckich czy też funkcji sekularyzujących się i coraz bardziej utożsamiali się z tymi funkcjami. Religijne i duchowne dziedzictwo po Proroku zaczęto jednocześnie łączyć bardziej z jego Towarzyszami niż z jego kalifami. Nauczanie Koranu, refleksja nad tematami prawnymi i teologicznymi, wychowanie moralne podlegały coraz szerszej dyfuzji w obrębie coraz większej społeczności wiernych i nie były zawłaszczane przez instytucję kalifatu. W VIII i IX stuleciach kalifat i powstałe wspólnoty uczonych oraz świętych mężów wręcz starły się w walce o władzę religijną, a przegrana kalifa Al-Ma'amuna w tej walce oznaczała uformowanie się autonomicznej od państwa sfery życia religijno-wspólnotowego, co oznaczało pełną dyferencjację instytucji państwa i religii³⁷.

³⁵ Zob. P. Crone, M. Hinds, dz. cyt., s. 93, 96.

³⁶ Por. M.Q. Zaman, dz. cyt., rozdz. 4.

³⁷ Jedną z głównych prac na temat oddzielania się instytucji religii od państwa to: I.M. Lapidus, *The Separation of State and Religion in Early Islamic Society*, „International Journal of Middle East Studies” 1975, nr 6, s. 363–385.

Podobna dyferencjacja charakteryzowała system rządów Almohadów i Safawidów. Władcy Almohadów zrezygnowali z zamiaru utworzenia nowej religijnej wspólnoty muzułmańskiej, zaakceptowali istnienie warstwy jurystów malikiickiej szkoły prawa muzułmańskiego oraz ludowych kultów świętych, a także uznali istnienie utrwalonych już form praktykowania kultu. W ten sposób nowy ruch religijno-polityczny zintegrował się z podbitym społeczeństwem przez zaakceptowanie istniejącego zróżnicowania między elitami państwowymi a religijnym oraz między instytucjami państwa a instytucjami religijnymi³⁸.

Z kolei Safawidzi wręcz stworzyli kadre szyickiego kleru, sprowadzając szyickich uczonych z Syrii, Iraku oraz Arabii, aby ci administrowali nowym systemem sądów i szkół. Dla podtrzymania nowej oficjalnej religii, szyizm dwunastoimamowy został narzucony w drodze fali prześladowań, która miała niewiele paraleli w historii świata islamu. Safawidzi wyeliminowali sunnickich *alimów* oraz szyickich świętych mężów i uczynili *alimów* szyickich jedynymi przedstawicielami islamu w Iranie³⁹. Prześladowaniami objęto także te sekty mistyczne, które wprawdzie miały teologię zbliżoną do szyizmu, ale eksponowały irańską kulturę w opozycji do kultury najeźdźców, to znaczy Arabów, Timurydów i Turków⁴⁰. Z drugiej strony, szyizm został dostosowany do świeckich aspektów funkcjonowania państwa i stał się religią państwową. Przykładem może być instytucjonalizacja piątkowej modlitwy (*salata al-dżum'a*), która wcześniej była osobistą sprawą wyznawców szyizmu. Teraz jej publiczne praktykowanie było świadectwem lojalności wobec państwa i jego władcy. Te modyfikacje następowały w toku dyskusji między znawcami prawami muzułmańskiego i były przez nich sankcjonowane. Nastąpiło to za panowania szacha Tahmaspa I, a czołową rolę odegrali teolodzy znani jako Amili. Byli oni szyitami z Dżabal Amili w południowym Libanie, skąd wyemigrowali najpierw do Nadżafu, a stamtąd do Iranu. Wśród nich najbar-

³⁸ I.M. Lapidus, dz. cyt., s. 37.

³⁹ O religii i państwie w Iranie zob.: N.R. Keddie, *Roots of Revolution*, Yale University Press, New Haven 1981; H. Algar, *Religion and State in Iran*, University of California Press, Berkeley 1969; S. Arjomand, *Religion, Political Action, and Legitimate Domination in Shi'ite Iran*, „European Journal of Sociology” 1979, t. 20, s. 59–109; Tenże, *Religious Extremism (Ghuluww): Sufism and Sunnism in Safavid Iran*, „Journal of Asian History” 1981, t. 15, s. 1–35; H. Algar, *Some Observations on Religion in Safavid Persia*, [w:] *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, red. T. Naff, R. Owen, Southern Illinois University Press, Carbondale, IL, 1977, s. 287–293.

⁴⁰ Taką sektą był ruch nazywany Nuktawijja, który wyrósł z sekty Hurufijja. Jego członkowie zostali objęci prześladowaniami za panowania szacha Abbasa I i schronili się na dworze Wielkich Mogolów – zob. K.N. Barzegar, *The Nuqtawi Movement and the Question of Its Exodus during the Safavid Period (Sixteenth Century AD): A Historical Surveys*, „Indian Historical Reviews” 2013, t. 40, nr 41, s. 46.

dziej znanym stał się jurysta o imieniu Al-Karaki, który zajmował stanowisko *szajch al-islam*⁴¹.

Pierwsi władcy osmańscy nosili tytuł *beg*, co było tureckim odpowiednikiem arabskiego słowa *amir* i oznaczało dosłownie kogoś, kto wydawał polecenia. Słowo to było używane w wielu sytuacjach, ale nie miało konotacji religijnych. Tytuł sułtana przyjął się za panowania Murada I (1359–1389), ale też nie zawierał odniesień do religii. Istnieje przekaz o tym, że w 1394 r. sułtan Bajezid otrzymał tytuł „Sułtana Rzymu” (*Sultan ar-Rum*), w znaczeniu Cesarstwa Rzymskiego Wschodniego, czyli Bizancjum, z rąk kalifa abbasydzkiego, który po upadku Kalifatu Abbasydzkiego w 1258 r. rezydował w Kairze. Ponieważ kalif był depozytariuszem władzy religijnej, przekaz ten ma świadczyć o tym, że sułtanowie osmańscy zaczęli odwoływać się do religii dla legitymizacji swojej władzy. Z czasem sami przejęli tytuł kalifa, a pierwszymi sułtanami, którzy uznali swoje prawo do władzy kalifa byli Mehmed II Zdobywca (pan. 1444–1446 i 1451–1481) i Selim I Groźny (1512–1520). Za ich panowania terytorium państwa znacznie się rozszerzyło, a ponieważ odbywało się to kosztem państw chrześcijańskich, obydwaj sułtanowie występowali jako orędownicy i obrońcy islamu. Połączenie instytucji sułtanatu i kalifatu w jednej osobie władcy trwało do 1922 r., kiedy najpierw oddzielono sułtanat od kalifatu i zniesiono go, proklamując republikański system rządów, a później w 1924 r. zniesiono także i kalifat⁴².

2.3. Organizacja państwa

Jeśli w przypadku nomadów i organizmów plemiennych formy instytucjonalizacji władzy nie były rozwinięte, a rytuał sprawowania władzy był bardzo prosty, to w przypadku państw, które powstawały w ośrodkach miejskich w rezultacie podboju sprawa wyglądała inaczej. System polityczny charakteryzował się tu bogatym ceremoniałem dworskim, rozbudowaną biurokracją i hierarchią pozycji społecznych z władcą jako osobą wyjątkową na szczycie struktury władzy. W całym imperialnym świecie muzułmańskim życie dworskie było świadectwem wpływów oraz prestiżu władcy. Najbardziej typowe przejawy tego życia rozwijały się od VIII do XI wieku w kalifacie Abbasydów. Pałac był miejscem, z którego emanowała potęga kalifa. Tam toczyło się ży-

⁴¹ Zob. R.J. Abisaab, *Religion and Power in the Safavid Empire*, I.B. Tauris, London–New York 2004, s. 4, 20–22. Pełne imię tego teologa to: Nur ad-Din Abu'l-Hasan 'Ali b. al-Husajn Ibn 'Abd al-'Ali al-Karaki (zm. 940H/1533AD), który był także znany jako Al-Muhakkik as-Sani.

⁴² Zob. H.J. Kissling, dz. cyt., s. 8, 12; J. Reychman, dz. cyt., s. 306–308.

cie władcy z przyjęciami i ceremoniałem, w otoczeniu dygnitarzy, gwardii przybocznej, skrybów, poetów, uczonych i różnego rodzaju osobliwości, od hodowanych niezwykłych zwierząt, po astronomiczne instrumenty pomiarowe. Sławny bagdadzki pałac kalifa Al-Mansura (754–775) był dużą metropolią i nosił nazwę „kolistego miasta”. Był bowiem otoczony podwójnym systemem kolistych murów i rowów obronnych dochodzących kanałami do Tygrysu i Eufratu. Obok części przeznaczonej na przyjęcia zbudowano część mieszkalną dla kalifa i jego dworzan. Wzniesiono również budynki bibliotek królewskich, z których korzystali uczeni i gdzie pracowali skrybowie kopiujący starożytne księgi i polecenia kalifa. O bogactwie „kolistego miasta” krążyły legendy, które docierały także do europejskiego świata zachodniego⁴³.

W Imperium Osmańskim centrum osmańskiego świata stanowił pałac sułtański Topkapı Sarayı. Budowla ta została wzniesiona w 1464 r. i pozostawała siedzibą sułtanów do 1839 r., kiedy sułtan Abdülmecid I przeniósł dwór pałacu Dolmabahçe. W okresie najwyższej świetności państwa, którą zamyka panowanie Sulejmana I i rządy wybitnego wezyra Mehmeta Sokollu (zm. w 1579 r.), pałac Topkapı był sercem feudalnej despotcji i monarchii absolutnej. Mieszkający w nim sułtan był depozytariuszem władzy, źródłem praw i ich komentatorem oraz najwyższym sędzią. Aparat administracyjny był coraz bardziej rozbudowywany i składał się z kancelarii pełniących rolę ministerstw, instytucji sądowniczych, wojskowych i porządkowych. Na czele administracji stał wielki wezyr (*sadrızam* lub *vezir-i azam*), który wraz innymi dworzanami był formalnie wzywany jedynie do konsultacji, gdyż ostateczna decyzja w każdej sprawie pozostawała w gestii sułtana. Po zdobyciu Konstantynopola w 1453 r. Osmanowie świadomie występowali jako sukcesorzy imperium rzymsko-bizantyjskiego i według wielu historyków państwo osmańskie przeobraziło się po 1453 r. na sposób bizantyjski. Wśród wielu zwyczajów przejętych od Bizancjum było również oddzielanie się władcy od ludu. Praktyka ta znalazła wyraz w samym rozplanowaniu pałacu Topkapı. Jego czterodzielnicowy układ miał podkreślać absolutny, wręcz boski charakter władzy sułtana. Już wejście na trzeci dziedziniec było zastrzeżone dla wybranych osób i wymagało specjalnego zezwolenia. Tam znajdowała się sala audiencyjna (tronowa), skarbiec, komnata z relikwiami, kolekcje dzieł sztuki oraz biblioteka. Czwartym dziedzińcem był przeznaczony dla rodziny sułtańskiej, na czele której stała matka panującego władcy. Wśród relikwii znajdo-

⁴³ Zob. J. Sourdel, D. Sourdel, *Cywilizacja islamu (VII–XIII w.)*, przeł. M. Skuratowicz, W. Dembski, PIW, Warszawa 1980, s. 302–316.

wał się płaszcz Proroka Mahometa, który sułtan Selim I odziedziczył po kalifach umajjadzkich i abbasydzkich. Osmanowie przywdziewali ten płaszcz raz w roku w określony dzień miesiąca ramadan, a towarzysząca temu ceremonia podkreślała religijną legitymizację władzy sułtana. Podobny wydźwięk miało eksponowanie osoby sułtana jako strażnika innych relikwii, w tym mieczy i łuku Mahometa oraz włosów z jego brody i kawałka zęba⁴⁴.

Jednym z ważnych kroków na rzecz stabilizacji władzy były małżeństwa dynastyczne. Po bitwie pod Chaldiranem Ismail przestał liczyć wyłącznie na kizilbaszów i zaczął umacniać swoje wpływy na północy państwa wśród ludności tadżyckiej. W 1519 r. Ismail wydał swoją córkę za Sułtana Chalila z Szirwanu, mimo że jego dziadek zabił wcześniej ojca Ismaila, a w 1521 r. wydał drugą córkę za gubernatora Rasztu. Notable pochodzenia tadżyckiego byli wyznacznikami na najwyższe urzędy w państwie, z wezyrem włącznie. Jednym z najbardziej znanych wezyrów pochodzenia tadżyckiego był Mirza Szach Husajni, który sprawował ten urząd w latach 1514–1523. Jego następca Dżalal ad-Din Muhammad Tabrizi był również Tadżykiem, a żaden z nich nie był znany z sympatii do szyizmu, o czym świadczyło to, że Ismail starał się utrzymać po swojej stronie ludność sunnicką, gdyż stawiał interesy państwa ponad interesami religii. Politykę aliansów małżeńskich kontynuował Tahmasp I (panował w latach 1524–1576), syn Ismaila. W 1549 r. Tahmasp pojął za żonę księżniczkę z Szirwanu, która wcześniej była żoną jego zmarłego brata Bahrama. W 1567 r. szach wydał swoją córkę za Dżamszida Chana, gubernatora Gilanu Zachodniego, który sam był wnukiem córki Ismaila i Amira Dubbadża z Rasztu. Tahmasp powiązał przez małżeństwa swoją rodzinę z rodami tadżyckimi oraz z notablami z Kaukazu i Gruzji. Spośród znanych żon Tahmaspa I cztery były Gruzinkami, jedna była Czerkieską, a jeszcze jedna – Dagiestanką. W 1549 r. Chudabanda, syn szacha, ożenił się z córką notabla z Gilanu oraz córki szejda Kadiego Dżahana Kazwiniego, który był Tadżykiem i zajmował urząd wezyra. W 1565/1566 r. Chudabanda pojął za żonę kobietę z rodu Maraszich, którzy rządzą prowincją Mazaradan od XIV wieku. Kobieta ta miała na imię Chajr an-Nisa i urodziła syna – przyszłego szacha Abbasa I (panował w latach 1587–1629)⁴⁵.

Przykłady z historii Bliskiego Wschodu świadczą o tym, że ważnym czynnikiem zapewniającym funkcjonowanie państwa była zdolność jego instytucji

⁴⁴ Por.: J. Reychman, dz. cyt., s. 54–55; S. Shaw, E.K. Shaw, dz. cyt., 85–86, 115–117; E. Boyar, K. Fleet, *A Social History of Ottoman Istanbul*, Cambridge University Press, Cambridge 2010, rozdz. 2: *The palace and the populace*.

⁴⁵ Zob. A.J. Newman, *Safavid Iran. Rebirth of a Persian Empire*, I.B. Tauris, London–New York 2009, s. 22, 31.

do przyswajania nowinek technicznych oraz umiejętność adaptowania się do nowych warunków prowadzenia wojny. Technologia jest traktowana przez wielu historyków jako podstawowy czynnik procesu historycznego, a w szczególności historii wojskowości. Według niektórych autorów uzbrojenie decyduje o zwycięstwie aż w 99%, a pozostałe czynniki – strategia, taktyka, dowodzenie, logistyka – to zaledwie 1% powodzenia⁴⁶. Jeśli nawet te proporcje są skrajne, to jest pewne, że nowe sposoby prowadzenia wojny dawały widoczną przewagę nad przeciwnikiem i wielokrotnie decydowały o zwycięstwie. Dowodem tego są losy wielkich imperiów muzułmańskich w tzw. erze prochu, czyli między rokiem 1400 a ok. 1750. Wiadomo, że armie Czyngis-chana stosowały w 1219 r. materiały zapalne przy obleganiu miast, a w latach 1232–1293 oddziały mongolskie opanowały sztukę ostrzeliwania fortec z dział⁴⁷. Wiadomo też, Osmanowie wprowadzili w XIV w. do walki arkebuzy i działa oraz że sprzyjała temu konfrontacja z państwami europejskimi na Bałkanach. Serbia, Republika Raguzy oraz Węgry odegrały rolę przekazicieli nowej technologii do Imperium Osmańskiego. W tym czasie mamelucy egipscy, którzy również wiedzieli o istnieniu broni palnej, uważali, że stosowanie tej broni w walce jest niezgodne z kodeksem rycerskim. W rezultacie, kiedy w 1516 r. doszło do konfrontacji między mamelukami a Osmanami, ci pierwsi nie mogli oprzeć się sile artylerii przeciwnika i przegrali. Osmanowie wcześniej rozbili Safawidów i również w tym przypadku artyleria odegrała decydującą rolę. W wielkiej bitwie pod Chaldiranem 22/23 sierpnia 1514 r. 200 tys. żołnierzy osmańskich było wspomaganym przez armaty, których nie mieli Safawidzi i ich kawalerzyści, dlatego nie byli oni w stanie pokonać przeciwnika. W następnych latach Safawidzi nabyli broń palną od Portugalczyków i w 1528 r. rozgromili Uzbeków, którzy nie zdążyli jeszcze opanować sztuki użycia armat. Oddziały artylerii były konsekwentnie powiększane przez szacha Tahmaspa I, a za panowania Abbasa I (1587–1629) miały na swoim wyposażeniu ok. 500 armat⁴⁸.

⁴⁶ Por. K. Roy, *Horses, guns and governments: A comparative study of the military transition in the Manchu, Mughal, Ottoman and Safavid empires, circa 1400 to circa 1750*, „International Area Studies Review” 2012, t. 15, nr 99, s. 100.

⁴⁷ Zob. M. Haidar, *Medieval Central Asia: Polity, Economy and Military Organization, Fourteenth to Sixteenth Centuries*, Manohar, New Delhi 2004, s. 324–329.

⁴⁸ M. Haidar, *Central Asia in the Sixteenth Century*, Manohar, New Delhi 2002, s. 131–132; M.G.S. Hodgson, *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization*, t. 3: *The Gunpowder Empires and Modern Times*, University of Chicago Press, Chicago 1974, s. 23; G. Agoston, *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge 2005, s. 194.

Armie Mogołów zapożyczyły technikę stosowania artylerii od Osmanów i Uzbeków. Zahir ad-Din Muhammad Babur (1483–1530), twórca imperium, wprowadził w 1526 r. do walki specjalne wozy, w których umieszczone były mździerze oraz muszkietery. Przeciwnicy nie mieli katapult, za pomocą których można by było zniszczyć ruchomą artylerię Babura i to zadecydowało o ich porażce. Wcześniej, bo w 1512 r., 5 tys. kawalerzystów Babura przegrało bitwę z ok. 3 tys. Uzbeków z tego powodu, że zostało zaskoczonych nową techniką oskrzydlenia przeciwnika przez ruchome kolumny łuczników⁴⁹. Niemniej, jest zastanawiające, dlaczego z trzech wielkich ówczesnych imperiów – Osmanów, Safawidów i Mogołów – na początku XX wieku istniało tylko pierwsze z nich, a dwa pozostałe upadły i to już znacznie wcześniej, bo w pierwszej połowie XVIII wieku. Jednym z możliwych wyjaśnień, a na pewno jednym z możliwych podejść badawczych jest analiza organizacji militarnej tych państw, która wykształciła się i funkcjonowała w powiązaniu ze sposobem zorganizowania społeczeństw tych państw. Armia osmańska składała się na początku XVI w. z kawalerzystów wystawianych przez użytkowników *timarów* (nadań ziemskich) oraz zaciężnej armii sułtańskiej (*kapikulu*), której trzon stanowili janczarzy. Ci ostatni byli specyficzną formacją wojskową, którą utworzono w drodze *devsirme*, dosł. poboru, spośród chłopców chrześcijańskich zabieranych siłą lub przekazywanych jako daninę władzom osmańskim przez podbitą ludność na Bałkanach. System *devsirme* został wprowadzony za panowania Murada I (1362–1389) i stale funkcjonował. Poza janczarami ze skarbu państwa utrzymywano ok. 5 tys. kawalerzystów znanych jako sipahi. Byli oni skoszarowani wokół Stambułu i innych miast. Timarioci mogli wystawić od 50 do 90 tys. kawalerzystów, a kapikulu liczyło do 15 tys. żołnierzy. Do systemu lennego włączani byli także notable chrześcijańscy z Bałkanów. Po otrzymaniu timaru, byli oni zobowiązani wystawić oddział konnicy. Wielu sipahi także otrzymywało timary i stawało się lennikami⁵⁰.

System lenny jako podstawa siły militarnej państwa osmańskiego funkcjonował dobrze do pewnego czasu. Teoretycznie timarioci mogli wystawić do 200 tys. kawalerzystów, ale utrzymanie armii nawet 100-tysięcznej przez długi czas okazało się niemożliwie. Faktyczna siła tego pospolitego ruszenia nie przekraczała 40 tys. jeźdźców. W czasie wojny z Habsburgami w latach 1593–1603

⁴⁹ Por. M. Haidar, *Central Asia*, dz. cyt., s. 145.

⁵⁰ D.E. Streusand, *Islamic Gunpowder Empires: Ottomans, Safavids and Mughals*, Westview Press, Boulder, CO, 2011, s. 85; H. Inalcik, *Ottoman methods of conquest*, „Studia Islamica” 1954, t. 2, s. 107–108.

okazało się, że nie jest on jednak tak skuteczny jak dawniej. Przyczyną była słabość gospodarcza timarów i niskie dochody czerpane z lenna przez lenników. Część timarów była przekazywana przez sułtana urzędnikom i janczarom, co dodatkowo ograniczało zasoby siły wojskowej. W tej sytuacji władze centralne zaczęły odchodzić w XVII w. od koncepcji armii, której rdzeniem była konnica wystawiana przez timariotów na rzecz armii finansowanej przez państwo i składającej się głównie z piechoty. Ta zmiana wymagała wielu działań wspomagających, w tym zmiany systemu podatkowego w państwie, w związku z czym modernizacja sił zbrojnych w Imperium Osmańskim nie nadążała za podobnymi zmianami w Europie. Jednak już samo jej podjęcie jest uważane za jeden z czynników, który zapewnił trwanie państwa. Można się z tym poglądem zgodzić, porównując Imperium Osmańskie z innymi imperiami na muzułmańskim Wschodzie. Okazuje się, że system lenny jako podstawa siły militarnej państwa rozwinięty był także w safawidzkim Iranie i w państwie Wielkich Mogołów, ale władze tych państw albo nie podjęły prób odejścia od tego systemu, albo próby te były nieskuteczne. W Iranie przed panowaniem Abbasa I (1587–1629) armia składała się z kizilbaszów – wojowników pochodzących z plemion tureckich i kierowanych przez swoich chanów. Otrzymywali oni nadania ziemskie i w zamian byli zobowiązani wystawiać oddziały jeźdźców. Abbas I próbował uzupełnić to pospolite ruszenie zaciężnymi oddziałami, które były kompletowane spośród ludności pochodzenia kaukaskiego. Żołnierze ci byli utrzymywani przez szacha i byli znani jako ghulamowie – niewolnicy szacha. Szach, aby zdobyć środki na utrzymanie tych oddziałów, odbierał chanom lenna – w miarę swoich możliwości – i przekształcał je w dobra królewskie, które przekazywano w dzierżawę za opłatą i pod warunkiem płacenia podatków. Jednocześnie, chcąc dodatkowo osłabić siłę niepokornych często chanów, szach Abbas I zaczął tworzyć gwardię królewską (*qorchi*), którą opłacał z własnej kiesy. Pod koniec XVII w. qorchi liczyło ok. 10 tys. żołnierzy, ale stanowiska wojskowe w tym korpusie stały się bardzo szybko dziedziczne, co osłabiło możliwości kierowania nimi przez władcę. W sumie próby Abbasa I zastąpienia systemu wojskowego opartego na pospolitym ruszeniu lenników nowym systemem wojsk zaciężnych, co dałoby władcy monopol na wojskowe środki utrzymania instytucji państwa okazały się nieudane, gdyż tempo odbierania kizilbaszom lenn pozostawało w tyle za potrzebami finansowania oddziałów ghulamów i qorchi⁵¹.

⁵¹ Zob.: K. Roy, dz. cyt., s. 114; R.M. Savory, *The Safavid administrative system*, [w:] *The Cambridge History of Iran*, t. 6: *The Timurid and Safavid Periods*, red. P. Jackson, L. Lockhardt, Cambridge University Press, Cambridge 2006, s. 351–372 [Originally published in 1986].

2.4. System ikta

System gospodarczy bliskowschodnich państw imperialnych opierał się na nadaniach ziemskich i był znany jako *ikta*. Był on ważnym czynnikiem trwania państwa. System ikta określił charakter społeczeństw Bliskiego Wschodu od połowy IX wieku do początku XVI w. i był ogniwem pośrednim w przechodzeniu tych społeczeństw do nowożytności. System przekazywania żołnierzom ziemi w użytkowanie w zamian za powinność wojskową (*chidma*) został wprowadzony przez bujidskiego sułtana Mu'izz ad-Dawłę, który rządził Kalifatem Abbasydzkim w imieniu kalifa w latach 946–967. Na początku jego rządów ziemie orne były użytkowane przez dostojników dworskich i dowódców wojskowych, którzy nie płacili podatku gruntowego, w związku z czym skarbiec państwa był praktycznie pusty. Ikta nie było wyłącznie systemem wojskowych nadań ziemskich, gdyż miało bezpośredni związek z funkcjonowaniem społeczeństwa i państwa: określało przede wszystkim relacje między sułtanem a użytkownikami (*mukta*) nadań ziemskich, a także relacje między *mukta* a chłopami (*fallahun*), którzy pracowali na roli. Stanowiąc rdzeń procesu wytwarzania produktu w państwie, ikta objął także mieszkańców miast i koczowników. System ten został wprowadzony w Iraku, a stamtąd rozprzerzenił się do Iranu i Afganistanu na wschodzie oraz Syrii i Egipcie na zachodzie. W Iranie w czasach Safawidów i Kadżarów (1794–1925) system ten znany był jako *soyürghāl* lub *tuyūl*, a w państwach Seldżuków i w Imperium Osmańskim odpowiadał w zasadzie systemowi timarów. Seldżycy, którzy weszli do Bagdadu w 1055 r., przejęli bujidski system ikta praktycznie w całości. Można więc powiedzieć, że stał się on powszechnym systemem organizacji społeczeństw Bliskiego Wschodu⁵².

System ikta był sankcjonowany przez prawo muzułmańskie, które przewidywało dwie jego formy: prywatną (*ikta at-tamlık*) i dzierżawną (*ikta al-istighlal*). W pierwszym przypadku ziemia była przekazywana przez państwo na własność, a jej właściciel płacił albo podatek gruntowy (*charadż*), albo dziesięcinę (*uszr*). W drugim przypadku ziemia była źródłem dochodu, który zastępował wynagrodzenie w zamian za służbę na rzecz państwa. Służba wojskowa była właśnie tym przypadkiem. Pierwsze nadania tego typu miały miejsce jeszcze za czasów Mahometa, a później rozwinęły się w różne formy: ziemie były przekazywane do użytkowania plemionom pod warunkiem za-

⁵² Spośród licznych opracowań tego tematu zob. S. Tsugitaka, *State and Rural Society in Medieval Islam. Sultans, Muqtaś and Fallahun*, E.J. Brill, Leiden–New York–Köln 1997.

przestania napadów na ludność osiadłą lub żołnierzom w regionach sąsiadujących z Bizancjum w zamian za ochronę granic kalifatu. Nadania otrzymywali także krewni kalifów i liczni dworzanie. Nie zmieniało to jednak faktu, że większość nadań ziemskich miała charakter wojskowy. Niektórzy autorzy uważają, że system nadań ziemskich istniał od początku islamu, a w czasach Bujidów nastąpiła jedynie jego transformacja w kierunku nadań o charakterze wojskowym⁵³.

Użytkownicy nadań wojskowych zatrudniali zarządców swoich majątków, którzy pobierali od chłopów podatki i zaopatrywali ich w materiał siewny. Byli też odpowiedzialni za utrzymywanie w należytym stanie kanałów nawadniających i zmuszali chłopów każdej zimy do pracy (*suchra*) przy kanałach. W konsekwencji chłopci stawali się coraz bardziej zależni od użytkowników nadań i ich pozycja była często porównywana do pozycji ludzi niewolnych. W okresach kiedy władza centralna słabła, użytkownicy nadań nakładali na chłopów wyższe podatki, co miało fatalny wpływ na warunki gospodarowania. Podobny mechanizm działał w czasach epidemii, które dziesiątkowały ludność Syrii i Egiptu od połowy XIV wieku. Użytkownicy nadań nakładali wyższe podatki na zmniejszającą się populację chłopów, aby wyrównać swoje straty, co dla rolnictwa miało niszczący skutek. W Egipcie zaprzestano oczyszczania kanałów, co dodatkowo pogorszyło sytuację w rolnictwie. System nadań wojskowych został zniesiony w Imperium Osmańskim w 1658 r. w rezultacie zarówno prób reformowania rolnictwa, jak i coraz bardziej oczywistej konieczności odejścia od pospolitego ruszenia w trakcie prowadzenia wojny. Nadania wojskowe przeszły na własność ich użytkowników, na których nałożono coroczny podatek wpłacany do skarbu państwa⁵⁴.

2.5. Na obrzeżu imperium

W XVIII w. Imperium Osmańskie znalazło się w stanie upadku a władze centralne nie mogły skutecznie kontrolować całego, tak rozległego, terytorium. To pobudziło do życia ruch na rzecz decentralizacji państw i większej

⁵³ Por. B. Johansen, *Islamic Law on Land Tax and Rent. The Peasants' Loss of Property Rights as Interpreted in the Hanafite Legal Literature of the Mamluk and Ottoman Periods*, Croom Helm, London 1988, s. 80–81; H.B. Abdalla, *De l'iqta' étatique à l'iqta' militaire: Transition économique et changements sociaux à Baghdad, 861–1055*, Almqvist & Wiksell Int., Stockholm 1986.

⁵⁴ Por. S. Shaw, E.K. Shaw, dz. cyt., s. 26, 101, 106; A.L. Udovitch, *Technology, Land Tenure, and Rural Society: Aspects of Continuity in the Agricultural History of the Pre-Modern Middle East*, [w:] *The Islamic Middle East, 700–1900*, red. A.L. Udovitch, Princeton University Press, Princeton 1981, s. 11–26.

samodzielności prowincji. W konsekwencji niektóre jednostki terytorialne zaczęły funkcjonować niezależnie od Stambułu. Tak stało się w przypadku miast-państw w Afryce Północnej – Tunisu, Trypolisu i Algieru. Również Egipt w XVIII w. funkcjonował pod rządami Mameluków jako faktycznie niezależny ośrodek polityczny. W wymienionych przypadkach uznawano zwierzchnictwo sułtana osmańskiego, ale uznanie to było formalne i honorowe⁵⁵.

Ujęcie zagadnienia narodzin współczesnych państw w XX wieku jako rezultatu długotrwałych procesów, a nie tylko decyzji politycznych, które podjęły mocarstwa europejskie w związku z I wojną światową zasługuje na wyjątkową uwagę. Można się zgodzić z poglądem, że już w czasach osmańskich w rezultacie słabnięcia imperium ukształtowało się kilka typów struktur politycznych, które formalnie uznawały zwierzchnią władzę Stambułu, ale de facto funkcjonowały jako niezależne byty państwowe. Kryterium różnicowania stanowiły odmienne źródła legitymizacji władzy państwowej. W jednych przypadkach władza opierała się na autorytecie szejków plemiennych i pozycji imamów – odwoływała się więc i do więzów krwi, i do religii. Przykładem może być Jemen, Oman, Libia, Hidżaz lub Maroko. W innych przypadkach podstawą legitymizacji dla władz rodzących się państw były powiązania plemienne, a więc więzy krwi i hierarchia plemienna. Przykładem tego zjawiska są kraje arabskie nad Zatoką Perską: Kuwejt, Bahrajn, Katar i szejkanaty Omanu Traktatowego, gdzie religia jako źródło legitymizowania władzy nie odgrywała istotnej roli. Jeszcze innym przypadkiem był Egipt, Libia, Tunezja i Algieria. W tych krajach władza obejmowała ośrodki miejskie i opierała się na aparacie biurokratycznym oraz sile garnizonów wojskowych.

Strukturę dwóch pierwszych typów charakteryzowała wysoka autonomia plemion w relacjach z rządem centralnym. Z punktu widzenia administrowania Imperium Osmańskiego status poszczególnych terenów plemiennych nawiązywał do statusu prawnego tzw. *hükümetów*, jednostek administracyjnych w Azji Mniejszej utworzonych jeszcze w czasie podboju osmańskiego. Jednostki te zamieszkałe były przez lokalne społeczności arabskie oraz kurdyjskie. Administrowanie tymi jednostkami przekazano przywódcom tych społeczności w zamian za „usługi i pokorę”. W praktyce był to jedyny sposób włączenia koczowniczej ludności do organizmu państwowego imperium. Dochody *hükümetów* były wyłączone z rejestrów państwowych, a ich ludność

⁵⁵ Por. I. Hariq, *The Origins of the Arab State System*, [w:] *The Arab State*, red. G. Luciani, University of California Press, Berkeley 1991, s. 3, 5–17.

nie była obejmowana spisami powszechnymi. Terytorium tych jednostek nie mogło być dzielone i nie stacjonowały na nim wojska osmańskie. Przywódcy lokalni musieli podporządkowywać się dekretem sułtańskim, ale mogli utrzymywać swoje zbrojne drużyny⁵⁶.

Statusem hükümetu cieszyły się także szejkanaty arabskie nad Zatoką Perską, m.in. Kuwejt. Rodzina As-Sabahów, która zajmowała pozycję głównego szejka osady uważała się za wasala sułtana tureckiego, ale do 1871 r. stosunki z władzami w Al-Basrze opierały się na niepisany porozumieniu, że lennik może korzystać z szerokiej autonomii tak długo, jak długo będzie okazywał lojalność wobec suzerena. Żeglarze i kupcy kuwejccy używali na przemian bandery osmańskiej i kuwejckiej, w zależności od wysokości opłat wwozowych w danym porcie. Z Al-Kuwajtu wysyłano do Al-Basry zakę, czyli podatek religijny oraz daninę w formie worków ryżu. Z Al-Basry wysyłano natomiast dla szejka osady honorowy strój turecki oraz daktyle. Pod tym względem sytuacja szejka osady była porównywalna do sytuacji szejków arabskich plemion koczowniczych, którzy otrzymywali wynagrodzenie od władz Bagdadu, Aleppo, Mosulu czy Damaszku w zamian za ochronę szlaków karawanowych, pielgrzymów i za powstrzymywanie się od napadów na ludność osiadłą na terenach przylegających do pustyni. W przypadku Kuwejtu te nieformalne związki zostały uregulowane w 1871 r. w formie dekretu sułtańskiego, na mocy którego Kuwejt został włączony do wilajetu basryjskiego na statusie kazy, mniejszej jednostki w osmańskim systemie podziału terytorialnego. Szejk Al-Kuwajtu był od tej pory urzędnikiem osmańskim, co zostało sformalizowane w 1892 r. na mocy dekretu sułtańskiego, nominującego szejka ka'imakamem, rządcą kazy. Mimo to Kuwejt zachował autonomię w sprawach wewnętrznych i na jego terytorium nie było wojsk osmańskich⁵⁷.

Ta autonomia sprzyjała instytucjonalizacji władzy. W Kuwejcie przełomowym momentem było zachowanie przez rodzinę As-Sabahów pozycji szejka osady po śmierci Sabaha Ibn Dżabira w 1764 r. Było to uwarunkowane silną pozycją tej rodziny w stosunkach z rodzinami innych notabli. To z kolei wynikało z tego, że As-Sabahowie utrzymywali dobre stosunki z koczownikami z terenów przylegających do osady, co gwarantowało jej bezpieczeństwo. Poza tym, prowadząc interesy handlowe z Syrią, As-Sabahowie zgromadzili duże

⁵⁶ Zob. *Traktat Ali Czausza iż Sofii o timariotskiej organizacji w osmańskiej imperii*, [w:] *Agrarny stroj osmańskiej imperii XV–XVII wieków*, red. A.S. Tviertinova, Izdatelstvo Vostocnojj Litieratury, Moskwa 1963, s. 93; S. Shaw, E.K. Shaw, dz. cyt., s. 156.

⁵⁷ Por. J. Zdanowski, *Czynniki integracji społecznej Kuwejtu w okresie przednaftowym*, Instytut Wydawniczy Sonor, Warszawa 1990, s. 47–49.

bogactwo. Toteż kiedy zmarł Sabah Ibn Dżabir, wybór kolejnego szejka odbył się zgodnie z tradycją plemienną, czyli z udziałem wszystkich mieszkańców osady, ale krąg kandydatów był ograniczony do członków rodziny zmarłego szejka. Władza wybranego w ten sposób władcy była więc już częściowo zinstytucjonalizowana, a następnie została przekształcona w przywilej dynastyczny⁵⁸.

3. Państwo kolonialne

Europejskie rządy kolonialne na Bliskim Wschodzie miały – poza Algierią – charakter pośredni. Lokalnym społeczeństwom bliskowschodnim pozostawiano pewien zakres autonomii w sprawach miejscowych, ale na szczeblu kraju i regionu kontrola ze strony Europejczyków była pełna i władze kolonialne nie tolerowały najmniejszego sprzeciwu miejscowej ludności. Mimo że rządy pośrednie oznaczały zachowanie miejscowych struktur społecznych i często elit politycznych, to wpływ kolonializmu na lokalne społeczeństwa okazał się bardzo głęboki. Pewne wydarzenia, które wywarły wpływ na stosunki między Zachodem a Bliskim Wschodem w okresie kolonializmu, pozostawiły bolesny ślad w zbiorowej pamięci lokalnych społeczeństw i są odczuwalne do dzisiaj. Islam pozostał ważną płaszczyzną wyrażania odrębności w stosunku do Europejczyków, ale po I wojnie światowej najważniejszą formą wyrażania sprzeciwu wobec dominacji kolonialnej stało się poczucie tożsamości narodowej⁵⁹.

3.1. Integracja z rynkiem światowym

Państwa europejskie pacyfikowały kolonie oraz protektoraty i zmieniały ich infrastrukturę gospodarczą. W ten sposób wpływały na stosunki społeczne i je kształtowały w podporządkowanych krajach. Powiązania z rynkiem światowym stawały się coraz silniejsze, co oddziaływało na warunki gospodarowania i strukturę wytwarzania produktu.

Dominacja gospodarcza Europy uwidaczniała się w miarę tego, jak Bliski Wschód stawał się peryferyjnym obszarem światowego systemu gospodar-

⁵⁸ Zob. A.M. Abu-Hakima, *The Modern History of Kuwait, 1750–1965*, Luzac & Co., London 1983, s. 56.

⁵⁹ Por. J.M. Abun-Nasr, *A History of the Maghrib in the Islamic Period*, Cambridge University Press, Cambridge 1993, s. 324–328.

czego. Wiek XIX przyniósł niespotykaną dotąd ekspansję handlu. Było to następstwem zniesienia wielu monopolii i barier celnych, szybkiego rozwoju produkcji przemysłowej i rolnej oraz rewolucji w transporcie wodnym i lądowym. Jeśli w wieku XVIII wymiana handlowa rosła w tempie 1% rocznie, to w latach 1815–1913 wzrastała rocznie o 3,5%. Jej wartość w bieżących cenach powiększyła się 25 razy, a przy uwzględnieniu siły nabywczej ówczesnego pieniądza – dwa razy. W ten sposób rodziły się fortuny kupieckie w takich miastach jak Bejrut, Damaszek, Akra, Latakia, Aleksandra, Kair, Sztambuł czy Izmir. Jeszcze do końca XVIII w. Bliski Wschód miał dodatni bilans w handlu z Europą i chroniczny deficyt w handlu z Indiami. Jednocześnie region był włączony w światowy obrót srebrnych i złotych monet z Ameryki, które napływały tu przez Europę i Daleki Wschód. Sytuacja uległa zasadniczej zmianie po 1815 r., kiedy gwałtowne wręcz zapotrzebowanie na dobra konsumpcyjne (tekstylija i inne towary przemysłowe oraz kolonialne) zaczęło zdecydowanie przewyższać tempo rocznego przyrostu eksportu z regionu. W rezultacie handel regionu charakteryzował się do I wojny światowej stałym deficytem zarówno w przypadku wymiany towarowej, jak przepływu kapitału. Do takich krajów jak Algieria, Tunezja, Egipt, Turcja, Syria i Iran napłynął kapitał obcy, co spowodował wzrost cen usług i w rezultacie odpływ gotówki za granicę. Kiedy muzułmański Bliski Wschód został włączony do systemu światowego handlu, jego regiony zaczęły mniej lub bardziej odczuwać korzystny wpływ koniunktury światowej. Tak było w latach 40. i 60. XIX w. Jednak w latach 70. XIX w. państwa i kraje regionu odczuły boleśnie skutki wielkiej recesji światowej, po której handel światowy, w tym także bliskowschodni, wkroczył w okres umiarkowanego wzrostu⁶⁰.

Napływ dóbr konsumpcyjnych z Europy miał jednak negatywny wpływ na rzemiosło i drobną wytwórczość. Warsztaty rzemieślnicze i manufaktury nie wytrzymały konkurencji z towarami europejskimi wytwarzanymi przemysłowo i upadały. Ich właściciele zasilali szeregi proletariatu miejskiego, a dołączali do nich bezrolni chłopi, dla których nie było pracy w wielkich gospodarstwach rolnych nastawionych na produkcję kultur eksportowych i mechanizację pracy. Z drugiej strony na początku lat 90. XIX zaczął rodzić się rodzimy przemysł i proces ten trwał nieprzerwanie do II wojny światowej, a po 1945 r. nabrał jeszcze przyspieszenia. Jednak dopiero w latach 20. i 30. XX w. liczba zatrudnionych w nowych zakładach przemysłowych zaczęła

⁶⁰ Ch. Issawi, *An Economic History of the Middle East and North Africa*, Columbia University Press, New York 1982, s. 25–24.

przewyższać liczbę tych, którzy tracili pracę z powodu wysokiej konkurencyjności towarów importowanych z Europy. Rzemieślnicy europejscy byli zorganizowani w cechy, stosowali proste narzędzia pracy i nie mieli dostępu do kapitału, aby modernizować wytwarzanie towarów. Zresztą rzemiosło bliskowschodnie znajdowało się w stanie upadku już od czasów średniowiecza, a w XVIII w. boleśnie odczuło konkurencję tekstyliów indyjskich. Mechanizm wymiany towarowej stawał się coraz mniej korzystny dla kupców z Bliskiego Wschodu. Zamiast droższych towarów przetworzonych mogli teraz sprzedawać za granicę tańsze surowce. W ten sposób pod koniec XVIII w. zanikł wywóz wyrobów jedwabnych wytwarzanych do tej pory w Bursie. Jednocześnie wzrastał wywóz przędzy jedwabnej. Kiedy do najdalszych zakątków Imperium Osmańskiego zaczęły docierać koleje żelazne, upadek miejscowego rzemiosła nabrał rozmiarów katastrofalnych. W tych zakładach rzemieślniczych, które utrzymały się przy życiu poziom płac stał się niesłychanie niski⁶¹.

Początki industrializacji na Bliskim Wschodzie odnosi się do lat 20. XIX w. i reform Muhammada Alego w Egipcie. W 1838 r. inwestycje w zakłady przemysłowe wyniosły w tym kraju ok. 12 mln funtów szterlingów, a nowa warstwa robotników przemysłowych liczyła ok. 30 tys. osób przy ok. czteromilionowej populacji kraju. Uprzemysłowienie obejmowało produkcję przędzy bawełnianej, wyrobów z wełny i jedwabiu, tekstyliów, chemikaliów, broni i amunicji, budowę okrętów. Rozwój przemysłu doprowadził do ruiny zakłady rzemieślnicze, ale proces ten został zahamowany po klęsce Muhammada Alego w wojskowej konfrontacji z Anglią i Francją w 1841 roku. Próby budowy rodzimego przemysłu rodziły się wówczas w Turcji, Iranie, Tunezji, a w latach 80. XIX – w Maroku. Po prawie pięćdziesięcioletnim zastoju nowa fala industrializacji nastąpiła pod koniec XIX wieku. Budowano wówczas cukrownie, zakłady tytoniowe, odzieżowe, przetwórstwa żywności, cementownie. Inwestorami byli przede wszystkim przedsiębiorcy zagraniczni, gdyż kapitał rodzimy nie był dostatecznie duży. W rezultacie przemysł rozwijał się powoli. W Egipcie w 1916 r. w nowoczesnych zakładach przemysłowych pracowało ok. 35 tys. osób, a w Iranie w 1913 r. niecałe 2 tys. pracowników. W Turcji uprzemysłowienie zaczęło się w latach 60. XIX w. od budowy młynów parowych w Stambule. W dalszej kolejności rozwinął się przemysł tekstylny i produkcja oliwy z oliwek. W 1913 r. w zakładach przemysłowych

⁶¹ Por.: Ch. Issawi, *The Decline of Middle Eastern Trade*, [w:] Ch. Issawi, *The Arab World's Legacy: Essays*, Darwin Press, Princeton 1985; A. Raymond, *Artisans et commerçants au Caire au XVIIIe siècle*, t. 2, Institut Français de Damas, Damascus 1973, s. 170–182, 209–212.

Stambułu i Izmiru pracowało zaledwie ok. 17 tys. robotników przemysłowych. Jeszcze słabsze było tempo industrializacji w Afryce Północnej. Przed pierwszą wojną światową w Algierii, Maroku i Tunezji działały jedynie pojedyncze młyny parowe i tłocznie oliwy. Wszystkie one należały do Europejczyków. Nieco szybciej rozwijało się górnictwo: węgla, rud ołowiu i miedzi oraz chromu w Turcji, ropy i ochry w Iranie, ropy i fosfatów w Egipcie, fosfatów, rudy żelaza, cynku, ołowiu oraz rudy żelaza w Afryce Północnej⁶².

Charles Issawi wskazuje na przyczyny niskiego tempa uprzemysłowienia Bliskiego Wschodu. Chodziło o to, że rynek odbiorców było stosunkowo wąski, a warunki produkcji mniej korzystne niż w Europie i Afryce Północnej. W rezultacie bardziej opłacało się sprowadzać towary z zagranicy niż wytwarzać je na miejscu. Ponadto rządy lokalne nie chciały lub nie mogły pomagać w finansowaniu inwestycji, a towary zagraniczne stawały się modne i bardziej atrakcyjne od rodzimej produkcji. Brakowało źródeł taniej energii. Jedynie w Turcji były złoża węgla kamiennego. Złoża innych minerałów były skąpe, a produkty rolne jak wełna – drogie. Ponadto brak rozbudowanej sieci drogowej i kolejowej utrudniał transport maszyn i surowców do fabryk. Rodzimi przemysłowcy nie mieli odpowiedniego zaplecza politycznego, aby realizować swoje pomysły⁶³.

Pewne ożywienie na polu industrializacji nastąpiło w czasie I wojny światowej w związku z odcięciem Bliskiego Wschodu od rynku światowego. Tendencja wzrostowa utrzymała się po zakończeniu wojny. W Egipcie w 1922 r. powstał Bank Misr, pierwszy bank zarządzany przez Egipcjan. W 1922 r. utworzono w Egipcie Federację Przemysłową, która skupiła ok. 90 zakładów przemysłowych zatrudniających prawie 150 tys. pracowników. Główną gałęzią był przemysł włókienniczy z kombinatem w Mahalla al-Kubra na czelu. Kombinat ten rozpoczął produkcję w 1927 r., a w 1938 r. oddano do użytku zakłady włókiennicze w Kafr ad-Dauwar. Jednak bardziej widoczne

⁶² J. Beinlin, *Workers and Peasants in the Modern Middle East*, Cambridge University Press, Cambridge 2001, s. 40–41; M. Fahmy, *La révolution de l'industrie en Egypte*, Brill, Leiden 1954, passim; G. Baer, *Egyptian Guilds in Modern Times*, The Israel Oriental Society, Jerusalem 1964, s. 136–137; E.C. Clark, *The Ottoman Industrial Revolution*, „International Journal of Middle Eastern Studies” 1974, t. 5, s. 65–76; J. Bharier, *Economic Development of Iran*, Oxford University Press, London 1971, s. 169–171; A. Ashref, H. Hekmat, *Merchants and Artisans in the Development Process of Nineteenth-Century Iran*, [w:] *The Islamic Middle East, 700–1900*, red. A. Udovitch, Darwin Press, Princeton 1981, s. 547–591; L.C. Brown, *The Tunisia of Ahmad Bey*, Princeton University Press, Princeton 1974, s. 295–299; J.-L. Miège, *Le Maroc et l'Europe (1830–1894)*, t. 4, Presses universitaires de France, Paris 1961, s. 336–339; J. Caillé, *La ville de Rabat jusqu'au Protectorat*, t. 1, Vanoest, Paris 1949, s. 348–349.

⁶³ Ch. Issawi, *The Decline of Middle Eastern Trade*, dz. cyt., s. 156–158.

procesy industrializacji nastąpiły dopiero w latach 30. XX w. W Turcji, Iranie i państwach arabskich podjęto wówczas kroki na rzecz ochrony rodzimego przemysłu przed konkurencją z zagranicy, a rządy zaczęły prowadzić politykę uprzemysławiania swoich gospodarek. W Algierii, dla przykładu, w latach 1918–1939 liczba pracowników przemysłu wzrosła z 25 tys. do 70 tysięcy. W Iranie w 1940 r. funkcjonowało ok. 150 zakładów przemysłowych zatrudniających co najmniej po 10 osób, a ogólna liczba zatrudnionych w przemyśle wyniosła 35 tysięcy. W Turcji w 1934 r. przyjęto pięcioletni plan rozwoju przemysłu i rok później oddane zostały do użytku wielkie zakłady włókiennicze w Kayseri, a w 1938 r. stalownia. W pierwszym przypadku Turcja otrzymała pomoc techniczną od Związku Radzieckiego, a w drugim – kredyt od Wielkiej Brytanii. Niemniej udział przemysłu w wytwarzaniu dochodu narodowego był ciągle niski i w 1939 r. wyniósł 8% w Egipcie, 12% w Turcji i 20% w żydowskiej części Palestyny⁶⁴.

II wojna światowa miała skutek podobny jak pierwsza. Odcięcie Bliskiego Wschodu od dostaw z zagranicy, przy jednoczesnej obecności sił aliantów w krajach arabskich i Iranie, pobudziło rozwój lokalnego przemysłu. W zakładach przemysłowych wytwarzających na potrzeby armii aliantów znalazło zatrudnienie ogółem ponad 300 tys. osób, w tym 90 tys. robotników wykwalifikowanych i ok. 20 tys. niewykwalifikowanych. Produkcja przemysłowa Egiptu wzrosła w 1946 r. o 50%, a w latach 1946–1953 podwoiła się. W latach 1950–1959 produkcja przemysłowa na Bliskim Wschodzie (poza Afryką Północną) wzrastała w tempie 13,5% rocznie, a w latach 1960–1973 – 10,6% rocznie. W Afryce Północnej wskaźnik ten był niższy. W okresach tych widoczny był wzrost nakładów na rozwój przemysłu przetwórczego, górnictwa i wytwarzanie energii. Mimo to udział przemysłu w strukturze zatrudnienia był ciągle niższy niż w rolnictwie oraz usługach i wyniósł w 1970 r.: 6% w Sudanie, 10% w Arabii Saudyjskiej, 12% w Turcji, 15% w Maroku, 16% w Libii, Algierii i Egipcie, 18% w Iraku, 19% w Tunezji, 20% w Syrii, 24% w Iranie i Libanie, 26% w Jordanii, 34% w Izraelu i Kuwejcie. Przyczy-

⁶⁴ Z.Y. Hershlag, *Turkey: The Challenge of Growth*, E.J. Brill, Leiden 1968, s. 52–57, 65–67, 115–117; R. Mabro, S. Radwan, *The Industrialization of Egypt: Policy and Performance*, Clarendon, Oxford 1976, s. 50–62; S. Himadeh, *Economic Organization of Palestine*, American University Press, Beirut 1938, s. 230–238, 254–258, 432–439; J. Bharier, dz. cyt., s. 172–181; Centre d'études de politique étrangères, *L'Industrialisation de l'Afrique du Nord*, A. Colin, Paris 1952, s. 21–27; J. Blotière, *L'Algérie*, Société d'éditions géographiques, Paris 1948, s. 178–187; Ç. Keyder, *State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development*, Verso, London 1987, s. 110; J. Beinín, Z. Lockman, *Workers on the Nile: Nationalism, Communism, Islam, and the Egyptian Working Class, 1882–1954*, American University in Cairo Press, Cairo 1998, s. 272–273.

ny słabego tempa industrializacji były ciągle te same: zależność od importu maszyn, surowców, a w przypadku niektórych krajów także energii, nadmierna koncentracja przemysłu w stolicach, niedostatek wykwalifikowanej siły roboczej, niska wydajność pracy, „nadopiekuńczość” władz państwowych nad rodzimym przemysłem, prowadząca do niskiej konkurencyjności towarów rodzimych w zderzeniu z zagranicznymi, trudności transportowe oraz rozbudowana i nieprzyjazna wobec inwestorów biurokracja⁶⁵.

3.2. Uśmierzenie plemion

Władze kolonialne ingerowały również w stosunki między miejskimi ośrodkami a ludnością wiejską, zmieniając w ten sposób lokalne systemy polityczne. Tak było w Maghrebie, gdzie władze francuskie i włoskie osłabiły pozycje plemion, co miało duże znaczenie dla umocnienia się ośrodków miejskich związanych ze strukturami państwowymi. System polityczny Afryki Północnej został opisany jeszcze przez Ibn Chalduna w jego słynnej pracy *Al-Mukaddima*. Charakteryzował się istnieniem dwóch biegunów władzy i wpływu. Jeden stanowiły ośrodki osadnictwa miejskiego, a drugi – półkoczownicza ludność wiejska. W miastach formowały się dynastie, które wszakże czerpały swoją siłę ze współpracy z wojowniczymi plemionami. Sułtanowie marokańscy podtrzymywali dobre stosunki z plemionami, nadając ich szefkom honorowe tytuły i przekazując im różnego rodzaju prezenty. Władza centralna obejmowała jedynie część terytorium kraju i część ta znana była jako *bilad al-machzan* (kraj rządu sułtana). Część znajdująca się poza wpływami władz sułtańskich znana była jako *bilad as-siba* (dosł. kraj porzucony)⁶⁶. Przed przybyciem Europejczyków istniała równowaga polityczna między ośrodkami miejskimi i plemionami. Władze przystąpiły do szeroko zakrojonej kampanii przeciwko plemionom, uważanym przez nie za główną przeszkodę w skutecznym administrowaniu podbitymi krajami, i zakłóciły tę równowagę.

W Algierii, po zdobyciu przez Francuzów w 1830 r. Algieru, wojna przeniosła się w głąb kraju, gdzie lokalni przywódcy plemienni stawili obcym

⁶⁵ J.-L. Miège, dz. cyt., s. 375–452; E. Burke, *Prelude to Protectorate in Morocco*, University of Chicago Press, Chicago 1976, s. 56–58; R. Mabro, S. Radwan, dz. cyt., s. 82–84; Z.Y. Hershlag, dz. cyt., s. 171–172, rozdz. 7; M. Singer, *The Economic Advance of Turkey, 1923–1960*, Ayyildiz Matbaasi, Ankara 1977, s. 30–39; Ch. Issawi, *The Decline of Middle Eastern Trade*, dz. cyt., s. 162, 237 (Table A.10).

⁶⁶ Zob.: J. Wyrzten, *Colonial State-Building and the Negotiations of Arab and Berber Identity in Protectorate Morocco*, „International Journal of Middle Eastern Studies” 2011, t. 43; D.M. Hart, *Tribe and Society in Rural Morocco*, Frank Cass, Abingdon–New York 2000, s. 9.

zdecydowany opór⁶⁷. Najsilniejszy opór stawił emir Abd al-Kadir (1807–1883), przywódca mistycznego bractwa kadirijja. Francuzi pokonali jego wojowników w 1835 r. i zmusili emira do podpisania pokoju w Tafnie w 1837 roku⁶⁸. Abd al-Kadir schronił się następnie w Maroku, co doprowadziło do starcia francusko-marokańskiego pod Isly w 1844 roku⁶⁹. Pokonany sułtan Maroka musiał zaprzestać wspierania Abd al-Kadira, który oddał się w ręce Francuzów w 1847 roku. Również Ahmad Bej, osmański rządca Konstantyny, zmuszony został uznać zwierzchnictwo Francji⁷⁰. Francuskie wojska pod dowództwem marszałka Thomasa-Roberta Bugeauda złamały opór innych przywódców lokalnych w Algierii⁷¹.

W Maroku, które od 1912 r. było protektoratem Francji, pełnia władza spoczywała w rękach francuskiego gubernatora. Formalnie krajem rządził sułtan, który miał do pomocy rząd z wielkim wezyrem oraz ministrami, ale wszystkie dekryty królewskie oraz decyzje ministerialne musiały być najpierw zatwierdzone przez francuskiego gubernatora. Sądownictwo nawiązywało do umów

⁶⁷ Na temat podboju 1830 r. zob.: A.A. Heggoy, R.R. Crout, *Historical Dictionary of Algeria*, Scarecrow Press, Metuchen, N.J., 1981, s. 7; Ch.-A. Julien, *La Conquête et les débuts de la colonization (1827–1871)*, Presses universitaires de France, Paris 1964, s. 1–63; Tenże, *Turkish Rule in Algeria and Tunisia, 1516–1830*, [w:] *History of North Africa: Tunisia, Algeria, Morocco*, red. Ch.-A. Julien, Routledge & Keegan Paul, London 1970, s. 273–335; J.-C. Vatin, *L'Algérie politique. Histoire et société*, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, Paris 1983, s. 927–1058.

⁶⁸ Tekst układu z Abd al-Kadirem w: J.C. Hurewitz, *The Middle East and North Africa in World Politics. A Documentary Record*, t. 1: *European Expansion, 1535–1914*, Yale University Press, New Haven–London 1975, s. 259–260.

⁶⁹ Por. Ch.-R. Ageron, *L'Histoire de l'Algérie contemporaine*, t. 2: *De l'insurrection de 1871 au déclenchement de la guerre de Libération (1954)*, Presses universitaires de France, Paris 1979, s. 429, 177–178.

⁷⁰ Posiadłości francuskie w Afryce Północnej zaczęto określać terminem „Algérie” od 1839 r. Losy emira Abd al-Kadira były bardzo złożone. Po oddaniu się w ręce Francuzów emir był więziony we Francji i został uwolniony w 1852 r. przez Napoleona III. Następnie mieszkał w Bursie w Turcji oraz w Damaszku, gdzie zmarł w 1883 r. W 1860 r. ocalał życie 12 tys. chrześcijan w tym mieście w czasie zamieszek na tle religijnym. Tym czynem zyskał sobie szeroką popularność we Francji. W 1869 r. wziął udział w otwarciu Kanału Sueskiego. Niektóre źródła mówiły o tym, że wspierał politykę Napoleona III w Maghrebie, w tym także i Algierii w zakresie pobudzania rozwoju cywilizacyjnego w tym regionie. Abd al-Kadir spisał wspomnienia pt. *Rappel à l'intelligent* (1858), w których wyraził nadzieję na porozumienie się muzułmanów z Europejczykami. Zob.: J. Clancy-Smith, *Rebel and Saints: Muslim Notables, Populist Protest, Colonial Encounters (Algeria and Tunisia, 1800–1904)*, University of California Press, Berkeley 1994, s. 254–255; A.H. Kasznik, *Abd el-Kader, 1808–1883. Geneza nowożytnej Algierii*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1977.

⁷¹ Literatura o Abd al-Kaderze jest bardzo bogata. Jedno z pierwszych opracowań to: A. Bellemaire, *Abd-el-Kader: Sa Vie politique et militaire*, Hachette, Paris 1863. Zob. także: R. Danzinger, *Abd al-Qadir and the Algerians: Resistance to the French and Internal Consolidation*, Holmes and Meier, New York 1977, s. 241–255; Ph.C. Naylor, *France and Algeria. A History of Decolonization and Transformation*, University of Florida Press, Gainesville 2000, s. 155, przyp. 25.

o tzw. kapitulacjach, na podstawie których cudzoziemcy byli wyłączeni spod jurysdykcji sądów sułtana⁷². Po 1912 r. pierwszoplanową postacią na scenie politycznej Maroka był generał Hubert Lyautey, francuski rezydent generalny. Francuski gubernator wierzył, że każdy oficer w służbie kolonialnej jest niczym starożytny Rzymianin i ma do spełnienia specjalną misję wobec ludów Afryki Północnej. Miała ona polegać na przyuczaniu tubylców do nowych metod gospodarowania według europejskich wzorców technologicznych oraz na zaszczerpieniu im wysokich wzorców moralnych, ukształtowanych przez cywilizację europejską. Lyautey uważał, że wspólnoty tubylców i kolonistów powinny rozwijać się samodzielnie i niezależnie jedna od drugiej. Miało to zachować tożsamość kulturową Marokańczyków i zapewnić dominację Francuzów. Poglądy te znalazły wyraz także w urbanistycznych planach rozbudowy miast marokańskich. W Rabacie, Fezie i innych miastach powstawały wokół starej zabudowy „nowe miasta” kolonialne z nowoczesną infrastrukturą⁷³.

Zakończenie I wojny światowej pozwoliło gubernatorowi Lyauteyowi przystąpić do działań na rzecz skonsolidowania władzy Francji w protektoracie. W marcu 1919 r. kolonowie francuscy utworzyli radę zarządzającą, która miała oddziały w poszczególnych prowincjach. W 1923 r. podobną radę pozwolono utworzyć Marokańczykom, którzy znani byli z sympatii profrancuskich⁷⁴. Jednocześnie wzmocniono kontrolę nad terenami plemiennymi i przeprowadzono selekcję przywódców plemiennych (*kaidów*), usuwając najbardziej nieposłusznych⁷⁵. Łączono to z polityką skłócania kaidów i przeciągania jednych na swoją stronę w walce z drugimi. Jako przykład może służyć historia rodu El Glaoui z południa Maroka. W 1919 r. Lyautey wyznaczył członka tego rodu o imieniu Si Thami na gubernatora Marrakeszu. Si Thami poprowadził swoich wojowników u boku Francji przeciwko kaidowi plemion na południu Maroka i zgromadził ogromny majątek jako gubernator Marrakeszu – był bowiem posłuszny władzom francuskim⁷⁶.

⁷² Zob. na ten temat: A. Dziubiński, *Historia Maroka*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1983.

⁷³ Zob.: H. Lyautey, *Du rôle colonial de l'armée*, „Revue des Deux Mondes” 1900, nr 157 (15 janvier), s. 308–329; G. Wright, *The Politics of Design in French Colonial Urbanism*, University of Chicago Press, Chicago 1991, s. 142–143; W.A. Hoisington Jr., *Lyautey and the French Conquest of Morocco*, Macmillan, Basingstoke 1995.

⁷⁴ Zob. S.A. Scham, *Lyautey in Morocco: Protectorate Administration, 1912–1925*, University of California Press, Berkeley 1970, s. 75.

⁷⁵ Pisze o tym: R. Bidwell, *Morocco under Colonial Rule: French Administration of Tribal Rule 1915–1956*, Frank Cass, London 1973, s. 81, 95–96.

⁷⁶ Zob.: R. Bidwell, dz. cyt., s. 112, 114–115; G. Maxwell, *Lands of Atlas: the Rise and Fall of*

Kampania podporządkowania niepokornych plemion rozpoczęła się w 1920 r. i trwała trzy lata. Ostatnim bastionem powstańców był region Zaiane w Środkowym Atlasie, gdzie dominowały plemiona Beni Quarain. Walki w tym regionie były bardzo ciężkie. Przeciwno 7 tys. wojownikom walczyło ok. 21 tys. żołnierzy gubernatora, wśród których przeważali mieszkańcy innych części Maroka. Po rozbiciu plemion z Zaiane gubernator Lyautey otrzymał stopień marszałka⁷⁷.

W hiszpańskiej części Maroka od lutego 1919 r. trwały walki między oddziałami hiszpańskim a plemionami z Gór Rif. Najpierw oddziały generała Jordana Berenguera rozbiły ludzi kaida El Raisuniego i 15 października 1920 r. zajęły święte miasto Chaouén, które do tej pory było samorządne i niezależne od władz hiszpańskich, ale latem plemiona z Rifu rozbiły armię hiszpańską. Stało się tak za sprawą talentu organizacyjnego jednego z przywódców plemiennych Abd al-Karima al-Khattabiego. 25 lipca 1925 r. doszło do wielkiej bitwy pod Annaoualem. Jak się później okazało była to największa porażka armii kolonialnej w Afryce w XX wieku. W lutym 1924 r. Abd al-Karim al-Khattabi ogłosił się emirem Rifu. Jego władza trwała do 26 maja 1926 r., bowiem 8 maja 1926 r. połączone siły hiszpańsko-francuskie, liczące ok. 123 tys. żołnierzy, pokonały plemiona Rifu⁷⁸.

Gubernator Lyautey, traktując lokalne podziały etniczne jako instrument polityki, zaczął też budzić ruch emancypacyjny wśród Berberów. Od 1923 r. powstawały szkoły dla Berberów, z francuskimi programami nauczania, w nadziei na stworzenie profrancuskiej elity społecznej jako przeciwwagi dla arabskich narodowców⁷⁹. Dla wielu arabskich notabli współpraca z władzami francuskimi w zakresie modernizowania kraju była do pogodzenia z żądaniaми zniesienia protektoratu. Tacy działacze społeczni i polityczni jak Ahmed R'honi, Andussalam Bennuna czy Mohamed Hajoui popierali w latach 10. i 20. XX w. plany gubernatora dotyczące budowania szkół, dróg, systemów elektryfikacyjnych czy banków⁸⁰.

the House of Glaoua 1893-1956, Longman, London 1956, s. 153–159; D. Rivet, *Lyautey et l'institution du protectorat français au Maroc, 1912-1926*, t. 1–3, L'Harmattan, Paris 1988, t. 2, s. 181–182.

⁷⁷ Zob. C.V. Osborne, *The Conquest of Morocco*, Stanley Paul, London 1936, s. 242–243; J.P. Halstead, *Rebirth of a Nation: the Origins and Rise of Moroccan Nationalism 1912-1944*, Harvard University Centre for Middle Eastern Studies, Cambridge, MA, 1969, s. 115.

⁷⁸ Zob.: C.R. Pennell, *A Country with a Government and a Flag: The Rif War in Morocco, 1921-1926*, Menas Press, Wisbech 1986, s. 87–88, 110–116, 215–216; C.V. Osborne, dz. cyt., s. 251–253; G. Ayache, *La guerre du Rif*, L'Harmattan, Paris 1996, s. 51, 84–89, 131–159.

⁷⁹ Piszą o tym: S.A. Scham, dz. cyt., s. 66–70; J.P. Halstead, dz. cyt., s. 72–73.

⁸⁰ Por. C.R. Pennell, *Morocco since 1830. A History*, New York University Press, New York, 2000,

Libia została zajęta w 1911 r. przez Włochy i formalnie zaanektowana 25 lutego 1912 r., ale wojna między oddziałami włoskimi a siłami osmańskimi i mieszkańcami Libii trwała nadal. W kwietniu 1912 r. Włosi utrzymywali w Libii 115-tysięczną armię oraz eskadry aeroplanów. W październiku 1912 r. podpisany został układ w Ouchy, na mocy którego Stambuł zrezygnował ze zwierzchności nad Trypolitanią wraz Cyrenajką. W marcu 1913 r. Włochom udało się podporządkować miasta na wybrzeżu Trypolitonii oraz teren między Benghazi a Darną w Cyrenajce. Jednak wybuch I wojny światowej sprawił, że Włosi musieli wycofać z Afryki część swojej armii, w związku z czym możliwości utrzymania przez nich Trypolitonii i Cyrenajki stały się ograniczone. W Trypolitonii w kwietniu 1915 r. wojska włoskie poniosły klęskę pod Kasr Bu Hadi w bitwie z wojownikami Ramadana as-Suwajhliego z Misraty. W Cyrenajce opór stawiali przede wszystkim członkowie bractwa mistycznego *sanusijja*, którzy ogłosili świętą wojnę przeciwko najeźdźcom. Na południu kraju w Fazzanie wojska osmańskie utrzymywały swoje pozycje jeszcze w 1913 r., a po ich wycofaniu się o tereny te zaczęły rywalizować Włochy i Francja. W kwietniu 1917 r. przywódca sanusytów Sajjid Idris podpisał z władzami włoskimi pokój w Akramie, na mocy którego sanusyci przejęli całą Cyrenajkę poza portami na wybrzeżu. Na szczęście dla Włochów, między sanusytami a As-Suwajhlim doszło na tle walki o wpływy do poważnego konfliktu, który zakończył się krwawą bitwą pod Bani Walid⁸¹.

Po zakończeniu I wojny światowej zwycięskie mocarstwa ustaliły, że Libia przypadnie w udziale Włochom – zgodnie z ustaleniami zawartymi w Londynie w 1915 roku. Władze włoskie postanowiły utrzymać podział kraju na Trypolitanię oraz Cyrenajkę i zapewniły obydwu prowincjom szeroką autonomię. W Rzymie zdawano sobie sprawę, że gospodarka włoska nie udźwignie kosztów rządów bezpośrednich w Libii. W czerwcu i październiku 1919 r. uchwalone zostały statuty dla obydwu prowincji znane jako „*Legge Fondamentale*”. W październiku 1920 r. rozpoczęły się negocjacje między Włochami a Cyrenajką, w rezultacie których podpisane zostało porozumienie w Ar-Radźmie. Na jego mocy Idris as-Sanusi został emirem Cyrenajki i miał otrzymywać subsydlum od Rzymu. W Trypolitonii Włosi zgodzili się na po-

s. 185.

⁸¹ Na temat tych wydarzeń zob.: J. Wright, *Libya. A Modern History*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1981, s. 28–30; L.S. Anderson, *The State and Social Transformation in Tunisia and Libya, 1830–1980*, Princeton University Press, Princeton 1986, s. 117–122; E.E. Evans-Pritchard, *The Sanusi of Cyrenaica*, Clarendon Press, Oxford 1949, s. 118–125; D. Vandewalle, *A History of Modern Libya*, Cambridge University Press, Cambridge 2006, s. 24–27.

wstanie tzw. Republiki Trypolitanii i pozostawili swobodę działania Ramadanowi as-Suwajhiliemu w nadziei, że ten zapanuje nad plemionami. Jednak As-Suwajhili nie zdołał stworzyć reprezentacji wszystkich plemion i zginął podczas międzyplemiennych walk w sierpniu 1920 roku⁸².

W listopadzie 1920 r. w Gharjanie spotkali się przywódcy plemion Trypolitanii w celu pokojowego uregulowania konfliktu. Postanowiono wybrać jednego przywódcę i powołać radę plemion. W styczniu 1922 r. szejkwie plemion spotkali się w Syrcie z Sajjidem Idrisem i zwrócili się do niego, aby przejął pod swoją kontrolę również plemiona Trypolitanii i ogłosił powstanie jednego emiratu Trypolitanii i Cyrenajki. Jednak Sajjid Idris obawiał się, że ogłoszenie powstania emiratu sprowokuje Włochów do działań wojennych. W październiku 1922 r. we Włoszech doszedł do władzy Benito Mussolini i sprawa stała się jeszcze bardziej skomplikowana. Sajjid Idris postanowił opuścić kraj i w grudniu 1922 r. wyjechał do Egiptu. W tym czasie Włosi przystąpili do podboju Trypolitanii. Ich wojska zajmowały miasto po mieście, osadę po osadzie⁸³.

Po podbiciu Trypolitanii wojska włoskie rozpoczęły w 1924 r. kampanię przeciwko sanusytom w Cyrenajce⁸⁴. W kolejnych latach ruchem oporu sanusytów kierował Umar al-Muchtar, szejek jednego z plemion, który początkowo wyemigrował wraz Sajjidem Idrisem do Egiptu, ale w 1923 r. powrócił do Cyrenajki. Ofensywa Włochów, którymi kierował marszałek Rodolfo Graziani, doprowadziła do dewastacji prowincji. Część ludności znalazła się zamknięta w obozach koncentracyjnych bez środków do życia, gdyż Włosi niszczyli domostwa i zabijali bydło. W latach 1912–1943 mogło zginąć nawet do 300 tys. mieszkańców Trypolitanii i Cyrenajki, co przy ogólnej liczbie mieszkańców obydwu prowincji ocenianej na ok. 1 mln osób oznaczało ogromne straty ludzkie. 11 września 1931 r. schwytany został Umar al-Muchtar. Graziani, który był w tym czasie we Włoszech, przyjechał natychmiast do Libii i nadzorował przebieg rozprawy nad przywódcą sanusytów. Pięć dni później Umar al-Muchtar został powieszony w miejscowości Suluk w obecności ok. 20 tys. Beduinów, celowo spędzonych z okolicy⁸⁵.

⁸² O Republice Trypolitanii zob.: L.S. Anderson, *The Tripoli Republic 1918–1922*, [w:] *Social and Economic Development of Libya*, red. E.G.H. Joffé, K. Maclachlan, Menas Press, London 1982, s. 43–66; J. Wright, dz. cyt., s. 30–32.

⁸³ Por. D. Vandewalle, dz. cyt., s. 29–30.

⁸⁴ Tekst układu brytyjsko-włoskiego o granicy między Cyrenajką a Egiptem podaje: J.C. Hurewitz, dz. cyt., t. 2, s. 366–367.

⁸⁵ Graziani otrzymał w Libii przydomek „rzeźnik z Trypolisu” – zob. o tym okresie: J. Wright, dz.

3.2. Etatyzm a interesy metropolii

W okresie kolonialnym państwa i kraje Bliskiego Wschodu zostały podporządkowane interesom gospodarczym metropolii. W Londynie, Paryżu i Rzymie zdecydowano o polityce gospodarczej w protektoratach i koloniach. Klasycznym przykładem mogą być rządy gubernatora Lyauteya w Maroku. Jego politykę można określić jako etatyzm gospodarczy. Państwo, a właściwie władze kolonialne, regulowały podatki, cła, płace i starały się pobudzać gospodarkę. W 1927 r. Théodore Steeg, następca Lyauteya, otrzymał z Francji kredyt w wysokości 400 mln franków i przystąpił do budowy zapór wodnych na kilku rzekach, co pozwoliło zwiększyć obszar terenów nawadnianych w rolnictwie. Skorzystali na tym głównie osadnicy francuscy, którzy posiadali wielkie majątki ziemskie, sadzili drzewa owocowe i zakładali winnice. Koncentracja ziemi w rolnictwie zmuszała ludność wiejską do migrowania do miast⁸⁶.

Polityka gospodarcza władz kolonialnych miała decydujące znaczenie dla stosunków algiersko-francuskich. W rezultacie postanowień francuskiej konstytucji z 1848 r. w Algierii zarysował się podział społeczeństwa na uprzywilejowaną grupę Europejczyków, zdominowaną przez Francuzów, oraz na poddanych im muzułmanów i Żydów, którzy zostali zepchnięci na margines życia politycznego i gospodarczego. Okupacja militarna oznaczała masową ekspropriację ziemi, która przechodziła w ręce osiedleńców z Francji. Wszystkie ziemie państwowe, które były poprzednio zarządzane przez administrację de ja teraz przeszły pod zarząd francuski. Dotyczyło to także tak zwanych *habus* – ziem należących do fundacji religijnych⁸⁷.

cyt., s. 35, 42; C.G. Segrè, *Fourth Shore: The Italian Colonization of Libya*, University of Chicago Press, Chicago 1974, s. 160–162; A. Pelt, *Libyan Independence and the United States: A Case of Planned Decolonization*, Yale University Press, New Haven 1970, s. 500; S. Kelly, *The Last Oasis. The Desert War and the Hunt for Zerzura*, Westview Press, Boulder, CO, 2002; D. Vandewalle, dz. cyt., s. 31–32.

⁸⁶ Zob.: J.L. Abu Lghood, *Rabat: Urban Apartheid in Morocco*, Princeton University Press, Princeton 1980, s. 160, 200, K.L. Brown, *People of Salé: Tradition and Change in a Moroccan City 1830–1930*, Manchester University Press, Manchester 1976, s. 127, 153; J. Stewart, *The Economy of Morocco 1912–1962*, Harvard Centre for Middle Eastern Studies, Cambridge, MA, 1967, s. 98, 151; J. Berque, *French North Africa: the Maghrib between Two World Wars*, trans. J. Stewart, Faber & Faber, London 1967, s. 119; D. Seddon, *Moroccan Peasants, a Century of Change in the Eastern Rif, 1870–1970*, Dawson, Folkestone 1981, s. 123; W.D. Swearingen, *Moroccan Mirages: Agrarian Dreams and Deceptions, 1912–1986*, I.B. Tauris, London 1988, s. 46–48, 51–54; R. Bidwell, dz. cyt., s. 202, 210; A. Scham, dz. cyt., s. 75; D. Rivet, dz. cyt., t. 3, s. 188, 228–223.

⁸⁷ Zob.: M. Bennoune, *The Making of Contemporary Algeria, 1830–1987: Colonial Upheavals*

Narastającą wrogość, będącą skutkiem tej dychotomii, próbował załagodzić cesarz Napoleon III. Odwiedził on Algierię dwukrotnie: we wrześniu 1860 r. i w 1865 r. między 3 maja i 7 czerwca. Cesarz wyrażał wiele sympatii dla rdzennej ludności Algierii i mówił o Algierii jako „królestwie arabskim”. Wpływ na ówczesne poglądy Napoleona III miała też niechęć do francuskich kolonistów w Algierii ze względu na ich republikańskie poglądy. 22 kwietnia 1863 r. ogłoszony został *sénatus-consulte*, który prawnie gwarantował muzułmanom ich własność na ziemię. Jednak kiedy w 1864 r. wybuchło na wschodzie Kabylii powstanie antyfrancuskie, a koloniści (tzw. *pieds-noirs*) zaczęli wyrażać niezadowolenie ze skutków decyzji cesarza, ten zmienił swoją politykę. Algieria miała pozostać częścią Francji, a jej ludność miała się integrować z metropolią. Symbolem francuskiego imperializmu i kolonializmu stała się uprawa winnej latorośli. W 1880 r. powierzchnia winnic wynosiła 40 tys. ha, a w 1940 r. – 400 tys. ha. Tak gwałtowny wzrost powierzchni uprawy winnej latorośli nie tylko zmieniał fizyczny krajobraz, ale był afrontem kulturowym dla ludności, która wyznawała islam zabraniający wiernym produkowania alkoholu⁸⁸.

Po upadku Drugiego Cesarstwa we Francji w 1870 r., koloniści francuscy w Algierii wymogli na nowych republikańskich władzach poważne ustępstwa. Zgodnie z dekretem z 4 października 1870 r. otrzymali prawo wybierania sześciu deputowanych do Zgromadzenia Narodowego. 24 października 1870 r. Algieria została przyłączona do Francji i podzielona zgodnie z kolejnym dekretem (z 30 grudnia tego samego roku) na trzy departamenty podporządkowane ministrowi spraw zagranicznych Francji. Antyfrancuskie powstanie plemion algierskich pod duchowym przywództwem bractwa sufickiego Rahmanijja, które wybuchło w lutym 1871 r. i trwało do czerwca 1872 r. zostało stłumione za cenę życia 2686 żołnierzy francuskich. W ramach kompensacji wydatków wojennych na mieszkańców Algierii zostały nałożone wysokie kontrybucje. Zbuntowanym plemionom odebrano ziemię, którą przejęły 1183 rodziny przesiedleńców z Alzacji i Lotaryngii. Dodatkowo do Algierii do roku 1882 przeniosło się prawie 4 tys. rodzin chłopskich z samej Francji. Po 1871 r. aż do I wojny światowej system społeczny i gospodarczy Algierii był całkowicie podporządkowany interesom kolonistów francuskich, a nauczanie

and Post-independence Development, Cambridge University Press, Cambridge 1988, s. 35–60; P. Bourdieu, *The Algerians*, trans. by A.C. Rosa, Beacon Press, Boston 1962, s. 120–122.

⁸⁸ Zob. M. Bennoune, *Algerian Peasants and National Politics*, „MERIP Reports” 1976, nr 48, s. 13–15; S. Amin, *L'Economie du Maghreb*, t. 1–2, Editions de Minuit, Paris 1976, t. 1, s. 39–40; F. Fanon, *Wretched of the Earth*, trans. by R. Philcox, Grove Press, New York 1968, s. 61.

i propaganda miały na celu wyłącznie osłabienie tożsamości narodowo-religijnej algierskich muzułmanów. W samej Algierii uformowała się jednocześnie liczna wspólnota osadników o specyficznej tożsamości. Jeśli w 1871 r. na wsi algierskiej było 119 tys. kolonistów francuskich, to w 1898 r. ich liczba wyniosła 200 tys. Kiedy w 1889 r. we Francji przyjęto prawo nadające automatycznie obywatelstwo francuskie dzieciom Europejczyków nie-Francuzów, liczba obywateli Francji w Algierii wzrosła do 364 tys. w 1901 r. wobec ok. 3,5 mln muzułmanów oraz 189 tys. innych Europejczyków. Francuzi z Algierii podkreślali swoją odmienność od mieszkańców Francji metropolitalnej; nazywali siebie *pieds-noirs* i byli przekonani, że pełnią misję cywilizacyjną we wrogim muzułmańskim środowisku. Sprzeciwiali się kategorięcznie jakimkolwiek zmianom w statusie Algierii, a ich poglądy na stosunki z miejscową ludnością były bliskie rasistowskim⁸⁹.

Rdzenna ludność Algierii znajdowała się pod jurysdykcją francuską w ramach tzw. kodeksu tubylczego (*Code de l'indigénat algérien*), który został wprowadzony w 1881 r. i obowiązywał blisko pół wieku, do 1927 roku. Dawał on szerokie uprawnienia gubernatorom francuskim w zakresie kontrolowania ludności muzułmańskiej. Kodeks wymieniał m.in. 41 przewinień, za popełnienie których kary nakładane były w drodze administracyjnej. Francuzi starali się stworzyć podległą im warstwę autorytetów religijnych w miejsce tych, którzy zostali bądź zabici, bądź usunięci ze stanowisk w rezultacie powstania 1871 roku. Popierano również te bractwa sufickie, które nie angażowały się w działalność polityczną, m.in. bractwo Tidżanijja. Francuzi traktowali jego przywódcę jako zwierzchnika wszystkich muzułmanów w Algierii, aby ograniczyć w ten sposób wpływ głównego autorytetu religijnego w imperium osmańskim, jakim był *shayk ul-islam* w Stambule⁹⁰.

W latach 1871–1914 muzułmanie algierscy zubożeli nie tylko względem Francuzów i Europejczyków mieszkających w Algierii, ale również w wymia-

⁸⁹ Na temat stosunków własności w rolnictwie oraz napływu Europejczyków zob.: R. Gallisot, *L'économie de l'Afrique du Nord*, Presses universitaires de France, Paris 1969, s. 28; na temat kolonizacji Algierii w tym okresie oraz roli tzw. Prawa Warniera w przejmowaniu ziemi od ludności rdzennej pisali: E. Robe, *Essai sur l'histoire de la propriété en Algérie*, Imprimerie de Dagand, Bône 1848; J. de Peyerimhof, *La colonisation officielle en Algérie de 1871 à 1895*, Imprimerie rapide, Tunis 1928; R. Passeron, *Les grandes sociétés et la colonization en Afrique du Nord*, Université d'Alger, Alger 1926; V. Demontés, *L'Algérie économique*, t. 1–5, Imprimerie algérienne, Algiers 1922–1930; J.-C. Vatin, dz. cyt., s. 142–152.

⁹⁰ O kodeksie tubylczym pisze: A. Kasznik-Christian, *Algeria*, dz. cyt., s. 77–78. Na temat edukacji zob.: Ch.-R. Ageron, *L'Algériens musulmans et la France (1871–1919)*, t. 1–2, Presses universitaires de France, Paris 1964, t. 2, s. 172–177; J. Ruedy, *Modern Algeria. The Origins and Development of the Nation*, Indiana University Press, Bloomington 2005, s. 101–105.

rze bezwzględny. Nałożony na nich specjalny podatek *impôts arabes* przynosił władzom francuskim rocznie 19 mln franków dochodu wobec 41 mln ogólnej sumy podatków ściąganych w Algierii z miejscowej ludności. Główną przyczyną zubożenia była jednak zmniejszona powierzchnia ziemi uprawnej, pozostająca w rękach miejscowej ludności. Utrzymywane przez nich pogłowie bydła stanowiło w 1901 r. tylko $\frac{3}{4}$ tego, co posiadali przed wydarzeniami 1871 r. Spadek produkcji rolnej był jedną z przyczyn głodu, który kilkakrotnie nękał ludność muzułmańską Algierii po 1871 roku. Według oficjalnych danych francuskich w końcu XIX wieku muzułmanie posiadali zaledwie 37% ziemi ornej, mimo że było ich ośmiokrotnie więcej niż Francuzów i innych Europejczyków. Bezrobocie względne na wsi algierskiej było ogromne i pogłębiało się, ponieważ miasta bez większej liczby zakładów przemysłowych nie stwarzały możliwości poprawy sytuacji. Dopiero I wojna światowa przyniosła zmiany, bowiem wzrost zapotrzebowania na produkcję rolną pobudził rozwój gospodarczy, na czym skorzystali francuscy koloniści. Muzułmanom I wojna przyniosła nadzieję na zmianę ich statusu i poprawę sytuacji materialnej⁹¹.

W pierwszych pięciu latach po I wojnie światowej gospodarka algierska przeżywała głęboki kryzys z powodu klęski suszy. W latach 1925–1930 widoczne było pewne ożywienie gospodarcze, ale pozytywne zmiany zachodziły przede wszystkim w sektorze uprawy cytrusów i winnej latorośli, znajdującym się z rąk Europejczyków i zatrudniającym tanich algierskich robotników rolnych. W 1930 r. do Algierii dotarł kryzys światowy, który objął najpierw wydobywanie rudy żelaza i fosforytów, a później rolnictwo. Kryzys w gospodarce trwał praktycznie do II wojny światowej, a lata 1939–1945 przyniosły jeszcze pogorszenie sytuacji: kraj został odcięty od Europy, w związku z czym zaczęło brakować maszyn, energii elektrycznej, części zamiennych⁹².

Dane statystyczne wskazują na wyraźną w latach 1930–1950 tendencję do koncentracji gruntów ornych w rękach kolonów. W 1950 r. ok. 8,5 tys. posiadaczy ziemskich skupiało w swoich rękach ok. 23% gruntów ornych, podczas gdy ok. 438 tys. innych właścicieli ziemskich miało tylko 18,7% gruntów. Wiejska klasa średnia, a więc ci, którzy posiadali od 50 do 99 hektarów tworzyła ok. stutysięczną zbiorowość i ich sytuacja nie była najgorsza. W najtrudniejszej sytuacji był proletariats wiejski. W 1954 r. ok. 108 tys. osób było zatrudnionych w rolnictwie na stałe, a od 400 tys. do pół miliona

⁹¹ Por. J.M. Abun-Nasr, dz. cyt., s. 268–269 ; J. Ruedy, dz. cyt., s. 96–99.

⁹² O procesach gospodarczych w Algierii w tym okresie pisał szeroko: S. Amin, dz. cyt., t. 1, s. 90–110.

– sezonowo. W 1954 r. na wsi było ok. 400 tys. bezrobotnych, a ok. 250 tys. osób było na pograniczu bezrobocia. Jeśli dodać do tej liczby dzierżawców i pasterzy, to stałe bezrobocie dotyczyło ok. miliona osób, czyli połowę ludności wiejskiej⁹³.

Innym ważnym zjawiskiem była urbanizacja. Historycy zajmujący się Algierią są zgodni, że zmiany społeczeństw miejskich w Algierii w latach 1920–1950 były zasadnicze. Po pierwsze ludność miejska znacznie się rozrosła. Jeśli w 1830 r. w miastach mieszkało 5% populacji, to przed I wojną światową wskaźnik ten wyniósł 8,5%, a w 1954 r. – 16,6%. Społeczności miejskie były rozwarstwione, ale najważniejszy dla procesów politycznych okazał się wzrost liczebności tzw. klasy średniej, którą stanowili ludzie wolnych zawodów, rzemieślnicy, drobni biznesmeni, urzędnicy niższego i średniego szczebla, personel techniczny w zakładach przemysłowych oraz wykwalifikowani robotnicy. W 1954 r. do miejskiej klasy średniej odnoszono ok. 200 tys. osób. Środowisko to żywo reagowało na wydarzenia w kraju, było świadome nierówności społecznych oraz dominacji Europejczyków i skłonne do podejmowania działań politycznych. Właśnie wśród ludzi wolnych zawodów w miastach algierskich rozwijały się idee narodowe⁹⁴.

Stosunki między ludnością rdzenną skolonizowanej Algierii, a francuskimi kolonami i władzami w metropolii uległy w okresie międzywojennym dalszemu zaostrzeniu. Coraz głębsza była polaryzacja poglądów na to, co się stało z krajem po 1830 roku. W 1930 r. obchodzono stulecie francuskiej obecności w Algierii. Środowisko kolonów uważało, że eksperyment przyłączenia Algierii do Francji zakończył się wielkim sukcesem, gdyż kraj rozwinął się i ucywilizował. Z drugiej strony – i to podkreślali narodowcy algierscy – postęp cywilizacyjny dokonał się kosztem ludności rdzennej, która przez sto lat była bezwzględnie wyzyskiwana i kontrolowana. Na rzecz stanowiska narodowców przemawiał fakt, iż dochód przeciętnego kolona europejskiego był 7 razy wyższy niż Algierczyka. Najlepsze ziemie orne przeszły w ręce Europejczyków, ale Algierczycy stanowili tanią siłę roboczą dla wielkich obszarników pochodzenia europejskiego. Według nawet *évolués* nadszedł czas przekazania ludności rdzennej większych praw⁹⁵.

⁹³ Zob.: Ch.-R. Ageron, *L'Histoire de l'Algérie contemporaine*, t. 2, dz. cyt., s. 495; S. Amin, dz. cyt., t. 1, s. 121–131.

⁹⁴ Ch.-R. Ageron podaje 180 tys. (Ch.-R. Ageron, dz. cyt., s. 495); S. Amin pisze o 225 tys. pracowników nieagrarnych (S. Amin, dz. cyt., t. 1 s. 155–156); J. Ruedy podaje liczbę 200 tys. (J. Ruedy, dz. cyt., s. 125).

⁹⁵ Terminem *évolués* Francuzi określali wąską elitę muzułmańską w miastach, która była

W Libii po zgnieceniu oporu rdzennej ludności Włosi przystąpili do kolonizowania kraju. Do 1940 r. zagospodarowano ok. 225 tys. hektarów ziemi i sprowadzono ok. 110 tys. włoskich kolonów. Włosi rozbudowywali porty, budowali obiekty użyteczności publicznej i drogi. W 1937 r. do Libii przybył Mussolini i wziął udział w uroczystości oddania do użytku autostrady biegnącej wzdłuż wybrzeży Morza Śródziemnego. Plany włoskie zakładały osiedlenie w Libii ok. pół miliona kolonów do lat 60.⁹⁶ Mieszkańcy Libii byli przy tym systematycznie wykluczani z działalności gospodarczej, politycznej i administracyjnej. Libia miała być krajem dla Włochów⁹⁷.

Wybuch wojny zmienił całkowicie sytuację w Libii. Kraj stał się polem bitewnym. Kolonowie włoscy zostali ewakuowani w listopadzie i grudniu 1942 r., a ich gospodarstwa rolne zostały zajęte przez nomadów. W chwili wybuchu II wojny światowej emigracja libijska w Egipcie debatowała, po której stronie stanąć. Sajjid Idris postanowił w sierpniu 1940 r., że należy stanąć po stronie Wielkiej Brytanii, gdyż jedynie jej zwycięstwo może stworzyć sytuację dogodną dla zmiany *status quo*. W styczniu 1942 r. Anthony Eden, brytyjski minister spraw zagranicznych, zapowiedział, że po wojnie Libia nie zostanie przekazana Włochom, co dodatkowo umocniło pozycje Sajjida Idriisa w środowisku emigrantów. Szejk postanowił też stworzyć Libijskie Siły Zbrojne, które w sile 5 batalionów piechoty przyłączyły się do armii brytyjskiej. Trypolitania i Cyrenajka pozostały pod kontrolą Brytyjskiej Administracji Wojskowej (British Military Administration) do 1949 r., a Fezza był kontrolowany przez Francję do 1951 roku⁹⁸.

W Egipcie w 1878 r. specjalna komisja brytyjska przystąpiła do zbadania sytuacji finansowej kraju i rezultatem jej pracy było wprowadzenie do rządu egipskiego dwóch Europejczyków, którzy przejęli kontrolę nad finansami i gospodarką państwa. Towarzyszące temu niezadowolenie społeczeństwa stało się podłożem formowania się opozycji politycznej, która wystąpiła przeciwko nieograniczonej władzy kedywa, upatrując w tym główną przyczynę wzrastającej kontroli Zachodu. Gdy niezadowolenie objęło siły zbrojne, 13 września 1882 r. doszło pod At-Tall al-Kabirem do zbrojnego starcia z Brytyjczykami,

francuskojęzyczna i wykształcona w duchu kultury francuskiej, jakkolwiek nie pragnąca pełnej francyzacji. Oni sami nazywali siebie Młodymi Algierczykami i chcieli pozostać wierni tradycji muzułmańskiej, przy jednoczesnym integrowaniu ich kraju z Francją – na ten temat zob: A. Kasznik-Christian, dz. cyt., s. 113; J. Ruedy, dz. cyt., s. 111.

⁹⁶ Zob. D. Vandewalle, dz. cyt., s. 33.

⁹⁷ Zob. J. Wright, dz. cyt., s. 37.

⁹⁸ D. Vandewalle, dz. cyt., s. 35–37.

starcia przegranej przez Egipcjan. Wydarzenia, które po tym nastąpiły i które przeszły do historii jako powstanie Ahmada Paszy al-Urabiego, oznaczały początek pełnego panowania Brytyjczyków. We wrześniu 1883 r. sir Evelyn Baring (późniejszy lord Cromer) został mianowany konsulem generalnym w Egipcie i odtąd przez 24 lata rządził krajem. Formalnie władza należała do kedywa, ale w rzeczywistości Egiptem kierowało 39 brytyjskich doradców, wspieranych przez stacjonujący w kairskiej twierdzy brytyjski garnizon. System „brytyjskie głowy, egipskie ręce” funkcjonował do 1914 r., kiedy Wielka Brytania z chwilą wybuchu I wojny światowej wprowadziła w Egipcie stan wyjątkowy i ogłosiła go brytyjskim protektoratem. Władzę przejął Wysoki Komisarz, a w Egipcie rozlokowała się 200-tysięczna armia brytyjska⁹⁹.

Wzrastającym wpływowi politycznemu Wielkiej Brytanii towarzyszyło stale rozszerzanie uprawnień obcokrajowców. W ramach systemu kapitulacji, wprowadzonego na konferencji w Montreux w 1837 r., cudzoziemcy uzyskali wyjątkowe uprawnienia, m.in. immunitet prawny, finansowy, osobistą nietykalność. Podlegali specjalnym sądom ds. obcokrajowców, w których obok sędziów egipskich zasiadali sędziowie europejscy mianowani przez swoje rządy. Sądy te kierowały się przepisami opartymi na kodeksach europejskich. Egipt stał się swego rodzaju „Klondike nad Nilem” i zaczął przyciągać ludzi z Europy. Ich liczba szybko wzrastała – z 3 tys. w 1836 r. do 113 tys. w 1897 r. i 221 tys. w 1907 roku¹⁰⁰. Z biegiem czasu cudzoziemcy zaczęli kontrolować nie tylko finanse i wielki handel, ale również drobny przemysł i handel detaliczny. W 1910 r. należało do nich 13% ziemi znajdującej się w rękach prywatnych. Kontrolowali oni również system irygacyjny i uprawę bawełny. Stanowili znaczny odsetek wśród lekarzy, aptekarzy, inżynierów i prawników. Wyższe stanowiska w administracji były opanowane przez urzędników brytyjskich, którzy, mieszkając w odrębnych dzielnicach, tworzyli autonomiczną zamkniętą społeczność, do której Egipcjanie nie mieli wstępu¹⁰¹.

⁹⁹ Zob.: D.M. Reid, *The Urabi revolution and the British conquest, 1879–1882*, [w:] *The Cambridge History of Egypt*, t. 2, dz. cyt., s. 217–238; P. Mansfield, *The British in Egypt*, Hold, Rinehart and Winston, New York–Chicago–San Francisco 1971, s. 17–42; Ch.Ph. Harris, *Nationalism and Revolution in Egypt. The Role of the Muslim Brotherhood*, Mouton, The Hague–London–Paris 1964, s. 57–58; R. Owen, *Lord Cromer. Victorian Imperialists, Edwardian Proconsul*, Oxford University Press, Oxford 2004, s. 271–273.

¹⁰⁰ J. Heyworth-Dunne, *Religious and Political Trends in Modern Egypt*, [Privately published], Washington 1950, s. 343; P. Mansfield, dz. cyt., s. 94.

¹⁰¹ Zob. E.R. Toledano, *Social and economic change in the „long nineteenth century”*, [w:] *The Cambridge History of Egypt*, t. 2, dz. cyt., s. 254–255; P. Mansfield, dz. cyt., s. 111.

Baring dążył przede wszystkim do ustabilizowania sytuacji finansowej Egiptu i w tym zakresie osiągnął wiele. W 1882 r. sytuacja finansowa kraju była katastrofalna. Przy zmniejszających się wpływach do budżetu prawie połowę dochodów pochłaniała spłata zadłużenia. Brytyjska polityka zmierzała do zmniejszenia powinności podatkowych ludności, zwłaszcza w rolnictwie, w nadziei, że pobudzi to wzrost inwestycji i zwiększy produkcję rolną. W rezultacie udział dochodów z podatków ściąganych od rolników w ogólnych dochodach rządu zmniejszył się w latach 1881–1914 z 55 do 33%. Jednak w tym okresie powierzchnia zasiewów kultur rolnych, zwłaszcza bawełny, znacznie powiększyła się i wyniosła w 1914 r. 5,7 mln feddanów (1 feddan = ok. 0,4 ha), podczas gdy w 1882 r. wyniosła 4,8 mln feddanów. W konsekwencji zwiększania powierzchni zasiewów znacznie wzrósł eksport bawełny, a wraz z nim dochody plantatorów i państwa. Jeśli w 1882 r. wpływy z eksportu (w 90% bawełny) osiągnęły wartość 13 mln funtów szterlingów, to w 1914 r. – 32 miliony¹⁰².

Drugim kierunkiem brytyjskiej polityki gospodarczej było ograniczanie wydatków rządowych. Dotyczyło to zwłaszcza realizacji projektów użyteczności publicznej. Sferę inwestowania pozostawiono rynkowi i kapitałowi prywatnemu. W rezultacie wyrosła nowa klasa bogatych przedsiębiorców, pochodzących z miejskich *nouveaux riches* oraz środowiska Koptów, która z czasem przejęła w posiadanie część majątków ziemskich z rąk rodziny królewskiej i elity turecko-kaukaskiej. Do Egiptu napływał też kapitał obcy, który inwestował głównie w kupno ziemi i uprawę bawełny. W 1907 r. cudzoziemcy posiadali już 13,5% gruntów ornych kraju. W 1917 r. w Egipcie mieszkało ponad 200 tys. cudzoziemców, z czego połowę stanowili Europejczycy. W Kairze stanowili oni 16%, a w Aleksandrii – 25% ludności. Jeszcze większy, bo 28%, był ich udział w ogólnej liczbie ludności Port Saidu. W Aleksandrii prawie 90% obrotów handlowych znajdowało się w rękach cudzoziemców. Ich dominacja w życiu gospodarczym Egiptu trwała do I wojny światowej¹⁰³.

W polityce brytyjskiej wobec Iraku chodziło o zabezpieczenie brytyjskich połączeń komunikacyjnych do Indii oraz o iracką ropę naftową. Ten drugi czynnik stawał się z czasem coraz ważniejszy. Irak posiadał bogate złoża ropy i władze brytyjskie dążyły do zabezpieczenia sobie dostępu do tego surowca.

¹⁰² Ch.Ph. Harris, dz. cyt., s. 308–309; R. Owen, S. Pamuk, *A History of Middle East Economies in the Twentieth Century*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1998, s. 30–33.

¹⁰³ Zob.: Ch.Ph. Harris, dz. cyt., s. 106; Ch. Issawi, *Egypt in Revolution. An Economic Analysis*, Oxford University Press, London–New York–Toronto 1963, s. 27.

Ropę iracką od 1912 r. wydobywała spółka Turkish Petroleum Company, która należała do kapitału niemieckiego, duńskiego i brytyjskiego. Na mocy postanowień konferencji w San Remo, udziały niemieckie przejął kapitał francuski, co było swojego rodzaju rekompensatą za zrezygnowanie przez Francję z roszczeń do kontroli na regionem Mosulu, o czym głosiło porozumienie Sykes-Picot. Nastąpiło to na mocy porozumienia Long-Berenger z kwietnia 1919 r., kiedy to Francja otrzymała 25% akcji w Turkish Petroleum Company. W marcu 1925 r., król Fajsał, który potrzebował pilnie pieniędzy na finansowanie planów rozwoju Iraku, podpisał pod naciskiem władz brytyjskich koncesję w sprawie wznowienia wydobycia ropy i udzielił ją Turkish Petroleum Company. Umowa dała koncesjonariuszowi prawo prowadzenia wydobycia surowca przez kolejnych 75 lat. 15 października 1927 r. z szybu Baba Gurgur koło Kirkuku trysnęła ropa. Tysiące ton surowca rozlało się po okolicy, zanim zdołano zaczopować odwiert. Jednak wielkość produkcji surowca w skali kraju nie była imponująca i wyniosła w 1930 r. 900 tys. baryłek. W sąsiednim Iranie wydobyto w tym samym roku 47 mln baryłek ropy. Władze irackie uważały, że kapitał zachodni, prowadząc wydobycie w innych krajach, nie jest zainteresowany inwestowaniem w nowe złoża w Iraku. W 1931 r. rząd iracki podpisał nową koncesję, która umożliwiła spółce (zmieniła tymczasem nazwę na The Iraq Petroleum Company) prowadzenie poszukiwań i wydobycia w rejonie Bagdadu i Mosulu. Do końca lat 30. produkcja wzrosła do 20 mln baryłek rocznie, co stanowiło ciągle zaledwie 1/3 część wydobycia w sąsiednim Iranie. Niemniej wpływy budżetowe z tzw. royalties znacznie wzrosły. Po zbudowaniu w 1934 r. ropociągu z Mosulu do Hajfy oraz do portów syryjskich rząd iracki zaczął otrzymywać od spółki rocznie ok. 400 tys. funtów szterlingów¹⁰⁴.

Francuską politykę w Syrii określały względy strategiczne, gospodarcze i religijne. W mniejszym stopniu – względy gospodarcze. Francja występowała od dawna w roli protektora mniejszości chrześcijańskich na obszarach Żyznego Półksiężycy, a Kościół francuski kierował tu misje mające wypełniać posługi

¹⁰⁴ Por. S. Longrigg, *Oil in the Middle East*, Oxford University Press, London 1954, s. 65–70; P. Sluglett, *Britain in Iraq. Contriving King and Country*, I.B. Tauris, London–New York 2007, s. 103–114; E. Penrose, E.F. Penrose, *Iraq: International Relations and National Development*, Westview Press, Boulder, CO, 1978, s. 60–68. Zob. także: Ph. Marr, *The Modern History of Iraq*, Westview Press, Boulder, CO, 1985, s. 42; E. Rogan, *The Arabs. A History*, Allen Lane, London 2009, s. 191. Wydobycie ropy naftowej na skalę przemysłową rozpoczęło się w Iraku w 1923 r. z szybu Naft Chana przez Khanaqin Oil Company, która była odgałęzieniem Anglo-Persian Oil Company – zob. K. McLachlan, *Oil in the Persian Gulf Area*, [w:] *The Persian Gulf States*, red. A.J. Cottrell, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1980, s. 200.

religijnych oraz prowadzić działalność edukacyjną. Poczucie misji cywilizacyjnej w Lewancie było ważnym elementem stosunku Francuzów do miejscowej ludności. Władze francuskie poczuwały się do odpowiedzialności za losy libańskich chrześcijan, zwłaszcza maronitów¹⁰⁵. Z ekonomicznego punktu widzenia mandat na Syrię wiązał się przede wszystkim z wysokimi wydatkami. W 1936 r. obliczono, że na utrzymanie Syrii i Libanu przeznaczono od 1919 r. ok. 4 miliardów franków. Korzyści ekonomiczne były niewspółmiernie niskie. Stanożyły je obroty handlowe producentów jedwabiu z Lyonu, handel niektórych firm z Marsylii, miejsca pracy dla urzędników zatrudnionych w administracji w Syrii. Głównie chodziło więc o prestiż i ambicje imperialne¹⁰⁶.

Francuzi nie zamierzali ani scalać społeczeństwa Syrii w jeden organizm państwowy, ani przekazać miejscowym elitom ster rządów. Chcieli sami rządzić, wykorzystując istniejące podziały religijne, etniczne i regionalne. Społeczeństwo Syrii było podzielone przede wszystkim ze względu na religię. Ok. 85% mieszkańców wyznawało islam, a pozostali chrześcijaństwo. 80% muzułmanów było sunnitami, a pozostali szyitami. Wśród szyitów było kilka odłamów, z których najbardziej liczebni – alawici (nusajryci) stanowili ok. 12% całej populacji kraju; mieszkali głównie w regionie Latakii. W początkowym okresie mandatu władze francuskie rozważały podział kraju na osiem jednostek na wzór kantonów szwajcarskich oraz połączenie Bejrutu z Trypolisem na północy, zachodnimi stokami Antylibanu oraz doliną Al-Bikaa w oddzielną jednostkę polityczną pod nazwą Wielkiego Libanu. Jednostka ta była znacznie większa od sandżaku Libanu z czasów osmańskich.

Koncepcją preferowaną przez generała Henriego Gourauda była konfederacja czterech autonomicznych jednostek, dlatego też 1 września 1920 r.

¹⁰⁵ O polityce Francji w Syrii w kontekście polityki kolonialnej zob.: C.M. Andrew, A.S. Kanya-Forstner, *France Overseas: The Great War and the Climax of French Imperial Expansion*, Thames and Hudson, London 1981; W.I. Shorrock, *French Imperialism in the Middle East. The Failure of Policy in Syria and Lebanon 1900–1914*, The University of Wisconsin Press, Madison 1976; W. Kawtharani, *Le Grand-Léban et le projet de la Confédération Syrienne d'après des documents français*, [w:] *State and Society in Syria and Lebanon*, red. Y.M. Choueiri, University of Exeter Press, Exeter–New York 1993, s. 46–61; S.H. Longrigg, *Syria and Lebanon under French Mandate*, Oxford University Press, London 1958; P. Seale, *The Struggle for Syria: A Study of Post-war Arab Politics, 1945–1958*, Oxford University Press, London 1965; Ph.S. Khoury, *Syria and the French Mandate: The Politics of the Arab Nationalism 1920–1945*, I.B. Tauris, London 1987; A. Hourani, *Syria and Lebanon: A Political Essay*, Oxford University Press, London 1946; D.K. Fieldhouse, *Western Imperialism in the Middle East 1914–1958*, Oxford University Press, Oxford 2006; P. Fournié, J.-L. Riccioli, *La France et le Proche-Orient. 1916–1946. Une chronique photographique de la présence française en Syrie et au Liban, en Palestine, au Hedjaz et en Cilicie*, Casterman, Tournai 1996.

¹⁰⁶ Por. C.M. Andrew, A.S. Kanya-Forstner, dz. cyt., s. 228, 245.

utworzono związek Wielkiego Libanu, Damaszku (z Hamą i Humsem), Aleppo i Latakii. W 1921 r. do konfederacji dołączył rejon Dżabal ad-Duruzu. W 1922 r. plan Gourauda został zmodyfikowany przez wyłączenie z konfederacji Wielkiego Libanu w celu stworzenia odrębnego państwa dla maronitów. W 1925 r. regiony Damaszku i Aleppo połączono i nazwano Republika Syryjską (arab. Al-Dżumhurijja as-Surijja, franc. République Syrienne). Latakia i Dżabal ad-Duruz istniały od tej pory aż do 1942 r. jako regiony niezależnie od Syrii (z wyłączeniem lat 1936–1939). Aleksandretta otrzymała odrębną administrację¹⁰⁷.

3.4. Bilans strat i zysków

Jaki był bilans strat i zysków tego formalnego i nieformalnego władania Bliskim Wschodem przez państwa europejskie? Odpowiedź na to pytanie jest trudna, jeśli jest w ogóle możliwa. Najpoważniejszą próbę odpowiedzi na to pytanie zawiera praca Ch. Issawiego *An Economic History of the Middle East and North Africa*. Issawi zgadza się, że punktu widzenia Bliskiego Wschodu można powiedzieć, iż region ten jako peryferia systemu światowego znalazł się w gorszej sytuacji niż Europa. Autor ten jednak zadaje pytanie, czy Bliski Wschód zyskałby na tym, gdyby pozostał całkiem na uboczu procesów światowych, jak np. Jemen, Afganistan czy Tybet? Odpowiedź na to pytanie jest jeszcze trudniejsza, bowiem w okresie kolonialnym kraje arabskie, Turcja i Iran dokonały ogromnego postępu na polu oświaty, edukacji, nauki, cywilizacji, kontaktów ze światem zewnętrznym, modernizacji infrastruktury – ogólnie rozwoju społecznego decydującego o sile państwa.

Do strat Europejczyków na Bliskim Wschodzie trzeba zaliczyć niemałą liczbę żołnierzy poległych w trakcie podboju i na frontach I wojny światowej. W Algierii Francuzi stracili w latach 1830–1857 ok. 23,8 tys. żołnierzy, do 1871 r. straty te wzrosły do 100 tys., a według innych źródeł – nawet do 200 tys. żołnierzy. W wojnie 1954–1962 roku zginęło 17,5 tys. żołnierzy francuskich, a 60 tys. zostało rannych. Uśmierzenie plemion w Maroku w latach 1907–1926 pociągnęło za sobą śmierć 25 tys. żołnierzy hiszpańskich i 10 tys.

¹⁰⁷ O koncepcji podziału Syrii na regiony zob.: dokument „Note pour le Ministre. Lt. Colonel Arnaud, Directeur du Service des Renseignements du Levant, Beyrouth”, le premier Mars 1928. Ministère des Affaires Étrangères, Centre des archives diplomatiques de Nantes, zespół: Beyrouth, Cabinet Politique 364. Piszą o tym: D.K. Fieldhouse, dz. cyt., s. 257–258; J. Salt, *The Unmaking of the Middle East. A History of Western Disorder in Arab Lands*, University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London 2008, s. 84.

francuskich. Straty włoskie w Libii były niższe. Pokonanie Urabiego Paszy w Egipcie w 1882 r. i podbicie Sudanu w latach 1896–1998 pociągnęło za sobą śmierć tylko kilkuset żołnierzy brytyjskich. Podobne straty Brytyjczycy ponieśli przy uśmierzaniu powstania w Iraku w 1920 r. i zaburzeń w Palestynie w 1936 r. Także kilkuset żołnierzy stracili Francuzi w kampanii w Syrii w latach 1925–1926. Straty brytyjskie w czasie I wojny światowej w Iraku i w Palestynie były znacznie wyższe. W czasie kampanii dardaneelskiej w 1916 r. na półwyspie Gallipoli zginęło i zostało rannych ok. 240 tys. Brytyjczyków, w tym ok. 8 tys. Australijczyków. W Palestynie w latach 1936–1939 zginęło ok. 200 Brytyjczyków, podczas gdy liczba zabitych Arabów wyniosła od 3 tys. do 5 tys. osób¹⁰⁸.

Drugą grupę strat stanowiły wydatki budżetowe państw kolonialnych na prowadzenie wojen lub utrzymanie administracji w podporządkowanych państwach. Stłumienie rebelii plemiennej w Iraku w 1920 r. kosztowało brytyjskiego podatnika ok. 40 mln funtów szterlingów (150 mln dol.). Koszty francuskiej operacji wojskowej w Maroku w 1925 r. zamknęły się sumą 950 mln franków (50 mln dol.), a kolejne 400 mln franków przeznaczono na zakup we Francji materiałów potrzebnych do prowadzenia działań. W 1912 r. wcześniejsze wydatki wojskowe Francji w Algierii zamknęły się sumą 4 mld franków (800 mln dol.), a w kolejnym okresie do 1939 r. na cele wojenne z budżetu przeznaczono 160 mln franków (4 mln dol.) Natomiast wojna Algierii o niepodległość kosztowała Francję 10–11 miliardów dolarów. Podbicie Tunezji pociągnęło za sobą wydatki rządu 100 mln franków, a ponieważ przez kolejnych 20 lat z budżetu francuskiego przeznaczano na administrację kolonialną w tym kraju rocznie 20 mln franków, to ogólne wydatki zamknęły się sumą 500 mln franków (100 mln dol.). Wydatki Francji w Syrii były równie wysokie. Oficjalne dane określiły je na 4,3 mld franków do 1936 roku. Były to wydatki wyłącznie na cele wojskowe. Do tego należy dodać 543 mln franków przeznaczonych z budżetu francuskiego na utrzymanie cywilnej administracji mandatowej. Inne dane mówią o tym, że utrzymanie Armée du Levant

¹⁰⁸ Piszą o tym: E.J. Erickson, *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War*, Greenwood Press, Westport 2001, s. 237; A. Moorehead, *Gallipoli*, Andre Deutsch, London 1989, s. 300; *From Haven to Conquest*, red. W. Khalidi, Institute for Palestine Studies, Beirut 1971, s. 846–849; A. Horne, *A Savage War of Peace*, Macmillan, London 1977, s. 538–539; S. Longrigg, *Iraq 1900–1950. A Political, Social and Economic History*, Royal Institute of International Affairs, Oxford University Press, London 1953, s. 122–124; M. Egretaud, *Réalité de la Nation algérienne*, Éditions sociales, Paris 1961, s. 56; A. Toynbee, *Survey of International Affairs, 1925*, Oxford University Press, London 1927, s. 101–104; Earl of Cromer [Evelyn Bering], *Modern Egypt*, t. 1, Macmillan, New York, 1908, s. 300–325.

kosztowało rocznie francuskiego podatnika od 160 do 325 mln franków (od 6,5 do 13 mln dol.), a dodatkowe 15 mln franków przeznaczano rocznie do 1937 r. na Troupes Spéciales. Wysokie okazały się wydatki wojskowe Włoch w Libii. Koszty utrzymania oddziałów brytyjskich w Palestynie wyniosły w latach 1922–1938 rocznie 2,226 mln funtów, w latach 1939–1946 – 10,5 mln. Brytyjski garnizon w Adenie utrzymywany był przez władze w Indiach, a operacje w Sudanie przez władze egipskie. W tym ostatnim przypadku były to nieduże wydatki rządu 17 mln funtów szterlingów za lata 1899–1946¹⁰⁹.

Przed 1945 r. władze kolonialne przeznaczały niewielkie sumy na rozwój kontrolowanych przez siebie krajów. Wyjątkiem były Włochy. Władze tego kraju wyasygnowały w latach 1913–1942 na rozwój w Libii dróg, portów, kolei, obiektów użyteczności publicznej oraz rolnictwa ok. 159 mln dol. Włochy subsydiowały też bieżące wydatki budżetowe Libii. W latach 1941–1951 Libia otrzymała ok. 10 mln funtów szterlingów (35 mln dol.) pomocy od Wielkiej Brytanii. W latach 1956–1959 pomoc brytyjska i amerykańska dla Libii była jeszcze wyższa – ok. 14 mln funtów rocznie – co stanowiło prawie 1/3 wytwarzanego produktu krajowego brutto. Hiszpania subsydiowała z kolei wydatki władz marokańskich na zajętych przez nią terenach. Było to coraz wyższe sumy w związku z pogłębianiem się nierównowagi między dochodami a wydatkami. W 1951 r. deficyt wyniósł prawie 30 mln dol. Po 1945 r. Francja udzieliła państwu Maghrebu ogromnych pożyczek na dogodnych warunkach (spłata rozłożona na 25 lat przy oprocentowaniu 1,5% rocznie). W latach 1947–1955 w przypadku Algierii łączna suma tych pożyczek wyniosła 208 mld franków (ok. 600 mln dol.), Maroka – 110 mld franków (300 mln dol.), a Tunezji – 82 mld franków (250 mln dol.)¹¹⁰.

Bezpośrednie zyski państw zachodnich okazały się niewielkie. Stanowiły je wyłącznie kontrybucje ściągane z niepokornej ludności miast czy regionów. W 1894 r. Hiszpania ściągnęła z ludności Maroka w formie kontrybucji 20 mln franków, a w 1910 r. – 65 mln franków. W tym samym 1910 roku do budżetu Francji wpłynęło na podobnych zasadach 70 mln franków. Korzyści bezpośrednie były więc niewielkie. Inaczej rzecz się miała z wpływami pośrednimi z inwestycji kapitałowych, handlu i morskich przewozów towarowych.

¹⁰⁹ S.H. Longrigg, dz. cyt., s. 123; A. Toynbee, dz. cyt., s. 148–150; J. Steward, dz. cyt., s. 56; H. Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq. A Study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and of its Communist, Ba'athists and Free Officers*, Princeton University Press, Princeton 1978, s. 88–89; G. Antonius, *The Arab Awakening*, Lippincott, Philadelphia 1939, s. 336–338.

¹¹⁰ Por. Ch. Issawi, *An Economic History of the Middle East and North Africa*, dz. cyt., s. 212–213.

Zyski z inwestycji kapitałowych na Bliskim Wschodzie wiąże się zazwyczaj z wydobywaniem ropy naftowej i eksploatacją Kanału Sueskiego. Podkreśla się przy tym fakt przejmowania tych zysków przez rządy państw zachodnich. Władze brytyjskie i francuskie były w rzeczywistości bezpośrednimi udziałowcami spółek naftowych operujących w regionie oraz Spółki Kanału Sueskiego, ale trudno sobie wyobrazić, aby w okresie przed 1960 r. ktoś inny poza rządami państw mógł podjąć się tak ogromnych inwestycji. Tak samo trudno sobie wyobrazić, aby w tamtym czasie istniała jakaś alternatywa w przemyśle wydobywczym niż obecność spółek brytyjskich i amerykańskich. Inwestycje w przemyśle naftowym przynosiły wysokie zyski, ale w innych działach stopa zwrotu kapitału na Bliskim Wschodzie nie była wyższa niż w przypadku inwestowania w macierzystym kraju. W latach 1870–1913 inwestycje w Wielkiej Brytanii przynosiły zyski w wysokości 6,61% rocznie, a za granicą – 8%. W Stanach Zjednoczonych dane te wyniosły w tym samym czasie odpowiednio 6,75 i 4,2%. Warto też pamiętać, że inwestorzy zachodni ponieśli na Bliskim Wschodzie idące w setki milionów dolarów straty w wyniku zawieruch wojennych, konfiskat mienia i upadku wartości miejscowych walut. Inwestowanie w projekty kolejowe, górnicze i komunalne było w wielu wypadkach wręcz chybione. Poza kapitałem na Bliski Wschód napływali ludzie – przemysłowcy, kupcy, eksperci, rolnicy, posiadacze ziemscy. Ich dochody – czy to w formie renty gruntowej, czy w postaci wynagrodzeń w ramach umów o pracę – były przekazywane do ich macierzystych krajów i można je postawić po stronie korzyści. W Egipcie, Sudanie, Adenie, Palestynie i Iraku pracowało jednak łącznie zaledwie kilka tysięcy Brytyjczyków. Również liczba Francuzów zatrudnionych w administracji kolonialnej w Libanie i Syrii nie była duża. Kilkuset Brytyjczyków i Amerykanów pracowało w kompaniach naftowych. Inaczej było w Afryce Północnej: prawie 100 tys. Hiszpanów mieszkało w Maroku i tyle samo było Włochów w Libii. Liczba Francuzów w Algierii, łącznie z Włochami, Hiszpanami i Maltańczykami traktowanymi jako Francuzi, wyniosła 1,7 mln osób. Tak duża zbiorowość tworzyła znaczący dochód, który wszakże częściowo był przeznaczany na konsumpcję i inwestowany na miejscu¹¹¹.

Produkty bliskowschodnie były sprzedawane po cenach światowych i z tego punktu widzenia nie można powiedzieć, że region był świadomie wyzyskiwany przez Zachód. Ludność miejscowa nie była też zmuszana do

¹¹¹ Tamże, s. 213–214.

robót na rzecz Europejczyków czy przymusowych dostaw towarów. Wręcz na odwrót. Wraz z obecnością brytyjską w Egipcie system przymusowych robót znany jako *corvée* został zniesiony. Region nie odczuł też znaczącego spadku płac w wyniku napływu taniej siły roboczej z Chin i Indii jak to było w przypadku Afryki subsaharyjskiej. Główną przyczyną niskiego poziomu wynagrodzeń był szybki przyrost ludności w regionie. Korzyści ze sprzedaży w krajach Bliskiego Wschodu towarów europejskich były bardziej znaczące. Kontrola polityczna dawała wyłączność w dostępie do danego rynku, chroniono na dodatek cłami przed innymi towarami, i pozwala sprzedawać towary po najwyższych cenach. Nic więc dziwnego, że do końca I wojny światowej, a w niektórych przypadkach i później rynki Egiptu, Iraku, Tunezji Iranu i Libii były uzależnione od towarów pochodzących z państwa-protektora. Z drugiej strony kraje imperialne sprzedawały towary nie tylko do swoich kolonii. Wielka Brytania jeszcze do końca lat 50. dominowała na rynkach bliskowschodnich i to zarówno w krajach od niej zależnych, jak i w Syrii i Turcji. W przypadku Francji w latach 1901–1913 handel z koloniami wzrósł o 68%, podczas gdy cały handel zagraniczny zwiększył się o 84%. Handel z koloniami stanowił w tym okresie tylko 12%. Znaczenie kolonii wzrosło w czasie kryzysu lat 1929–1936. Handel francuski z koloniami spadł wówczas o 50%, a ogólny spadek handlu wyniósł 76%. Na kolonie francuskie przypadło wówczas 30% wymiany handlowej metropolii. W 1934 r. wartość eksportu i importu kolonii włoskich wyniosła łącznie 500 mln lirów, z czego 60% przypadła na Włochy. W wymianie towarowej Włoch było to zaledwie 2,3% całych obrotów. Włochy przeznaczały jednocześnie na wspomaganie budżetów krajów kolonialnych od 400 do 500 mln lirów rocznie. Duże straty na Bliskim Wschodzie ponieśli Niemcy. Inwestycje tego państwa w Imperium Osmańskim wyniosły przed I wojną światową ok. 250 mln dol. Wszystkie one zostały stracone. Dodatkowo Niemcy w czasie wojny udzieliły Turcji pomoc o wartości ok. 1,2 mld dolarów¹¹².

Bezpośrednie koszty utrzymania administracji kolonialnej mogły być równoważone dochodami uzyskiwanymi przez europejskich kolonistów. Tak było w przypadku Francji w Afryce Północnej, gdzie było 1,7 mln francuskich osiedleńców, a inwestycje wielu pokoleń kolonistów wyniosły ok. 10 mld dol. W okresie międzywojennym handel Algierii, Maroka i Tunezji osiągał wartość 500 mln dol. rocznie. Korzyści pośrednie były w tym przy-

¹¹² Tamże, s. 219–220.

padku wysokie i mogły przewyższać wydatki. Inaczej było jednak w przypadku Syrii i Libanu, gdzie nie było francuskich kolonistów. Handel tych dwóch państw z Francją był niewielki i w latach 1937–1938 jego wartość wyniosła 57 mln dol. W tych samych latach francuskie inwestycje w Syrii i Libanie warte były zaledwie 50 mln dol. W Maroku mieszkało ok. 100 tys. kolonistów z Hiszpanii i zbliżona była też liczba kolonistów włoskich w Libii. Mimo to ich dochody i inwestycje nie pokrywały prawdopodobnie kosztów działań wojskowych i wydatków na utrzymanie administracji kolonialnej¹¹³.

Można stwierdzić bez wątpienia, że bilans nakładów i zysków był dodatni w przypadku Wielkiej Brytanii. Złożyły się na to ogromne wpływy z inwestycji naftowych oraz nadwyżka w handlu. Władze brytyjskie potrafiły wycofywać się z sytuacji trudnych, wiążących się z wysokimi wydatkami. Tak było w 1920 r. w Iraku. Wartość eksportu i importu Egiptu, Iraku i Palestyny w okresie międzywojennym wyniosła rocznie ok. 500 mln dol., z czego ¼ przypadła na Wielką Brytanię. Na Bliskim Wschodzie obecne były również Stany Zjednoczone. Obecność ta, mimo że nie miała formy rządów kolonialnych, przyniosła Stanom Zjednoczonym ogromne korzyści. W 1945–1978 władze amerykańskie udzieliły państwom regionu pomoc i kredyty na sumę ok. 18,4 mln dol. Zbliżoną wartość miała pomoc wojskowa. Wielkie sumy trafiły do regionu od prywatnych filantropów. Inwestycje amerykańskie na Bliskim Wschodzie i w Afryce Północnej kierowane były do przemysłu wydobywania ropy i oceniono je na lata do 1966 r. łącznie na 2,2 mld dol. Zyski z tych inwestycji były znaczące i w latach 50. wynosiły rocznie średnio 500 ml dol., a w drugiej połowie lat 60. – 1,5 mld dol. Amerykański handel z regionem rozwijał się bardzo dynamicznie. Jeśli w 1966 r. amerykański eksport na Bliski Wschód wart był 2 mld dol. (5% całego eksportu), a import – 600 mln dol. (2% całości), to w 1977 r. eksport wyniósł 12,8 mld dol. (ponad 10% całego eksportu), a import – 21,7 mld dol. (13,8% całości). Zyski Związku Radzieckiego – innego mocarstwa obecnego na Bliskim Wschodzie – nie były tak imponujące. Związek Radziecki w latach 1954–1976 udzielił krajom regionu pomoc gospodarczą o wartości 5,5 mld dol. Pomoc wojskowa była w tym czasie wielokrotnie wyższa. Jednak Związek Radziecki nie inwestował na Bliskim Wschodzie, a handel z regionem był niewielki. W 1977 r. zamknął się sumą 1,5 mld dol., co stanowiło 4,5% całości handlu tego kraju¹¹⁴.

¹¹³ Tamże, s. 220–221.

¹¹⁴ Tamże.

3.5. Elity miejskie i kwestia państwowości

W 1930 r. w Fezie powstało tajne stowarzyszenie Zawija, które w niedługim czasie rozprzestrzeniło się na inne miasta Maroka. Jego członkowie byli intelektualistami wykształconymi we Francji, którzy chcieli niepodległości swojego kraju. Najbardziej znanym był wśród nich Allal El-Fassi, który zaczął wzywać do bojkotu towarów francuskich i próbował pozyskać dla sprawy niepodległości robotników oraz studentów¹¹⁵. Narodowcy marokańscy skupiali się wokół sułtana jako symbolu narodu a sułtan dawał wielokrotnie dowody sympatii dla ich ruchu¹¹⁶.

Sytuacja w Maroku była typowa dla Bliskiego Wschodu. Elity miejskie, które wobec wrogości plemion i bractw religijnych były podporą rządów kolonialnych, stopniowo emancypowały się politycznie od patronów i zaczęły domagać się coraz bardziej kategorycznie niepodległości dla swoich krajów.

Początkowo pozycje narodowców marokańskich okazały się zbyt słabe, aby mogli osiągnąć cel, jakim było zniesienie protektoratu i niepodległość Maroka. Zwłaszcza że w latach 1933–1936 rezydentem generalnym był Henri Ponsot, który zajmował twarde stanowisko wobec narodowców. 21 marca 1936 r. Ponsot został zastąpiony przez Bernard-Marcela Peyroutona i z faktem tym narodowcy marokańscy wiązali wielkie nadzieje na otwarcie dialogu z władzami protektoratu, ale nadzieje te nie spełniły się. Nowy gubernator odrzucił wniośki o rejestrację związków zawodowych robotników marokańskich, co spowodowało wybuch strajku w czerwcu 1936 r. w Maroku. Wydarzenia te zbiegły się z dojściem do władzy we Francji Frontu Ludowego i rządu Léona Bluma, ale fakt ten nie wpłynął zasadniczo na politykę władz francuskich w Maroku. Twardą politykę wobec narodowców i pracowników marokańskich prowadził również nowy rezydent generalny, którym w październiku 1936 r. został generał Charles Noguès. 18 marca 1937 r. rezydent generalny zdelegalizował pierwszą marokańską partię polityczną o nazwie *Kutla* (Blok), której przewodniczącym wybrany został w styczniu tego samego roku Allal El-Fassi¹¹⁷.

Kiedy wybuchła II wojna światowa, sułtan Muhammad V stanął po stronie Francji. 4 września 1939 r. władca zadeklarował pełne poparcie dla Fran-

¹¹⁵ Zob.: J.P. Halstead, dz. cyt., s. 105–109; C.R. Pennell, dz. cyt., s. 228

¹¹⁶ Piszą o tym: M.A. Alaoui, *Le Maroc du traité de Fes à la liberation*, La Porte, Rabat 1994, s. 71–72; J.P. Halstead, dz. cyt., s. 199; C.R. Pennell, dz. cyt., s. 231.

¹¹⁷ Zob.: A. Ayache, *Le mouvement syndicale au Maroc*, t. 1–3, L'Harmattan, Paris 1982, t. 1, s. 140; J.P. Halstead, dz. cyt., s. 232, 242–247, 250–251; G. Oved, *La Gauche française et le nationalisme marocain 1905–1955*, t. 1–2, L'Harmattan, Paris 1984, t. 2, s. 101–102; C.R. Pennell, dz. cyt., s. 246–247.

cji. Jego przesłanie w tej sprawie zostało odczytane w meczetach¹¹⁸. Deklaracja sułtana oznaczała, że Maroko stanęło u boku Francji jako jej sojusznik, a żołnierze marokańscy byli teraz towarzyszami broni Francuzów. Do momentu poddania się Francji w 1940 r. w szeregi armii francuskiej powołano pod broń ok. 47 tys. Marokańczyków. Na polach bitwy zginęło do 1940 r. ok. 2 tys. Marokańczyków, a 18 tys. dostało się do niewoli. Przegrana Francji nadszarpięła prestiż władz kolonialnych w oczach mieszkańców Maroka. Noguès przeszedł na stronę rządu w Vichy i dał się poznać jako nieprzejednany przeciwnik zwolenników Wolnej Francji. Za jego przyzwoleniem w Maroku stacjonowały jednostki niemieckie¹¹⁹.

W protektoracie hiszpańskim rządził przedstawiciel generała Francisco Franco. Po poddaniu się Francji w 1940 r. Franco żądał od Niemców przekazania mu rejonu Fezu oraz zgody na rozszerzenie strefy Sahary Hiszpańskiej po Zatokę Gwinejską. 14 czerwca 1940 r. oddziały hiszpańskie weszły do Tangeru, a w dniach od 9 do 23 listopada 1940 r. generał Franco wydał kilka zarządzeń w sprawie włączenia Tangeru do protektoratu hiszpańskiego¹²⁰.

8 listopada 1942 r. rozpoczęła się Operacja Torch i jej w pierwszej fazie w Maroku znalazło się ok. 65 tys. żołnierzy Stanów Zjednoczonych. Gubernator Noguès nakazał swoim oddziałom walczyć, ale niektóre z nich przeszły na stronę Amerykanów. Sułtan Muhammad V polecił swoim oddziałom zachować neutralność. W rezultacie doszło do jednej bitwy 10 listopada 1942 r. w okolicach Kenitry. Oddziały Noguèsa poddały się po krótkiej walce, a on sam zobowiązał się współpracować z władzami amerykańskimi¹²¹. Po desancie żołnierzy amerykańskich prezydent Franklin D. Roosevelt wysłał list do sułtana Muhammada V, w którym podziękował władcy za pomoc w skutecznym przeprowadzeniu Operacji Torch. Zapoczątkowało to dialog polityczny, który rozbudził nadzieje narodowców marokańskich na zniesienie protektoratu.

¹¹⁸ Tekst przesłania sułtana o poparciu Francji podaje M.A. Alaoui, dz. cyt., s. 80.

¹¹⁹ Zob. W.A. Hoisington, *The Casablanca Connection: French Colonial Policy 1936–1943*, University of North Carolina Press, Chapel Hill 1984, s. 163, 165–175; C.R. Pennell, dz. cyt., s. 255.

¹²⁰ Por. J.P. Halstead, dz. cyt., s. 259–160; J. Wolf, dz. cyt., s. 223, 227; C.R. Pennell, dz. cyt., s. 256–260. Tekst zarządzeń Franco w sprawie inkorporacji Tangeru z 9–23 grudnia 1940 r. podaje: J.C. Hurewitz, dz. cyt., t. 2, s. 557–558.

¹²¹ Zob.: W.A. Hoisington, dz. cyt., s. 195–200, 225–230; A. Lacroix-Riz, *Les protectorats de l'Afrique du Nord entre la France et Washington*, L'Harmattan, Paris 1988, s. 11; L. Hall, *The United States and Morocco*, Scarecrow Press, Metuchen, N.J., 1971, s. 891, 903–913. O Operacji Torch i działaniach armii amerykańskiej w Afryce Północnej szczegółowo informuje broszura: Ch.R. Anderson, *Algeria-French Morocco. The U.S. Army Campaigns of World War II*, Dept. of the Army, Washington 1993.

14 stycznia 1943 r. do Casablanki przybyli prezydent Roosevelt i premier Churchill, aby rozmawiać o sytuacji na frontach wojny. Prezydent Stanów Zjednoczonych spotkał się z sułtanem, ale treść tej rozmowy nie została zapisana. Według późniejszego króla Maroka, Hassana II, który w 1943 r. miał 14 lat, prezydent Roosevelt miał powiedzieć ojcu, że system kolonialny stał się przeżytkiem i że Maroko powinno uzyskać niepodległość, a sułtan podpisać Kartę Atlantycką¹²². 11 stycznia 1944 r. narodowcy z nowo utworzonej partii o nazwie *Istiklal* (Niepodległość) ogłosili manifest z żądaniem uznania niepodległości Maroka jako sojusznika w walce z państwami Osi¹²³.

Jednak nadzieje narodowców marokańskich na zmianę statusu ich kraju nie spełniły się. Spotkanie sułtana z prezydentem Rooseveltem nie znalazło politycznej kontynuacji ze względu na stosunki sojusznicze Stanów Zjednoczonych z Wolnymi Francuzami generała de Gaulle'a. W czerwcu 1943 r. de Gaulle wyznaczył nowego rezydenta generalnego. Został nim Gabriel Puaux, były Wysoki Komisarz Francji w Libanie i Syrii. Osoba nowego rezydenta świadczyła, że Wolni Francuzi prowadzili taką samą politykę wobec Maroka jak rządy francuskie przed II wojny światowej. De Gaulle starał się zdobyć zaufanie sułtana Muhammada V. Zaprosił go m.in. do udziału w paradzie zwycięstwa 18 czerwca 1945 r. w Paryżu. W paradzie wzięły udział także jednostki marokańskie. Wiadomo było, że prawie 3/5 armii francuskiej, która wylądowała we Włoszech stanowili Marokańczycy. Marokańskie jednostki walczyły także na Korsyce, w południowej Francji, Niemczech i Austrii. De Gaulle odznaczył sułtana medalem *Ordre de la Libération*, najwyższym odznaczeniem po Legii Honorowej, którym udekorowano nieliczne grono bohaterów II wojny światowej. Puaux został odwołany 2 marca 1946 r. przez rząd socjalistów, którzy na jego miejsce wyznaczyli Erika Labonne'a. Nowy rezydent generalny znany był z liberalnych poglądów, co ożywiło nadzieje narodowców marokańskich na zniesienie protektoratu¹²⁴.

Losy Tunezji, drugiego protektoratu francuskiego w Afryce Północnej, ułożyły się podobnie jak Maroka. Po podpisaniu Konwencji z Al-Marsy faktycznym władcą Tunezji został francuski rezydent. Bej i jego ministrowie zarządzali krajem, ale ich decyzje wymagały każdorazowo akceptacji rezydenta. Na prowincji Francuzi początkowo nie wprowadzali żadnych zmian, ale już od 1884 r. urzędnicy francuscy nadzorowali działalność gubernatorów pro-

¹²² Hassan II, *The Challenge*, trans. A. Rhodes, Macmillan, London 1978, s. 31.

¹²³ J.P. Halstead, dz. cyt., s. 261–262; 281–285 (podaje teksty manifestu po angielsku).

¹²⁴ Zob. C.R. Pennell, dz. cyt., s. 267; o odwołaniu Puaux: M.A. Alaoui, dz. cyt., s. 95–96.

wincji oraz konfederacji plemiennych. Wprowadzenie francuskiego protektoratu nie wywołało szerszego sprzeciwu w Tunisie i innych miastach. Na południu kraju przeciwko Francuzom powstała cześć plemion, zachęcanych do oporu przez władze osmańskie. Opór trwał kilka lat, ale miał charakter lokalny. Układ o protektoracie stworzył warunki prawne do nabywania ziemi przez francuskich osadników. Jednak w Tunezji, w odróżnieniu od Algierii, gdzie francuskim osiedleńcom przekazywano ziemie konfiskowane algierskim plemionom, osadnicy musieli ziemię kupować. To spowolniło proces kolonizacji i spowodowało, że wspólnota francuska była stosunkowo nieliczna. W 1901 r. w Tunezji mieszkało ok. 24 tys. Francuzów wobec 71 tys. Włochów¹²⁵.

W 1881 r. zwierzchnikiem duchowym europejskich osadników w Tunezji został arcybiskup Charles Lavigerie. Po otrzymaniu w 1882 r. nominacji na kardynała, papież powierzył mu stanowisko arcybiskupa Algieru i Kartaginy. W Tunezji Lavigerie nie prowadził jednak tak aktywnej chrystianizacji, jak w Algierii. Skupił się na działalności charytatywnej w ramach utworzonych przez siebie zakonów Białych Braci i Białych Sióstr. Czynnikiem osłabiającym napięcia między władzami francuskimi a miejscową ludnością były również proreformatorskie nastroje wśród tunezyjskiej inteligencji, w gronie której było wielu zwolenników Chajr ad-Dina at-Tunsięgo. Ludzi ci rozumieli potrzebę reformowania kraju i akceptowali obecność Francuzów w takim stopniu, w jakim odpowiadała ona ich zamierzeniom. Czołową postacią środowiska reformatorów był Baszkir Sfar, który w 1888 r. zaczął wydawać gazetę „Al-Hadira”, propagującą reformy i chęć współpracy z Francuzami w zakresie reformowania kraju. Sfar i jego współpracownicy apelowali do władz francuskich o szersze włączenie do administracji państwowej Tunezyjczyków, którzy ukończyli szkołę „As-Sadikijja”. Na początku XX w. część reformatorów tunezyjskich zaczęła się określać Młodymi Tunezyjczykami przez analogię do Młodych Turków z ich ideami przeprowadzenia zasadniczych zmian w państwie. Młodzi Tunezyjczycy byli jednak zdecydowanie bardziej proeuropejscy. Opowiadali się wręcz za skolonizo-

¹²⁵ Zob.: H. Karoui, *La résistance populaire à l'occupation française (1881) chez les élites tunisiennes, désavoué et oublié*, [w:] *Connaissances du Maghreb: Sciences sociales et colonisation*, red. J.-C. Vatin, CNRS, Paris 1984, s. 415–417; J.K. Perkins, *A History of Modern Tunisia*, Cambridge University Press, Cambridge 2004, s. 43–45; F.R. Hunter, *Capital Appreciation and Provincial Power in Pre-Protectorate Tunisia (1850–1881): Notes from the Tunis Archives*, „Middle Eastern Studies” 1987, t. 23, s. 108–115; Ch.C. Harber, *Tunisian Land Tenure in the Early French Protectorate*, „Muslim World” 1973, t. 6, nr 4, s. 307–315.

waniem Tunezji przez Francję w sensie przeniesienia na tunezyjski grunt francuskich metod gospodarowania, zwłaszcza w rolnictwie, oraz wielu elementów europejskiej obyczajowości¹²⁶.

Wspólnota interesów reformatorów tunezyjskich i francuskich władz okazała się tak krucha, że nie wytrzymała próby czasu. W latach 1911–1912 w Tunisie doszło do incydentów, które zaogniły stosunki między władzami protektoratu a miejscową ludnością i wzmogły wzajemną wrogość. Rezydent francuski w Tunisie Gabriel Alapetite wprowadził stan wyjątkowy, co oznaczało całkowite zawieszenie działalności politycznej¹²⁷. Po oświadczeniu premiera Clemenceau z 1917 r. o tym, że Francja nie zapomni ofiary krwi, którą złożyli żołnierze tunezyjscy na frontach I wojny światowej, w Tunezji oczekiwano istotnych zmian politycznych. Jednak już pierwsze powojenne lata przyniosły zawód. Do Tunezji wrócili z frontów kolonowie i zajęli, tak jak przed wojną, uprzywilejowane miejsce w gospodarce. Trudna sytuacja gospodarcza w latach 1919–1920 zrodziła strajki i demonstracje¹²⁸.

W 1920 r. powołano nową partię polityczną o nazwie *Al-Hizb ad-Dusturi al-Hurr al-Tunisi* (Konstytucyjna Wolna Partia Tunezyjska), nazywaną skrótowo *Dustur* (Konstytucja). Założyli ją działacze z kręgu Młodych Tunezyjczyków; na jej czele stał znany narodowiec Abd al-Aziz at-Taalibi. Narodowcy tunezyjscy próbowali przedstawić problem niepodległości ich kraju na Konferencji Pokojowej w Paryżu, ale At-Taalibi został aresztowany za zbyt radykalne poglądy. Narodowcy próbowali pozyskać władcę Muhammada an-Nasira dla swojej sprawy i ten zapewnił ich o swojej sympatii, ale jego możliwości podjęcia jakichkolwiek kroków politycznych były ograniczone wszechwładzą francuskiego rezydenta generalnego. Sam Muhammad an-

¹²⁶ O roli biskupa Lavigerie w Tunezji zob.: J.D. O'Donnell, *Lavigerie in Tunisia: The Interplay of Imperialist and Missionary*, University of Georgia Press, Athens, GA, 1979; F. Arnoulet, *Le Cardinal Lavigerie et le clergé italien en Tunisie, 1881–1891*, „Revue d'histoire maghrébine” 1993, t. 71–72, s. 375–386; o początkach ruchu narodowego w Tunezji piszą: C. Sammut, *L'Impérialisme capitaliste français et la nationalisme tunisien (1881–1914)*, Publisud, Paris 1983, s. 125–130; P. Soumille, *L'Idée de race chez les européens de Tunisie dans les années 1890–1910*, „Revue d'histoire maghrébine” 1976, t. 5, s. 63–64; B. Cannon, *Rural Social Justice Rhetoric and the Young Tunisian Movement, 1907–1912*, „Revue d'histoire maghrébine” 1990, t. 59–60, s. 63–71; a także klasyczne już opracowania: Ch.-A. Julien, *Colons français et Jeunes Tunisiens (1892–1912)*, „Revue française d'histoire d'outre-mer” 1967, t. 54, s. 87–150; R. le Tourneau, *L'Evolution politique de l'Afrique du nord musulmane, 1920–1961*, Armand Colin, Paris 1962.

¹²⁷ Zob. K.J. Perkins, dz. cyt., s. 68–72.

¹²⁸ Zob. A. Mhjoubi, *Les Origines du mouvement national en Tunisie (1904–1934)*, Université de Tunis, Tunis 1982, s. 174–175, a także: A. Dziubiński, *Historia Tunezji*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1994.

-Nasir abdykował w 1922 r., a jego następcą Muhammad al-Habib odmówił jakiegokolwiek współpracy z Dusturem¹²⁹.

W styczniu 1926 r. władze francuskie wydały przepisy zaostrzające kary za działalność skierowaną przeciwko rządowi i administracji protektoratu. Zabroniona została m.in. krytyka jakiegokolwiek urzędnika państwowego – czy to Francuza, czy Tunezyjczyka¹³⁰. Przepisy te bardzo utrudniły działalności polityczną, która osłabła też w związku z kryzysem wewnątrz partii Dustur. Młode pokolenie jej działaczy z Habibem Burgibą na czele krytykowało przywództwo i samego At-Taalibiego, aż w końcu wystąpiło z partii w 1937 r. i założyła nową o nazwie Neo-Dustur. Nowa partia sformułowała bardziej radykalne stanowisko niż jej poprzedniczka i zażądała od Francji bezwarunkowego zniesienia protektoratu. Radykalizm ten był następstwem rozczarowania rządami Frontu Ludowego we Francji, który utrzymał politykę kolonialną Francji¹³¹.

Po kapitulacji Francji w wojnie z Niemcami w 1940 r. rząd w Vichy skierował do Tunezji jako rezydenta generalnego admirała Jeana-Pierre'a Estewę, który nadzorował, aby narodowcy nie mogli wyrażać swoich poglądów. Czołowi działacze Neo-Dusturu zostali aresztowani, a ci którzy pozostali na wolności zeszli do głębokiego podziemia¹³². Kiedy w Maroku i Algierii wylądowały wojska brytyjskie i amerykańskie, a rząd w Vichy rozpoczął negocjacje o przerwaniu ognia, do Tunezji przybyły jednostki armii niemieckiej. We Francji w rękach niemieckich znaleźli się przywódcy Neo-Dusturu, którzy uciekli z kraju przed prześladowaniami jeszcze przed wojną. Niemcy liczyli, że działacze ci z Burgibą na czele podejmą kampanię propagandową wśród swoich rodaków skierowaną przeciwko Francuzom. Na początku maja 1943 r. oddziały amerykańskie i brytyjskie okrążyły wraz z Wolnymi Francuzami prawie milionową armię niemiecko-włoską na przylądku Bon i zmusiły ją do poddania się. W ten sposób zakończyła się wojna w Afryce Północnej i niemiecka okupacja Tunezji. Kraj znalazł się ponownie pod rządami Fran-

¹²⁹ Szczególnie wartościowa jest praca: R. Raymond, *La Nationalisme tunisienne*, Comité Algérie-Tunisie-Maroc, Paris 1925, s. 20–23.

¹³⁰ Zob. K.J. Perkins, dz. cyt., s. 86–88.

¹³¹ Por. M. Kraiem, *Le Néo-Dustur: cadres, militants et implementations pendant les années trente*, [w:] *Les mouvements politiques et sociales dans la Tunisie des années trente*, red. M. Chenoufi, Ministère de l'Éducation, de l'Enseignement Supérieur et de la Recherche Scientifique, Tunis 1987, s. 24–26. Wypowiedzi Burgiby jako sekretarza generalnego partii Neo-Dustur z 28 sierpnia–23 grudnia 1936 r. w sprawie stosunków z Francją zamiesza: J.C. Hurewitz, dz. cyt., t. 2, s. 494–499.

¹³² Por. K.J. Perkins, dz. cyt., s. 105.

cji, tym razem administracji generała de Gaulle'a. Generał Alphonse Juin, wojskowy gubernator Tunezji, zgodził się z postulatami kolonów francuskich i zarządził abdykację Moncefa Beja. Władcy zarzucono współpracę z Niemcami, ale naprawdę usunięto go z powodów sympatyzowania z narodowcami. Moncef Bej wyjechał do Algierii, a na jego miejsce wybrano Amina Beja, który władał Tunezją do 1957 r. W 1943 r. wyznaczony został też nowy rezydent generalny, generał Charles Mast¹³³.

Mast zabronił jakiegokolwiek działalności politycznej i przeprowadzał prewencyjne aresztowania ludzi znanych z poglądów narodowych i niepodległościowych. Od maja do czerwca 1943 r. w obozach dla internowanych znalazło się ok. 4 tys. Tunezjczyków. Aresztowania osłabiły zwłaszcza środowisko Neo-Dusturu. Niemniej partia odbudowała w latach 1944–1945 swoje struktury i umocniła wpływy w społeczeństwie. Jej program mówił o samodzielności politycznej Tunezji oraz o rządzie złożonym z Tunezjczyków, w którym Neo-Dustur odgrywałaby główną rolę. Program ten korespondował ze słowami generała de Gaulle'a z grudnia 1943 r. o tym, że rządy bezpośrednie w Tunezji powinny być zastąpione administracją tunezyjską. Jednak tocząca się wojna nie była momentem odpowiednim na realizację takich zapowiedzi, stąd też wszyscy czekali na koniec wojny¹³⁴.

W Algierii, mimo że formalnie była częścią Francji, obowiązywało ustawodawstwo stanu wyjątkowego (*indigenat*), Algierczycy byli dyskryminowani w procesie wyborczym, nie mieli swojego przedstawicielstwa w parlamencie francuskim, a obywatelstwo francuskie mogli nabyć jedynie po rezygnacji z „osobistego statutu muzułmańskiego”. Przeciwno rozwiązaniom równościowym występowali kolonowie¹³⁵. Sprzeciw wobec nierówności kolonialnej zrodził się wśród tak zwanych Młodych Algierczyków, którzy po I wojnie światowej rozdzielili się na dwie grupy. Pierwsza pod przywództwem doktora Hamida Benthamego skupiła się na krytyce ustawodawstwa i konkretnych problemach w poszczególnych okręgach wyborczych. Druga grupa, którą kierował emir Khaled, wnuk emira Abd al-Kadera, skupiła się bardziej na dyskryminacji ludności rdzennej w świetle prawa i żądała takiej samej reprezentacji ludności algierskiej w parlamencie w Paryżu, jaką mieli kolonowie.

¹³³ Zob. tamże, s. 106–107.

¹³⁴ Słowa de Gaulle'a według: A. Rey-Goldzeiguer, *L'opinion publique tunisienne, 1940–1944*, [w:] *La Tunisie de 1939 à 1945: Actes du Quatrième Séminaire sur l'Histoire du Mouvement National*, Ministère de l'Éducation, de l'Enseignement Supérieur et de la Recherche Scientifique, Tunis 1989, s. 151.

¹³⁵ Por. J. Ruedy, dz. cyt., s. 114; A. Kasznik-Christian, dz. cyt., s. 192.

W pierwszych latach po I wojnie światowej Algierczycy nie myśleli jeszcze o odłączeniu się od Francji i żądali jedynie równego traktowania ludności algierskiej w ramach francuskiego państwa¹³⁶.

W latach 20. i na początku lat 30. w środowisku narodowców algierskich powstało kilka ruchów i organizacji, z których najbardziej wpływowe były: *Fédération des élus des musulmans d'Algérie* (Federacja Przedstawicieli Muzułmańskich w Algierii), *Association des oulémas musulmans algériens* (Stowarzyszenie Muzułmańskich Ulemów Algierskich), *Étoile nord-africaine* (Gwiazda Północnoafrykańska), Algierska Partia Komunistyczna. W organizacjach tych działali tak znani przywódcy, jak dr Hamid Benthami, Mohamed Salah Benjelloul, Ferhat Abbas, szejk Abd Al-Hamid Ben Badis, szejk Tajjib al-Ukbi, Messali Hadj¹³⁷. W okresie od 1933 do 1936 r. działacze ci i ich organizacje zakwestionowali *status quo*, o czym świadczyły liczne demonstracje, manifestacje, strajki, bojkot towarów europejskich, demonstracyjne rezygnowanie z wybieralnych stanowisk, przypadki zakłócania obchodów świąt państwowych i akty przemocy. Władze francuskie odpowiedziały zaostreniem przepisów o naruszeniu porządku publicznego i 30 marca 1935 r. wydały tzw. dekret Régneira¹³⁸, który wprowadził pojęcie zbrodni politycznej i karę do 2,5 lat więzienia za udział w demonstracji antyfrancuskiej. Na wiosnę 1936 r., po dojściu we Francji do władzy Frontu Ludowego i powstaniu rządu Léona Bluma, głos Paryża stał się bardziej pojednawczy. Nowym ministrem stanu, odpowiadającym za Algierię, został Maurice Viollette, który był gubernatorem generalnym w Algierii w latach 20. i działał na rzecz przyznania Algierczykom obywatelstwa francuskiego. W atmosferze wielkiego optymizmu co do przyszłości 7 czerwca 1936 r. w Algierze odbył się Kongres Muzułmański. Jego uczestnicy sformułowali Kartę Żądań, w której domagali się całkowitej równości Algierczyków z Francuzami¹³⁹.

W odpowiedzi na żądania Algierczyków 30 grudnia 1936 r. został opublikowany projekt prawny, który stał się znany jako „prawo Bluma-Viollette’a”, który przewidywał nadanie obywatelstwa francuskiego wraz z pełnymi pra-

¹³⁶ Zob.: A. Nouschi, *La naissance du nationalisme algérien*, Minuit, Paris 1979, s. 56–58; M. Kaddache, *Histoire du nationalisme algérien. Question nationale et politique algérienne, 1919–1951*, Société nationale de l'édition, Algiers 1981, s. 182–186; Ch.-A. Julien, *L'Afrique du Nord en marche. Nationalisme musulmans et souveraineté française*, wyd. 3, Julliard, Paris 1972, s. 100–101. Emir Khaled zrezygnował w 1923 r. z działalności politycznej i wyemigrował z Algierii.

¹³⁷ Zob.: J. Ruedy, dz. cyt., s. 131; A. Kasznik-Christian, dz. cyt., s. 183. Tekst programu partii Gwiazda Północnoafrykańska podaje: J.C. Hurewitz, dz. cyt., t. 2, s. 441–443.

¹³⁸ Marcel Régneir był w latach 30. ministrem spraw wewnętrznych w rządzie francuskim.

¹³⁹ Zob.: J. Ruedy, dz. cyt., s. 140–141; A. Kasznik-Christian, dz. cyt., s. 191–192.

wami wyborczymi ok. 25 tys. algierskich *évolués* bez konieczności zrezygnowania przez nich z osobistego statusu koranicznego¹⁴⁰. Jednak projekt nigdy nie stanął pod obrady parlamentu, gdyż został zablokowany przez tzw. „partię kolonialną”, czyli ugrupowania polityczne związane z kolonami. Francja w ten sposób odrzuciła ideę asymilacji ludności algierskiej z Francją, za którą opowiadali się *évolués* i pogrzebała szansę na pokojowe rozwiązanie sporu. Kiedy w maju 1939 r. Bendjelloul i Ferhat Abbas przyjechali do Paryża i w rozmowie z prezydentem Édouardem Daladierem podkreślili, że Algierczycy pragną być lojalni wobec Francji, ale chcą reform, premier francuski odpowiedział, że Francja ma wystarczająco dużo broni i żołnierzy, aby bronić swojego imperium. W ten sposób projekt Bluma-Viollette’a został ostatecznie porzucony¹⁴¹.

Los projektu prawa Bluma-Viollette’a był również porażką *évolués*, czyli Młodych Algierczyków, którzy przez 30 lat wierzyli w możliwość integracji Algierii z Francją na bazie równości praw obywatelskich. W marcu 1937 r. Messali Hajd założył nową partię *Parti du peuple algérien*, której hasłem było zawołanie „Ani asymilacja, ani separacja, a tylko emancypacja”. Był to pierwszy krok do odejścia od idei zespolenia Algierii z Francją¹⁴².

Po klęsce Francji w 1940 r. Algieria dostała się pod rządy administracji w Vichy. 6 września 1940 r. Delegatem Generalnym Rządu na Afrykę został wódz naczelny armii i minister obrony Maxime Weygand. Weygand krzewił w Algierii idee rewolucji narodowej Philippe’a Pétaina, co oznaczało, że wszelkie rozważania o rozszerzeniu praw dla Algierczyków-muzułmanów były z gruntu wykluczone. Po desancie żołnierzy amerykańskich w listopadzie 1942 r. sytuacja w Algierii uległa radykalnej zmianie. Po Afryce rozchodziły się w tym czasie echa założeń Karty Atlantyckiej i słów prezydenta Roosevelta o konieczności odejścia od systemu kolonialnego. W grudniu 1942 r., w momencie kiedy francuski gubernator generalny zamierzał ogłosić nowy pobór do wojska, 24 przywódców algierskich pod przewodnictwem Ferhata Abbasa wezwało władze francuskie do zmiany polityki wobec Algierii w duchu przesłania prezydenta Stanów Zjednoczonych o wolności narodów. Reakcja władz była wroga, ale nie zniechęciło to Abbasa i w marcu 1943 r. ogłosił kolejny

¹⁴⁰ Tekst projektu prawa Bluma-Viollette’a z 30 grudnia 1936 r. podaje: J.C. Hurewitz, dz. cyt., t. 2, s. 504–507.

¹⁴¹ Por. Ch.-R. Ageron, dz. cyt., s. 392; M. Kaddache, dz. cyt., s. 471; C. Collot, J.-R. Henry, *Le mouvement national algérien. Textes 1912–1954*, L’Harmattan, Paris 1978, s. 83–85. O spotkaniu algierskich ‘asymiljonistów’ z Daladierem pisze: A. Kasznik-Christian, dz. cyt., s. 198.

¹⁴² Piszą na ten temat: J. Reudy, dz. cyt., s. 143; A. Kasznik-Christian, dz. cyt., s. 197–198.

dokument pod nazwą Manifestu Ludu Algierskiego. Wezwał w nim do potępienia i zniesienia wszelkich form kolonializmu. Dokument ten okazał się słupem milowym na drodze od asymilacjonizmu do separatyzmu¹⁴³.

1 czerwca 1943 r. władzę w Algierii przejął rząd generała de Gaulle'a. Gubernatorem został generał Georges Catroux. Obydwaj politycy wykluczyli możliwość rozmów o oddzieleniu się Algierii od Francji i próbowali sprowadzić kwestię stosunków algiersko-francuskich do rozszerzenia praw Algierczyków w ramach francuskiego państwa. 7 marca 1944 r. Francuski Komitet Wyzwolenia Narodowego wydał zarządzenie przyznające ok. 65 tys. Algierczykom takie same prawa i obowiązki jak te, które mieli Francuzi. Pozostali Algierczycy mieli otrzymać te same prawa na podstawie decyzji przyszłego Zgromadzenia Narodowego. Część Algierczyków przyjęła zarządzenie z zadowoleniem, ale główni działacze narodowi – Messali Hajd i Ferhat Abbas odrzucili je. Okazało się, że było już za późno na utrzymanie jedności między Francją a Algierią. Rozwiązanie, które byłoby powszechnie zaakceptowane w 1936 r., teraz zostało ocenione jako krok wstecz¹⁴⁴.

8 maja 1945 r. świętowano zwycięstwo w wojnie światowej. Na ulice algierskich miast wyszły dziesiątki tysięcy Algierczyków. Dominowały nastroje narodowe i niepodległościowe. Wznoszono hasła antykolonialne i antyfrancuskie. Władze brutalnie tłumili demonstracje, ale mimo to protest obejmował coraz to nowe regiony kraju. Do końca 1945 r. aresztowano ok. 5,5 tys., Algierczyków, z których 99 skazano na karę śmierci. Według rządu francuskiego w starciach z siłami bezpieczeństwa zginęło ok. 1,5 tys. Algierczyków; narodowcy algierscy podawali liczbę 45 tys. zabitych. Ok. 100 Europejczyków – mężczyzn, kobiet i dzieci – zostało zamordowanych w trakcie powstania¹⁴⁵.

W Egipcie po uśmierzeniu powstania Urabiego Paszy w 1882 r. działalność polityczna była ściśle nadzorowana przez władze. Dyskusje o nacji egipskiej i jej odrębności w świecie islamu toczone były w nielicznych salonach prowadzonych przez część rodzin arabskojęzycznej elity. Sytuacja zaczęła się zmieniać po objęciu władzy przez kedywa Abbasa II. W odróżnieniu od swojego ojca – marionetki w rękach Brytyjczyków – był on postrzegany jako niezależny władca i odważny człowiek. Jego konflikt z lordem Cromerem

¹⁴³ O polityce Weyganda w Algierii pisze: A. Kasznik-Christian, dz. cyt., s. 204–205. Tekst Manifestu Ludu Algierskiego podają: C. Collot, J.-R. Henry, dz. cyt., s. 163–164.

¹⁴⁴ Por. J. Ruedy, dz. cyt., s. 147–149.

¹⁴⁵ Tamże, s. 149.

o kontrolę nad wojskiem przyniósł mu popularność i szacunek. W prasie zaczęły pojawiać się artykuły nawiązujące do idei narodowej i niepodległościowej. Niektórych autorów i wydawców wspierał finansowo sam władca oraz majątni zwolennicy głoszonych haseł¹⁴⁶.

W 1907 r. nastroje nacjonalistyczne znalazły nowy podatny grunt. Tym razem był nim kryzys związany z wydarzeniami w Dinszawaju, miejscowości w rejonie Deltę Nilu. Miał tam miejsce incydent, który odbił się szerokim echem. Kilku oficerów brytyjskich, strzelając dla rozrywki do gołębi, przypadkowo postrzeliło miejscową kobietę. Kiedy mieszkańcy Dinszawaju stanęli w jej obronie, doszło do szarpaniny, w trakcie której śmiertelnie został zraniony jeden z oficerów. Brytyjczycy zażądali przykładnego ukarania winowajców śmierci oficera i kilku chłopów egipskich zostało powieszonych. Wyrok sądu wywołał poruszenie. Opinia publiczna zwróciła się przeciwko Brytyjczykom, a przez prasę przetoczyła się agitacja narodo-niepodległościowa. Radykalizacji nastrojów sprzyjał kryzys gospodarczy, który objął państwo w latach 1906–1907 oraz zwycięstwo Japonii w wojnie z Rosją. To ostatnie wydarzenie przedstawiane było w prasie jako zwycięstwo małej nacji w walce o wolność przeciwko wielkiemu mocarstwu.

Kryzys na tle wydarzeń w Dinszawaju zbiegł się ze zmianą gabinetu w Wielkiej Brytanii. Rząd Partii Liberalnej, która doszła do władzy w 1906 r. odwołał lorda Cromera i skierował do Egiptu Eldona Gorsta. Nowy konsul generalny przyjął zupełnie inną linię postępowania. Gorst dążył do porozumienia się z umiarkowanymi narodowcami przy jednoczesnym tępieniu ekstremistów. Po śmierci Gorsta w 1911 r. nowym konsulem generalnym został lord Herbert H. Kitchener. Jego modyfikacja polityki poprzednika polegała na ograniczeniu egipszacji administracji. Kitchener prowadził też bardziej twardą politykę wobec Abbasa II. Jednak nowy konsul nie mógł powstrzymać biegu procesów politycznych, związanych z umacnianiem się w społeczeństwie idei narodowej i niepodległościowej. Po 1907 r. w Egipcie powstało kilka partii politycznych opowiadających się i za ewakuacją wojsk brytyjskich, i za suwerennością władz państwa. Jedną z nich była Partia Reformy Konstytucyjnej założona i kierowana przez Alego Jusufa, wydawcę poczytnego pisma „Al-Mu’ajjad”, finansowanego przez kedywa Abbasa II. Ali Jusuf sam pisał liczne artykuły, w których domagał się ewakuacji wojsk brytyjskich, wpro-

¹⁴⁶ Zob. A. Hourani, *Arabic Thought In the Liberal Age, 1798–1939*, Cambridge, Cambridge University Press 2007 (wyd.1 w 1983 r.), s. 103–130.

wadzenia powszechnego nauczania po arabsku i zastąpienia w administracji państwowej cudzoziemców przez Egipcjan¹⁴⁷.

Trzy prowincje osmańskie w Mezopotamii – Al-Basry, Bagdadu i Mosulu – znalazły się w momencie zakończenia I wojny światowej pod okupacją wojsk brytyjskich¹⁴⁸. Wielka Brytania otrzymała je jako terytorium mandatowe od Ligii Narodów 28 kwietnia 1920 r., ale władze w Londynie postanowiły przekazać administrowanie państwem miejscowej elicie i utworzyły 23 sierpnia 1921 r. Królestwo Iraku. U podłoża takiej polityki Londynu leżała chęć ograniczenia wydatków na utrzymanie brytyjskiej administracji i wojska. Opozycja kilkakrotnie składała interpelacje w Izbie Gmin z pytaniem, czy celowe jest przeznaczanie z kieszeni podatnika brytyjskiego sum na administrowanie Mezopotamią w bezpośredni sposób. Obawiano się także wybuchu kolejnego powstania, jak to w 1920 r., co pociągnęłoby za sobą dodatkowe wydatki. Mimo ograniczenia swojego personelu, wydatki rządu brytyjskiego na Irak wynosiły na początku lat 30. XX w. pół miliona funtów rocznie¹⁴⁹.

Powstanie plemion w 1920 r. było uwarunkowane tradycyjną niechęcią plemion do władzy centralnej i zaczęło się w czerwcu od incydentu w miejscowości Rumasa nad Eufratem, gdzie aresztowany został jeden z szejków. Z całą siłą powstanie wybuchło w październiku tego samego roku w rejonie dolnego

¹⁴⁷ A. Hourani, dz. cyt., s. 200; Ch.Ph. Harris, dz. cyt., s. 75.

¹⁴⁸ Wybrane prace o Iraku w tym okresie: G. Bell, *The Arabian Diaries, 1913–1914*, red. R. O'Brien, Syracuse University Press, Syracuse 2000; Lady Bell, *The Letters of Gertrude Bell*, Ernest Benn Limited, London 1927; A.T. Wilson, *Mesopotamia 1917–1920. A Clash of Loyalties*, Oxford University Press, London 1931; *Report on Iraq Administration, 1928*, British Colonial Office, London 1930; Great Britain, Colonial Office, *Special Report of His Majesty's Government on the Progress of Iraq 1920–1931 for the Permanent Mandate Commission of the League of Nations*, H.M.S.O., London 1932; E.P. MacCallum, *Iraq and the British Treaties*, Foreign Policy Association Information Service, New York 1930; H. Batatu, dz. cyt.; S.H. Longrigg, dz. cyt.; Tenze, *Four Centuries of Modern Iraq*, Oxford University Press, Oxford 1925; L. Lukitz, *A Quest in the Middle East. Gertrude Bell and the Making of Modern Iraq*, I.B. Tauris, London–New York 2006; M. Khadduri, *Independent Iraq, 1932–1958*, Oxford University Press, New York 1960; Ph. Marr, *The Modern History of Iraq*, Westview Press, Boulder, CO, 1985; S.A. Cohen, *Mesopotamia in British Strategy, 1903–1914*, „International Journal of Middle East Studies” 1978, t. 9, s. 171–181; P. Sluglett, dz. cyt.; P.W. Ireland, *Iraq. A Study in Political Development*, Russel & Russel, New York 1970; w polskiej literaturze o Iraku w tym okresie traktują prace: H.A. Jamsheer, *Współczesna historia Iraku*, Dialog, Warszawa 2007; M.M. Dziekan, *Historia Iraku*, Dialog, Warszawa 2002. O politycznych aspektach sytuacji w Kurdystanie irackim w polskiej literaturze – zob. K. Lalik, *Kurdystan iracki u progu XXI w.*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2009.

¹⁴⁹ Ceremonię koronacji opisuje szczegółowa Gertruda Bell w jednym z listów z 28 sierpnia 1921 r. O okolicznościach podjęcia przez władze brytyjskie decyzji o utworzeniu w Mezopotamii Królestwa Iraku piszą uczestnicy tych wydarzeń – zob.: Lady Bell, dz. cyt.; P. Graves, *The Life of Sir Percy Cox*, Hutchinson, London 1941, s. 266–267; A.T. Wilson, dz. cyt., s. 305–306. O finansowych aspektach obecności Brytyjczyków w Iraku zob. D.K. Fieldhouse, dz. cyt., s. 94.

biegu Eufratu. Wkrótce przeniosło w stronę środkowego i górnego odcinka tej rzeki. W końcu prawie jedna trzecia państwa ogarnięta była zaburzeniami. Brytyjczycy rozbili plemiona i postawili w swojej polityce na elity miejskie. Rozważano wprowadzenie ustroju republikańskiego, ale w końcu zdecydowano się na królestwo. Ostatecznie na konferencji w Kairze z marca 1921 r. zdecydowano, że królem Iraku będzie Fajsal, syn szeryfa Mekki. Za jego kandydaturą przemawiała jego zdecydowanie antyturecka orientacja polityczna oraz doświadczenie w administrowaniu innym państwem – Syrią. 23 sierpnia 1921 r. Fajsal wstąpił na tron. Polityka stopniowego przekazywania administracji państwowej w ręce miejscowych władz znalazła wyraz w układzie brytyjsko-irackim z 1922 r. Jego projekt został przygotowany w Londynie i przekazany do zaakceptowania Fajsalowi, co też nastąpiło 3 października 1922 r. 10 października tego samego roku ratyfikowała go iracka Rada Państwa. Układ miał obowiązywać przez 20 lat i miał formę porozumienia między dwoma równorzędnymi państwami. Zawierał jednak kilka postanowień z dokumentów mandatowych, co stawiało Irak na pozycji strony podporządkowanej, bowiem król był zobowiązany konsultować się z Wysokim Komisarzem brytyjskim w sprawach polityki zagranicznej oraz finansowej. Zapisy kapitulacyjne z czasów osmańskich, wyłączające obcokrajowców spod lokalnej jurysdykcji, zostały wprawdzie anulowane, ale nowy układ przewidywał, że składzie sędziowskim rozpatrującym sprawy cudzoziemców powinien być sędzia brytyjski. Wydatki na utrzymanie wojska przejmował skarb państwa irackiego, ale szkoleniem armii irackiej mogli zajmować się tylko oficerowie brytyjscy. Wielka Brytania stała się też jedynym dostawcą sprzętu wojskowego dla irackich sił zbrojnych¹⁵⁰.

Układ z 1922 r. został zmodyfikowany w 1926 r. w związku z decyzją Rady Najwyższej Ligi Narodów z 26 grudnia 1925 r. potwierdzającą, że wilajet Mosul jest integralną częścią Królestwa Irackiego. W czerwcu 1926 r. nowy rząd brytyjski Labour Party ogłosił, że poprzez dążenia narodowców irackich do przystąpienia do Ligi Narodów, co wiązało się z koniecznością podpisania nowego układu, którego treść świadczyłaby o tym, że Irak jest niepodległym państwem. Negocjacje rozpoczęły się w kwietniu 1930 r. i trwały do końca czerwca. 1 lipca 1930 r. nowy układ został popisany przez premiera

¹⁵⁰ Treść układu brytyjsko-irackiego z 10 października 1922 r. podaje: J.C. Hurewitz, dz. cyt., t. 2, s. 310–311. Liczba doradców nie była nigdy duża. W 1923 r. było ich 569, a w 1931 r. – 260. Zob. Great Britain, Colonial Office, *Special Report of His Majesty's Government*, dz. cyt., s. 289–292. Szczegółowo o przygotowaniu w Londynie tekstu układu pisze: P.W. Ireland, dz. cyt., s. 341–350.

Iraku i ambasadora Wielkiej Brytanii w Iraku, a 16 listopada tego samego roku ratyfikował go parlament iracki¹⁵¹. Nowy układ brytyjsko-iracki rozszerzył zakres samodzielności władz państwa i otworzył drogę do przystąpienia państwa do Ligi Narodów, co też nastąpiło 3 października 1932 r. Część narodowców uznała jednak, że układ nie gwarantuje Irakowi pełnej niepodległości. Chodziło im głównie o to, że na mocy układu z 1930 r. Wielka Brytania rozmieściła swoje wojska w dwóch bazach – Al-Habbanijji niedaleko Bagdadu i Asz-Szu’ajbie koło Al-Basry. Wielka Brytania zachowała również prawa do kontrolowania armii irackiej. Oficerowie iraccy mogli być szkoleni tylko w Wielkiej Brytanii, a armia iracka mogła się zaopatrzać za granicą w sprzęt jedynie produkcji brytyjskiej. Układ został podpisany na 25 lat. Wraz z jego ratyfikowaniem brytyjski komisarz stał się brytyjskim ambasadorem, a mandat Ligi Narodów stracił moc prawną¹⁵².

W Iraku, jeszcze w czasie I wojny światowej, silne były nastroje antybrytyjskie. Jednak wśród samej elity władzy, która składała się z oddanych Fajsalowi oficerów wykształconych w szkołach osmańskich, dominowała lojalność wobec Brytyjczyków. To przecież Brytyjczycy stworzyli państwo irackie i jego elitę polityczną. Jednak drugie pokolenie oficerów irackich było mniej probrytyjskie i formowało coraz bardziej katerygrycznie postulat pełnej niepodległości państwa. Po wybuchu II wojny światowej rząd premiera Nuriego as-Sa’ida zerwał wprawdzie w 1939 r. stosunki z Niemcami, ale irackie kręgi polityczne odbierały z pewnego rodzaju satysfakcją wiadomości o porażkach Anglii i Francji na frontach walki z Niemcami. Oczekiwano, że osłabienie obydwu mocarstw kolonialnych stworzy na Bliskim Wschodzie nową sytuację polityczną, która umożliwi Palestynie, Syrii i Libanowi uzyskanie niepodległości. Widząc, że w korpusie oficerskim narastają nastroje antybrytyjskie, Nuri as-Sa’id podał się na początku 1940 r. do dymisji. Nowym premier został Raszid Ali al-Kajlani, prawnik i członek dotychczasowego rządu. Al-Kajlani uważał, że należy wykorzystać osłabienie międzynarodowe Wielkiej Brytanii i domagać się od niej ustępstw w sprawie pełnej suwerenności Iraku. Bezkompromisowe stanowisko premiera zyskało mu zwolenników wśród radykalnych niepodległościowców i stworzyło pole do rozważań o nowych aliansach Iraku, w tym o antybrytyjskim sojuszu z Niemcami i Włochami¹⁵³.

¹⁵¹ Zob. Ph. Marr, dz. cyt., s. 50–51.

¹⁵² Tekst układu brytyjsko-irackiego z datą 30 czerwca 1930 r. podaje: J.C. Hurewitz, dz. cyt., t. 2, s. 421–424; O nowym układzie z 1930 r. piszą: P.W. Ireland, dz. cyt., s. 412–418; E.P. MacCallum, dz. cyt., s. 233–246; zob. także: E. Rogan, dz. cyt., s. 191; Ph. Marr, dz. cyt., s. 51.

¹⁵³ Por. A.T. Wilson, dz. cyt., s. 38; M. Khadduri, dz. cyt., s. 78–82; R. Simon, *Iraq between the*

W listopadzie 1940 r. ambasador brytyjski zażądał od regenta zmiany na stanowisku premiera. Część ministrów, nie chcąc być posądzona o prowadzenie tajnych rokowań z Niemcami, odeszła z rządu. Al-Kajlani, któremu groziło parlamentarne wotum nieufności, zażądał od regenta przeprowadzenia przedterminowych wyborów. Ten jednak odmówił, wobec czego premier musiał podać się do dymisji. W tym skomplikowanym politycznie momencie na scenę wkroczyła iracka armia. Kontrolę nad wojskiem utrzymywało w tym czasie czterech pułkowników, nazywanych 'Złotą Czwórką'. 1 kwietnia 1941 r. 'Złota Czwórka' wyprowadziła wojsko na ulice Bagdadu i przejęła władzę. Pułkownicy powołali nowy rząd i powierzyli stanowisko premiera Al-Kajlaniemu. Regent uciekł za granicę, a Brytyjczycy sprowadzili z Indii brygadę wojska w celu wzmocnienia swoich pozycji wokół bazy w okolicach Al-Basry. Gdy nowe władze irackie odrzuciły radę króla Ibn Sauda utrzymania sojuszu z Wielką Brytanią, ich orientacja na państwa Osi stała się oczywista¹⁵⁴. Konfrontacja militarna z wojskami brytyjskimi była w tej sytuacji tylko kwestią czasu. Formalnym powodem stało się żądanie rządu irackiego wycofania sprowadzonej dopiero co z Indii brygady jako kroku niezgodnego z układem z 1930 r. Władze brytyjskie, będące pod presją skomplikowanej sytuacji militarnej w Europie, odrzuciły możliwość podjęcia rozmów na ten temat. Wówczas dowództwo irackie wydało 2 maja 1941 r. rozkaz otoczenia bazy brytyjskiej pod Bagdadem. Wojska irackie rozpoczęły ostrzał bazy, a Brytyjczycy odpowiedzieli ogniem¹⁵⁵. Ostrzał bazy brytyjskiej pod Bagdadem trwał do końca maja 1941 r. Brytyjczycy ściągnęli w tym czasie dodatkowe oddziały z Jordanii i zmusili wojska irackie do odwrotu. Kiedy samoloty RAF-u rozbiły irackie bazy lotnicze i zajęły Bagdad, Al-Kajlani i jego zwolennicy uciekli do Iranu. Do kraju powrócił regent, który powołał rząd z Nuri as-Sa'idem na czele. Nowe władze zarządziły aresztowania zwolenników politycznych Al-Kajlaniego i przeprowadziły czystki w wojsku. Sądy wojskowe wydały wiele wyroków śmierci¹⁵⁶.

Two World Wars: The Creation and Implementation of a Nationalist Ideology, Columbia University Press, New York 1986, s. 130–135.

¹⁵⁴ Por. M. Khadduri, dz. cyt., s. 177–188; P.H. Marr, dz. cyt., s. 82–83.

¹⁵⁵ O roli armii w polityce Iraku w tym okresie pisze obszernie: M. Tarbush, *The Role of the Military in Politics: A Case Study of Iraq to 1941*, Kegan Paul International, London 1982. O 'Złotej Czwórcy' zob. R. Simon, dz. cyt., s. 130–136. O oświadczeniu Cornwallisa pisze: D.K. Fielhouse, dz. cyt., s. 105. O sytuacji w Bagdadzie oraz w ambasadzie brytyjskiej pisze Freya Stark, wówczas sekretarz ambasadora Cornwallisa – zob. F. Stark, *Dust in the Lion's Paw: Autobiography 1939–1946*, John Murray, London 1961.

¹⁵⁶ Szczegółowo sytuację militarną w maju 1941 r. opisuje: F. Stark, dz. cyt., s. 128. Piszą także

Francuzi przejęli kontrolę nad Syrią na mocy postanowienia Ligii Narodów z 24 lipca 1922 roku¹⁵⁷. Decyzja Ligii Narodów była właściwie usankcjonowaniem *status quo*, gdyż Francuzi zajęli Syrię już w 1920 r. Była to reakcja na ogłoszenie się 8 marca 1920 r. przez Fajsala, syna szeryfa Mekki, królem nowego państwa w Syrii. Francuskie ministerstwo spraw zagranicznych przy Quai d'Orsay natychmiast przystąpiło do opracowania planu działań. W jednym z protokołów z maja 1920 r. czytamy: „Możliwość utworzenia arabskiego królestwa na terenie zjednoczonej Syrii jest wykluczona. Nie ma natomiast przeciwwskazań, aby różne grupy etniczne mogły otrzymać autonomię. Największym problemem jest utworzenie politycznej organizacji dla tubylczej ludności, gdyż należy pogodzić deklaracje państw sojusznicznych oraz zasady systemu mandatowego z naszymi interesami na Bliskim Wschodzie”¹⁵⁸. Zasady systemu mandatowego nakładały na mandatariusza m.in. obowiązek pobudzania rozwoju społecznego w kraju mandatowym¹⁵⁹.

Na początku lipca 1920 r. wojska francuskie wyruszyły z syryjskich wybrzeży Morza Śródziemnego i zajęły pozycje w Zahli oraz pod Aleppo. 24 lipca ok. 2 tys. żołnierzy Fajsala stawilo czoła armii Gourauda w miejscowości Chan Majsalun, ok. 20 km na zachód od Damaszku w kierunku Bejrutu. Przewaga militarna Francuzów była miażdżąca: mieli czołgi, ciężkie działa i aeroplany. W składzie armii francuskiej były oddziały Marokańczyków, Algierczyków i Senegalczyków. Wynik bitwy był łatwy do przewidzenia. Syryjczycy zostali rozbici, a 150 Syryjczyków zostało zabitych. Straty francuskie wyniosły 42 zabitych i 152 rannych. Majsalun stał się w Syrii symbolem walki o wolność¹⁶⁰. Po wydarzeniach 20 lipca 1920 r. i opuszczeniu Damasz-

o tych wydarzeniach: C. Tripp, *A History of Iraq*, Cambridge University Press, Cambridge 2000, s. 105; D.K. Fieldhouse, dz. cyt., s. 106–107; Ph. Marr, dz. cyt., s. 85–86.

¹⁵⁷ Decyzja o podziale Bliskiego Wschodu na terytoria mandatowe zapadła na konferencji w San Remo w kwietniu 1920 roku.

¹⁵⁸ Cyt za: W. Kawtharani, dz. cyt., s. 46–48.

¹⁵⁹ O systemie administrowania Syrii i stosunkach władz mandatowych z notablami traktują dokumenty francuskiego ministerstwa spraw zagranicznych znajdujące się w archiwum w Nantes: Ministère des Affaires étrangères, Centre des archives diplomatiques de Nantes. Zob. dokument: „Texte de la déclaration de M. Paul Boncour au sujet de la Syrie”, Genève, le premier septembre 1928, zespół: Beyrouth, Cabinet Politique, 364.

¹⁶⁰ Syryjski działacz narodowy z tamtego okresu był świadkiem tych wydarzeń i opisał je we wspomnieniach pt. *Jaum Majsalun* [Dzień Majsalunu]. Al-Husri twierdzi, że dowódca oddziałów syryjskich popełnił honorowe samobójstwo (Sati al-Husri, *Jaum Majsalun*, al-Makshuf, Bejrut 1948, s. 78). O wydarzeniach 1920 r. w Syrii i bitwie w Dzień Majsalunu piszą: A.L. Tibawi, *A Modern History of Syria including Lebanon and Palestine*, Macmillan, London, St. Martin's Press, New York 1969, s. 327–330; D.K. Fieldhouse, dz. cyt., s. 263–255; E. Rogan, dz. cyt., s. 162–163; J. Salt, dz. cyt., s. 83.

ku przez Fajsala, rządy nad Syrią przeszły w ręce generała Gourauda, który traktował Syrię jako zdobyte terytorium. Na władze miast nałożona została kontrybucja. Resztki armii syryjskiej zostały przekształcone w siły porządkowe. Wielu notabli zostało skazanych na śmierć. Mimo to ludność Syrii buntowała się przeciwko obecności Francuzów. Od stycznia 1919 r. do kwietnia 1920 r. w Syrii zginęło 150 oficerów i 3432 żołnierzy francuskich¹⁶¹. Liczba powstańców zaczęła szybko wzrastać i na jesieni 1920 r. ich oddziały liczyły ok. 5 tys. ochotników. Dowództwo francuskie zaczęło przerzucać oddziały w rejon Aleppo, aby zgnieść powstanie¹⁶².

Francuzi stworzyli w Syrii rozbudowany aparat administracyjny, na czele którego stał wysoki komisarz z siedzibą w Bejrucie. W 1921 r. Francja utrzymywała w Syrii 70-tysięczną armię, która składała się głównie z Marokańczyków, Algierczyków, Senegalczyków i Malgaszów. Ze względu na wysokie koszty utrzymania, liczebność wojsk francuskich stacjonujących w Syrii zredukowano ostatecznie do 15 tysięcy. Głównym instrumentem kontrolowania kraju były służby bezpieczeństwa Sûreté Générale, które utworzyły z czasem rozgałęzioną siatkę agentów w całym kraju¹⁶³. W 1920 r. otwarta została akademia wojskowa, która miała przygotować syryjskie siły zbrojne dla wspomaganie działań wojsk francuskich. W połowie lat 30. tzw. Syryjski Legion (Troupes Spéciales) liczył ok. 14 tys. żołnierzy i oficerów¹⁶⁴.

W pierwszych dwóch latach mandatu ludność kilku regionów Syrii kilkakrotnie wyrażała niezadowolenie z obecności Francuzów, ale wojsko francuskie zawsze tłumilo przejawy oporu. Jednak powstanie, które wybuchło w lipcu 1925 r. w Dżabal ad-Duruzie, postawiło władze francuskie w nowej sytuacji. Powodem wybuchu niezadowolenia tamtejszej ludności były próby zmiany stosunków politycznych i systemu własności w rolnictwie zainicjowane przez nowego wysokiego komisarza, którym został generał Maurice Sarrail.

¹⁶¹ Zob. A.L. Tibawi, dz. cyt., s. 340–341.

¹⁶² Por. Ph.S. Khouri, *Syria and the French Mandate: The Politics of the Arab Nationalism 1920–1945*, I.B. Tauris, London 1987, s. 102–108; E. Rogan, dz. cyt., s. 226. Niepokoje społeczne ujawniły się w 1923 r. w Latakii wśród Alawitów, gdzie pojawił prorok, który głosił, iż odejście Francuzów z Syrii jest konieczne, gdyż inaczej nigdy nie przyjdzie Mahdi – zob. document: „Chef du Service des Renseignements de l'État Alaouites, le Mars 1928, Ministère des Affaires Étrangères, Centre des archives diplomatiques de Nantes, zespół Beyrouth, Cabinet Politique 608.

¹⁶³ W 1926 r. francuskie służby specjalne miały ok. 316 tys. agentów w całym kraju, z których większość otrzymywała wynagrodzenia – zob. D.K. Fieldhouse, dz. cyt., s. 259.

¹⁶⁴ Zob. dokument: „La situation politique en Syrie. Note remise Au Haut-Commissaire par M. Bruere, Délégué à Damas, le 28 Déc. 1929”, Ministère des Affaires Étrangères, Centre des archives diplomatiques de Nantes, zespół: Beyrouth, Cabinet Politique 364. O organizacji służb administracyjnych w Syrii pisze m.in. D.K. Fieldhouse, dz. cyt., s. 257–260.

18 lipca 1925 r. Druzowie chwycili za broń¹⁶⁵. 17 października 1925 r. pod Damaszkim pojawiły się oddziały druzyjskie gotowe do walki z Francuzami. 18 października 1925 r. armia francuska zaczęła ostrzeliwać Damaszk z ziemi i z powietrza. Bombardowanie miasta trwało 48 godzin i spowodowało śmierć 1 416 mieszkańców, w tym 336 kobiet i dzieci. Tragedia ludności Damaszk spowodowała, że Sarrail został odwołany 30 października 1925 r., a jego następcą został cywilny komisarz Henri de Jouvenel, dziennikarz i polityk¹⁶⁶.

Nowy komisarz postanowił prowadzić w Syrii politykę na wzór brytyjskiej polityki w Iraku. Oznaczało to wyeliminowanie sił radykalnych, podjęcie współpracy z grupami umiarkowanymi i przekazanie im z czasem pełni władzy, ale przy powiązaniu z Francją odpowiednim traktatem. W maju 1926 r. de Jouvenel proklamował powstanie Republiki Libańskiej i zaproponował utworzenie w Syrii aparatu administracyjnego na czele z Tadż ad-Dinem al-Hasanim, powszechnie szanowanym głównym sędzią Damaszk. Miał on opracować plan działań zmierzających do ogłoszenia niepodległości Syrii. Komisarz spodziewał się, że zostaną w nim uwzględnione interesy Francji. Tymczasem Al-Hasani zgłosił propozycje zmian, które okazały się dla Francuzów nie do przyjęcia. Program przewidywał: przyłączenie do Syrii regionu Latakii i Dżabal ad-Duruzu, przeprowadzenie w Libanie referendum na temat połączenia się z Syrią, ewakuację wojsk francuskich, przekazanie Syryjczykom rządów nad krajem, wyrażenie zgody przez Francję na przystąpienie Syrii do Ligi Narodów. W 1926 r. de Jouvenel został odwołany ze stanowiska, a jego następcą Henri Ponsot (1926–1933) był bardziej ostrożny w kwestii niepodległości Syrii¹⁶⁷. Mimo że opór w Damaszk został zdławiony, to w innych regionach powstanie tliło się do wiosny 1927 r., a nawet później dochodziło lokalnie do demonstracji¹⁶⁸. Łącznie w latach 1925–1927 z rąk Francuzów zginęło ok. 6 tys. mieszkańców Syrii. Straty materialne były ogromne¹⁶⁹.

¹⁶⁵ Na wspomnienia dra Abd al-Rahmana Szachbandara powołuje się: E. Rogan, dz. cyt., s. 226–227. O powstaniu Al-Atrasza zob. A.L. Tibawi, dz. cyt., s. 345–346; D.K. Fieldhouse, dz. cyt., s. 286–288.

¹⁶⁶ O powstaniu w Syrii w latach 1925–1927 r. pisał szeroko: M. Provence, *The Great Syrian Revolt and the Rise of Arab Nationalism*, University of Texas Press, Austin 2005, s. 95–105. Zob. także: A.L. Tibawi, dz. cyt., s. 346–347; J. Salt, dz. cyt., s. 85; Ph.S. Khoury, dz. cyt., s. 196–201. O braku jedności w środowisku narodowców syryjskich, a także o narodowcach-islamistach Fauziego al-Kawukdziego w Hamie: E. Rogan, dz. cyt., s. 230.

¹⁶⁷ Por. A.L. Tibawi, dz. cyt., s. 347–348.

¹⁶⁸ Np. duża demonstracja antyfrancuska miała miejsce w Aleppo w kwietniu 1928 r. – zob. dokument: „Délégué Alep à Haut Commissaire, le 7 Avril 1928”, Ministère des Affaires Étrangères, Centre des archives diplomatiques de Nantes, zespół: Beyrouth, Cabinet Politique 970.

¹⁶⁹ 22 marca 1929 r. grupa notabli z Aleppo skierowała pismo do Wysokiego Komisarza w Bej-

Powstanie miało daleko idące konsekwencje polityczne: Francuzów zmusiło do przyjęcia bardziej elastycznej formy rządów, a Syryjczyków – do stworzenia własnej politycznej reprezentacji. Po upadku powstania utworzony został Blok Narodowy (*Al-Kutla al-Watanijja*), organizacja która wkrótce zdominowała scenę polityczną Syrii. Przywódcy bloku podjęli politykę „honorowej współpracy” z władzami francuskimi, która sprowadzała się do pośredniczenia między ludnością a władzami mandatowymi. W 1930 r. ogłoszona została konstytucja, której tekst przygotowały samodzielnie władze francuskie. Ustawa zagwarantowała nienaruszalność układu politycznego, w którym zwierzchnia władza należała do administracji mandatowej. Zgodnie z konstytucją wybrano syryjskiego prezydenta, zgromadzenie ustawodawcze oraz rząd. Jednak władze mandatowe zachowywały prawo do zawetowania „każdego postanowienia każdego syryjskiego organu każdej władzy”¹⁷⁰. Nowe nadzieje na zmianę stanowiska Paryża w kwestii samorządności Syrii zrodziły się w 1936 r. w związku ze zwycięstwem Frontu Ludowego w wyborach parlamentarnych we Francji. 9 września 1936 r. parafowany został układ syryjsko-francuski, który wprowadził istotne modyfikacje w stosunkach dwustronnych. Syria mogła wstąpić do Ligi Narodów jako niepodległe państwo. Obydwa państwa były odtąd sojusznikami, a Francja mogła utrzymywać bazy wojskowe na terytorium Syrii. W listopadzie 1936 r. przedstawiciel zwolenników niepodległości Haszim al-Atasi został prezydentem republiki, a parlament syryjski ratyfikował układ 22 grudnia tego samego roku¹⁷¹.

Nadzieje przywódców syryjskiego Bloku Narodowego na przejęcie pełni władzy w formalnie niepodległym państwie nie trwały długo. Kiedy w 1938 r. upadł rząd Bluma, parlament francuski odmówił ratyfikowania układu z Syrią. W następstwie tego przywrócony w październiku 1938 r. nowy komisarz Gabriel Puaux zawiesił konstytucję, rozwiązał parlament i wprowadził rządy bezpośrednie. Kiedy w czerwcu 1940 r. Francja przegrała wojnę z Niemcami,

rucie, w którym skarżyła się na chaos administracyjny, bandytyzm i rozbój na drogach – zob. dokument: „Un groupe d’habitants d’Alep à le Haut Commissaire à Beyrouth, le 22 mars 1929”, Ministère des Affaires Étrangères, Centre des archives diplomatiques de Nantes, zespół: Beyrouth, Cabinet Politique 970.

¹⁷⁰ Zob. dokument: „Exposé de la situation en Syrie et au Liban fait à la Comission Permanante des Mandats à Genève. Situation politique en Syrie. Évolution du Mandat en negociation d’un trate”, le 1 et 2 Decembre 1932, Ministère des Affaires Étrangères, Centre des archives diplomatiques de Nantes, zespół: Beyrouth, Cabinet Politique, 364. Pisze o tym: A.L. Tibawi, dz. cyt., s. 348–349.

¹⁷¹ Zob. dokumenty francuskiego ministerstwa spraw zagranicznych w zespole: Por. także: A.L. Tibawi, dz. cyt., s. 352.

sytuacja w Syrii uległa zasadniczej zmianie. Do kraju jako nowy komisarz przybył Henri Dentz – przedstawiciel rządu Vichy. Ta zmiana spowodowała zawieszenie rozmów o niepodległości z narodowcami¹⁷².

Po przegraniu przez Francję wojny w 1940 r. i przejęciu władzy przez rząd w Vichy, Syria i Liban znalazły się w strefie wpływów państw Osi. Brytyjczycy natychmiast wprowadzili blokadę morską wybrzeży kraju, co spowodowało niedobór towarów na rynku. Na wiosnę 1941 r. przez miasta syryjskie przetoczyła się fala protestów głodowych. Po wkroczeniu do Libanu generał Catroux oświadczył w imieniu de Gaulle'a: „Przybyłem, aby położyć kres systemowi mandatowemu i ogłosić, że jesteście wolni i niepodlegli”¹⁷³. Jednak władze Wolnej Francji nie zamierzały wywiązać się z podjętego zobowiązania. Generał de Gaulle pozostał wierny imperialnej tradycji Francji i utrzymał administrację mandatową, co wywołało tak poważny wybuch niezadowolenia społecznego i poważne protesty polityczne, że władze francuskie zgodziły się przywrócić konstytucje w Libanie i Syrii. Nastąpiło to w marcu 1943 r. i pozwoliło przeprowadzić 21 września 1943 r. wybory parlamentarne. W Syrii wygrał je antyfrancuski i niepodległościowy Blok Narodowy, grupujący tradycyjne elity społeczne. Prezydentem został Szukri al-Kuwatli. W Libanie prezydentem został Biszara al-Churi¹⁷⁴.

Francja do samego końca wojny próbowała kontrolować Syrię i Liban. Jeszcze 17 maja 1945 r., a więc tuż po zakończeniu wojny w Europie, zaczęto wzmacniać siły garnizonów w Lewancie. Chodziło o zmuszenie władz w Bejrucie i Damaszku do zawarcia korzystnych dla Francji układów dwustronnych jako ceny za wycofanie wojsk francuskich. Kiedy sama demonstracja siły nie wywarła pożądanego efektu, samoloty i artyleria francuska przystąpiły

¹⁷² W 1940 r. w kręgu narodowców syryjskich zrodził się pomysł zorganizowania kongresu panarabskiego w Ar-Rijadzie. Pomysłowi temu sprzyjał Ibn Saud, który chciał zjednoczyć wokół siebie arabskich aktywistów politycznych w obawie, aby kontroli nad nimi nie przejął Fajsal, król Iraku – zob. dokument: „Projet d'un Congrès Pan-Arabe à Riyad en 1940”, Beyrouth, Cabinet Politique 661. Ministère des Affaires Étrangères, Centre des archives diplomatiques de Nantes, zespół: Zob. także dokumenty w zespole: Beyrouth, Sûreté générale 1941–1946, Ministère des Affaires Étrangères, Centre des archives diplomatiques de Nantes. Pisze o tym m.in. D.K. Fieldhouse, dz. cyt., s. 297.

¹⁷³ Deklaracja gen. Catroux za: Ph.S. Khouri, dz. cyt., s. 592. Pełny tekst dokumentu: „Free French (Catroux) Proclamations of Syrian and Lebanese Independence, 25 September–26 November 1941” w: J.C. Hurewitz, dz. cyt., t. 2, s. 581–585. Porozumienie brytyjsko-francuskie znane jako „De Gaulle-Lyttelton Agreement” w sprawie Syrii i Libanu z 25 lipca–9 września 1941 r. podaje w całości: J.C. Hurewitz, dz. cyt., t. 2, s. 577–580. Por. także D.K. Fieldhouse, dz. cyt., s. 326.

¹⁷⁴ Zob.: E. Rogan, dz. cyt., s. 242; D.K. Fieldhouse, dz. cyt., s. 326.

do ostrzeliwania Damaszku. W rezultacie śmierć poniosło ok. 400 mieszkańców miasta. Wojska francuskie wstrzymały ogień dopiero po interwencji władz brytyjskich. Widząc determinację Bejrutu i Damaszku w dążeniu do niepodległości, Francja zgodziła odstąpić od żądań w sprawie traktatów i zapowiedziała jednostronne wycofanie swoich oddziałów z Lewantu. Z Syrii Francuzi wycofali się w maju 1946 r., a z Libanu w grudniu tego samego roku. W lipcu 1946 r. Syrię opuścili żołnierze brytyjscy¹⁷⁵. Jeszcze w 1944 r. Stany Zjednoczone i Związek Radziecki uznały, że Liban i Syria są niepodległe. Na początku 1945 r. władze syryjskie wypowiedziały wojnę Niemcom i Japonii, co umożliwiło przyjęcie 24 października 1945 r. Syrii i Libanu do ONZ oraz do Ligi Państw Arabskich¹⁷⁶.

W Libanie maronici jako warstwa rządząca zdani byli na wsparcie francuskiego patrona. Do 1925 r. kraj był rządzony przez francuskiego gubernatora, przy którym zasiadała rada doradcza, reprezentująca poszczególne grupy religijne. W 1925 r. Maurice Sarrail, nowy Wysoki Komisarz, rozwiązał radę, uważając, że system konfesyjny powinien zostać zniesiony i że Liban powinien być państwem świeckim¹⁷⁷. Decyzja ta spotkała się z powszechnym sprzeciwem. 23 maja 1926 r. przyjęta została konstytucja, zgodnie z którą Liban był republiką z dwuizbowym parlamentem, w którym znaleźli miejsce przedstawiciele wszystkich grup religijnych. Parlament otrzymał uprawnienia do wybierania prezydenta, który z kolei wyznaczał premiera i rząd. Pierwszym prezydentem został Charles Dabbas, prawosławny chrześcijanin¹⁷⁸. System konfesyjny został więc zachowany, a zasady reprezentacji formowały się stopniowo i ostatecznie znalazły wyraz w Pakcie Narodowym (*Al-Misak al-Watani*), przyjętym w 1943 roku¹⁷⁹.

W 1936 r. Francuzi zgodzili się podpisać układ, którego treść zbliżona była do układu francusko-syryjskiego podpisanego rok wcześniej. Układ przewidywał uzyskanie przez Liban niepodległości, jakkolwiek gwarantował Francji bezpieczeństwo interesów. Wojska francuskie mogły stacjonować w Libanie

¹⁷⁵ Zob. E. Rogan, dz. cyt., s. 244–246.

¹⁷⁶ Zob. tamże, s. 246; A.L. Tibawi, dz. cyt., s. 378. Tekst dokumentu zatytułowanego „De Facto Recognition of Syrian and Lebanese Independence by the United States, 3–28 October 1942” zamieszcza J.C. Hurewitz, dz. cyt., t. 2, s. 616–619.

¹⁷⁷ Por. M. Zamir, *Lebanon's Quest*, dz. cyt., s. 70–74.

¹⁷⁸ Konstytucja była zmieniana 17 października 1927 r. i 8 maja 1929 r. Od 1927 r. parlament był jednoizbowy – zob. dokument: „Exposé de la situation en Syrie et au Liban fait à la Commission Permanente des Mandats à Genève. Situation politique en Liban”, le 1 et 2 Decembre 1932, Ministère des Affaires Étrangères, Centre des archives diplomatiques de Nantes, zespół: Beyrouth, Cabinet Politique, 364.

¹⁷⁹ O Pakcie Narodowym zob. K. Salibi, dz. cyt., s. 185–188.

bez żadnych ograniczeń. Układ zapewnił wszystkim wspólnotom równy dostęp do stanowisk w aparacie państwa i w administracji. Układ francusko-libański podzielił jednak los układu francusko-syryjskiego. Po zmianie rządu we Francji w 1938 r. parlament francuski nie ratyfikował dokumentu i Liban powrócił do systemu rządów mandatowych. We wrześniu 1939 r., w związku z wybuchem wojny w Europie, francuski gubernator zawiesił konstytucję państwa.

4. Państwo narodowe

W czasach Imperium Osmańskiego muzułmańska i niemuzułmańska ludność Bliskiego Wschodu była zorganizowana w millety – półautonomiczne wspólnoty, samorządne z punktu widzenia prawa i religii. Podstawą porządku i różnicowania społecznego była przede wszystkim wiara. Po rozpadzie imperium w 1922 r. sytuacja w tym względzie uległa zasadniczej zmianie: narodziły się nowe państwa, których elity władzy reprezentowały większość religijno-etniczną, a dla legitymizowania swojego przywództwa zaczęły odwoływać się do ideologii narodowych. W samych mniejszościach również dojrzewała myśl o odrębności – teraz nie tylko religijnej, ale także etniczno-narodowej. Proces ten postępował od czasów europejskiego oświecenia, którego idee przenikały na Bliski Wschód. W nowej sytuacji obydwie strony zaczęły tworzyć nowy układ stosunków wzajemnych, a mniejszości religijno-etniczne musiały teraz wypracować nowe strategie funkcjonowania w społeczeństwach zdominowanych przez muzułmanów. Powszechne po I wojnie światowej przeświadczenie, że każdy naród tworzy swoje państwo wydawało się uzasadnione, ale na Bliskim Wschodzie zrodziło pytanie: kto tworzy naród i tym samym – państwo?

4.1. Kto tworzy państwo?

Ocena milletów z punktu widzenia zabezpieczania interesów poszczególnych wspólnot etniczno-religijnych nie jest jednoznaczna w literaturze przedmiotu. W jednych opracowaniach podkreśla się ich pozytywną stronę, wskazując na to, że millety gwarantowały poszczególnym grupom etniczno-wyznaniowym bezpieczeństwo i możliwość kultywowania tradycji kulturowej. Joel Beinin pisze w odniesieniu do Egiptu i sytuacji Żydów w tym kraju, że na początku XX w. system wspólnotowy funkcjonował w Egipcie bardzo

sprawnie, zapewniając jednostkom ochronę, a całej wspólnotcie – ciągłość tożsamości żydowskiej. Stosunki między Żydami, muzułmanami i chrześcijanami cechowała tolerancja, wspólnotowa autonomia i symbioza. Żydzi i chrześcijanie mogli awansować do wysokich stanowisk politycznych i gospodarczych, jakkolwiek te najwyższe, zwłaszcza w wojsku i polityce, były zastrzeżone dla muzułmanów¹⁸⁰. Należy też pamiętać, że przekonanie o tym, iż ludność imperium była ściśle podzielona na wspólnoty zgodnie z wyznaniem lub etnicznością jest ujęciem modelowym. Magdi Gurguis wskazuje w swoich badaniach nad Koptami w Egipcie, iż w czasach osmańskich część Koptów pozostawała poza Kościołem, a inni byli nawet w opozycji do Kościoła. Proces ten nasilił się w XIX w., co świadczy o tym, że system milletów ulegał erozji i przestawał pełnić swoje pierwotne funkcje¹⁸¹.

W innych opracowaniach wskazuje się na to, że system milletów utrzymywał niemuzułmanów na marginesie społeczeństwa muzułmańskiego i dyskryminował ich w życiu publicznym. Poza swoimi wspólnotami wyznawcy niemuzułmańskiej religii byli pozbawieni praw, w rezultacie czego chrześcijanie i Żydzi byli w Imperium Osmańskim obywatelami drugiej kategorii¹⁸². Wszędzie tam, gdzie obchody świąt muzułmańskich nakładały się na święta innych wyznań, wierni tych wyznań musieli brać to pod uwagę, aby nie zakłócać muzułmańskich nabożeństw¹⁸³. Tak było w Syrii, kiedy chrześcijański Wielki Tydzień świętowano w tym samym czasie co nabożeństwa sufickie. W Egipcie Koptowie świętowali Święto Wiosny (*Szamm an-Nasim*), przypadające w pierwszy poniedziałek po Wielkanocy, które obchodzili także i muzułmanie. Zarówno Żydzi, jak i muzułmanie pielgrzymowali do grobu Abla niedaleko Damaszku, grobu Abrahama koło Hebronu i grobu arcykapłana

¹⁸⁰ J. Beinin, *The Dispersion of Egyptian Jewry. Culture, Politics, and the Formation of a Modern Diaspora*, The American University in Cairo Press, Cairo–New York 1998, s. 36–37. Zob. także: Z.N. Zeine, *The Emergence of Arab Nationalism. With a Background Study of Arab-Turkish Relations in the Near East*, Caravan Books, Delmar–New York 1973 (1958), rozdz. 2: *Ottoman Government in Arab Lands*, s. 17–29.

¹⁸¹ M. Guirguis, *The Organization of the Coptic Community in the Ottoman Period*, [w:] *Society and Economy in Egypt and the Eastern Mediterranean 1600–1900*, red. N. Hanna, R. Abbas, The American University in Cairo Press, Cairo–New York 2005, s. 201–203.

¹⁸² R. Davison, *Turkish Attitudes Concerning Christian–Muslim Equality in the Nineteenth Century*, [w:] *The Modern Middle East*, red. A. Hourani, P.S. Khoury, M.C. Wilson, University of California Press, Berkeley–Los Angeles 1993, s. 62–63.

¹⁸³ Traktował o tym szczegółowo już tzw. „Pakt Umara”, tekst z IX w. łączony z postacią drugiego z Prawowitnych Kalifów (zm. w 644 r.) – zob. B. Lewis (ed. and trans.), *Islam from the Prophet Muhammad to the Capture of Constantinople*, t. 2: *Religion and Society*, Oxford University Press, Oxford–New York 1974, s. 216–223.

Jozuego w pobliżu Bagdadu. Grobowiec proroka Nahuma niedaleko Mosulu był odwiedzany zarówno przez chrześcijan, jaki i Żydów oraz muzułmanów. Władze osmańskie starały się oddzielać poszczególne wspólnoty przy odprawianiu nabożeństw, traktując przy tym Żydów i chrześcijan jako „niewiernych” (*kâfirler*). Dochodziło w ten sposób do dyskryminowania, a także prześladowania chrześcijan powodu ich obrzędowości. Dotyczyło to również Żydów, zwłaszcza na terenach, gdzie przeważali szyici, jak np. w Jemenie i Iranie¹⁸⁴.

Na jeszcze inny aspekt funkcjonowania systemu wspólnot religijnych wskazuje Gudrun Krämer. Autorka ta podkreśla, że do konfliktów dochodziło nie tylko między muzułmanami i niemuzułmanami, ale również między poszczególnymi odłami chrześcijan, między chrześcijanami i Żydami, zoroastrianami, a także między odłami samych muzułmanów. Chrześcijanie oskarżali na przykład Żydów o praktykowanie morderstw rytualnych na dzieciach chrześcijańskich i na tym tle dochodziło do pogromów w dzielnicach żydowskich. Bardzo silne napięcia zrodziły się między maronitami a Druzami w Libanie. W latach 1841, 1857 i 1860 doszło na tym tle do krwawych zaburzeń, określanych często jako wojna domowa¹⁸⁵. Konflikty między wspólnotami były umiejętnie rozgrywane przez władze osmańskie dla umocnienia swoich pozycji, a także przez mocarstwa europejskie. Te ostatnie stawiały się w roli obrońców poszczególnych wspólnot niemuzułmańskich, co w rezultacie jeszcze bardziej wzmagало niechęć między ludźmi różnych wyznań¹⁸⁶. Tak było zwłaszcza w Palestynie i Syrii¹⁸⁷.

W istocie rzeczy sytuacja wspólnot wyznaniowych zależała najczęściej od dobrej lub złej woli miejscowych urzędników osmańskich. Wiadomo że lokalne władze osmańskie miały dużą swobodę działania na swoim terenie. Przewodnictwo muzułmańskie opierało się na precedensach, w związku z czym orzeczenia prawne były *de facto* interpretacjami zdarzeń przez miejscowych sędziów. Do przyjęcia reform Tanzymatu, których ukoronowaniem była konstytucja w 1876 r., prawo własności w imperium nie było gwarantowane

¹⁸⁴ B. Masters, *Christians and Jews in the Ottoman Arab World. The Roots of Sectarianism*, Cambridge University Press, Cambridge 2001, s. 24–26.

¹⁸⁵ Zob. A.L. Tibawi, *A Modern History of Syria including Lebanon and Palestine*, Macmillan, London, St. Martin's, New York 1969, s. 121–125.

¹⁸⁶ Por. G. Krämer, *Moving Out of Place: Minorities in the Middle Eastern Urban Societies, 1800–1914*, [w:] *The Urban Social History of the Middle East 1750–1950*, red. P. Sluglett, Syracuse University Press, Syracuse 2008, s. 221–222.

¹⁸⁷ Zob. J. Lassner, S. Ilan Troen, *Jews and Muslims in the Arab World: Haunted by Past Real and Imagined*, Rowman and Littlefield, Plymouth 2007, s. 76.

prawnie, wobec czego majątek poddanych zdany był na łaskę i niełaskę lokalnego urzędnika. Europejczycy podróżujący po imperium podkreślali, że innowiercy, zwłaszcza Żydzi, musieli ukrywać swoje majątki, aby nie drażnić bogactwem Turków i nie narazić się urzędnikom osmańskim¹⁸⁸.

Sytuacja mniejszości zaczęła się zmieniać od strony prawnej po ogłoszeniu przez sułtana w 1856 r. manifestu (*hatt-i hümayun*), który potwierdzał wcześniejszy podobny dokument z 1839 roku. Nowy dokument mówił o absolutnej równości w prawach muzułmanów i niemuzułmanów, gwarantował wszystkim bezpieczeństwo osobiste i majątek bez względu na wiarę. Niemuzułmanie zostali dopuszczeni do służby państwowej oraz szkół wojskowych¹⁸⁹.

Formalnie system milletów zaczął rozpadać się wraz z upadkiem Imperium Osmańskiego po I wojnie światowej. W Anatolii, gdzie narodziło się nowe państwo tureckie i gdzie przystąpiono pod kierownictwem Mustafy Kemala do gruntownych reform, odejście od systemu milletów było radykalne. Wszyscy mieszkańcy państwa z punktu widzenia prawa stali się równoprawnymi obywatelami i musieli podporządkować się państwowemu ustawodawstwu. Samo prawo, w tym i rodzinne, uległo zeświecczeniu. Małżeństwa zawierane przed wspólnotowymi sądami religijnymi były traktowane jako nieważne. Wszystkie symbole religijne zostały usunięte ze sfery publicznej¹⁹⁰. W innych częściach byłego imperium, gdzie również narodziły się nowe państwa, system milletów odchodził w przeszłość stopniowo. W Egipcie, na przykład, władze respektowały postanowienia sądów wspólnotowych, w tym i szariackich, jeszcze do 1955 roku¹⁹¹. Jednak nawet w takich przypadkach sytuacja mniejszości była inna niż pod rządami sułtanów. Wszędzie elity nowych państw głosiły idee narodu i narodowego państwa. W Egipcie ideologia narodowa, którą szerzyła muzułmańska elita państwa egipskiego po 1919 r., podkreślała, że „religia jest dla Boga, a ojczyzna – dla wszystkich”. To oznaczało, że mieszkańcy Egiptu, nie będący muzułmanami mieli być traktowani na równi z muzułmanami i że powinni mieć dostęp do wszystkich stanowisk w państwie. Jednak polityka ta nie była konsekwentna, gdyż władze Egiptu mówiły jednocześnie o istnieniu „większości” i o „mniejszościach”, co praktycznie oznaczało, że nowy system był nawet mniej jednoznaczny niż poprzedni¹⁹².

¹⁸⁸ Por. N.A. Stillman, *Jews of Arab Lands. A History and Source Book*, The Jewish Publication Society of America, New York 1989, s. 327.

¹⁸⁹ Zob. J. Reychman, dz. cyt., s. 219, 229.

¹⁹⁰ Zob. E.J. Zürcher, *Turkey. A Modern History*, I.B. Tauris, London 2001, s. 173, 187.

¹⁹¹ Zob. J. Beinin, dz. cyt., s. 37.

¹⁹² Tamże.

Przykład Egiptu i miejsca Koptów w społeczeństwie egipskim pokazuje, że budowanie narodu okazało się sprawą niezmiernie złożoną. Jak zauważa Manuel Castells, „idea narodowa rodzi się w świadomości zbiorowej przez wspólne doświadczanie historii i budowanie wspólnej wizji przyszłości”. Samo istnienie jakiegoś etnosu, wyznającego jedną religię, mówiącego jednym językiem i mieszkającego na określonym terytorium nie tworzy jeszcze narodu i nie rodzi jeszcze myśli o istnieniu narodowego bytu. „Taką myśl rodzi dopiero wspólne doświadczanie historii i wspólna wizja przyszłości. To zbiorowe doświadczenie rodzi narrację oraz pamięć, która staje się punktem odniesienia nowych wspólnych doświadczeń”¹⁹³. Przykład Egiptu pokazuje, że to zbiorowe doświadczenie rodzi się w określonych okolicznościach historycznych, politycznych i kulturowych oraz wskazuje na to, że nowe zbiorowe doświadczenia są przedmiotem manipulacji i oddziaływania ideologicznego.

Na początku 1919 r. Zaghlul Pasza utworzył partię polityczną Al-Wafd (dosłownie: delegacja), nawiązującą w swojej nazwie do roli reprezentanta społeczeństwa egipskiego i podjął działania dyplomatyczne na rzecz uzyskania przez Egipt niepodległości. Szerokie poparcie społeczne dla tych działań zmusiło Wielką Brytanię do pójścia na ustępstwa w sprawie statusu Egiptu. 28 lutego 1922 r. Jerzy V, król Wielkiej Brytanii, ogłosił deklarację uznającą niepodległość Egiptu. Zniesiony został protektorat i stan wyjątkowy. Suwerenna władza przekazana została królowi egipskiemu, ale Brytyjczycy pozostawili w Egipcie swe wojska dla zapewnienia bezpieczeństwa połączeń komunikacyjnych w tym kraju. Zgodnie z przyjętą w 1923 r. konstytucją, Egipt stał się monarchią dziedziczną z dwuizbowym parlamentem i odpowiedzialnym przed nim rządem. Król otrzymał szerokie uprawnienia, a Al-Wafd wygrał pierwsze wybory parlamentarne¹⁹⁴.

W ten sposób Egipt zaczął funkcjonować jako nowe państwo na mapie Bliskiego Wschodu. Charakter państwa był rezultatem procesu, który zapoczątkowały reformy Muhammada Alego w pierwszej połowie XIX wieku. Reformy te nawiązywały do europejskich wzorców i doprowadziły do organicznych zmian w strukturze społeczeństwa i w sposobie widzenia przez część egipskiej inteligencji spraw Egiptu jako państwa. Olbrzymie znaczenie miały w tym względzie zmiany w systemie nauczania. Do czasów Muham-

¹⁹³ M. Castells, *The Information Age: Economy, Society, and Culture*, t. 2: *The Power of Identity*, Blackwell Publishers, Malden, MA, 1997, s. 29, 51; A.D. Smith, *National Identity*, University of Nevada Press, Reno–Las Vegas–London 1991.

¹⁹⁴ Por. A. Hourani, dz. cyt., s. 209–210, 215; P. Mansfield, dz. cyt., s. 246–248; J. Berque, dz. cyt., s. 363–367.

mada Alego nauczanie znajdowało się w rękach teologów i nauczycieli religijnych. Szkoły podstawowe funkcjonowały przy meczetach, a szkolnictwo wyższe skupione było na religijnym Al-Azharze i jego filiach. Muhammad Ali nie naruszył tego systemu, lecz wprowadził równoległe z nim funkcjonujący system szkół państwowych, które przygotowywały początkowo kadry dla wojska i administracji państwowej. Isma'îl Pasza rozszerzył ten system i otworzył Dar al-Ulum – świecką uczelnię, przygotowującą nauczycieli dla szkół państwowych. Kręgi religijne straciły w ten sposób monopol na nauczanie. Monopolistyczną pozycję straciło również prawo muzułmańskie. Wpływ prawa europejskiego zaczął się po wprowadzeniu sądów mieszanych dla obcokrajowców. Kierowały się one kodeksami wzorowanymi na europejskich. W 1883 r. wprowadzony został system sądów świeckich, które opierały się na zmodyfikowanym Kodeksie Napoleona¹⁹⁵.

Duże zmiany nastąpiły w obyczajach. Ludzie z wyższych sfer zaczęli ubierać się po europejsku. Młode muzułmanki pokazywały się publicznie i podejmowały studia oraz pracę. Kobiety zaczęły zdejmować z twarzy zasłony¹⁹⁶. Wyższe warstwy społeczeństwa wyraźnie ciążyły ku kulturze europejskiej, głównie francuskiej. Język francuski stał się nie tylko językiem dyplomacji i sądownictwa, ale również rządu i sfer dworskich. Wiele rodzin z tych sfer mówiło po francusku w domu. Wzory płynęły z góry. Kolejni władcy Egiptu, a szczególnie Isma'îl, wykazywali wyraźną admirację dla kultury europejskiej i przekonanie o przewadze europejskiej cywilizacji. Ambicje dorównania Europie i zachwyt nad jej kulturą były źródłem znanego powiedzenia Isma'îla: „Mon pays n'est plus Afrique; nous faisons partie de l'Europe actuellement”¹⁹⁷.

Rozwój świeckiej oświaty, szkolnictwa, prasy oraz przenikanie obcych idei i prądów umysłowych kształtowały poglądy nie zawsze zgodne ze światopoglądem religijnym czy też mieszczące się w ramach tradycji islamu. Zresztą sam ruch konstytucyjny i narodowy wyrósł ze wzorów wykraczających poza tę tradycję. Mustafa Kamil Pasza, twórca egipskiego ruchu niepodległościowego, który był wykształcony we Francji, nigdy nie mówił o odrodzeniu Egiptu w formie religijnego państwa. W idei narodowego państwa Kamila Paszy wartością nadrzędną nie była religia, lecz nacja – rozumiana jako wspólnota

¹⁹⁵ Ch.Ph. Harris, dz. cyt., s. 29, 35–37.

¹⁹⁶ Zob. D. Shafik, *Egyptian Feminism*, „The Middle Eastern Affairs” 1952, t. 3, s. 233–238.

¹⁹⁷ „Mój kraj nie jest już Afryką; staliśmy się obecnie częścią Europy” – zob. A. Hourani, dz. cyt., s. 202; Ch.Ph. Harris, dz. cyt., s. 26.

wszystkich muzułmanów, Żydów, chrześcijan, którym leżało na sercu dobro państwa, w którym mieszkają. Interesy tak rozumianej nacji stawiała sobie za cel partia Al-Wafd, która, poparta przez chrześcijańską mniejszość koptyjską, stała się partią ponadkonfesjonalną, ogólnonarodową. Rozwiązania ustrojowe niepodległego Egiptu zmierzały do wprowadzenia świeckiego państwa, w którym wszyscy obywatele mieliby bez względu na wyznanie jednakowe prawa i obowiązki¹⁹⁸.

Jednocześnie wielkim ciosem dla tradycyjnych muzułmańskich rozwiązań ustrojowych było obalenie przez rząd turecki w 1924 r. kalifatu. Ta arabsko-muzułmańska instytucja polityczno-religijna, będąca przez ponad trzysta lat organiczną częścią koncepcji rozwoju społeczno-politycznego państwa przestała istnieć, a w Republice Tureckiej oddzielono religię od państwa. Próby restauracji kalifatu nie powiodły się. Zarówno kongres muzułmański w Kairze w 1926 r., jak i następny w Mekce uznały, że słabość i dezintegracja wspólnoty muzułmańskiej nie pozwalają na przywrócenie do życia tej instytucji. Towarzyszące tym wydarzeniom dyskusje ideologiczne świadczyły z punktu widzenia ortodoksyjnego islamu o swego rodzaju „intelektualnej anarchii”. W 1925 r. ukazała się książka Alego Abd ar-Razika *Al-Islam wa-usul al-hukm* (Islam i zasady władzy), w której autor poddał krytyce teokratyczne formy rządzenia i apelował o oddzielenie religii od spraw państwa. Równie szeroki rezonans wywołała rok później książka TaHY Husajna o poezji przedmuzułmańskiej, będąca próbą racjonalistycznej analizy niektórych aspektów historii islamu i kwestionująca świętość Koranu¹⁹⁹. W tym samym okresie Kasim Amin propagował idee równouprawnienia kobiet, a Szibli Szumajl oraz Salama Musa – idee socjalistyczne²⁰⁰.

Tendencje sekularystyczne i ataki na ortodoksów religijnych wywoływały u tych drugich reakcję obronną. Jednocześnie poczucie zagrożenia fundamentalnych instytucji islamu i zasad wiary usztywniało pozycje wielu liberalnych dotychczas muzułmańskich reformatorów. Wielu z nich uznało, że przemiany są zbyt gwałtowane w stosunku do możliwości ich przyjęcia przez społeczeństwo i godzą w jego tożsamość kulturową. Wielu z nich zaczęło się koncentrować na obronie wiary i skłaniać coraz bardziej ku konserwatyzmowi. Przykładem był Muhammad Raszid Rida, który w okresie, gdy Turcy po-

¹⁹⁸ Zob. A. Hourani, dz. cyt., s. 206–209, 278, 347.

¹⁹⁹ Por. N. Abu Zayd, *Reformation of Islamic Thought. A Critical Historical Analysis*, Amsterdam University Press, Amsterdam 2006.

²⁰⁰ Zob.: A. Hourani, dz. cyt., s. 163–170, 215, 252–253, 324–340, 339; H.A. Jamsheer, *Jedność arabska. Geneza idei w tradycji wczesnego islamu*, Semper, Warszawa 1995, s. 92–95.

zbawili kalifa prawa do politycznego przywództwa nad muzułmanami, wydał książkę *Al-Chilafa au al-Imama al-Uzma* (Kalifat albo wielki imamat), będącą apologią islamu jako powszechnego systemu społecznego, przeciwstawnego europejskiemu nacjonalizmowi i zasadom europejskiej demokracji²⁰¹.

Powstałe w 1928 r. Bractwo Muzułmańskie zaczęło propagować wizję przyszłości, która nie odwoływała się tożsamości egipskiej, lecz do specyficznej interpretacji islamu; wizja ta nie mówiła o narodzie egipskim, lecz o nacji muzułmańskiej, rozumianej jako światowa wspólnota ludzi złączonych jedną religią. W tej wizji wyznawcy innych religii byli na marginesie społeczeństwa oraz państwa i mogli być co najwyżej tolerowani. W życiu codziennym idee Bractwa Muzułmańskiego pobudzały niechęć mas muzułmańskich do Koptów, którzy byli widoczni na wysokich stanowiskach państwowych i których zaczęto obarczać odpowiedzialnością za wszelkie bolączki społeczne. Coraz bardziej widoczny stawał się w polityce zwrot ku populistycznemu islamizmowi i negowanie idei świeckiego państwa, co oznaczało pogorszenie sytuacji niemuzułmanów²⁰².

Pod rządami Gamala Abdel Nasera (1952–1970) sytuacja Koptów jeszcze bardziej się pogorszyła. Nowy przywódca państwa głosił idee narodu arabskiego i arabskiego socjalizmu. Koptowie, potomkowie ludności Egiptu faraonów, nie czuli się Arabami. Ich pozycje ekonomiczne zostały mocno nadzarpnięte przez politykę upaństwowienia gospodarstw rolnych oraz drobnych i średnich przedsiębiorstw, którą prowadził rząd naserowski w ramach budowania socjalizmu arabskiego. Wspólnota koptyjska straciła w rezultacie ok. 75% swojego majątku, w związku z czym zamkniętych zostało wiele szkół koptyjskich, a większość kościołów i klasztorów koptyjskich znalazła się w ruinie. Kiedy prezydent Anwar Sadat wypuścił na wolność część radykalnych islamistów, wtrąconych do więzień przez jego poprzednika, Koptowie znaleźli się w sytuacji krytycznej. Byli teraz atakowani również przez radykalnych islamistów, którzy oskarżali ich o to, że kultywując swoje tradycje religijne, prowokują muzułmanów i chcą odciągnąć ich od wiary. Oskarżano ich nawet o próbę rozbicia Egiptu na dwie części i chęć utworzenia własnego państwa. W czasie rządów Husniego Mubaraka (1981–2011) władze nie wysuwały już

²⁰¹ Zob.: M.H. Kerr, *The Changing Political Status of Jerusalem*, [w:] *The Transformation of Palestine: Essays on the Origin and Development of the Arab-Israeli Conflict*, red. I. Abu-Lughod, Northwestern University Press, Evanston, IL, 1987, s. 153–186; A. Black, *The History of Islamic Political Thought*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2001, s. 314–316.

²⁰² Por. P. van Doorn-Harder, *Copts: Fully Egyptian, but for Tātoō?*, [w:] *Nationalism and Minority Identities in Islamic Societies*, red. M. Shatzmiller, McGill-Queen's Press, Montreal 2005, s. 35.

tak ostrych oskarżeń i próbowały pozyskać przychylność Koptów, rozumiejąc, że narastająca aktywność radykalnego islamizmu zagraża stabilności państwa. Jednak władze nie zdołały ochronić Koptów i ich majątku przed kolejnymi atakami, co pogłębiło wśród egipskich chrześcijan poczucie zepchnięcia na margines życia społecznego i pobudziło chęć wyemigracji z Egiptu²⁰³.

Po Arabskiej Wiosnie sytuacja Koptów w Egipcie nie uległa zmianie. Koptowie wyszli na plac Tahrir i wspólnie z muzułmanami żądali ustąpienia Mubaraka. Jednak kiedy dyktator odszedł, a euforia zwycięstwa zaczęła gasnąć, jedność muzułmanów i chrześcijan osłabła i zaczęły mnożyć się ataki radykalnych islamistów na Koptów i obiekty ich kultu. Sprzyjał temu ogólny chaos okresu zmiany władzy oraz próżnia polityczna, jaka wytworzyła się po usunięciu Mubaraka i jego ludzi ze sceny politycznej. Według szacunków z Egiptu mogło wyjechać tylko w 2011 r. nawet do 100 tys. Koptów, z czego 40 tys. udało się do Stanów Zjednoczonych²⁰⁴.

4.2. Poza państwem

Dojrzewanie idei narodu i budowanie narodowego państwa doprowadziło do przymusowych przesiedleń ludzi, którzy okazali się „zbędni”, gdyż nie mieścili się w koncepcji narodowego państwa. Rodzenie się nowych tożsamości zbiorowych było nową sytuacją, która nie wszystkim odpowiadała. Muzułmanów drażniła myśl, że chrześcijanie mają być odtąd równoprawnymi obywatelami państwa, mimo że ich wiara nie była równorzędna z islamem. Przywódcy religijni chrześcijańskich i żydowskich milletów również byli zaniepokojeni nową sytuacją, która mogła doprowadzić do erozji ich władzy nad wspólnotami²⁰⁵.

W miarę kształtowania się wśród mniejszości religijnych na Bałkanach i na Bliskim Wschodzie myśli o ich odrębności etnicznej i narodowej, narastał konflikt z muzułmańską większością. W rezultacie doszło do wojen,

²⁰³ Tamże, s. 26–28.

²⁰⁴ R. Spencer, *Egypt's Coptic Christians fleeing country after Islamist takeover*, „The Telegraph”, January 13, 2013; <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/africaandindianocean/egypt/9798777/Egypt-Coptic-Christians-fleeing-country-after-Islamist-takeover.html> [dostęp: 20.01.2013].

²⁰⁵ Por. R.H. Davison, *Turkish Attitudes Concerning Christian–Muslim Equality in the Nineteenth Century*, „American Historical Review”, 1954, t. 59, nr 4, s. 844–864; M. Masad, K. Christie, *State Formation, Religion, and Ethnicity in MENA*, [w:] *State Formation and Identity in the Middle East and North Africa*, red. K. Christie, M. Masad, Palgrave Macmillan, New York 2013, s. 21–25.

masowych przemieszczeń i przymusowych przesiedleń ludności, a w końcu – do ludobójstwa. Pierwszym konfliktem na tym tle było powstanie serbskie w latach 1815–1817, w które zaangażowana była Rosja i które zakończyło się uzyskaniem przez Serbów autonomii w ramach państwa osmańskiego²⁰⁶. Kolejnym konfliktem była wojna o niepodległość Grecji w latach 1821–1829. Już w pierwszym roku jej trwania straciło życie ok. 25 tys. muzułmanów, którzy mieszkali na południu Grecji²⁰⁷. W drugiej połowie XIX w. doszło do jeszcze poważniejszych zaburzeń na tle etniczno-religijnym. Najpierw w latach 1875–1876 serbscy narodowcy wzniesli powstanie antyosmańskie w Bośni. Wkrótce po tym w 1876 r. podobne powstanie wybuchło w miastach Bułgarii. Zostało ono stłumione przez wojsko osmańskie i pociągnęło za sobą śmierć ok. 1 tys. muzułmanów oraz do 12 tys. chrześcijan. Wszyscy oni zginęli w masakrach²⁰⁸. W 1877 r. wybuchła wojna rosyjsko-turecka, która zakończyła się dwa lata później na mocy postanowień Kongresu Berlińskiego. W trakcie wojny doszło do kolejnych masakr i przesiedleń na tle konfliktu etnicznego: w Bułgarii zginęło ok. 262 tys. muzułmanów, a ponad 500 tys. zostało wysiedlonych do innych części imperium. Muzułmanów zabijali bułgarscy narodowcy, chłopci i rosyjscy Kozacy. W podobny sposób w Bośni w czasie wojny zmarło ok. 250 tys. muzułmanów, czyli 35% jej populacji. Po zakończeniu wojny, na mocy układów zawartych w San Stefano i Berlinie, Imperium Osmańskie straciło część terytoriów na Bałkanach. Ludność turecko-muzułmańska, zamieszkująca te terytoria, musiała je opuścić. Wysiedlonych zostało w rezultacie ok. 1 mln osób²⁰⁹.

Ten sam scenariusz mordowania mieszkańców kilku wiosek dla uzyskania efektu demonstracyjnego i zmuszenia pozostałej ludności do ucieczki zastosowały wojska bułgarskie, serbskie, greckie i macedońskie wobec ludności muzułmańskiej w czasie wojen bałkańskich w latach 1912–1913. Nacjonalistyczne elity Serbii, Grecji i Bułgarii stały na stanowisku, że Bałkany muszą być oczyszczone z ludności osmańskiej. W 1913 r., kiedy mieszkańcy Kosowa wzniesli bunt przeciwko wojskom serbskim, doszło do pogromów i masowych przesiedleń. Pod koniec tych wojen na Bałkanach pozostało ok. 1,4 mln muzułmanów. Ok. 632 tys. muzułmanów zginęło, ok. 414 tys. uciekło do

²⁰⁶ Por. D. Chatty, *Displacement and Dispossession in the Modern Middle East*, Cambridge University Press, Cambridge 2010, s. 69–70.

²⁰⁷ Władze osmańskie odpowiedziały na to masakrą ludności greckiej na wyspie Kios – zob. J. McCarthy, *The Ottoman People and the End of Empire*, Arnold, London 2001, s. 45.

²⁰⁸ Tamże, s. 48.

²⁰⁹ Zob.: J. McCarthy, dz. cyt., s. 48; D. Chatty, dz. cyt., s. 73–74.

Anatolii, a część nawet do Syrii. W latach 1921–1926 jeszcze ok. 400 tys. muzułmanów zostało deportowanych z Bałkanów do Turcji²¹⁰.

W latach 1910–1911 w prowincjach arabskich doszło do poważnych zaburzeń przeciwko rządowi, zwłaszcza w Syrii, na terenie dzisiejszej Jordanii. Przyczyną tych zaburzeń były próby nowych młodotureckich władz umocnienia centralnej władzy państwa, a więc większego podporządkowania prowincji Stambułowi. Protestowali głównie lokalni notable, którzy nie chcieli ścisłego nadzoru władz centralnych. Władze te z kolei nie były na tyle silne, aby narzucić notablom swoją wolę. Co ostatni czuli się oszukani – rewolucja młodoturecka głosiła hasła wolności, a tymczasem Stambuł próbował ograniczyć swobody prowincji. W czasie I wojny światowej brak zaufania władz osmańskich do ludności arabskiej uwidocznił się w całej pełni. Gubernatorem Syrii został w 1915 r. Dżamal Pasza, jeden z przywódców Komitetu Jedności i Postępu. Pod jego rządami ci mieszkańcy prowincji, którzy sympatyzowali z Francją lub Wielką Brytanią zostali poddani represjom. W szczególności 21 sierpnia 1915 r. za sprzyjanie państwu Ententy powieszono w Bejrucie 11 lokalnych przywódców, w tym 10 muzułmanów. W tym czasie powieszono także publicznie duchownego maronickiego uznanego za frankofona. Przystąpiono również do wysiedlania osób, które podejrzewano, że nie są wystarczająco lojalne wobec władz. Ogółem wysiedlono do Anatolii ok. 5 tys. mieszkańców Syrii. Po wybuchu w czerwcu 1916 r. antyosmańskiego powstania szeryfa Mekki Husajna, ciosy spadły na tych Arabów, którzy poparli ten ruch. Na jesieni 1916 r. w Damaszku powieszono publicznie kilkanaście osób za sprzyjanie Husajnowi²¹¹.

Do największej tragedii doszło po wybuchu I wojny światowej. W 1915 r. władze osmańskie zarządziły przymusową ewakuację Ormian ze wschodniej Anatolii, gdzie został otwarty front rosyjsko-osmański, i zmusiły ormiańską ludność cywilną do przemieszczenia się na arabski Bliski Wschód. W trakcie marszu na miejsce przeznaczenia zginęło z głodu, wycieńczenia oraz prześladowań od 600 tys. do 1,2 mln Ormian²¹².

Wielkie cierpienia i straty w ludziach przyniosła turecka Wojna o Niepodległość w latach 1919–1922. Toczyła się ona w zachodniej części Anatolii między wojskami tureckimi a greckimi, które za przyzwoleniem Francji

²¹⁰ Por. J. McCarthy, dz. cyt., s. 59–60.

²¹¹ H. Kayali, *Arabs and Young Turks. Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908–1918*, University of California Press, Berkeley 1997, s. 108–109, 192–193, 198–199.

²¹² Tamże.

i Wielkiej Brytanii zajęły rejon Izmiru w celu przyłączenia go do Grecji. Grecy musieli ostatecznie ewakuować się z Izmiru 9 września 1922 r., po czym podpisany został układ w Lozannie, który był wielkim zwycięstwem tureckich narodowców w walce o wyzwolenie Anatolii spod okupacji i wpływów Wielkiej Brytanii oraz Francji. W wyniku tej wojny w zachodniej Anatolii straciło życie ok. 1,2 mln muzułmanów i ok. 313 tys. Greków²¹³.

Jeszcze bardziej tragiczne były losy Żydów. W następstwie narastania arabskiego i irańskiego nacjonalizmu znaleźli się oni poza państwem i musieli je opuścić. Sami Żydzi byli do pewnego momentu wspólnotą rozproszoną, ale zaczęli budować swoje państwo i kiedy to państwo powstało, co nastąpiło to 14 maja 1948 r., ci spośród nich, którzy mieszkali wówczas na całym Bliskim Wschodzie od Maroka po Jemen i Iran znaleźli się w trudnej i niebezpiecznej dla siebie sytuacji – zaczęto ich posądzać o sympatyzowanie z nowym państwem, z którym państwa arabskie toczyły wojnę. Wkrótce wybuchła fala antysemityzmu i doszło do pogromów. Żydzi musieli uciekać z miejsc, w których mieszkali od stuleci.

Poglądy na temat stosunku islamu i muzułmanów do chrześcijan i wyznawców judaizmu są zróżnicowane. Tacy autorzy, jak: Bernard Lewis, Michale Kiefer, Sylvia Haim, Mark R. Cohen czy Gudrun Krämer uważają, że w okresie przednowożytnym w świecie islamu nie było widocznych i częstych przejawów antysemityzmu. Inni naukowcy – Robert Wistrich, Andrew Bostom czy Norman Stillman – twierdzą coś odwrotnego. Uważają, że sama historia islamu kształtowała się pod wpływem antysemityzmu. Wistrich uważa, że jakkolwiek antysemityzm nie odgrywał znaczącej roli w historii Arabów, to jego korzenie wyrastały z samych świętych tekstów islamu, tzn. Koranu i jego interpretacji. Stillman zauważa, że Koran stworzył negatywny obraz Żydów, co stało się podstawą do kształtowania negatywnych stereotypów judaizmu oraz jego wyznawców w literaturze i tradycji ludowej Arabów²¹⁴.

Stosunki persko-żydowskie sięgają odległych czasów Cyrusa Wielkiego, który w 539 r. p.n.e. zdobył Babilonię i wyzwolił Żydów z niewoli. Następnie perski władca zezwolił wyznawcom judaizmu odbudować świątynię ich Boga w Jerozolimie. Miało to wielkie znaczenie dla odnowy religijnej Żydów, o czym wielokrotnie pisze Tora. Dla tych Żydów, którzy zostali w Persji, złe czasy przyszły wraz z nadejściem islamu. Byli oni formalnie pod ochroną no-

²¹³ Tamże, s. 86.

²¹⁴ K. Amirpur, *Iran's Policy towards Jewish Iranians and the State of Israel. Is the Present Iranian State Islamofascist?*, „Die Welt des Islam” 2012, t. 52, nr 3–4, s. 372–373.

wej religii jako tzw. „Ludzie Księgi”, ale faktycznie musieli płacić dodatkowe podatki i nie mogli zajmować niektórych stanowisk. Ucisk fiskalny i dyskryminacja społeczna przeplatała się z aktami otwartej wrogości i pogromami. Tak było za panowania Safawidów od XVI w. i Kadżarów (1779–1925). Lewis pisze, że Żydzi w Imperium Osmańskim w porównaniu do Żydów irańskich żyli jak w raju²¹⁵.

Dopiero za panowania Pahlawich (1925–1979) sytuacja Żydów w Iranie poprawiła się. Reza Pahlawi jako pierwszy po 1400 latach władca Iranu wszedł do synagogi w Isfahanie, aby oddać szacunek Torze. Jednak w końcu lat 30., kiedy w Iranie zaczęto propagować idee narodu irańskiego i odwoływano się mitologii perskich Arjów, Żydzi zaczęli odczuwać narastanie antysemityzmu. Władze państwa próbowały nawet stworzyć teorię, że Żydzi irańscy są pochodzenia aryjskiego i nie mieszały się z Semitami, a więc nie są tymi samymi Żydami, których prześladowali naziści w Europie, ale na niewiele to się zdało. Kultura masowa i ludowy islam kreowały jednoznacznie negatywny wizerunek Żyda, co podgrzewało nastroje antysemityczne. Pewna poprawa nastąpiła za panowania Muhammada Rezy Pahlawiego, a zwłaszcza po nawiązaniu przez Iran stosunków dyplomatycznych z Izraelem w lipcu 1960 roku. Jednak zbliżenie to ostro potępił ajatollah Chomejni, który uznał Zachód, a wraz z nim i jego sojusznika Izrael, za głównych wrogów Iranu i islamu. Ponieważ Chomejni określał tożsamość irańską jedynie na bazie islamu, dla Żydów nie mogło być w Iranie miejsca. Wkrótce Żydzi zaczęli masowo opuszczać Iran, gdyż okazało się, że nie ma dla nich miejsca w tym państwie. Ich wspólnota zmniejszyła się z 60 lub być może nawet 100 tys. w 1979 r. do 25–30 tys. w 2012 roku.

W latach 1920–1970 państwa arabskie, Turcję i Iran opuściło ok. 900 tys. Żydów. Krytyczne i dramatyczne były zwłaszcza lata 40. Około 600 tys. uchodźców żydowskich osiedliło się w Izraelu, a ok. 300 tys. we Francji, Kanadzie i innych państwach. We wszystkich państwach Bliskiego Wschodu działał podobny mechanizm: najpierw osobom pochodzenia żydowskiego przypisywano szczególny status – status Żydów, później ograniczano ich prawa obywatelskie, a więc stawiano poza państwem, następnie poddawano dyskryminacji prawnej, społecznej i ekonomicznej, a w końcu prześladowano²¹⁶.

W Egipcie w 1948 r. mieszkało 75–80 tys. Żydów. Ok. 20 tys. z nich uważało się za rdzennych mieszkańców Egiptu, mówiło po arabsku i kulturowało arabsko-żydowską kulturę, sięgająca – według nich – okresu jesz-

²¹⁵ B. Lewis, *The Jews of Islam*, Princeton University Press, Princeton 1984, s. 166.

²¹⁶ K. Amirpur, dz. cyt.

cze sprzed islamu²¹⁷. W latach 1927–1929 przyjęto ustawodawstwo, które określiło pojęcie obywatelskości na bazie zasady *ius sanguinis* (prawa krwi). W konsekwencji Egipcjaninem był ten, kto był Arabem. Kolejne akty prawne przyjęte w latach 1950, 1951, 1953 i 1956 zadecydowały o tym, że rdzenni Żydzi stali się bezpaństwowcami. Dotyczyły to ok. 40 tys. osób²¹⁸. W rezultacie w momencie wybuchu wojny 1967 r. w państwie tym pozostało ok. 7 tys. osób narodowości żydowskiej. To samo stało się z karaimami. W Egipcie na początku XX w. mieszkało od 15 tys. do 30 tys. karaimów. W 1970 r. w Egipcie mieszkało już tylko ok. 200 karaimów²¹⁹.

Dyskryminacyjne akty prawne zostały uchwalone także w innych państwach. W Iraku 9 maja 1950 r. przyjęto ustawę pozbawiającą Żydów obywatelstwa w przypadku wyjazdu z państwa. W Libii regulacje z 12 czerwca 1951 r. określiły Żydów jako wspólnotę, której sprawy miały być regulowane przez żydowskie prawo religijne, a więc na zasadach obowiązujących w Imperium Osmańskim. Oznaczało to, że Libijczycy pochodzenia żydowskiego stali się obywatelami drugiej kategorii i nie mogli głosować ani zajmować stanowisk państwowych. W 1958 r. gmina żydowska w Trypolisie została przekazana pod nadzór specjalnego komisarza. W tym czasie ok. 90% Żydów libijskich opuściło już Libię. W 1960 r. wprowadzono w Libii zakaz nabywania przez Żydów libijskich nieruchomości. Podobne regulacje zostały przyjęte w Libanie. Już w 1947 r. studenci żydowscy zostali usunięci z Uniwersytetu Bejruckiego. Zdelegalizowane zostały wówczas żydowskie organizacje polityczne oraz stowarzyszenia kulturalne i sportowe. W 1947 r. doszło do pogromu w Aleppo w Syrii. W Iraku wprowadzono zakaz nauczania po hebrajsku w szkołach żydowskich już w latach 20. XX w. W latach 30. osoby pochodzenia żydowskiego zostały usunięte z administracji państwowej i szkolnictwa. W Jemenie wyrzucono Żydów z administracji państwowej i szkolnictwa między rokiem 1922 a 1928. W Maroku, gdzie po uzyskaniu w 1956 r. niepodległości rozpoczął się proces arabizacji, gmina żydowska została poddana ścisłej kontroli przez państwo. Podobny proces miał miejsce w Tunezji. W Egipcie Żydzi zostali usunięci ze stanowisk w administracji państwowej w latach 1945–1947, a w 1947 r. szkoły prowadzone przez żydowskie gmi-

²¹⁷ Zob. J. Beinin, dz. cyt., s. 2.

²¹⁸ Sh. Trigano, *The Expulsion of the Jews from Muslim Countries, 1920–1970: A History of Ongoing Cruelty and Discrimination*, „Jerusalem Center for Public Affairs”, 4 November, 2010, <http://jcpa.org/article/the-expulsion-of-the-jews-from-muslim-countries-1920-1970-a-history-of-ongoing-cruelty-and-discrimination/> [dostęp: 20.01.2013].

²¹⁹ Zob. J. Beinin, dz. cyt., s. 3, 68–71, 88, 96–97, 180, 185.

ny przeszły pod kontrolę państwa, które narzuciło im państwowe programy nauczania. W niektórych państwach arabskich wzywano do bojkotu sklepów prowadzonych przez Żydów, a na przedsiębiorców pochodzenia żydowskiego nakładano dodatkowe opłaty. Mienie Żydów, którzy wyemigrowali przeszło w ręce skarbu państwa²²⁰.

W drugiej połowie XX w. fale uchodźstwa nie słabły. W 1948 r. ponad 700 tys. Palestyńczyków znalazło się w sytuacji uciekinierów i znalazło schronienie w Jordanii. Równie masowe były przesiedlenia ludności kurdyjskiej w Iraku w związku z wrogością władz centralnych tego państwa do Kurdów. Setki tysięcy Kurdów uciekło z Iraku do Iranu po wojnie iracko-irańskiej w związku z prześladowaniami ze stron władz w Bagdadzie za proirańską postawę irackich Kurdów w czasie wojny. Władze baasistowskie w Iraku planowo zamierzały zmienić sytuację demograficzno-etniczną na północy państwa i systematycznie niszczyły kurdyjskie wioski, zmuszając ich mieszkańców do zmiany miejsca zamieszkania. Następnym exodus ludności Iraku miał miejsce po kolejnej decyzji politycznej, jaką było wprowadzenie przez Stany Zjednoczone wojsk do Iraku w marcu 2003 r. w celu zmiany systemu władzy w tym państwie. W rezultacie działań zbrojnych oraz fali przemocy, jaka ogarnęła kraj w następnych latach prawie 4 mln mieszkańców Iraku (ok. 15% całej ludności) znalazło się w sytuacji uchodźców lub uchodźców wewnętrznych (tzw. IDP, *internally displaced person*). Prawie milion Irakijczyków znalazło się w Jordanii, a jeszcze więcej, bo 1,4 mln – w Syrii. Tysiące uciekło do Egiptu, Libanu, Turcji, arabskich państw Zatoki Perskiej, Libanu i Iranu. Prawie 2 miliony zmieniły miejsce zamieszkania w ramach samego Iraku. Wewnętrzne przemieszczenia były wywołane czyszkami etniczno-religijnymi. W ich rezultacie dzielnice, miasta i osady, w których różne grupy etniczne i religijne mieszały obok siebie przez stulecia zamieniły się w skupiska homogeniczne. Było to największe przemieszczenie ludności w nowożytnej historii całego Bliskiego Wschodu²²¹.

Irańskie społeczeństwo jest zdominowane przez Persów, ale w nim obecne są również mniejszości etniczno-religijne. Spis ludności przeprowadzony w Iranie w 1976 r., a więc na trzy lata przed rewolucją pokazał, że mniejszości religijne w Iranie – wyłączając bahaistów – stanowiły mniej niż 1% populacji liczącej wówczas 34 miliony. Po dodaniu bahaistów i tak nie było to,

²²⁰ Sh. Trigano, dz. cyt.; Y. Meron, *Why Jews Fled the Arab Countries*, „The Middle East Quarterly” 1995, t. 2, nr 3, <http://www.meforum.org/263/why-jews-fled-the-arab-countries> [dostęp: 20.01.2013].

²²¹ J. Peteet, *Unsettling the Categories of Displacement*, „Middle East Report” 2007, nr 244, s. 2–9.

oficjalnie, więcej niż 2%. Dane te mówiły o 100 tys. Ormianach i 62 tys. Żydów. Dane pochodzące od samych wspólnot religijnych mówiły o 250 tys. Ormian i 80 tys. Żydów. Liczbę bahaistów oceniano od 300 do 400 tysięcy. Wśród emigrantów po rewolucji 1979 r. przedstawiciele mniejszości stanowili większą proporcję niż mogłoby to wynikać z ich procentowego udziału w całej populacji. Znaczyło to, że przedstawiciele mniejszości etniczno-religijnych bardziej bali się po 1979 r. o swoją przyszłość niż muzułmanie perskiego pochodzenia i że to głównie ludzie wywodzący się z mniejszości uciekali za granicę. Irańczycy emigrowali głównie do Stanów Zjednoczonych. W ramach pierwszej fali emigracji w latach 1950–1977 do Stanów Zjednoczonych przyjechało ok. 35 tys. Irańczyków. W ramach drugiej fali, w latach 1978–1986, w Stanach Zjednoczonych znalazło się ok. 104 tys. emigrantów z Iranu. W połowie lat 80. XX w. w samym Los Angeles było od 200 do 300 tys. Irańczyków, a w 1990 r. w Stanach Zjednoczonych przebywało według oficjalnych danych 1,8 mln Irańczyków, z czego 1/3 mieszkała w Kalifornii. Prawie ¼ Irańczyków w Kalifornii była Ormianami. W Stanach Zjednoczonych mieszkało także ok. 140 tys. Asyryjczyków z ok. trzymilionowej populacji tej nacji. W samym Iranie mieszkało ich ok. 40 tys. – głównie w okolicach jeziora Urmia, gdzie zajmowali się uprawą roli. W Stanach Zjednoczonych zamieszkało również ok. 3 tys. irańskich zoroastrian oraz Kurdowie. Emigracja spowodowała, że wspólnota żydowska w Iranie skurczyła się w 2012 r. do 25 tys., co i tak było największym skupiskiem Żydów na Bliskim Wschodzie z wyłączeniem Izraela²²².

Turcja też była państwem przyjmującym od dawna imigrantów i uciekinierów. W samej Turcji przyczyną wychodźstwa politycznego i przymusowego przesiedlenia był w drugiej połowie XX w. problem kurdyjski. Ludzie tej narodowości stanowią ok. 20% ludności Turcji i wyrażają chęć odłączenia się od Turcji. Na tym tle toczyła się wojna i pogłębiał się konflikt polityczny, którego ofiarami była ludność cywilna. W pierwszej połowie lat 90. prawie 330 tys. Kurdów zostało przesiedlonych ze swoich tradycyjnych siedzib. Według tureckich organizacji obrony praw człowieka liczba Kurdów prze-

²²² *Irangeles. Iranians in Los Angeles*, red. R. Kelley, University of California Press, Berkeley–Los Angeles–Oxford 1993, s. 62, 65, 70–71, 75, 142. Wspólnota zoroastrian w świecie liczyła wówczas 125 tys. wyznawców, z czego najwięcej, bo 80 tys., mieszkało w Indiach. Byli to potomkowie tych uchodźców z Iranu, których zaczęto tam prześladować jeszcze w 936 roku. O liczbie Żydów w Iranie w 2006 r. pisze: R. Tait, *Iran's Jews spurn cash lure to emigrate to Israel*, „The Guardian”, July 13, 2007, <http://www.guardian.co.uk/world/2007/jul/13/iran.israel> [dostęp: 20.01.2013].

siedlonych z powodu konfliktu wewnętrznego sięgnęła 2,5 mln osób. Statystyki urzędu Wysokiego Komisarza ONZ ds. Uchodźców mówiły natomiast o tym, że w latach 90. prawie 340 tys. obywateli tureckich ubiegało się o azyl w różnych państwach europejskich²²³.

Arabska Wiosna, która wybuchła na przełomie 2010–2011 r. pociągnęła za sobą kolejne fale uchodźców. Objęły one przede wszystkim te państwa, w których protesty społeczne obnażyły słabość koncepcji odgórnego tworzenia narodu. Największe przemieszczenia ludności nastąpiły w Syrii. Exodus z Syrii nasilił się przy tym na przełomie 2012 i 2013 roku. Na początku marca 2013 r. liczbę uchodźców z Syrii oceniono już na 1,12 miliona. Z tej liczby 351,6 tys. schroniło się w Libanie, 346,5 tys. uciekło do Jordanii, 258,2 tys. – do Turcji, a 112,9 tys. do Iraku²²⁴.

4.3. Wojny i rola wojska

Wojny stały się trwałym elementem bliskowschodniej sceny politycznej i miały poważny wpływ na państwa regionu. W latach 1945–1997 na Bliskim Wschodzie toczyły się 43 wojny. Praktycznie większość państw regionu poza Tunezją, Katar, Bahrajnem i Zjednoczonymi Emiratami doświadczyło w tym okresie skutków działań zbrojnych. W jednych przypadkach były to klasyczne wojny między sąsiadami, czego przykładem były konflikt palestyńsko-izraelski z udziałem Jordanii, Syrii i Egiptu oraz agresja Iraku przeciwko Kuwejtowi w 1990 roku. W innych przypadkach były to wojny domowe, co można odnieść do konfliktów w Libanie i Jemenie. W pozostałych przypadkach były to wojny o niepodległość, lokalne rebelie plemienne lub zamachy stanu, które były albo udane, albo nie, ale zazwyczaj prowadziły do krwawej konfrontacji i działań wojennych na ograniczoną skalę. Przykładem tego rodzaju wydarzeń może być wojna o niepodległość w Algierii, partyzantka islamistyczna w Algierii, Maroku, Egipcie, Arabii Saudyjskiej i Omanie, powstanie zbrojne w Syrii w latach 80., zamach na emira Kuwejtu w 1986 r., który miał zapoczątkować wojnę domową w tym kraju, a także zbrojny ruch oporu Kurdów w Iranie, Turcji i Iraku. Po 1997 r. w regionie zrodziły się nowe źródła wojny. Wybuchły one w Sudanie, Libii, Iraku i Syrii. Można wskazać na cztery państwa, które były najbardziej wciągnięte w działania wojenne –

²²³ K. Kirisci, *Turkey: A Transformation from Emigration to Immigration*, „Migration Information Source. Fresh Thought, Authoritative Data, Global Reach”, Washington, 2013, <http://www.migrationinformation.org/feature/display.cfm?id=176#top> [dostęp: 21.02.2014].

²²⁴ „Le Figaro”, samedi 16-dimanche 17, mars 2013, s. 6.

Irak, Jordanię, Egipt i Syrię, a w ostatnim czasie także Libię. Wojny, które wybuchły w tych państwach lub do których te państwa zostały wciągnięte pociągnęły za sobą bardzo niekorzystne skutki. Irak, Syria i Libia rozpadły się jako jednostki terytorialne, a władze centralne tych państw straciły kontrolę nad terytorium państwowym. Z kolei Egipt i Jordania wyszły z konfrontacji wojennej z Izraelem bardzo osłabione, a w przypadku Egiptu stabilizację wewnętrzną pogorszyły wydarzenia z 2011 r. nazwane Arabską Wiosną.

Materiał bliskoschodni pozwala odnieść się do wielu teorii traktujących o wpływie wojny na procesy formowania się i trwania państwa, w szczególności do tezy Tilly'ego o tym, że „wojna tworzy państwa”. Wydaje się, że teza ta nie znajduje uzasadnienia w odniesieniu do państw na Bliskim Wschodzie w XX wieku. Wojny najczęściej osłabiały podstawy legitymizacji władzy elit rządzących niż je umacniały. Przyczyny takiego stanu rzeczy odnoszone są najczęściej do rentierizmu, który stanowi przeszkodę na drodze do formowania się silnego państwa reprezentującego interesy obywateli. Dochody ze sprzedaży ropy naftowej i gazu, wpływy z opłat tranzytowych i transfery pieniężne do kraju od obywateli pracujących za granicą stanowią bazę ekonomiczną elit władzy, dzięki której rządzący nie muszą się liczyć ze zdaniem obywateli²²⁵.

Trwałość każdego państwa, w szczególności autorytarnego, zależy w dużym stopniu od odpowiednio rozbudowanych służb bezpieczeństwa – wojskowych i cywilnych. Zapewniają one bezpieczeństwo w przypadku zagrożeń zewnętrznych oraz stabilizację systemu politycznego państwa. W państwach z demokratycznymi systemami politycznymi użycie siły przez siłowe struktury państwa jest regulowane przez prawo stanowione przez organy władzy przedstawicielskiej. W państwach autorytarnych struktury siłowe działają bez należytej kontroli ze strony społeczeństwa.

Wojsko odgrywa w życiu społeczeństw większości państw Bliskiego Wschodu bardzo ważną rolę. W XX w. w niektórych państwach wojskowi byli główną siłą polityczną, która ukształtowała systemy polityczne i narzuciła politykę gospodarczą²²⁶. Tak było bez wątpienia w Turcji, Iranie, Egipcie, Algierii, Syrii, Iraku, Sudanie i Libii. W Turcji wojsko pod dowództwem Mustafy Kemala (Atatürka) obaliło sułtanat, zniosło kalifat, ogłosiło kraj republiką i nadzorowało gruntowne reformy społeczno-gospodarcze. Po II wojnie

²²⁵ Zob. na ten temat m.in.: R. Schwarz, *War and State Building in the Middle East*, University Press of Florida, Gainesville 2013; H. Bablawi, *The Rentier State in the Arab World*, [w:] *The Arab State*, red. G. Luciani, University of California Press, Berkeley 1991, s. 85–98.

²²⁶ Por. E. Picard, *Arab Military in Politics: from Revolutionary Plot to Authoritarian State*, [w:] *The Arab State*, dz. cyt., s. 189–219.

światowej armia turecka stała na straży kemalizmu i dokonała w imię tego celu kilku zamachów stanu. To, że broniła też swoich korporacyjnych interesów, jest oczywiste. W Iranie Reza Chan, ojciec ostatniego szacha, był wojskowym i przejął władzę w drodze zamachu stanu. Później przeprowadził reformy na wzór tureckich, a kiedy jeden z duchownych zaczął w meczecie nawoływać do ich odrzucenia, Reza Chan wjechał do świątyni na koniu z oddziałem żołnierzy i aresztował buntowników.

W świecie arabskim wojsko wkroczyło po raz pierwszy na scenę polityczną w 1932 r. w Iraku w 1936 r. Od tamtej pory wojskowe zamachy stanu stały się powszechne w Syrii (1946 i 1949 r.), Egipcie, Iraku, Sudanie (lata 50.) i Libii (1969). W Algierii niezwykle silna pozycja wojska wynikała z tego, że kraj ten wywalczył sobie wolność w drodze długiej i krwawej wojny z kolonializmem francuskim. Kiedy więc Francuzi się wycofali z Algierii w 1962 r., wojsko było główną siłą polityczną i zaczęło rządzić państwem. W rezultacie w końcu lat 60. wymienione państwa arabskie miały rządy wojskowych i autorytarne reżimy²²⁷. Wymownym przykładem roli wojska w polityce i miejsca armii w państwie jest Egipt.

Po przejściu władzy w państwie w następstwie przewrotu w 1952 r. wojsko przejęło kontrolę nad państwem i stale umacniało swoje korporacyjne pozycje. W pierwszym okresie, po obaleniu w 1952 r. ówczesnego skompromitowanego w oczach społeczeństwa systemu władzy, zamachowcy wojskowi cieszyli się zaufaniem i popularnością. Służba w wojsku była pożądaną drogą awansu społecznego. Wojsko odegrało w ten sposób ważną rolę w konsolidowaniu społeczeństwa wokół idei narodowego państwa. Jednocześnie stale umacniało swoje korporacyjne interesy. Sektor służb siłowych zaczął być rozbudowywany szczególnie intensywnie po zawarciu przez Egipt układu pokojowego z Izraelem w 1978 roku. Układ ten nie był popularny w społeczeństwie, a opozycja islamistyczna oceniła go jako zdradę interesów arabskich. Jeśli w 1966 r. w armii egipskiej służyło ok. 180 tys. żołnierzy i oficerów, to pod koniec lat 70. liczba wzrosła do 450 tys. oficerów i żołnierzy, a na utrzymanie sił zbrojnych przeznaczano rocznie ok. 2,7 mld dol., co stanowiło do 4,7% PKB²²⁸.

²²⁷ E. Be'eri, *The Waning of the Military Coup in Arab Politics*, „Middle Eastern Studies” 1982, t. 18, nr 1.

²²⁸ *The International Institute for Strategic Studies (IISS)*, 2004, cyt. za: Ph. Droz-Vincent, *The Security Sector in Egypt: Management, Coercion and External Alliance under the Dynamics of Change*, [w:] *The Arab State and Neo-Liberal Globalization. The Restructuring of State Power in the Middle East*, red. L. Guazzone, D. Pioppi, Ithaca Press, Reading 2009, s. 220.

Armia egipska była instytucją modernizującą infrastrukturę gospodarczą i społeczeństwo. W pierwszych dekadach po 1952 r. wojsko legitymizowało swoją wyjątkową pozycję w państwie przez eksponowanie wielu swoich „misji” – walki z imperializmem, walki o jedność arabską czy też o wyzwolenie Palestyny. Wojsko stworzyło pretoriański system władzy, ale ciągle cieszyło się zaufaniem i stanowiło jądro elity politycznej i społecznej. Oficerowie byli ministrami, dyrektorami fabryk, zajmowali najwyższe stanowiska w administracji państwowej. Popularność i zaufanie zapewniał im kontrakt społeczny, w ramach którego wojsko jako elita władzy zobowiązało się zaspokajać podstawowe potrzeby społeczne: pracę, mieszkania, edukację, opiekę medyczną. W latach 80. sytuacja w tym zakresie uległa zasadniczej zmianie. Władze przeszły do deregulacji gospodarczej i neoliberalizmu gospodarczego zakładającego równowagę budżetu i ograniczanie wydatków na cele socjalne. W rezultacie kontrakt zawarty przez wojskowych ze społeczeństwem po 1952 r. stał się jedynie deklaracją. Z drugiej strony liberalizacja gospodarcza zrodziła nową warstwę klasy średniej, której przedstawiciele zostali dokooptowani do systemu władzy. Wojskowi stracili w ten sposób monopol na sprawowanie władzy, jakkolwiek nie utracili jej całkowicie.

Oprócz wojska aparat przemocy obejmował także jednostki paramilitarne oraz służby specjalne. W 1977 r. powołano do życia specjalne jednostki bezpieczeństwa, które liczyły do ok. 400 tys. ludzi i były podporządkowane ministrowi spraw wewnętrznych. Zadaniem tych jednostek było zwalczanie opozycji politycznej, a zwłaszcza ugrupowań islamistycznych. Używano ich do tłumienia demonstracji i rozpędzania strajków. Tajne służby bezpieczeństwa objęły dwie formacje: *Muchabarat*, czyli służbę bezpieczeństwa podległą prezydentowi państwa oraz *Mabahis Amn ad-Daula* – służbę bezpieczeństwa państwa, która podlegała ministrowi spraw wewnętrznych. Podobne funkcje pełniła Gwardia Prezydencka oraz wywiad wojskowy. W latach 80. i 90. głównym przeciwnikiem władz byli islamiści. Wojna z nimi była bezwzględna i kosztowała życie ok. 1,3 tys. policjantów oraz cywilnych pracowników służby bezpieczeństwa. W jej rezultacie w więzieniach znalazło się do 20 tys. islamistów. Wobec aresztowanych stosowano tortury, a prezydent miał prawo skierować każdą sprawę do sądów specjalnych pod pretekstem zwalczania terroryzmu. W ten sposób sprawy setek osób trafiały do sądów wojskowych, gdzie podsądni mieli ograniczone prawo do obrony²²⁹.

Po 23 lipca 1952 r. korpus oficerski przejął kontrolę nad aparatem państwowym, tworząc nową klasę polityczną. Po przewrocie z wojska usunięto

²²⁹ Ph. Droz-Vincent, dz. cyt., s. 222–223.

ok. 500 oficerów, znanych z sympatii do obalonego króla. 2,3 tys. oficerów pozostało w wojsku, a 1,2 tys. skierowanych zostało do aparatu państwowego. Ta ostatnia grupa zajęła kluczowe stanowiska na szczeblu prowincji oraz na szczeblu centralnym. Po 1952 r. wojskowi stanowili co najmniej 1/3 członków kolejnych rządów. Wszyscy prezydenci państwa, premierzy, ministrowie obrony spraw wewnętrznych i obrony byli oficerami wojska. Po przyjęciu konstytucji w 1956 r. wojskowi, którzy pracowali w cywilnych instytucjach musieli zdjąć mundury, ale byli nadal lojalni wobec organizacji, która zapewniła im władzę, wpływy i wysokie dochody. Po śmierci Nasera w 1970 r. system rządów nabierał coraz bardziej charakteru cywilnego, ale był ciągle ściśle powiązany z armią. Zresztą kolejni prezydenci, Sadat i Mubarak, byli też wojskowymi, a Sadat nawet członkiem Wolnych Oficerów, którzy obalili w 1952 r. Faruka. Bliskie związki Sadata i Mubaraka były więc naturalne. W 2010 r. w służbie czynnej było ok. 500 tys. żołnierzy i tyle samo ich pozostawało w rezerwie. W okresie silnych napięć w stosunkach z Izraelem pod bronią było 900 tys. żołnierzy, ale liczbę tę zmniejszono po podpisaniu pokoju egipsko-izraelskiego w 1978 r. Armia egipska miała na wyposażeniu ok. 4 tys. bojowych czołgów i posiadała czwartą w świecie pod względem liczebności eskadrę samolotów F-16. Była to więc potężna siła militarna²³⁰.

Armia egipska to również potężna siła gospodarcza. Nagrodą dla armii za lojalność wobec prezydenta Mubaraka było oddanie pod jej kontrolę jeszcze większej części gospodarki. Tradycja włączania się wojska do procesów gospodarczych sięga w Egipcie jeszcze lat 20. XIX wieku. Wówczas pod rządami Muhammada Alego zaczęto rozbudowywać siły zbrojne i tworzyć zakłady przemysłu zbrojeniowego, którymi zarządzali wojskowi. Pod rządami Mubaraka zakres ingerencji wojska w procesy produkcyjne osiągnął niebywały zakres. Według szacunków armia egipska mogła kontrolować w 2010 r. od 33 do 45% gospodarki państwa²³¹. Same przekazy od sektora prywatnego dla ministerstwa obrony z racji wykonywania zamówień wojskowych wyniosły w 2010 r. ok. 345 mld dol. Wojsko zatrudniało ok. 40 tys. cywilów i kontrolowało zarówno wytwarzanie energii elektrycznej i stali, jak i produkcję kabli, lodówek, telewizorów, laptopów oraz – oczywiście – uzbrojenia dla jedno-

²³⁰ K. Stier, *Egypt's Military-Industrial Complex*, „Time”, February 9, 2011, <http://www.time.com/time/world/article/0,8599,2046963-2,00.html> [dostęp: 25.04.2011].

²³¹ Profesor Roger Owen z Harvardu, wybitny znawca historii gospodarczej Bliskiego Wschodu, ocenił, że wojsko kontrolowało ok. 40% produkcji i usług kraju – zob. H. Clark, *Military is 40 percent of Egyptian economy*, „Mondoweiss”, February 4, 2011, <http://mondoweiss.net/2011/02/military-is-40-percent-of-egyptian-economy.html> [dostęp: 25.04.2011].

stek wojskowych. Zakłady kontrolowane przez wojsko dostarczały na rynek napoje chłodzące, tłoczyły olej jadalny i inne artykuły spożywcze. Oceniano, że wojsko wytwarzało do 20% produkcji rolnej. Wojskowi mieli udziały w hotelach i firmach budowlanych. Armia posiadała również grunty orne i działki budowlane. Wojsko przejmowało część zamówień państwowych. Na przykład zakłady wojskowe zajmowały się produkowaniem komputerów, które trafiały na wyposażenie szkół w ramach zamówień ministerstwa edukacji. Zakłady wojskowe produkowały przewody elektryczne dla Ministerstwa Energetyki i stacje uzdatniania wody dla Ministerstwa Mieszkalnictwa. Pod kontrolą wojska były także piekarnie, w których pieczono chleb rozdawany później bezpłatnie protestującym na placu Tahrir. Do wojska należy kilka popularnych klubów sportowych. Część produkcji, np. przemysł stalowy, była dotowana przez państwo, a ponieważ zyski z tej produkcji przejmowali wojskowi, oznaczało to, że państwo pośrednio dopłacało do wynagrodzeń żołnierzy i oficerów²³².

Także w innych państwach regionu siły zbrojne stały się potężną instytucją. W Iraku, którego ludność liczyła ok. 15 mln, liczebność sił zbrojnych wzrosła pod koniec wojny z Iranem w 1987 r. do 850 tys. żołnierzy i oficerów. W Syrii, gdzie mieszkało w tym samym roku 7,1 mln osób, siły zbrojne liczyły 360 tys. żołnierzy i oficerów. Armia była podporą systemu władzy w Iranie w czasach szacha i po rewolucji 1979 roku. Stosunkowo najłabsze pozycje miała w regionie armia tunezyjska, czego przejawem była jej niska liczebność. W Tunezji mieszkało prawie tyle samo ludzi co w Syrii, a tunezyjskie siły zbrojne liczyły 35 tys. żołnierzy i oficerów²³³.

4.4. Powiązania z gospodarką światową

W dobie globalizacji gospodarczej kwestia powiązań danego państwa i całego regionu z rynkiem światowym nabiera szczególnego znaczenia: może umocnić państwo lub je osłabić. W każdym przypadku rodzi się kwestia zależności państwa od czynników zewnętrznych. Taki skutek miała deregulacja

²³² S. Topol, *Egypt's Command Economy. A WikiLeaks cable show how the regime has bought off the military*, „Slate”, December 15, 2010, <http://www.slate.com/id/2278044/> [dostęp: 18.03.2011]; A.S. Ross, *Egypt's Military, an Economic Giant, Now in Charge*, „Global Research”, February 13, 2011, <http://www.globalresearch.ca/index.php?context=va&aid=23211> [dostęp: 22.03.2011]; Ph. Droz-Vincent, dz. cyt., s. 226.

²³³ Por. S. Cronin, *Armies and State-Building in the Modern Middle East. Politics, Nationalism and Military Reform*, I.B. Tauris, London–New York 2014, s. 10.

gospodarek państw Bliskiego Wschodu, do której przystąpiono w końcu XX wieku. Region zaczął przyciągać inwestorów zagranicznych. W 2006 r. do regionu napłynęło z zagranicy ponad 52 mld dol. w formie inwestycji bezpośrednich (z czego 17,5 mld dol. przyciągnęła Arabia Saudyjska), co oznaczało wzrost o 1/3 w porównaniu z rokiem poprzednim. W ten sposób udział regionu w zagranicznych inwestycjach bezpośrednich (FDI) wzrósł z 1,8% za lata 2000–2004 do 4,7% za lata 2005–2007. Charakterystyczny stał się przy tym wzrost przepływu inwestycji bezpośrednich między państwami regionu. W 2006 r. Zjednoczone Emiraty Arabskie zainwestowały 7,6 mld dol. w infrastrukturę, turystykę i nieruchomości w Egipcie. W tym samym roku do Egiptu napłynęło 1,4 mld dol. inwestycji z Kuwejtu. W Tunezji inwestorzy ze Zjednoczonych Emiratów Arabskich rozpoczęli w 2006 r. budowę wielkiego kompleksu sportowo-rozrywkowego o wartości 5 mld dol. W Jordanii przedsiębiorstwa libańskie przystąpiły do realizacji wielkiego projektu zagospodarowania regionu portu Akaba o wartości 5 mld dolarów²³⁴.

Powyższa tendencja zrodziła się w rezultacie wprowadzenia wielu ułatwień dla inwestorów zagranicznych. Najbardziej widoczne zmiany w tym zakresie nastąpiły w Arabii Saudyjskiej, Kuwejcie, Omanie i Egipcie. Arabia Saudyjska całkowicie zniosła, na przykład, opłaty za rejestrację własności i skróciła procedury rejestracyjne (do 4 dni). W Egipcie w czerwcu 2007 r. okres oczekiwania na zezwolenie na prowadzenie biznesu wyniósł 4 dni, w Tunezji – 11 dni, a w Maroku – 12 dni. Jednak państwa Bliskiego Wschodu MENA (Middle East and North Africa) ciągle pozostają w tyle za państwami, w których przepisy są najbardziej przyjazne dla biznesu. Przykładowo, w Egipcie, który według ekspertów Banku Światowego osiągnął w 2006 r. największy w skali całego świata postęp w znoszeniu ograniczeń dla biznesu, okres rejestrowania własności trwał w czerwcu 2007 r. średnio 198 dni, podczas gdy w Nowej Zelandii tylko 2 dni. Znacznie ostrzejsze przepisy były w państwach regionu także w zakresie zatrudniania pracowników (wskaźnik trudności w czerwcu 2007 r. wyniósł dla Arabii Saudyjskiej 13, dla Egiptu 27, dla Maroka 63, podczas gdy w Hong Kongu był równy zeru). W czerwcu 2007 r. okres oczekiwania na zezwolenia produkcyjne i licencje eksportowo-importowe najkrótszy był w Tunezji i wyniósł 93 dni, w Kuwejcie wynosił 104 dni, w Arabii Saudyjskiej – 125 dni, w Egipcie 249 dni, a w Iranie 670

²³⁴ The World Bank, *Middle East and North Africa Region. 2008 Economic Developments and Prospects, Regional Integration for Global Competitiveness*, The World Bank, Washington 2009, s. 22–23.

dni. W ogólnym rankingu krajów przyjaznych dla inwestorów na czele regionu znajdowała się Arabia Saudyjska ze wskaźnikiem 23, która wyprzedzała Izrael (29), Kuwejt (40), Oman (49), Zjednoczone Emiraty Arabskie (68) i Jordanię (80). Pozostałe państwa miały znacznie gorsze wskaźniki, zwłaszcza w porównaniu z Singapurem, który miał wskaźnik równy 1 i był uznany za najbardziej przyjazne dla inwestorów państwo w świecie²³⁵.

Wraz z integrowaniem się z gospodarką światową Bliski Wschód stał się wrażliwy na oddziaływanie zewnętrznych impulsów rozwojowych. Niektóre z nich były korzystne dla państw regionu, ale inne miały skutki negatywne. W momencie, kiedy gospodarki bliskowschodnie zaczęły odnotowywać wysokie wskaźniki rozwojowe, na świecie wybuchł kryzys finansowy. Region zaczął odczuwać załamanie na światowych rynkach finansowych na jesieni 2008 r. Ponieważ Bliski Wschód nie jest regionem homogenicznym i poszczególne państwa regionu różnią się od siebie pod względem warunków przyrodniczych, liczby ludności, poziomu rozwoju gospodarczego oraz elementów kultury, skutki kryzysu były różne. Głównie chodziło o różny stopień otwartości poszczególnych gospodarek oraz ich powiązania z międzynarodowymi rynkami finansowymi. W 2009 r. oddziaływanie kryzysu pogłębiło się nie tylko ze względu na bariery w inwestowaniu i kredytowaniu, ale głównie ze względu na ze spadek cen na ropę, ograniczenie ruchu turystycznego i zmniejszone przekazy finansowe od pracujących za granicą obywateli²³⁶. Jednak ze względu na to, że region zdołał zgromadzić w okresie tzw. trzeciego bumy naftowego w latach 2002–2008 ogromne zasoby finansowe, w 2009 r. przyrost PKB dla całego regionu był ciągle dodatni. Państwa naftowe regionu rozwijały się w latach 2002–2008 w tempie 6–10% przyrostu PKB rocznie. Rekordowo wysokie ceny na ropę pozwoliły tym państwom zgromadzić ogromne rezerwy finansowe i praktycznie podwoić PKB na głowę mieszkańca²³⁷.

Ponieważ w państwach naftowych przyrost dochodów pozwolił na podjęcie nowych projektów rozwojowych, to w państwach tych wzrosło zapotrzebowanie na siłę roboczą. Skorzystały na tym państwa nienaftowe, wysyłając na Półwysep Arabski swoich obywateli różnych zawodów – od niewykwalifikowanych robotników, po nauczycieli akademickich. Miało to pozytywny wpływ na wzrost PKB

²³⁵ *Middle East and North Africa. Doing Business 2008*, The International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank, Washington, DC, 2007, s. 2, 8, 11.

²³⁶ International Monetary Fund, *Regional Economic Outlook: Middle East and Central Asia, October 2009*, International Monetary Fund, Publication Services, Washington 2009, s. 1.

²³⁷ O. Orozco, J. Lesaca, *Preparatory Document on the Financial, Economic and Social Repercussions of the World Economic in North African and Middle Eastern Countries*, Casa Arabe, Madrid, 2009, s. 3.

na jednego mieszkańca w tych państwach²³⁸. Jednak kryzys światowy miał także negatywne skutki dla państw regionu. Ponieważ gospodarka arabskiego Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej jest uzależniona od wydobycia i sprzedaży ropy oraz gazu (dochody ze sprzedaży tych surowców w 2009 r. stanowiły 50% PKB i 80% wpływów z eksportu), to spadek cen na te surowce w 2009 r. miał istotny wpływ na możliwości realizowania przez państwa naftowe projektów rozwojowych. Cena ropy zaczęła spadać już latem 2009 r., ale od września spadek był gwałtowny. Jeśli na początku tego miesiąca baryłka kosztowała 100 dol., to w grudniu 2009 r. jej cena wyniosła 40 dol. W lutym 2009 r. cena ta wprawdzie wzrosła, ale nie osiągnęła już poziomu z września 2009 r. Spadek dochodów w państwach naftowych był więc nieunikniony. W Zjednoczonych Emiratach Arabskich wpływ do budżetu państwa w 2009 r. było niższe o 43 % w porównaniu z rokiem poprzednim. W Jemenie spadek był jeszcze wyższy i wyniósł 75%²³⁹.

Kryzys światowy spowodował, że w 2009 r. zmniejszył się napływ do regionu zagranicznych inwestycji bezpośrednich (FDI). Oczekiwano wprawdzie, że w 2010 r. napływ ten wzrośnie, ale trudno było oczekiwać, że osiągnie on poziom sprzed kryzysu²⁴⁰. W skali świata, po stałym wzroście FDI w latach 2003–2007 w 2008 r. nastąpił spadek o 14% do 1,697 bln dol. z rekordowego poziomu 1,979 bln w 2007 r. Mimo że w 2008 r. inwestycje zagraniczne były ciągle wysokie (druga wielkość w historii inwestycji zagranicznych), to był to punkt zwrotny w tendencji do inwestowania. W pierwszych bowiem miesiącach 2009 r. spadek był bardzo szybki i na koniec 2009 r. oceniano wartość FDI na ok. 1 bln dolarów²⁴¹. Niemniej w 2010 r. nastąpił korzystny zwrot i napływ prywatnego kapitału w skali globalnej zwiększył się. Jeśli w styczniu 2010 r. wielkość prywatnych inwestycji poza krajem pochodzenia wyniosła mniej niż 200 mld dol., to w lipcu tego samego roku zwiększyła się do ok. 1,3 bln dol. Rok ten charakteryzował się silnymi fluktuacjami, gdyż w grudniu 2010 r. wielkość FDI spadła do ok. 1 bln dol.²⁴²

²³⁸ United Nations Development Programme, *Arab Human Development Report 2009: Challenges to economic security*, New York 2010, s. 109.

²³⁹ Tamże, s. 10.

²⁴⁰ The World Bank, *2009 MENA Economic Developments and Prospects*, The World Bank, Washington 2009, s. 30.

²⁴¹ *World Investment Report, 2009*, United Nations, New York–Geneva, 2009, s. 4. http://www.unctad.org/en/docs/wir2009pt1_en.pdf [dostęp: 24.04.2011].

²⁴² J. Lawson, *Capital Flows to Emerging Economies*, Peterson Institute/Booz Allen Conference, Washington, March 10, 2011, <http://www.piie.com/publications/papers/lawson20110310ppt.pdf> [dostęp: 24.04.2011].

Kryzys miał silniejszy wpływ na państwa nienaftowe. Poważnym problemem stał się zmniejszony ruch turystyczny. Według danych Światowej Organizacji Turystyki wpływy państw Bliskiego Wschodu, poza państwami Maghrebu, zaczęły się zmniejszać już w 2008 r. W Egipcie w pierwszym kwartale tego roku były one mniejsze o 17,3% w porównaniu z poprzednim kwartałem. Od stycznia do kwietnia 2009 r. w całym regionie Bliskiego Wschodu wpływy z turystyki zmniejszyły się o 19%. Jedynie w Maroku dochody z turystyki wzrosły w tym okresie i były wyższe o 6% w porównaniu z poprzednim okresem²⁴³.

Egipt, Jordania i Maroko odnotowały także spadek transferów pieniężnych z zagranicy i w rezultacie – spadek dochodów do budżetów rodzinnych, co w połączeniu z wysokim bezrobociem w tych państwach, zwłaszcza wśród ludzi młodych, zapowiadało wzrost napięć społecznych. Tym bardziej że zmniejszone wpływy budżetowe ograniczyły możliwości rządów w zakresie finansowania wielu projektów rozwojowych. Załamanie się frontu inwestycyjnego było szczególnie widoczne w państwach arabskich Zatoki Perskiej, gdzie do września 2009 r. wstrzymano realizację 675 projektów budowlanych. W Dubaju zawieszonych zostało ok. 75% inwestycji w tym sektorze, a trzeba podkreślić, że budownictwo i rynek nieruchomości tworzył prawie 25% PKB tego emiratu²⁴⁴. W państwach nienaftowych odnotowano zmniejszony napływ kapitału inwestycyjnego z zagranicy. Według Międzynarodowego Funduszu Walutowego w latach 2008–2009 suma tych inwestycji do nienaftowych państw regionu spadła o 11 mld dol.²⁴⁵ W Maroku spadek ten wyniósł 6% ogółu inwestycji. Również w Algierii wielu inwestorów z arabskich państw Zatoki Perskiej przerwało realizację projektów. Ich wartość sięgała dziesiątków miliardów dolarów²⁴⁶.

W przypadku Maroka, Jordanii, Libanu i Jemenu transfer zarobków stanowił istotną część produktu krajowego brutto. Egipt także uzależniony był od przekazów finansowych z zagranicy i pod względem otrzymywanych sum zajmował 5 miejsce w świecie. W przypadku Maroka i Tunezji ok. 80% transferów z zagranicy pochodziło od obywateli tych państw pracujących w Europie; w Egipcie i Jordanii głównym źródłem tych transferów były państwa

²⁴³ *World Tourism Barometer 2009*. United Nations World Trade Organization, <http://www.hospitalitynet.org/file/152003846.pdf> [dostęp: 24.04.2011].

²⁴⁴ O. Orozco, J. Lesaca, dz. cyt., s. 5–6.

²⁴⁵ International Monetary Fund, *Regional Economic Outlook: Middle East and Central Asia. May 2009*, International Monetary Fund, Publication Services, Washington 2009, s. 19.

²⁴⁶ O. Orozco, J. Lesaca, dz. cyt., s. 6.

naftowe Zatoki Perskiej. W czerwcu 2009 r. przekazy z zagranicy do Egiptu spadły o 15%. Obywatele tego państwa zaczęli wracać znowu z Zatoki Perskiej w związku z utratą pracy. W jednym tylko czerwcu 2009 r. do Egiptu wróciło 7 tys. osób²⁴⁷.

Recesja w Europie w 2009 r. odbiła się natychmiast niekorzystnie na gospodarce Maghrebu, a zwłaszcza na przemyśle przetwórczym Maroka i Tunezji. W obydwu tych państwach przemysł przetwórczy tworzył po ok. 17% PKB i zatrudniał 12% siły roboczej Maroka i 20% Tunezji. Jednak sytuacja państw Maghrebu jest zróżnicowana. Algieria jest eksporterem ropy i ma słabo zdwyersyfikowaną gospodarkę. Jej rozwój zależy w dużym stopniu od cen na ropę. Maroko i Tunezja importują ropę i są bardziej niż Algieria uzależnione od sytuacji gospodarczej w Europie²⁴⁸. Władze Algierii rozpoczęły w połowie pierwszej dekady XXI w. realizację nowych projektów rozwojowych, co stało się katalizatorem wzrostu gospodarczego. Sukcesem było ograniczenie zadłużenia zewnętrznego do 3% PKB. Jednocześnie na koniec 2008 r. zgromadzono dzięki wysokim cenom na ropę rezerwy walutowe o wartości ok. 140 mld dol., co gwarantowało kontynuowanie projektów rozwojowych nawet przy spadku cen na ropę. Wysokie ceny na ropę w latach 2002–2008 znalazły pozytywne przełożenie także w rolnictwie Maroka i Tunezji. Ten dział gospodarki zajmował ważne miejsce w tych państwach i tworzył odpowiednio 16 i 11% PKB. W Maroku w rolnictwie zatrudnione było 40, a w Tunezji – 20% siły roboczej. Ożywienie w rolnictwie tych państw oznaczało wzrost produkcji rolnej, wzrost spożycia w gospodarstwach domowych na wsi oraz zmniejszone zapotrzebowanie na import żywności²⁴⁹.

Kryzys finansowy oznaczał zmniejszenie zasobów finansowych państw arabskich, kumulowanych w latach wysokich cen na ropę, i tym samym ograniczył możliwości tych państw inwestowania w infrastrukturę. Sytuacja w każdym z państw była przy tym inna, a najważniejszym czynnikiem okazała się presja demograficzna – w jednych państwach była słabsza, a w innych silniejsza. Największym wyzwaniem dla gospodarek arabskich było bezrobocie, zwłaszcza wśród młodzieży. Według *Arab Human Development Report* za 2009 r. wskaźnik bezrobocia w państwach arabskich wśród ludzi młodych wyniósł średnio 30%. Najwyższe bezrobocie wśród młodych miała Algieria

²⁴⁷ Tamże, s. 7.

²⁴⁸ L. Achy, *The Maghreb and the Global Economic Crisis: When Does the Tunnel End?*, September 17, 2009, „International Economic Bulletin”, Carnegie Endowment for International Peace, <http://www.carnegieendowment.org/ieeb/?fa=view&cid=23843> [dostęp: 26.04.2011].

²⁴⁹ Tamże.

– aż 45%. Takie państwa, jak Egipt i Arabia Saudyjska miały ten wskaźnik niższy – ok. 25%, ale młodzież poniżej 15 roku życia w tych państwach była liczniejsza niż w Algierii, co zapowiadało pogorszenie się sytuacji na rynku pracy w tych państwach w przyszłości²⁵⁰.

Bezrobocie godziło w poziom życia i pogłębiało biedę. Na taki związek wskazał *Arab Human Development Report* z 2009 roku. Państwa arabskie były, według tego dokumentu, bardziej zagrożone biedą niż inne kraje rozwijające się o podobnym produkcie krajowym brutto na jednego mieszkańca, ale z niższym wskaźnikiem bezrobocia²⁵¹. Bezrobocie stanowiło najpoważniejszy problem do rozwiązania dla polityków arabskich – groziło dezintegracją społeczeństwa i destabilizacją państwa. Sytuacja była najgorsza w tych państwach, które nie miały dochodów ze sprzedaży ropy i jednocześnie miały wysoki przyrost naturalny. Wśród tych państw były m.in. Maroko i Egipt.

4.5. Modele narodowego państwa

Jeśli typ państwa narodowego stał się powszechny na Bliskim Wschodzie po 1918 r., to jego implementacja znalazła wyraz w kilku modelach, stanowiących połączenie określonego rodzaju reżimu politycznego z określoną polityką gospodarczą²⁵². Punktem wyjścia do wyodrębnienia tych modeli może być założenie, że istnieją trzy podstawowe reżimy polityczne: demokratyczny (demokracja, ludowładztwo), autorytarny (autokratyzm, autokracja) i totalitarny (totalitaryzm, totalizm), a także ich odmiany i hybrydy. Tych trzech terminów używa się także dla określenia systemu politycznego, który jest pojęciem szerszym niż reżim polityczny, zwłaszcza w perspektywie neoinstytucjonalnej, gdyż poza konstytucyjnymi instytucjami i normami obejmuje więzi społeczne i relacje między podmiotami sfery publicznej, a także kulturę polityczną oraz nieformalne normy zachowań²⁵³.

²⁵⁰ United Nations Development Programme, *Arab Human Development Report 2009*, dz. cyt., s. 109.

²⁵¹ Tamże, s. 115.

²⁵² Przykładem tworzenia typologii państw na Bliskim Wschodzie może być praca: M. Kamrava, *The Modern Middle East: A Political History since the First World War*, University of California Press, Berkeley–Los Angeles 2005, http://www.academia.edu/1133423/The_Modern_Middle_East_-_A_Political_History_Since_the_first_World_War [dostęp: 11.12.2014]. Większość proponowanych modeli autor ogranicza do reżimu lub systemu politycznego i rzadko wiąże politykę z gospodarką.

²⁵³ Autor jest świadomy tego, jak poważnym zagadnieniem jest w politologii teoria demokracji i pluralizmu oraz typologizacja reżimów politycznych. Chodzi w szczególności o dyskusje nad proceduralną teorią demokracji Roberta A. Dahla (zob. R.A. Dahl, B. Stinebrickner, *Współczesna*

Drugie kryterium wyjawienia modeli państwa narodowego na Bliskim Wschodzie po rozpadzie Imperium Osmańskiego odnosi się do gospodarczych lub – szerzej – rozwojowych podstaw funkcjonowania państwa²⁵⁴. Podstawy te określa w dużym stopniu gospodarcza strategia elity rządzącej państwem. Duże znaczenie mają także powiązania gospodarcze ze światem zewnętrznym, dzięki którym następuje umacnianie się lub zmierzch danego władztwa lub pogłębienie jego zależności lub niezależności od innych państw. Określona strategia gospodarcza ma przemożny wpływ na kształtowanie modelu gospodarki. W literaturze przedmiotu dotyczącej gospodarki kapitalistycznej wyróżnia się dwa podstawowe modele: gospodarki wolnorynkowej i gospodarki interwencjonizmu państwowego (etatyizmu). Podstawą wyróżnienia tych dwóch modeli są takie cechy instytucjonalne, jak: stosunki między pracodawcami a pracownikami, relacje między firmami a instytucjami państwa, związki między samymi firmami, wzorce zarządzania, metody szkolenia i inne. Odmienność tych cech oraz inna rola każdej z nich w całym układzie powodują, że każdy z dwóch głównych modeli może występować w wielu formach. W ten sposób w ramach gospodarki wolnorynkowej skrajnym przypadkiem jest gospodarka neoliberalna, a w ramach etatyizmu można mówić o różnych stopniach interwencjonizmu państwowego: od regulowania wyłącznie sfery finansów i handlu zagranicznego po centralne planowanie rozwoju całej gospodarki. Ponieważ gospodarki charakteryzujące się wysokim stopniem interwencjonizmu państwowego są słabiej przystosowane do cyklicznych zakłóceń gospodarczych niż gospodarki wolnorynkowe, strategia i polityka gospodarcza kształtująca określony model gospodarowania ma bezpośredni wpływ na możliwości zaspokojenia potrzeb materialnych społeczeń-

analiza polityczna, przeł. P.M. Kazmierczak, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2007 i inne prace tego autora). W niniejszej pracy zagadnienie to nie jest jednak głównym przedmiotem badania.

²⁵⁴ Problematyce gospodarczych podstaw państwowości w świecie w perspektywie historycznej (w tym również, w pewnym stopniu, na Bliskim Wschodzie) poświęcone są następujące ważne prace: R. Cameron, *Historia gospodarcza świata. Od paleolitu do czasów najnowszych*, przeł. H. Lisicka-Michalska, M. Kluźniak, Książka i Wiedza, Warszawa 1996 i jej wydanie zmienione i uaktualnione: R. Cameron, L. Neal, *Historia gospodarcza świata: od paleolitu do czasów najnowszych*, przeł. H. Lisicka-Michalska, M. Kluźniak, Książka i Wiedza, Warszawa 2004), a także praca: A. Maddison, *The World Economy: A Millennial Perspective*, OECD, Paris 2001. Zagadnienie gospodarczych podstaw lub aspektów funkcjonowania państw bliskowschodnich zasługuje na odrębne opracowanie i jest jedynie sygnalizowane w tej pracy. Na perspektywę współczesnych powiązań między rozwojem cywilizacyjnym a państwowością – i konkretnymi modelami władzy – wskazują m.in. analizy znane jako *Arab Human Development Reports* (od 2002 r. do 2009 r., UNDP, <http://www.arab-hdr.org>).

stwa, nastroje społeczne, poziom rozwoju cywilizacyjnego państwa, a więc na trwałość państwowości²⁵⁵.

W ten sposób można przyjąć, że podstawą do naszej typologizacji są trzy podstawowe formy reżimu politycznego: demokratyczny, autorytarny i totalitarny, a w sferze gospodarczej – dwa modele gospodarki: wolnorynkowy oraz etatystyczny. Te modelowe ujęcia odzwierciedlają złożoną rzeczywistość, na którą składają się reżimy polityczne pośrednie, przejściowe i skrajne oraz organizmy gospodarcze o charakterze hybrydalnym, a więc łączące w sobie elementy modeli podstawowych. Te odmiany i hybrydy odzwierciedlają określone tendencje i wskazują na możliwy przebieg procesów społecznych w przyszłości.

4.5.1. Eksperyment z zachodnią demokracją

W pierwszej połowie XX wieku w Egipcie, Syrii, Iraku, Libanie, Maroku i Tunezji, a później w niektórych państwach arabskich Zatoki Perskiej próbowano stworzyć system polityczny nawiązujący do zachodniego modelu demokracji liberalnej i gospodarki wolnorynkowej. Wdrażane były przy tym różne warianty gospodarki wolnorynkowej: brytyjski model liberalizmu gospodarczego z silną pozycją giełdy, system niemiecki z centralną pozycją banków w gospodarce, a także rozwiązanie francuskie z interwencjonizmem państwa na rynkach kapitałowych. Geografia tych modeli nie pokrywała się przy tym z wpływami politycznymi poszczególnych państw europejskich. Model niemiecki przyjął się po I wojnie światowej w Egipcie, który pozostawał pod wpływami brytyjskimi. Maroko przyjęło również system niemiecki z silną pozycją banku Paribas, mimo że przeszłość kolonialną państwo to wiązało z Francją i Hiszpanią. Inaczej było w Tunezji, Algierii i Syrii, gdzie dominował model francuski. System brytyjski przyjął się z kolei w Libanie i w państwach arabskich Zatoki Perskiej²⁵⁶.

Jednak eksperyment z demokracją zachodnią i liberalizmem gospodarczym nie powiódł się i w drugiej połowie XX w. muzułmański Bliski Wschód wkroczył w okres rządów autorytarnych. W niektórych krajach reżimy polityczne były autorytarne w mniejszym stopniu niż inne, ale w żadnym z nich nie utrwalił się reżim demokracji zachodniej. Przyczyny tego stanu rzeczy na-

²⁵⁵ Zob. P. Hall, D. Soskice, *Introduction*, [w:] *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*, red. P. Hall, D. Soskice, Oxford University Press, Oxford 2001, s. 1–68; B. Amable, *The Diversity of Modern Capitalism*, Oxford University Press, Oxford 2003.

²⁵⁶ Zob. *Globalization and the Politics in the Middle East*, red. C.M. Henry, R. Springborn, Cambridge University Press, Cambridge 2001, s. 21–25.

leży upatrywać w egoizmie elit społecznych, a konkretnie ziemiaństwa, które nie chciało pójść na znaczące ustępstwa na rzecz rozwiązania podstawowego problemu społecznego jakim był głód ziemi na wsi. Z drugiej strony, w latach 50. XX w. na scenę polityczną wkroczyły nowe warstwy średnie – tzw. ludzie zawodu, a więc nauczyciele, prawnicy, dziennikarze, menedżerowie i przede wszystkim młodzi oficerowie wojska. Wszyscy oni osiągnęli awans społeczny dzięki wykształceniu i wyemancypowali się na tyle, że zaczęli zgłaszać postulat uczestniczenia w procesie podejmowania decyzji politycznych. Instrumentem ich działania stało się wojsko, które dokonało zamachów i odsunęło od władzy ziemiaństwo. Trzecim wreszcie czynnikiem była polityka mocarstw kolonialnych, które w I połowie XX w. ingerowały często w wewnętrzne sprawy państw bliskowschodnich, kompromitując system polityczny wzorowany na zachodnim. Jako przykład może służyć Egipt.

Deklaracja z 28 lutego 1922 r., przyznająca Egiptowi niepodległość, zawierała cztery punkty, które niepodległość znacznie ograniczały. Wielka Brytania zastrzegła sobie prawo do kontrolowania strategicznych połączeń komunikacyjnych na terenie Egiptu, podejmowała się obrony Egiptu przed agresją z zewnątrz, brała na siebie ochronę obcokrajowców, mniejszości etnicznych i zastrzegła sobie prawo decydowania o sprawach Sudanu. Było to równoznaczne z pełną kontrolą strefy Kanału Sueskiego oraz doliny Nilu i oznaczało możliwość zajęcia przez Brytyjczyków w każdej chwili dowolnego miejsca w Egipcie²⁵⁷. Nieustępliwość Wielkiej Brytanii wobec żądania przez Egipcjan dokonania zmian w poniżającym tekście układu powodowała, że uciekanie się do przemocy stało się praktyką życia politycznego kraju i było sankcjonowane w oczach społeczeństwa nadrzędnymi interesami nacji. Pierwszą ofiarą padł sir Lee Stack – brytyjski gubernator Sudanu i głównodowodzący egipską armią, zabity przez nacjonalistów egipskich na ulicy w Kairze 19 listopada 1924 r. Zabójstwo było odpowiedzią na odmowę rządu brytyjskiego spełnienia żądania premiera Zaghlula Paszy, który domagał się zmiany treści układu. Podpisany w 1936 r. nowy układ między Egiptem i Wielką Brytanią był również niekorzystny dla Egiptu i wywołał falę demonstracji. W strefie Kanału Sueskiego zaczęła wówczas działać antybrytyjska partyzantka²⁵⁸.

Dodatkowym poważnym punktem zapalnym była sama konstytucja Egiptu, dająca królowi szerokie kompetencje i możliwość manipulowania życiem parlamentarnym. Król miał prawo weta wobec decyzji parlamentu, pra-

²⁵⁷ Zob. P. Mansfield, dz. cyt., s. 242.

²⁵⁸ Tamże, s. 250, 265–267.

wo przedłużania kadencji parlamentu oraz rozpisywania przedterminowych wyborów. Na arenie politycznej dominowała partia Al-Wafd, która w pierwszych wyborach parlamentarnych w 1924 r. zdobyła 186 miejsc w 215-osobowej Izbie Deputowanych. W latach 1924–1950 Al-Wafd wygrał wszystkie wybory, ale utworzył w tym okresie tylko 5 z 17 rządów. Król bowiem starał się ograniczać prawa parlamentu i rządził bez niego. W 1930 r. zawieszona została nawet konstytucja i następnich 5 lat było okresem dyktatury Pałacu. Koronowany w 1936 r. nowy król Faruk kontynuował politykę królewskiego despotyzmu. Przejął po ojcu antywafdowską pozycję i, aby nie utożsamiać się w oczach społeczeństwa z Brytyjczykami, popierał alianse sił antybrytyjskich i jednocześnie antywafdowskich. Sfrustrowany wobec fikcyjności systemu parlamentarnego Al-Wafd zaczął organizować swoje bojówki samoobrony, ale kiedy z kolei sam dochodził do władzy mówił o zbędności systemu wielopartyjnego. Według Johna Marlowe'a „egipski system polityczny oscylował między rządami jednostki (króla) a dyktaturą partii Al-Wafd”²⁵⁹.

4.5.2. Model autorytarno-etatystyczny

W drugiej połowie XX w. najbardziej powszechnym wariantem państwa narodowego stał się model łączący autorytaryzm w polityce z etatyzmem w gospodarce. W takich państwach regionu, jak Egipt, Syria, Irak, Algieria i Tunezja odejście od kapitalizmu jako systemu niczym nieskrępowanej przedsiębiorczości prywatnej nastąpiło w latach 50. Nowa polityka gospodarcza przewidywała uprzemysłowienie gospodarki na bazie rodzimych surowców i ograniczenia importu towarów przetworzonych. Polityka ta, prowadzona przez państwo, miała ograniczyć zależność od zagranicy i pobudzić wewnętrzne czynniki rozwoju. Sektor prywatny mógł nadal funkcjonować, ale postawione zostały poważne bariery w jego rozwoju i ogłoszono solidarnościową oraz równościową politykę w sferze podziału wytworzonego produktu. Duże prywatne przedsiębiorstwa zostały upaństwowione. Państwo zaczęło rozbudowywać programy socjalne dla warstw najuboższych, zamroziło czynsze i zaczęło dotować produkcję podstawowych artykułów żywnościowych. Nowa strategia rozwoju zapewniła podstawy egzystencji warstwom najuboższym, ale zrodziła nową warstwę biurokracji państwowej zarządzającą majątkiem narodowym i bogaczącą się niewspółmiernie do zajmowanej pozycji w strukturze wytwarzania. W konsekwencji rozszew w dochodach między warstwami

²⁵⁹ J. Marlowe, *A History of Modern Egypt and Anglo-Egyptian Relations, 1808–1956*, Archon Books, Hamden, CT, 1965, s. 356.

najbiedniejszymi a elitą władzy pogłębił się, co było sprzeczne z założeniami nowej strategii rozwoju.

W Egipcie system socjalizmu państwowego, bo takim *de facto* stał się nowy model rozwoju, łączył się z osobą Gamala Abdel Nasera, egipskiego polityka, który dokonał przewrotu wojskowego w Egipcie w 1952 r. Program przyjęty w 1961 r. nawiązywał do ideologii socjalistycznych i narodowych. Upaństwowienie i znacjonalizowanie przemysłu, parcelacja wielkich gospodarstw rolnych i wspomaganie drobnych producentów rolnych prowadzone było pod hasłem Nasera: „Sprawiedliwie i dla wszystkich” (*al-adl wa-l-kifaja*)²⁶⁰. Nieformalny kontrakt społeczny, który zapewniał Naserowi legitymizację, przewidywał prawo każdego do opieki zdrowotnej, edukacji, mieszkania i niskich cen na podstawowe produkty żywnościowe. Jednak Naserowi nie udało się osiągnąć celów gospodarczych. Gospodarka centralnie kierowana ewoluowała nieuchronnie w kierunku kapitalizmu państwowego, a zasada sprawiedliwego podziału pozostała w sferze propagandy. Porażka militarna w wojnie z Izraelem w 1967 r. obnażyła wszystkie słabe strony systemu. W chwili śmierci Nasera w 1970 r. Egipt miał szeroko rozbudowane programy osłony socjalnej, które utrzymywały przy życiu miliony ludzi, i całkowicie niewydolną gospodarkę. System osłony socjalnej był przy tym niewydolny. Pochłaniał prawie 25% PKB, ale znaczna jego część przechodziła przez aparat państwowy, który utrzymywał się dzięki programom osłonowym i w dużym stopniu sam je konsumował. System ten był poza tym nierównościowy i ostatecznie dyskryminował najbiedniejszych, preferując przede wszystkim ludność miejską i to ludzi średnio, a nawet dobrze zarabiających. Chodziło o to, że zgodnie z prawem każdy Egipcjanin był objęty ubezpieczeniem społecznym, ale w praktyce tylko połowa ludności była ubezpieczona. Byli to głównie mieszkańcy miast. Ponieważ państwo dopłacało do ubezpieczeń społecznych, korzystali na tym ci, którzy mogli się ubezpieczyć, a zwłaszcza ci, którzy mogli płacić wyższą składkę. Dopłaty były bowiem proporcjonalne do wysokości składek. Z 25% PKB kierowanych na osłonę socjalną 22% było przeznaczanych na transfery społeczne, a tylko 0,2% na bezpośrednią pomoc dla najbiedniejszych²⁶¹.

²⁶⁰ A. Richards, *Egypt's Agricultural Development, 1800-1980*, Westview Press, Boulder, CO, 1982, s. 175–176.

²⁶¹ M. Loeve, *Social Security in Egypt: An Analysis and Agenda for Policy Reform*, Working Papers 2024, Economic Research Forum for the Arab Countries, Iran and Turkey, Cairo 2000, s. 6.

Ponieważ podstawowe potrzeby rozwojowe pozostały nierozwiązane, w połowie lat 70. doszło do kryzysu zaufania do władzy i poważnych zaburzeń społecznych. W końcu lat 70. zjawiska kryzysowe w gospodarkach centralnie sterowanych stały się tak poważne, że ekipy rządzące zaczęły przyznawać, że strategia uprzemysłowienia przez substytucję importu nie sprawdza się. Jako pierwsza przyznała to Tunezja, gdzie w latach 70. państwo przystąpiło do decentralizacji zarządzania gospodarką, przyjęło program pobudzenia sektora prywatnego i ograniczyło rolę agencji rządowych w procesach gospodarczych²⁶².

W Egipcie, Syrii i Iraku po fazie otwartej dyktatury wojskowej powstały reżimy polityczne z jedną dominującą partią. Takie same reżimy powstały w tym czasie w Algierii i Tunezji. W Algierii nowe władze wyłoniły się z bojowników o niepodległość i też były wojskowe. Partia Baas w Syrii i Iraku, Arabski Związek Socjalistyczny w Egipcie oraz Front Wyzwolenia Narodowego w Algierii sformułowały przy tym bardziej radykalny niż partia Dustur w Tunezji program przemian społecznych. Przewidywał on upaństwowienie przemysłu oraz przejście przez państwo ziemi z rąk wielkich posiadaczy ziemskich w celu przekazania jej małym i bezrolnym chłopom. Wojskowi, którzy doszli do władzy pochodzili z niższych warstw społecznych, nie mieli zaufania do dotychczasowej elity wywodzącej się z ziemiaństwa i za pomocą reformy rolnej usunęli ziemiaństwo ze sceny politycznej. Bazą społeczną nowego reżimu politycznego byli robotnicy, chłopci, urzędnicy państwowi, lumpenproletariat miejski i oczywiście wojsko. Jednak system rozdzielnictwa i rozdawnictwa bogactwa narodowego w formie ziemi i budżetowych transferów społecznych okazał się nieefektywny i doprowadził gospodarki do stanu niewydolności. Dlatego też już w latach 70. nastąpił zwrot ku liberalizmowi gospodarczemu. Pierwsza z systemu populistyczno-socjalistyczno-autorytarnego zaczęła wychodzić Tunezja²⁶³.

W kolejnych dekadach nastąpiła formalna liberalizacja polityczna: zaczęły funkcjonować parlamenty i utworzone zostały nowe partie polityczne. Wprowadzono podział władzy na wykonawczą, ustawodawczą oraz sędziowską i ogłoszono niezawisłość sądów. Zarządzono wybieralność do wszystkich organów władzy ustawodawczej. W Egipcie system wielopartyjny został

²⁶² Por. K.J. Perkins, dz. cyt., s. 155–166.

²⁶³ S.J. King, *Sustaining authoritarianism in the Middle East and North Africa*, „Political Science Quarterly” 2007, t. 122, nr 3, http://goliath.ecnext.com/coms2/gi_0199-7650336/Sustaining-authoritarianism-in-the-Middle.html [dostęp: 13.07.2011].

wprowadzony w 1976 r., a zasada rządów prawa nabrała realnego kształtu w 1990 r., kiedy Najwyższy Sąd Konstytucyjny zmusił prezydenta Mubaraka do rozwiązania parlamentu, gdyż był on wybrany na bazie prawa wyborczego, które zostało przygotowane przez administrację państwową i było niezgodne z konstytucją. W Algierii monopol Narodowego Frontu Ludowego na rządzenie państwem został zakwestionowany najpierw w wyborach samorządowych w 1990 r., a następnie złamany w wyborach parlamentarnych na przełomie lat 1991 i 1992. Wybory te wygrała partia islamistyczna Front Ocalenia Islamskiego, co posłużyło jako powód do przeprowadzenia przez wojsko zamachu stanu i unieważnienia wyborów. W ten sposób wojskowi odsunęli od władzy cywilów, co z kolei zapoczątkowało wojnę domową. Pociągnęła ona za sobą śmierć co najmniej 100 tys. osób, a jej syndrom jest do tej pory odczuwany w społeczeństwie algierskim. W Tunezji tworzenie systemu wielopartyjnego zaczęło się w 1981 r., a w 1989 r. odbyły się wolne wybory do parlamentu. Było to już po odsunięciu od władzy, zgodnie z konstytucją, zniechęconego prezydenta Habiba Burgibę przez późniejszego prezydenta Ben Alego. W tym samym roku ogłoszony został pakt narodowy, który przewidywał przejście do systemu demokratycznego. Pakt zakładał m.in. odejście od systemu z jedną partią Nowy Dustur i dopuszczenie wszystkich partii do wyborów parlamentarnych²⁶⁴.

W Maroku po wyborach parlamentarnych 1997 r. król zachował decydujący wpływ na układ sił w państwie. Samo tworzenie nowego rządu było wynikiem negocjacji między opozycją a pałacem królewskim i zostało zatwierdzone przez króla. Hasan II zastrzegł sobie prawo wyznaczenia ministrów obrony i spraw wewnętrznych bez konsultacji z premierem. Prawo to przejął po ojcu nowy władca Muhammad VI. Po wyborach parlamentarnych w 2002 r. król zwlekał z powołaniem nowego rządu, dając do zrozumienia, że nie akceptuje rezultatów wyborów. Następnie demonstracyjnie desygnował na premiera rządu osobę spoza partii, która zdobyła najwięcej miejsc w parlamencie. Jednocześnie władca zwiększył zakres kompetencji gubernatorów prowincji, których wyznaczał sam, zgodnie z konstytucją. Mimo iż zakres swobody słowa po 1997 r. rozszerzył się, to liberalizacji politycznej postawione zostały sztywne granice. W rezultacie wielu dziennikarzy zostało pozbawionych prawa do wykonywania zawodu, a redaktorzy niektórych pism musieli odejść z zajmowanych stanowisk. Liberalizacja polityczna w Maroku

²⁶⁴ Tamże; W.B. Quandt, *Société et pouvoir en Algérie. La décennie des ruptures*, Casbah, Alger 1999, s. 64–68.

była sterowana odgórnie i chodziło w dużym stopniu o to, aby wyjść naprzeciw oczekiwaniom Unii Europejskiej i Stanów Zjednoczonych, które uzależniały udzielenie Maroku pomocy rozwojowej od ustępstw władz w dziedzinie praw człowieka²⁶⁵.

Reformy polityczne w Syrii były z gruntu inspirowane przez władze i zmierzały do rozszerzenia bazy społecznej systemu autorytarnego przez dokooptowanie do niego przedstawiciele kapitału prywatnego. Przedsiębiorcy i biznesmeni, którzy na fali liberalizacji gospodarczej bądź to rozpoczęli działalność biznesową, bądź ją rozwinęli, otrzymali możliwość wejścia do parlamentu jako pozapartyjni kandydaci. Kroki te stworzyły pozytywny obraz Syrii za granicą jako państwa, w którym następuję poprawa w sferze przestrzegania praw człowieka i swobód obywatelskich. Było to bardzo ważne w sytuacji, gdy władze syryjskie dążyły do poprawy stosunków z Unią Europejską i Stanami Zjednoczonymi w związku z tym, że po rozpadzie Związku Radzieckiego straciły najważniejszego sojusznika w konfrontacji z Izraelem²⁶⁶.

W Egipcie przed wyborami prezydenckimi 2005 r. wprowadzono rygorystyczne ograniczenia na działalność mediów. Dziennikarze znani z krytycznego stosunku do władz byli zastraszani i odsuwani od prowadzenia najbardziej popularnych programów. Władzom chodziło o maksymalne ograniczenie krytyki pod adresem 82-letniego prezydenta Mubaraaka, który po raz szósty kandydował w wyborach na prezydenta państwa. Wiele egipskich gazet i kanałów telewizyjnych było formalnie w prywatnych rękach, a więc można było sądzić, że są niezależne od władz, ale ich właściciele byli powiązani z władzami różnymi kanałami i nie chcieli mieć kłopotów z powodu „niepokornych” dziennikarzy. Wydawcy niektórych gazet sami byli członkami parlamentu, należeli do partii politycznych powiązanych z partią prezydencką, albo byli doradcami w instytucjach państwowych. W przypadku prywatnych kanałów telewizyjnych ich właściciele obawiali się, że nie otrzymają licencji od państwowego dostawcy przekazu satelitarne. Reżim polityczny był pluralistyczny, ale tylko z pozoru. W rzeczywistości władze miały wszelkie możliwości, aby sterować polityką w pożądanym dla siebie kierunku²⁶⁷.

²⁶⁵ Zob. *Scènes et coulisses des élections au Maroc: les législatives de 2002*, red. M. Bennani-Chraïbi, M. Catusse, J.-C. Santucci, Karthala, Paris 2005.

²⁶⁶ Por. E. Kienle, *The Political Corollaries of Economic Reform in the Arab Middle East and North Africa*, „Hemispheres” 2007, nr 21, s. 88.

²⁶⁷ M. El Naggar, *Egypt severely curtails press freedom ahead of elections*, „Christian Science Monitor”, October 27, 2010, <http://www.csmonitor.com/World/Middle-East/2010/1027/Egypt-severely-curtailed-press-freedom-ahead-of-elections> [dostęp: 18.05.2010].

Specyfika arabskich reżimów politycznych wyrażała się w paradoksalnej kombinacji swobód politycznych i represji. W miarę rozszerzania zakresu tych swobód narastały również represje i w rezultacie cały reżim pozostawał autorytarny w tym sensie, że był ściśle kontrolowany przez władzę wykonawczą z jednym ośrodkiem władzy (prezydentem) na czele. Władze zezwalały na tworzenie niezależnych dzienników, jakim stał się na przykład „Al-Masri al-Jaum”, oraz na eksponowanie w telewizji opozycjonistów i działaczy organizacji pozarządowych, ale jednocześnie pociągały do odpowiedzialności karnej coraz większą liczbę dziennikarzy, którym zarzucano łamanie prawa prasowego. Wielu z nich skazano na więzienie, mimo obietnic prezydenta Mubaraka zaprzestania prześladowań dziennikarzy. Wyroki na dziennikarzy wydawały też sądy w Algierii i w Maroku, uznawanym za najbardziej liberalne dla mediów państwo arabskie²⁶⁸.

Liberalizacja polityczna miała charakter formalny i tak naprawdę zmierziała w kierunku rekonfiguracji autorytaryzmu niż odejścia od niego i stworzenia reżimu demokratycznego. W 2005 r. przyznała to Komisja Europejska, uznając, że w poprzednich 10 latach postęp w dziedzinie promowania w regionie swobód politycznych i praw człowieka na Bliskim Wschodzie był znikomy, a w niektórych dziedzinach nastąpiło nawet pogorszenie²⁶⁹. Elity polityczne Tunezji i innych państw arabskich były sprawne w manipulowaniu poszczególnymi segmentami społeczeństwa, ale, jak się jednak okazało, tylko do pewnego momentu. Nie potrafiły wznieść się ponad własne korporacyjne interesy i dla ich zachowania uciekały się do represji i przestępstw. Na zewnątrz systemy sprawowania władzy wyglądały jako silne i spójne, lecz faktycznie były podzielone na wiele frakcji – wojsko, siły bezpieczeństwa, oligarchów i technokratów. Frakcje te konkurowały między sobą o decydujący wpływ na prezydenta i jego ośrodek władzy²⁷⁰.

²⁶⁸ K. Labidi, *The Paradox of Press Freedom in the Arab World*, „Arab Reform Bulletin”, June 19, 2007, <http://www.carnegieendowment.org/2008/08/19/paradox-of-press-freedom-in-arab-world/yi> [dostęp: 18.05.2010]; na temat autorytaryzmu arabskiego w literaturze polskiej zob.: M. Lipa, *Autorytaryzm na Bliskim Wschodzie. Egipt w latach 1981–2010*, Wydawnictwo Naukowe Askon, Warszawa 2013; Ł. Fyderek, *Pretorianie i technokraci w reżimie politycznym Syrii*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2011.

²⁶⁹ Zob. „Communication from the Commission to the European Parliament and the Council. Barcelona Process: Union for the Mediterranean”, Brussels, 20.05.08, s. 2, <http://eur-lex.europa.eu/procedure/EN/197081> [dostęp: 20.11.20011].

²⁷⁰ N. Jebnoun, *Tunisia's Glorious Revolution and its Implications*, „Jadaliyya”, January 26, 2011, <http://www.jadaliyya.com/pages/index/481/tunisias-glorious-revolution-and-its-implications> [dostęp: 18.07.2011]; zob. także: *Modern Middle East Authoritarianism. Roots, Ramifications, and Crisis*, red. N. Jebnoun, M. Kia, M. Kirk, Routledge, London–New York 2014.

Również w Republice Tureckiej początkowo reżim polityczny miał charakter autorytarny, a w gospodarce prowadzona była polityka etatyzmu. W czasach Mustafy Kemala oraz jego głównego ekonomisty Cefala Bayara sektor prywatny rozwijał się według wzorców niemieckich. W latach 20. Turcja była krajem rolniczym, a jej gospodarka była wyniszczona wojnami. Na wsi mieszkało ok. 77% ludności, a w rolnictwie pracowało prawie 82% siły roboczej, podczas gdy w przemyśle – 6%, w handlu – 5%, a w usługach – 7%. Przemysł tworzył tylko 10% dochodu narodowego, a rolnictwo – 67%. Kryzys światowy z 1929 r. dotknął także gospodarkę turecką i zahamował wzrost gospodarczy. Reformy przeprowadzone przez Mustafę Kemala na początku lat 30. znacznie ożywiły gospodarkę. Etatyzm (*devletçilik*), czyli politykę gospodarczą kemalizmu cechowała aktywność państwa w rozwijaniu gospodarki przy jednoczesnym wspieraniu sektora prywatnego. Głównym instrumentem interwencjonizmu państwowego stał się Centralny Bank Republiki Tureckiej (*Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası*), który powstał 11 czerwca 1930 r. i przejął pełną kontrolę nad polityką pieniężną państwa wcześniej sprawowaną przez prywatny Bank Osmański. Etatyzm wyrażał się w podejmowaniu przez rząd pięcioletnich planów rozwojowych, dla których wzorcem było planowanie radzieckie. Jednak pierwszy plan przyjęty w 1930 r. w odróżnieniu od radzieckich pięcioletek był ukierunkowany na pobudzenie produkcji dóbr konsumpcyjnych i tylko w niewielkim stopniu na rozwój przemysłu ciężkiego. Władzom tureckim chodziło o wyeliminowanie zależności od importu dóbr konsumpcyjnych i zrównoważenie w ten sposób bilansu handlowego. Inny był też stosunek do kapitału prywatnego. Mimo że głównym inwestorem nowych projektów rozwojowych było państwo, to prywatni przedsiębiorcy mieli zagwarantowaną przez prawo swobodę działania²⁷¹.

Polityka etatyzmu, która dominowała w Turcji przed II wojną światową była uwarunkowana tym, że elity polityczne miały określoną wizję rozwoju, ale także słabością kapitału prywatnego, który sam nie udźwignąłby ciężaru planów inwestycyjnych. Chodziło o przejście od handlu do produkcji jako głównego czynnika akumulacji kapitału. Po wojnie zaangażowanie państwa w procesy gospodarcze osłabło, aczkolwiek państwo nie wycofało się z roli re-

²⁷¹ E.J. Zürcher, *Turkey. A Modern History*, I.B. Tauris, London 2001, s. 195–199; Y. Görmez, S. Yiğit, *The Economic and Financial Stability in Turkey: A Historical Perspective*, Fourth Conference of Southeast Europe Monetary History Network (SEEMHN), National Bank of Serbia, Belgrade, 2009, s. 2–4.

gulatora procesów gospodarczych. Jednak na czoło zaczął wysuwać się kapitał prywatny. Zmiana ta stała się widoczna już pod koniec lat 50.

Także w Iranie za rządów Pahlawich autorytarny reżim polityczny łączony był z etatyzmem w gospodarce. W okresie międzywojennym rządy sprawował Reza-szah Pahlawi, który był zafascynowany reformami Mustafy Kemala w Turcji i podjął podobną politykę etatyzmu. Za jego rządów Iran zrobił ogromny postęp na polu gospodarczym pod względem wielu wskaźników rozwojowych. Szach uważał, że państwo powinno wziąć na siebie odpowiedzialność za kierowanie rozwojem gospodarczym i przystąpił do rozbudowy infrastruktury transportowej. Plan rozwoju gospodarczego zakładał zwiększenie udziału przemysłu w wytwarzaniu produktu krajowego. Iran był krajem rolniczym, a stosunki własności w rolnictwie charakteryzowała koncentracja ziemi w rękach obszarników, którzy z reguły mieszkali w miastach. Reza-szach nie chciał ingerować w te stosunki i liczył, że sama budowa zakładów przetwórstwa płodów rolnych pobudzi rozwój nowych upraw przemysłowych. Tak też się częściowo stało, jakkolwiek rolnictwo pozostało nadal ekstensywne. Rozbudowa przemysłu była kompleksowa. W 1928 r. wprowadzono jednolity system cel i opłat na granicach, który miał nie tylko przynosić wpływy do skarbu państwa, ale i ochraniać rodzimy przemysł. Rząd, szukając dodatkowych źródeł wpływów budżetowych, wprowadzał monopol państwa na nowe produkty, w tym tak podstawowe dla konsumpcji, jak cukier i tytoń, i podnosił akcyzę przy ich sprzedaży. Było to spowodowane także niechęcią Rezy-szacha do zaciągania pożyczek za granicą i dążeniem do finansowania projektów z wewnętrznych źródeł. Taka polityka oznaczała jednak względne ubożenie średnio oraz najmniej zamożnych warstw w społeczeństwie. Szach postrzegany był przez te warstwy bardziej jako ciemniejszy niż reformator²⁷².

Od II wojny światowej Iranem rządził Muhammad Reza-szah Pahlawi. Kolejne lata przyniosły pełną dominację szacha w polityce wewnętrznej. Władca kontrolował parlament i partie polityczne. Miał w ręku potężne dochody ze sprzedaży ropy naftowej oraz armię i służby bezpieczeństwa. W tych latach jednocześnie rozżyły się procesy i siły, które doprowadziły do upadku władcy i do gwałtownych zmian politycznych znanych jako rewolucja islamska 1979 roku. Według niektórych autorów żadne państwo Bliskiego i Środ-

²⁷² P. Avery, *Modern Iran*, Frederick A. Praeger, New York, Washington 1965, s. 201–202; E. Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, Princeton University Press, Princeton 1982; D.N. Wilber, *Iran. Past and Present*, (wyd. 1 w 1948 r.), Princeton University Press, Princeton 1976, s. 125–127.

kowego Wschodu, poza Arabią Saudyjską, nie zmieniło się tak zasadniczo jak Iran. Rząd dysponował w ten sposób potężnymi środkami, które postanowiono przeznaczyć na głęboką transformację kraju. Została ona nazwana „Białą Rewolucją” i miała podobny cel, jak inne tego rodzaju działania w wielu krajach regionu po II wojnie światowej. Chodziło o umocnienie sektora przemysłowego w gospodarce, wyeliminowanie analfabetyzmu i stworzenie nowoczesnej infrastruktury transportowej. „Biała Rewolucja” zakładała także parcelację ziemi. Jej przeprowadzenie znacząco osłabiło warstwę wielkich posiadaczy ziemskich – tradycyjnych przeciwników szacha. Transformacja gospodarcza pociągała za sobą w nieunikniony sposób transformację społeczną – rozwój warstwy średniej związanej ze szkolnictwem i innymi wolnymi zawodami, awans społeczny przedsiębiorców i finansistów, rozwój klasy robotniczej i odejście chłopstwa na drugi plan w związku z promowaniem przemysłu jako głównej gałęzi gospodarki. Nowe warstwy nie chciały autorytaryzmu i paternalizmu. Reformy szacha uderzały również w duchowieństwo szyckie, do którego należały olbrzymie majątki ziemskie i nieruchomości. Właśnie to środowisko pobudziło procesy polityczne, które zmiotły reżim polityczny stworzony przez niego i jego ojca²⁷³.

4.5.3. Model autorytarno-neoliberalny

W Egipcie następcy Nasera – Anwar Sadat (1970–1981) i Husni Mubarak (1981–2011) postanowili zmienić dotychczasową politykę gospodarczą i przeszli do gospodarki wolnorynkowej, a następnie neoliberalnej. Przebudowę gospodarki rozpoczął Sadat, ogłaszając w kwietniu 1974 r. program znany jako *infitaħ* (‘polityka otwartych drzwi’). Zmierzał do pobudzenia gospodarki przez wykorzystanie wewnętrznych prywatnych źródeł finansowania i przyciągnięcie inwestorów z zagranicy. Po wprowadzeniu gwarancji dla inwestorów do kraju napłynęły miliardy dolarów w formie pomocy, inwestycji i przekazów pieniężnych od egipskich górników w Iraku i na Półwyspie

²⁷³ Literatura na temat „Białej Rewolucji” jest bardzo bogata. Zob. wybrane pozycje: N.R. Keddie, *Współczesny Iran. Źródła i konsekwencje rewolucji*, przeł. I. Nowicka, Wydawnictwo UJ, Kraków 2007, podrozdział *Reforma, rozkwit i załamanie: 1963–1977*, s. 140–170; M. Moaddel, *Class, Politics and Ideology in the Iranian Revolution*, Columbia University Press, New York 1993, s. 65–97; E. Abrahamian, *A History of Modern Iran*, Cambridge University Press, Cambridge 2008, rozdział *Muhammad Reza’s Shah White Revolution*, s. 125–154; P. Avery, *Modern Iran*, dz. cyt., rozdziały 28 i 29 *The Shah’s Revolution i Reform in Action*, s. 476–506; A. Krasnowolska, *Iran współczesny*, [w:] *Historia Iranu*, red. A. Krasnowolska, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 2010, s. 853–856.

Arabskim²⁷⁴. Pierwsze lata zapowiadały sukcesy. Wzrost gospodarczy kształtował się na poziomie 8–9% rocznie, do kraju napływał kapitał zagraniczny i wyraźnie czuło się ożywienie gospodarcze. Ta atmosfera przesłoniła protesty społeczne przeciwko inflacji i uwalnianiu cen na podstawowe artykuły spożywcze. W latach 1974–1976 wzrost gospodarczy był nieco wolniejszy – na poziomie średnio 4% rocznie – co przy wzroście liczby ludności państwa w tempie 2,2% rocznie oznaczało, że najubożsi nie odczuwali poprawy swojej sytuacji. Jednocześnie nastąpiła prawdziwa eksplozja w imporcie towarów luksusowych. Liczba samochodów sprowadzonych z zagranicy dla nowej burżuazji wzrosła, dla przykładu, z 500 sztuk w 1967 r. do 25 tys. w 1973–1974²⁷⁵. Szczególnie trudna sytuacja nastąpiła na wsi, gdzie od 1977 r. zaczął obowiązywać przepis pozwalający na rugowanie z ziemi niewypłacalnych dzierżawców. W rezultacie tysiące rodzin znalazło się bez środków do życia, jakkolwiek rolnictwo jako sektor zaczęło produkować więcej kultur eksportowych i artykułów rolnych na rynek wewnętrzny. Przyrost produkcji nie nadążał jednak za przyrostem ludności, której liczba wzrosła z 19 mln w 1947 r. do 64 mln w 2000 r. Areał gruntów rolnych powiększył się w tym okresie tylko o 20%²⁷⁶.

W połowie lat 80. reformy o charakterze neoliberalnym podjęta większość arabskich państw śródziemnomorskich. Reformy zalecone zostały przez Bank Światowy oraz Międzynarodowy Fundusz Walutowy i zmierzały do osiągnięcia stabilizacji makroekonomicznej i zmian strukturalnych w gospodarce. W przypadku Libii i Syrii reformy były przeprowadzane bez uzgodnień ze światowymi instytucjami finansowymi, ale miały podobny charakter co w państwach, które współpracowały z tymi instytucjami. Chodziło o stopniowe zrównoważenie budżetu, deregulację gospodarczą i ułatwienia dla sektora prywatnego. Zmiany strukturalne miały polegać na zrównoważeniu budżetów rządowych w drodze ograniczenia subsydiów i programów opieki społecznej raz podniesieniu podatków. Chodziło także o zwiększenie wydajności pacy i konkurencyjności gospodarek na rynkach zewnętrznych. Do tego celu miała prowadzić prywatyzacja sektora państwowego oraz ułatwienia dla dzia-

²⁷⁴ A. Richards, J. Waterbury, *A Political Economy of the Middle East*, Westview Press, Boulder, CO, 1990, s. 240.

²⁷⁵ R.A. Hinnebusch Jr., *Egyptian Politics Under Sadat. The Post-populist Development of an Authoritarian-modernizing State*, Cambridge University Press, Cambridge 1985, s. 62–63.

²⁷⁶ Por. R. Springborn, *State-Society Relations in Egypt: The Debate over Owner-Tenants Relations*, „The Middle East Journal” 1991, t. 45, nr 2, s. 234–235; Kh. Ikram, *The Egyptian Economy, 1952–2000*, Routledge, London–New York, 2006, s. 85, 270–271.

łałości kapitału prywatnego. Innym środkiem była deregulacja gospodarki przez zmianę zasad funkcjonowania rynku pracy oraz zwiększenie udziału rynku w akumulowaniu kapitału. Słabą stroną reform było niewystarczające zabezpieczenie społeczeństwa przez społecznymi kosztami przechodzenia od gospodarki upaństwowionej do gospodarki z decydującą rolą sektora prywatnego²⁷⁷.

Jako pierwsze porozumienie z międzynarodowymi instytucjami finansowymi podpisało w 1983 r. Maroko. W państwie tym rząd znajdował się od wielu lat pod silną presją średnich warstw – małych i średnich przedsiębiorców, kupców detalicznych, ludzi wolnych zawodów, którzy dążyli do uzyskania większego wpływu na politykę państwa i byli pod wpływem oddziaływania islamizmu. W latach 80. władze przystąpiły do rozbudowy sieci połączeń komunikacyjnych, budowy kanałów nawadniających, portów, mieszkań i obiektów użyteczności publicznej. Zmierzały do złagodzenia w ten sposób niezadowolenia społecznego i osłabienia wpływów opozycji. Rząd częściowo uwolnił kurs dirhema dla pobudzenia eksportu. Wzrost gospodarczy ustabilizował się na poziomie 5% rocznie, co oznaczało postępowanie w porównaniu z poprzednimi dekadami. Jednak tempo to było ciągle niewystarczające wobec pożądanego na poziomie 10%, co pozwoliłoby na rozwiązanie wielu problemów rozwojowych. Rząd musiał jednocześnie przeznaczać duże sumy z budżetu na subsydiowanie cen na podstawowe produkty żywnościowe, aby powstrzymać inflację. Niekorzystny dla Maroka był wysoki wzrost cen na ropę naftową, którą w całości sprowadzano z zagranicy²⁷⁸.

W Syrii liberalizacja gospodarcza nastąpiła w drugiej połowie lat 80. Gospodarkę państwa charakteryzował wówczas wysoki deficyt budżetowy i niski wzrost gospodarczy. Władze wprowadziły ułatwienia dla działalności sektora prywatnego, chcąc uzyskać dodatkowe wewnętrzne źródła finansowania. Kroki te zbiegły się z dążeniem Syrii do podpisania układu stowarzyszeniowego z Unią Europejską, co ostatecznie nastąpiło w 2004 r. Liberalizacja gospodarcza szybko przyniosła pozytywne rezultaty. Nastąpił wzrost inwestycji i produkcji przemysłowej; sektor państwowy znacząco zwiększył swój udział w wytwarzaniu PKB. Pozytywnym zjawiskiem w skali makroekonomicznej towarzyszyło wszakże głębsze niż dotychczas zróżnicowanie społeczne i ma-

²⁷⁷ Zob. L. Taylor, *Restructuring Macroeconomics: Structuralist Proposals and Critiques of the Mainstream*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2004.

²⁷⁸ The Economist Intelligence Unit, <http://www.economist.com/countries/Morocco/profile.cfm?folder=Profile-Economic%20Data> [dostęp: 24.09.2008].

jątkowe. Bezpośrednio przed wyborami parlamentarnymi w 1990 r. władze przystąpiły do wdrażania w życie reform politycznych. Zmienione prawo wyborcze stworzyło możliwość zgłaszania kandydatur osób bezpartyjnych. W parlamencie zarezerwowano dla nich 1/3 miejsc. Złagodzone zostały jednocześnie restrykcje wobec opozycji politycznej, co polepszyło sytuację w sferze praw człowieka. W 1991 r. wprowadzono ułatwienia podatkowe dla inwestorów zagranicznych i rodzimych. Po objęciu w 2000 r. władzy przez Baszara al-Asada zmienione zostały przepisy o sektorze finansowym i banki prywatne mogły odtąd finansować projekty inwestycyjne²⁷⁹.

W Algierii początki deregulacji gospodarki rozpoczęły się w latach 1988–1989, kiedy spadek cen na ropę na rynkach światowych zmusił władze do cięcia wydatków na cele socjalne. Jednak kroki te wywołały gwałtowne protesty społeczne w październiku 1988 r., na które rząd odpowiedział liberalizacją polityczną, chcąc w ten sposób przenieść ciężar odpowiedzialności za sytuację ekonomiczną na społeczeństwo. Algieria przeszła w ten sposób do systemu wielopartyjnego, ale założenia władz nie sprawdziły się. Na liberalizacji politycznej skorzystały ugrupowania islamistyczne, które zaczęły głosić populistyczne hasła szybkiego dojścia do dobrobytu przez zbudowanie religijnego państwa i wprowadzenie porządku społecznego opartego na prawie religijnym. Powstały z tych ugrupowań Front Ocalenia Islamskiego zdobył większość miejsc w wyborach parlamentarnych w grudniu 1991 r., ale wojsko przerwało eksperyment z demokracją i odsunęło islamistów od rządzenia państwem. Nowy rząd podjął kroki w kierunku liberalizacji gospodarki w 1994 r. i podpisał porozumienie z Międzynarodowym Funduszem Walutowym, ale napotykały one na gwałtowny opór ze strony związków zawodowych, niektórych partii politycznych i działaczy państwowych²⁸⁰.

Kwestia ograniczania wydatków budżetowych na cele socjalne była kluczowa w procesie przechodzenia od etatyzmu do neoliberalizmu²⁸¹. W Egipcie w 1987 r. prawie 60% wpływów budżetowych przeznaczano na subsydia

²⁷⁹ Por. R.R. Hinnebusch, *Syria: Revolution from Above*, Routledge, London 2002; *Contemporary Syria: Liberalization between Cold War and Cold Peace*, red. E. Kienle, British Academia Press, London 2004.

²⁸⁰ Bertelsmann Transformation Index 2003. *Algeria*, <http://bti2003.bertelsmann-transformation-index.de/142.0.html?&L=1> [dostęp: 24.09.2008]; I. Werenfels, *Obstacles to Privatisation of State-Owned Industries in Algeria: The Political Economy of Distributive Conflict*, „The Journal of North African Studies” 2002, t. 7, nr 1, s. 1; W.B. Quandt, dz. cyt., s. 91–92.

²⁸¹ Zagadnienie to porusza m.in. *Employment Creation. Social Protection in the Middle East and North Africa*, red. H. Handoussa, Z. Tzannatos, The American University in Cairo Press, Cairo–New York 2002.

socjalne dla grup najuboższych (11 mld z 18 mld funtów egipskich). Każda próba zmniejszenia subsydiów na cele socjalne i dostosowania cen do kosztów produkcji prowadziła do powiększenia się sfery ubóstwa i groziła wybuchem niezadowolenia społecznego na wielką skalę²⁸². Bojącym problemem było bezrobocie. W 1994 r. wyniosło ono 17–20% ludzi czynnych zawodowo, co oznaczało, że bez pracy pozostawało ok. 2 mln Egipcjan. W okresie ożywienia gospodarczego w latach 1987–1990 rząd stworzył aż ok. 1 mln miejsc pracy, ale potrzeby były dwukrotnie wyższe. Na początku lat 90. XX w. na rynek pracy wchodziło co roku ok. 0,5 mln nowych osób, co było liczbą ogromną, gdyż dla stworzenia dla nich miejsc pracy gospodarka musiałaby się rozwijać w tempie 7–8% rocznie²⁸³. W 1993 r. aż ok. 80% mieszkańców Egiptu miało dochód w wysokości zaledwie 50 USD miesięcznie na całą rodzinę. W 1994 r. Egipt umieszczony został przez United Nations Development Program na liście czterech państw świata najbardziej zagrożonych destabilizacją z powodu powiększającego się rozżewu w dochodach między bogatymi a biednymi²⁸⁴. Według Banku Światowego w 1994 r. 6,1% ludności Egiptu znajdowało się w skrajnej nędzy z dochodem dziennym poniżej jednego dolara USD. W 1990 r. wskaźnik ten wyniósł 5,6%²⁸⁵.

W pierwszej dekadzie XXI w. rządy głównych państw arabskich przeszły do bardziej zdecydowanej polityki neoliberalizmu. W Egipcie rząd premiera Ahmeda Nazifa rozpoczął w 2004 r. program reform, których początkiem było obniżenie o 20% podatku dochodowego od osób fizycznych i przedsiębiorstw, uproszczenie systemu podatkowego, reforma stawek celnych oraz restrukturyzacja banków. W październiku 2006 r. władze egipskie rozpoczęły prywatyzację banków. Najpierw sprzedano akcje The Bank of Alexandria. 80% akcji tego banku kupiła za 1,6 mld dol. włoska spółka Sanpaolo. W latach 2002–2007 depozyty w bankach egipskich, włączając w to depozyty rządowe, prawie podwoiły się z 24 do 68 mld funtów egipskich. Możliwości sektora bankowego są ogromne, gdyż w 2007 r. zaledwie 15% ludności Egip-

²⁸² Zob.: I. Aoude, *From National Bourgeois Development to Infitah: Egypt 1952–1992*, „Arab Studies Quarterly” 1994, t. 16, nr 1, s. 17–19; K. Korayem, *The Egyptian Economy and the Poor in the Eighties*, Institute of National Planning, Cairo 1991, s. 30–33.

²⁸³ Por. Cassandra, *The Impending Crisis in Egypt*, „The Middle East Journal” 1995, t. 49, nr 1, s. 11–12; N. Ayubi, *Political Islam. Religion and Politics in the Arab World*, Routledge, London 1991, s. 345–346; Kh. Ikram, dz. cyt., s. 63–66; S. Salem, J. Gleason, *An Examination of Poverty Production in Egypt. Contributing Factors, Sustainability, and Lesson*, USAID, Washington 2005, s. 23.

²⁸⁴ Cyt. za: Cassandra, dz. cyt., s. 13–14.

²⁸⁵ Cyt. za: Kh. Ikram, dz. cyt., s. 253.

tu miało konta bankowe, a nie więcej niż 5% – karty kredytowo-debetowe. W ramach porządkowania finansów publicznych rząd uwolnił ceny na energię elektryczną i zapowiedział całkowite wycofanie się z subsydiowania kosztów produkcji energii elektrycznej w najbliższych pięciu latach. Wprowadzono nowe ułatwienia dla inwestorów zagranicznych. W rezultacie produkt krajowy brutto zaczął wzrastać w szybszym niż dotąd tempie. Wzrost ten wyniósł w roku finansowym 2006–2007 7,1%, podczas gdy w latach 2003–2005 PKB rósł w tempie 4,1% rocznie. Ustabilizował się funt egipski, a rezerwy walutowe państwa powiększyły się z 14,8 mld dol. w roku finansowym 2003/2004 do 28,3 mld dol. w roku 2006/2007. Międzynarodowe organizacje finansowe uznały gospodarkę Egiptu za jedną z najszybciej rozwijających się w świecie²⁸⁶.

Algieria zdecydowała się na reformy neoliberalne w 2001 roku. Wcześniej, bo w 1994 r. władze podpisały porozumienie z Międzynarodowym Funduszem Walutowym. Podstawą do prywatyzacji była ustawa z 1995 r. o konkurencji i prywatyzacji. Pierwsze banki prywatne zaczęły działać w 1998 r., ale władze zwlekały z kompleksową reformą sektora bankowego. Również sektor wydobycia ropy i gazu został wyłączony z planów prywatyzacyjnych. Deregulacja nastąpiła głównie w handlu i rolnictwie²⁸⁷. W sektorze przemysłowym i administracji deregulacja polegała na stopniowym likwidowaniu nierentownych przedsiębiorstw. W latach 1994–2001 zamknięto 76 przedsiębiorstw państwowych o centralnym znaczeniu dla państwa spośród 411 tego rodzaju. W 2001 r. do władzy doszedł nowy rząd, nastawiony na bardziej zdecydowaną prywatyzację i wkrótce ogłoszono nazwy 183 przedsiębiorstw, które miały zostać sprywatyzowane²⁸⁸. Nowa fala prywatyzacji rozpoczęła się w 2005 roku²⁸⁹. W styczniu 2009 r. podano, że od 2003 r. sprywatyzowano 447 zakładów, co zapewniło skarbowi państwa zyski w wysokości 1,4 mld euro i pozwoliło zachować ok. 40 tys. miejsc pracy oraz stworzyć prawie 19 tys. nowych miejsc²⁹⁰.

Arabskie monarchie naftowe Półwyspu Arabskiego były pod znacznie mniejszą presją konieczności liberalizowania gospodarki ze względu na przy-

²⁸⁶ „International Herald Tribune”, December 12, 2007.

²⁸⁷ *Bertelsmann Transformation Index 2003. Algeria*, <http://bti2003.bertelsmann-transformation-index.de/142.0.html?&L=1> [dostęp: 24.09.2008].

²⁸⁸ I. Werenfels, dz. cyt., s. 9–10.

²⁸⁹ *Algeria – Selling to the free market*, „Executive”, June 18, 2011, <http://www.executive-magazine.com/getarticle.php?article=10653> [dostęp: 20.09.2011].

²⁹⁰ *Privatisation proves beneficial to Algeria*, „Magharebia”, http://www.magharebia.com/cocoon/awi/xhtml1/en_GB/keyword/Issue/privatisation [dostęp: 23.01.2009].

pływ ogromnych dodatkowych pieniędzy w związku ze wzrostem cen na ropę²⁹¹. Niemniej autorytarne elity władzy podjęły próby ograniczenia zadłużenia wewnętrznego, a zwłaszcza opanowania inflacji. W Arabii Saudyjskiej, której władze musiały po 2003 r. zmierzyć się z problemem terroryzmu, problem stopniowego reformowania gospodarki stał się priorytetowy. Nowy król Abd Allah ogłosił plany szerszego otwarcia gospodarki dla inwestorów zagranicznych, prywatyzacji i złagodzenia systemu politycznego. Podjęte następnie kroki świadczyły jednak o wielkiej ostrożności króla i jego rodziny w reformowaniu państwa w obawie przed nowymi napięciami społecznymi. Szczególnym problemem stał się wzrost kosztów utrzymania oraz wysoka inflacja. Rząd powoli zaczął wycofywać się z subsydiowania cen na żywność, wodę i energię elektryczną, co pogorszyło sytuację najniżej zarabiających Saudyjczyków. Prywatyzacja z kolei powiększyła liczbę bezrobotnych, która w połowie 2008 r. wyniosła 2 mln. PKB wzrastał w ostatnich latach w tempie prawie 6% rocznie w rezultacie głównie zwiększanych wydatków rządowych na rozwój infrastruktury i obiektów przemysłowych. Sektor nienaftowy rozwijał się znacznie wolniej od naftowego i bazował przede wszystkim na zamówieniach rządowych. W sierpniu 2008 r. otwarta została dla inwestorów zagranicznych giełda saudyjska. W sierpniu 2008 r. na giełdzie w Ar-Rijadzie zarejestrowanych było 126 spółek, których wartość kapitałowa oceniona została na 463 miliardów dolarów amerykańskich²⁹².

W rezultacie zmian w poszczególnych państwach wystąpiły pozytywne przemiany w skali całego regionu. Według danych Banku Światowego wzrost produktu krajowego brutto dla całego regionu wyniósł w 2006 r. 6,3%, co oznaczało prawie podwojenie tempa wzrostu w porównaniu z 3,6% rocznego wzrostu w dekadzie lat 90. W ujęciu dla jednego roku wskaźnik ten był najwyższy od 10 lat i to mimo trudnej sytuacji gospodarczej w Iraku, Libanie, na Zachodnim Brzegu Jordanu i w Sektorze Gazy. W przeliczeniu na jednego mieszkańca PKB wzrósł w 2006 r. o 4,2%, co było najwyższym przyrostem rocznym od 20 lat²⁹³. W rezultacie powstało wiele miejsc pracy w sektorze prywatnym przy jednoczesnym spadku zatrudnienia w sektorze państwowym. Liczba nowych miejsc pracy w regionie wzrastała w okresie 2000–2005

²⁹¹ Szerzej zob. *Globalization and the Gulf*, red. J.W. Fox, N. Mourtada-Sabbah, M. Al-Mutawa, Routledge, London–New York 2006.

²⁹² The Economist Intelligence Unit, http://www.economist.com/displayStory.cfm?story_id=12000234 [dostęp: 27.08.2008].

²⁹³ The World Bank, *Middle East and North Africa Region. 2007 Economic Developments and Prospects. Job Creation in an Era of High Growth*, The World Bank, Washington 2007, s. XV–XVI.

w tempie 4,5% rocznie i pod względem tego wskaźnika Bliski Wschód wyprzedził inne rozwijające się regiony świata. We wskazanym okresie wskaźnik bezrobocia w regionie spadł z 14,3% do 10,8% ogółu siły roboczej, co zbliżyło MENA do innych regionów świata. Przyrost miejsc pracy był rezultatem pozytywnych zmian w sferze wytwarzania i usług. Głównym problemem pozostawała jednak niska wydajność pracy, niski udział produkcji przetworzonej w tworzeniu PKB oraz niewielki udział kobiet w zatrudnieniu²⁹⁴.

Bank Światowy potwierdził pozytywne przemiany w regionie także w 2007 r. Wzrost gospodarczy wyniósł dla całego regionu MENA 5,7%. Wskaźnik ten był jednak niższy niż w innych regionach świata. Ekspert Banku Światowego podkreślił konieczność przeprowadzenia dalszych reform strukturalnych, głównie równoważenia budżetu, jako drogi do bardziej ścisłego powiązania z gospodarką światową²⁹⁵. Region MENA pozostawał nadal jednym z biedniejszych w świecie. Spośród 300 mln jego mieszkańców prawie 23% miało dochód dzienny poniżej 2 dolarów²⁹⁶. Jednak sytuacja powoli zmieniała się w pożądanym kierunku.

Państwem, które poczyniło największy postęp w ograniczaniu biedy i ubóstwa było Maroko. Sukcesy na tym polu były następstwem zarówno większych możliwości państwa w tym zakresie w związku z szybszym wzrostem w warunkach liberalizacji gospodarczej, jak i wysiłków elity władzy z królem na czele. Dodatkowym czynnikiem był spadający przyrost naturalny. W latach 2000–2010 liczba osób mających dochody dzienne poniżej 2 dolarów zmniejszyła się o 40%. Jeśli w 2000 r. stanowili oni 15,3% populacji, to w 2010 r. – tylko 8,8%. W miastach wskaźnik ten zmniejszył się przy tym z 7,6% do 4,8%, a na wsi – z 25,1% do 14,5%²⁹⁷. W tym samym czasie liczba osób z dochodami poniżej 2 dol. dziennie w Syrii zmniejszyła się o 11%, a w Egipcie tylko o 6%. W Syrii ubodzy stanowili w 2010 r. 12,7% populacji, podczas gdy w 2000 r. – 14,3%. W Egipcie wskaźniki te wyniosły odpowiednio 21,6 i 22,9%. Wszystkie trzy państwa regionu miały w omawianym czasie zbliżony wzrost gospodarczy – 5% Maroko, 4,9% Egipt i 4,7% Syria (średnioroczny dla lat 2000–2010). Jednak Maroko było w korzystniejszej sytuacji ze względu na szybko zmniejszający się

²⁹⁴ Tamże, s. XVI–XVII. Jeśli chodzi o ten ostatni wskaźnik, to udział kobiet w zatrudnieniu stale wzrastał, a w 2005 r. największy wzrost w tym zakresie odnotowano w Iranie, gdzie udział kobiet w zatrudnieniu wzrósł ciągu jednego roku z 33 do 41% ogółu zatrudnionych – zob. tamże, s. XVII.

²⁹⁵ Tamże, s. 1.

²⁹⁶ <http://go.worldbank.org/7UEP77ZCB0> [dostęp: 20.01.2011].

²⁹⁷ Cyt. za: F. Bastiy-Hamimi, *Une class moyenne au Maroc?*, „Les Cahiers de l’Orient” 2011, nr 102, s. 40.

przyrost ludności. Wyższy wzrost PKB i niższy przyrost ludności sprawiły, że realny wzrost dochodu w przeliczeniu na jednego mieszkańca w latach 2005–2010 r. w Maroku wyniósł średniorocznie 3,6%, w Egipcie – 2,8%, a w Syrii 1,6%. Maroko okazało się w znacznie lepszej sytuacji makroekonomicznej niż pozostałe państwa, co pozwoliłoby temu krajowi podwoić wielkość PKB w ciągu 20 lat, podczas gdy Egipt potrzebowałby na to 25, a Syria 40 lat (Chiny, dla porównania, mogłyby to osiągnąć w ciągu 8 lat)²⁹⁸.

Liberalizacja gospodarcza obnażyła złe zarządzanie gospodarką. Pogląd, że obszary biedy na Bliskim Wschodzie mają związek ze złym zarządzaniem państwem jest często formułowany w literaturze naukowej, zwłaszcza dotyczącej gospodarki. Przykład Maroka i porównanie jego wskaźników rozwojowych do podobnych w innych państwach wskazuje wyraźnie, że spokój społeczny i stabilizacja zależy w dużym stopniu od sprawnego zarządzania państwem. W budżecie rządu Maroka jest od wielu lat wyższy niż gdzie indziej udział inwestycji na infrastrukturę, a także jest lepiej rozwinięty system podatkowy. W Maroku dochody z podatków tworzyły 24% PKB, w Egipcie – 15%, a w Syrii – 11%. Również kredytowanie przez banki sektora prywatnego było znacznie lepiej rozwinięte w Maroku niż w Egipcie i Syrii. W Maroku jego wielkość stanowiła w 2010 r. 80% PKB, w Egipcie – 49%, a w Syrii – zaledwie 18% PKB²⁹⁹.

Z zarządzaniem gospodarką przez państwo łączy się zagadnienie korupcji³⁰⁰. Przyczyny korupcji są różne w poszczególnych państwach, ale najczęściej wiążą się z dominacją państwa w gospodarce oraz ze strukturą państwowego sektora gospodarki. W krajach Zatoki Perskiej chodzi najczęściej o brak przejrzystych procedur przetargowych na zamówienia rządowe. Innym problemem jest brak ustawodawstwa antykorupcyjnego lub niekonsekwentne jego stosowanie. W krajach Lewantu i Afryki Północnej przyczyny tkwią w strukturze sektora państwowego i nadmiernego ingerowania przez instytucje państwowe w procesy gospodarowania. To państwo, a de facto urzędnicy państwowi ustalają system licencji, procedury przetargowe, sposób rejestracji spółek i kontrolę ich działalności³⁰¹.

²⁹⁸ Por. L. Achy, *Reducing Poverty in the Arab World. Successes and Limits of the Moroccan Experience*, Carnegie Middle East Center, Beirut 2010.

²⁹⁹ Tamże.

³⁰⁰ S. Alissa, *Arab States: Corruption and Reform*, „Arab Reform Bulletin”, February 19, 2007, <http://www.carnegieendowment.org/2008/08/23/arab-states-corruption-and-reform/1c2> [dostęp: 12.07.2011].

³⁰¹ Tamże.

4.5.4. Model islamistyczny

Modele rozwoju, które były wdrażane w życie przez elity rządzące Bliskim Wschodem po 1918 r. wywodziły się najczęściej z europejskich wzorców edukacji, ustawodawstwa, administracji państwowej, ustroju politycznego i polityki ekonomicznej. Arabscy Wolni Oficerowie i basiści – mimo że wielu z nich było wierzącymi muzułmanami – oraz Mustafa Kemal i Reza-szah Pahlawi nie uważali, że religia może odegrać ważną rolę przy modernizowaniu państwa i że w związku z tym powinna być obecna w sferze publicznej. Wręcz odwrotnie, kierując się myślą o konieczności zreformowania państwa, twierdzili, że najbardziej odpowiednie do tego są reformy sprawdzone w Europie. Jednocześnie, już od początku XX stulecia, w krajach Bliskiego Wschodu zaczęła rozwijać się myśl o innych niż europejskie drogach rozwoju. Myśl ta nazwana została fundamentalizmem muzułmańskim. Opowiada się ona za zmianami społecznym, ale odrzuca – przynajmniej częściowo – europejskie wizje rozwoju. Widoczna islamizacja dyskursu politycznego na Bliskim Wschodzie w drugiej połowie XX w. była wywołana w dużym stopniu porażkami elit odwołujących się do świeckiej idei narodowej na polu modernizacji gospodarczej.

Fundamentalizm muzułmański obejmuje wiele nurtów i jest zróżnicowany z punktu widzenia stosowania środków mających zapewnić osiągnięcie głównego celu, którym jest powszechna islamizacja społeczeństw muzułmańskich. Fundamentalizm stanowi ruch oświeceniowy, kulturalny i jest obecny w takich sferach, jak oświata, szkolnictwo, ochrona zdrowia i dobroczynność. Fundamentalizm jest także ruchem politycznym i jest wówczas nazywany islamizmem. Jako taki stanowi dzisiaj poważny ruch społeczno-polityczny i jest obecny w większości państw muzułmańskich oraz w środowiskach muzułmanów w Europie i USA. Proponowana przez islamizm wizja rozwoju wykazuje pewne podobieństwa do wzorców europejskich. Z drugiej strony jest od tych wzorców odmienna, a biorąc pod uwagę wewnętrzne zróżnicowanie islamizmu, usprawiedliwione jest traktowanie tego modelu oddzielnie od innych³⁰².

³⁰² Zob. na ten temat m.in.: J. Zdanowski, *Współczesna muzułmańska myśl społeczno-polityczna. Nurt Braci Muzułmanów*, Wydawnictwo Naukowe Askon, Warszawa 2009; Tenże, *Umiarkowany islamizm. Niedoceniana siła arabskiego Bliskiego Wschodu*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2005, nr 2 (VI), s. 91–106. Abdullah Saeed wyróżnił osiem kierunków w fundamentalizmie: 1) tradycjonalizm legalistyczny, 2) purytanizm teologiczny, 3) wojujący ekstremizm, 4) polityczny islamizm, 5) liberalizm świecki, 6) nominalizm kulturowy, 7) klasyczny modernizm oraz 8) postępowy idżtihadyzm – zob. A. Saeed, *Trends in Contemporary Islam: A Preliminary Attempt at a Classification*, „The Muslim Word” 2007, t. 9, nr 3, s. 397.

Koncepcja rozwoju proponowana przez ideologię islamizmu odwołuje się do Koranu, świętej księgi islamu zawierającej boskie objawienie, oraz do Sunny, zbioru opowieści o Mahomecie. Koran nie stawia zasadniczych barier w pomnażaniu bogactwa przez jednostkę i wspólnotę; na odwrót – zachęca do aktywności gospodarczej³⁰³. Sunna również nie stawia przeszkód aktywności gospodarczej i przedsiębiorczości. Nie podważa w szczególności prawa do własności prywatnej. Posiadanie dóbr materialnych jest bardziej dobrodziejstwem danym od Boga niż efektem wysiłków podejmowanych przez samego człowieka³⁰⁴. Dobra posiadane przez rodzinę były uznane za jej wyłączną własność i chronione przez prawo tradycyjne. Były więc własnością prywatną sensu stricto³⁰⁵. W sferze podziału dóbr normy islamu propagują ideę solidarności społecznej i nakazują troszczyć się o los wdów, sierot i ubogich. Jałmużna jest w islamie obowiązkiem religijnym i społecznym³⁰⁶. Obowiązek dbania przez wspólnotę o dobrobyt każdego z wyznawców islamu znany jest w teologii muzułmańskiej jako *fard al-kifaja*, dosł. ‘obowiązek wystarczalności’. W warunkach funkcjonowania współczesnego społeczeństwa *fard al-kifaja* oznacza konieczność podejmowania przez władze wspólnoty lub władze państwowe odpowiednich kroków na rzecz rozwoju przemysłu, edukacji, ochrony zdrowia i innych dziedzin niezbędnych do funkcjonowania jednostki i całego społeczeństwa. Chodzi więc o stworzenie miejsc pracy i zapewnienie wszystkim potrzebującym dachu nad głową oraz pożywienia i odpowiedniej opieki. Władze, które nie potrafią podołać tym obowiązkom nie powinny kierować wspólnotą i zasługują na potępienie. Islamizm wyraża interesy ekonomiczne drobnych przedsiębiorców i opowiada się za wolnym rynkiem, ale jest zdecydowanie przeciwko polityce neoliberalizmu³⁰⁷. W sferze stosunków społecznych islam propaguje konserwatywny porządek społeczny ze ściśle określonymi rolami obydwu płci³⁰⁸.

³⁰³ Zob. *Koran*, przeł. J. Bielawski, PIW, Warszawa 1986, sura 62, wersety 9–10.

³⁰⁴ Zob. M. Rodinson, *Islam and Capitalism*, Saqi Essentials, London–San Francisco–Beirut 2007 (pierwsze wydanie w j. franc. w 1966 r.), s. 42.

³⁰⁵ Zob. *Sahih Muslim by Imam Muslim*, trans. by Abdul H. Siddiqi, Sh. Muhammad Ashraf Publishers, Lahore [reprinted in 2001], t. 1–4, hadis DCXXXVII o zakazie przejmowania cudzej własności, t. 3, s. 847; hadis DCXXXIX o prawie do dziedziczenia własności, t. 3, s. 854.

³⁰⁶ *Koran*, 92: 5–7, 9: 60, 9: 72, 70: 23–25; *Sahih Muslim*, hadisy MCCXVIII i MCCXX, t. 4, s. 1537–1538.

³⁰⁷ Zob. Jusuf al-Karadawi, *Al-Halal wa-l-haram fi-l-islam* [To, co dozwolone i to, co zabronione w islamie], Maktaba Wahba, Cairo 2002, s. 131–132.

³⁰⁸ *Koran*, 24: 32, 2: 222, 2: 228; *Sahih Muslim*, hadisy DXXXIX–DLXXVI dotyczące małżeństwa i stosunków seksualnych, s. 702–755.

Państwo jest w teorii islamizmu głównym instrumentem transformacji, która ma doprowadzić do odrodzenia „prawdziwego” społeczeństwa muzułmańskiego. W myśli politycznej islamizmu dominuje przekonanie, że na kształtowanie osobowości jednostki decydujący wpływ ma środowisko, w którym jednostka przebywa. Aby więc zapewnić właściwy rozwój jednostki, należy właściwie ukształtować społeczeństwo oraz jego instytucje kulturalne, gospodarcze, prawne i polityczne. Taka rola przypada państwu, które samo także powinno być właściwie ukształtowane. Islamizm określa takie państwo terminem *ad-daula al-islamijja* (państwo islamskie). Utworzenie państwa islamskiego to drugi główny postulat, ideologii islamizmu oprócz odrzucenia myśli społecznej Zachodu³⁰⁹.

Punktem wyjścia formułowania koncepcji państwa była i pozostaje dla sunnickiego islamizmu teoria kalifatu Muhammada Raszida Ridy (zm. w 1935 r.). Ten myśliciel muzułmański, znany z głoszenia prawa każdego muzułmanina do *idżtihadu*, a więc samodzielnego interpretowania świętych tekstów, działał w burzliwym okresie gruntownych zmian politycznych na mapie Bliskiego Wschodu w związku z zakończeniem I wojny światowej. Kraje arabskie zostały wówczas oddzielone od Turcji po 400 latach pozostawania w ramach Imperium Osmańskiego, a sama Turcja weszła pod rządami Mustafy Kemala na drogę fundamentalnych przemian. Jedną z nich było zniesienie w 1924 r. instytucji kalifatu, tradycyjnej polityczno-religijnej formy funkcjonowania społeczeństwa muzułmańskiego. M. Raszid Rida napisał w latach 1922–1923, a więc jeszcze przed obaleniem kalifatu, książkę *Al-Khilafa aw al-Imama al-Uzma* (Kalifat albo wielki imamat). Skrytykował w niej ustrój panujący w Imperium Osmańskim za korupcję oraz samowolę sułtanów i uznał go za deformację ideału kalifatu z czasów Mahometa. Rida wysunął jednocześnie koncepcję nowego ustroju politycznego dla muzułmanów, który nazwał państwem islamskim lub rządami islamskimi (*ad-daula al-islamijja* lub *al-hukuma al-islamijja*)³¹⁰.

Rida wskazał na dwie podstawy ustrojowe państwa islamskiego. Pierwszą była suwerenność władzy społeczeństwa, drugą – prawo społeczeństwa do stanowienia prawa. Suwerenność władzy społeczeństwa miała być zabezpieczona przez instytucję konsultowania się przez władcę ze społeczeństwem w sprawach państwa oraz przez prawo społeczeństwa do wypowiedzenia posłuszeństwa nie-

³⁰⁹ Zob. J. Zdanowski, *Współczesna muzułmańska myśl społeczno-polityczna*, dz. cyt., s. 155–157.

³¹⁰ M.R. Rida, *Al-Khilafa aw al-Imama al-Uzma* [Kalifat albo wielki imamat], Matba'at al-Manar bi-Misr, Cairo 1934, s. 37–41, 57–61.

sprawiedliwemu władcy. Jeśli chodzi o prawo społeczeństwa do stanowienia prawa, to Rida był przekonany o wielkim potencjale legislacyjnym prawa muzułmańskiego i nie widział potrzeby zapożyczania z Europy tamtejszych rozwiązań prawnych. Ustawodawcy muzułmańscy powinni jedynie kierować się dobrem publicznym (*maslaha*), a ich interpretacje zapisów koranicznych (*ichtijar*) mogły nawiązywać do precedensów ze wszystkich czterech szkół prawa muzułmańskiego. Należało brać pod uwagę także wykładnie niezależnych jurystów³¹¹.

Rozważania Ridy o tym, czym powinno być państwo w środowisku religijnym islamu zdynamizowały muzułmańską myśl polityczną w kolejnych dziesięcioleciach aż do dzisiaj³¹². Hasan al-Banna, założyciel Bractwa Muzułmańskiego, nawiązał w latach 20. XX w. bezpośrednio do tych rozważań. Skupił się przy tym na instytucji władzy przedstawicielskiej i zasadach wybieralności reprezentantów społeczeństwa. System partyjny, znany z europejskiej myśli politycznej i europejskich rozwiązań ustrojowych, był dla niego nie do przyjęcia. Chodziło o to, że partie polityczne, reprezentując interesy nie całej nacji, lecz poszczególnych warstw i grup społecznych, rozbiły społeczeństwo na rywalizujące grupy, co przeczyło idei muzułmańskiego braterstwa i jedności. Al-Banna nazywał patriotyzm, o którym mówiły partie polityczne, patriotyzmem „partyjnym”, związanym z interesami danej grupy polityków. Al-Banna uważał, że partie rozbijają jedności nacji i nie widział dla nich miejsca w państwie³¹³. Założyciel bractwa nie był więc przeciwny istnieniu organu władzy przedstawicielskiej jako takiego, ale uważał, że powinien on być stworzony według tych zasad, którymi kierowano się przy wyborze rad starszych w czasach Mahometa i pierwszych czterech kalifów. „System przedstawicielski i konstytucja egipska w swoich założeniach nie są sprzeczne z zasadami islamu odnoszącymi się do sztuki rządzenia [...]. Są jednak niewystarczające, aby zapewnić realizację tych zasad i uwzględniają je jako swoją bazę w niedostatecznym stopniu” – pisał³¹⁴.

³¹¹ Zob.: tamże, s. 77–78, 96; A. Belkezi, *The State in Contemporary Islamic Thought. A Historical Survey of the Major Muslim Political Thinkers of the Modern Era*, I.B. Tauris, London 2009, s. 72–94.

³¹² H. Enayat, *Modern Islamic Political Thought*, trans. by R.P. Mottahedeh, I.B. Tauris, London–New York 2005, s. 69–80.

³¹³ H. al-Banna, *Risala al-mu'tamar al-chamis* [List do 5 konferencji], [w:] *Madzmu'at rasa'il al-imam aszszabid Hasan al-Bana* [Zbiór listów imama męczennika Hasana al-Bany], Dar at-Tauzi wa-n-Nasr al-Islamijja, Cairo 1992, s. 124. Al-Banna pisał o tych ludziach jako *al-kubara wa-l-ajjan*. Omówienie poglądów Al-Banny w: A. Belkezi, dz. cyt., s. 119–142; J. Zdanowski, *Współczesna muzułmańska myśl społeczno-polityczna*, dz. cyt.

³¹⁴ Tamże, s. 138–139.

Mysł Al-Banny rozwinął z kolei Sajjid Kutb, kolejny egipski ideolog islamizmu sunnickiego, stracony za rządów Nasera w 1966 roku. Poglądy Kutba były bardziej radykalne i bezkompromisowe: odrzucił on wszystkie systemy europejskie i nie widział możliwości ich adaptacji w świecie islamu. Kutb nawiązał do poglądów pakistańskiego ideologa Abu Al-Ala al-Maududiego (1903–1979), który uznał, że prawdziwie muzułmańskie państwo powinno funkcjonować na podstawie prawa religijnego, przez które wyraża się „władza Boga na ziemi” (*hakimijja Allah*)³¹⁵. Każdy system kwestionujący szariat jako podstawę społeczeństwa i państwa należało uznać za uzurpatorski i odrzucić jako bezbożny. Kutb określił taki system jako tyranie i wezwał do dżihadu – świętej wojny – przeciwko niemu. Egipski ideolog doszedł do wniosku, że sprawiedliwość i ustrój muzułmański mogą być wprowadzone odgórnie w drodze rewolucji politycznej i zasugerował akcję uświadomionej mniejszości dla przejścia władzy. Głosił „powszechną rewolucję przeciwko władzy świeckiej we wszystkich jej formach i przejawach; totalną i bezwzględną walkę z uzurpatorami władzy boskiej we wszystkich zakątkach świata, uzurpatorami, rządzącymi ludźmi według stworzonych przez siebie praw. Rezultatem tej walki będzie zniszczenie królestwa człowieka na rzecz królestwa Boga na ziemi”³¹⁶.

Zarówno w poglądach umiarkowanego Al-Banny, jak i radykalnego Kutba podstawą państwa islamskiego jest prawo religijne. Państwo to jest więc państwem religijnym. Jest także państwem narodowym, jakkolwiek należy pamiętać o specyficznym rozumieniu przez islamizm pojęcia nacja. Al-Banna często mówił o nacji i nacjonalizmie. W liście z początku lat 30. XX w. zatytułowanym *Da'watuna* (Nasza misja) napisał, że nacjonalizm (*kaumijja*) oznacza poświęcanie się dla nacji, która jest niczym innym jak wspólnotą religijną. W jego ujęciu nacjonalizm muzułmański przekraczał granice geograficzne, istniejące podziały polityczne, kolor skóry, różnice językowe. Członkiem nacji był ten, kto wierzył w Boga. „Wszyscy muzułmanie we wszystkich regionach geograficznych są naszymi braćmi, do których żywimy jak najlepsze uczucia

³¹⁵ S. Abul al-Ala Maududi, *The Political Theory of Islam*, [w:] *Contemporary Debates in Islam. An Anthology of Modernist and Fundamentalist Thought*, red. M. Moaddel, K. Talattof, St. Martin's Press, New York 2000, s. 271.

³¹⁶ S. Kutb, *Ma'alim fi at-tarik* [Słupy milowe na drodze], wyd. 9, Dar asz-Szuruk, Bejrut–Kair 1982, s. 59–60. Kutb należy do tych ideologów islamizmu, którzy wywarli bodajże największy wpływ na historię świata muzułmańskiego w XX w. Biorąc pod uwagę jak poczytne są nadal jego komentarze do Koranu, można powiedzieć, że Kutb ciągle wywiera wpływ na tych muzułmanów, których umysły pochłonięte są problemami rozwoju muzułmańskiego świata. Egipski ideolog wywiera wpływ przede wszystkim na radykalny nurt w islamizmie.

i których uczucia są nam bardzo drogie [...]”³¹⁷ – podkreślał. Dlatego też walka o niezawisłość Egiptu nie była dla Al-Banny walką o niezawisłość tylko jednego z krajów muzułmańskich. Była pierwszym etapem na drodze uwolnienia spod obcych wpływów oraz w dalszej kolejności zjednoczenia najpierw świata arabskiego, a następnie całego świata islamu. Patriotyzm egipski był szczególnym przypadkiem (*al-watanijja al-chassa*) patriotyzmu w ogóle (*al-watanijja al-amma*), który rozumiał jako przywiązanie do domu islamu³¹⁸.

Fundamentalizm i islamizm stale funkcjonował na intelektualnej mapie Bliskiego Wschodu, ale był spychany w cień przez rodzime elity władzy oraz przez europejskich ekspertów od rozwoju. Ideolodzy islamizmu twierdzili, że ich koncepcja jest najbardziej odpowiednia dla rzeczywistości bliskowschodniej, a na argumenty tych, którzy wątpili w możliwość rozwiązania problemów rozwojowych na drodze realizacji koncepcji islamizmu odpowiadali, że nie dano im szansy, aby sprawdzić słuszność ich wizji. Pierwszym państwem, w którym kręgi islamistyczne otrzymały taką szansę był Iran. Stało się to w 1979 r. i od tamtej pory upłynęło wystarczająco dużo czasu, aby było można ocenić rezultaty oraz charakter przemian w Iranie pod rządami islamizmu.

Islamizm szyicki w Iranie ukształtował się pod wpływem ajatollaha Ruhallaha Chomejniego, który stworzył dynamiczną wizję rozwoju, mającą być lekarstwem na wszystkie problemy społeczne i gospodarcze, z którymi borykał się Iran. Koncepcja ta została zawarta w książce wydanej w 1971 r. pt. *Welajai-e faqih: hukomat-i islami* (Zwierznictwo uczonego jurysty: rządy muzułmańskie) i głosiła, że juryści muzułmańscy – znawcy Koranu i prawa religijnego – mogą stanąć na czele państwa i sprostać dzięki swojej wiedzy zadaniu rządzenia nim. Książka była wezwaniem do rewolucji. Chomejni pisał w niej, że ustrój monarchiczny jest z gruntu despotyczny i jako taki jest obcy islamowi, w związku z czym należy go obalić i wprowadzić rządy oparte na islamie, które zagwarantują wolność oraz sprawiedliwość społeczną³¹⁹.

Rewolucja w Iranie w 1979 r. nie miała precedensu w historii Bliskiego Wschodu. Zmiany ekip rządzących wcześniej miały miejsce i to w wielu państwach regionu, ale przed 1979 r. były one inicjowane odgórnie, przez armię, która odsuwała od władzy rząd i dyktowała swoje warunki. W Iranie stało się inaczej – zmiana władzy nastąpiła w rezultacie ludowego powstania.

³¹⁷ H. al-Banna, *Da'watuna* [Nasza misja], [w:] *Madżmu'at rasa'il al-imam aszszahid Hasan al-Bana*, dz. cyt., s. 105–106.

³¹⁸ Tamże, s. 21.

³¹⁹ Literatura o koncepcjach islamizmu szyickiego jest bardzo bogata. Zob.: A. Belkezis, dz. cyt., s. 219–240; A. Black, dz. cyt., s. 324–336.

Nieuzbrojone masy miejskie obaliły potężny system państwowy i odsunęły od władzy dynastię Pahlawich. Główną rolę w rewolucji odegrały stowarzyszenia religijne działające przy meczetach. Były one kanałem przekazywania informacji, miejscem planowania i kierowania demonstracjami. Po odsunięciu szacha od władzy nastąpił okres walki politycznej między siłami politycznymi, które były dotąd zjednoczone, a teraz zaczęły walczyć o władzę. Z walki tej, która była krwawa i bezwzględna, zwycięsko wyszły kręgi duchowieństwa szyickiego. Opozycja polityczna została zepchnięta do głębokiego podziemia. Z punktu widzenia standardów demokracji nowy reżim polityczny okazał się tak samo autorytarny jak poprzedni. Islamizm w Iranie nie cierpiał w następnym latach najmniejszego sprzeciwu i był bezkompromisowy w realizowaniu swojego modelu państwa religijnego³²⁰.

W dziedzinie gospodarki dominujący stał się etatyzm. Państwo zachowało pod swoją kontrolą przemysł wydobywania ropy, który był głównym źródłem wpływów finansowych do budżetu, popierało drobnych i średnich przedsiębiorców oraz najbiedniejsze kręgi społeczeństwa. Znacznie rozbudowane zostały programy osłony socjalnej dla najbiedniejszych. Wartość transferów społecznych w formie dopłat do cen żywności, paliwa, energii elektrycznej, programów osłony socjalnej dla najbiedniejszych wyniosła w 2009 r. wartość 85 mld dol., co stanowiło 25% PKB państwa. Transfery społeczne były zaprogramowane przez rewolucję islamską z 1979 r. dla wspomaganie warstw najuboższych i traktowane przez władze państwowe jako religijny obowiązek. Islam nakazuje bowiem, aby wspólnota religijna troszczyła się o tych, którym w życiu się nie powiodło i którzy znaleźli się w trudnej sytuacji materialnej. Rewolucja dokonała się pod hasłami walki „uciśnionych” o sprawiedliwość społeczną. Ten swojego rodzaju socjalizm muzułmański doprowadził do niezwykle rozbudowanego systemu opieki społecznej, z którego korzystały miliony Irańczyków. Władze państwa były zdominowane przez duchownych religijnych i zgodnie z ich interpretacjami religii tworzyły równościowy system, przewidujący powszechny dostęp do podstawowych dóbr i usług. W ten sposób ceny na energię, żywność, usługi medyczne i edukacyjne były dotowane przez państwo i utrzymywane poniżej kosztów produkcji³²¹.

³²⁰ Biografia i poglądy Chomejniego na stosunki międzynarodowe – zob. m.in.: R.K. Ramazani, *Revolutionary Iran. Challenge and Response in the Middle East*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore–London 1986, s. 19–31, 264–267.

³²¹ S. Maloney, *Iran's Economy in the Shadow of Regional Upheaval*, „The Iran Primer”, February 28, 2011, United State Institute of Peace, <http://iranprimer.usip.org/blog/2011/feb/28/iran's-economy-shadow-regional-upheaval> [dostęp: 9.07.2011].

Jednak polityka rozbudowanych programów osłony socjalnej niewiele pomogła najbiedniejszym³²². W każdym razie nie zmniejszyła różnic w poziomie życia między warstwami społeczeństwa. Przekazanie społeczeństwu ogromnych sum pobudziło natomiast inflację (do ok. 30% w 2008 r.), która osłabiła możliwości nabywcze warstw o niskich i średnich dochodach. W konsekwencji tej polityki zmniejszyły się także rezerwy walutowe banku centralnego, a rząd musiał zrezygnować z wielu projektów unowocześnienia infrastruktury³²³. Nowy system stał się nie tylko kosztowny, ale również nieefektywny. Szybko okazało się, że część środków przeznaczanych na transfery społeczne była po prostu marnotrawiona. Niskie ceny na gaz i benzynę przyczyniały się do zanieczyszczenia środowiska, zwłaszcza w miastach, gdzie liczba samochodów szybko powiększała się. Według ocen rządowych prawie 30% subsydiowanego chleba było albo wyrzucane na śmietnik, albo szmuglowane za granicę³²⁴.

Zmiana systemu subsydiów stała się koniecznością i w grudniu 2010 r. rząd przystąpił do reform. Kilka miesięcy wcześniej każda rodzina irańska otrzymała rekompensatę spodziewanych kosztów reformy w wysokości równej 77 dol. amerykańskich. Suma została ulokowana na koncie i można było ją podjąć dopiero w momencie przystąpienia rządu do realizowania reform. Nastąpiło to w styczniu 2011 r. i zrodziło napięcia i perturbacje. Jednak pozytywne efekty z punktu widzenia budżetu rządowego stały się widoczne już w ciągu kilku miesięcy. Zużycie elektryczności przez prywatnych użytkowników spadło, mieszkańcy miast zaczęli korzystać z transportu miejskiego zamiast prywatnego w związku z podwyżką ceny benzyny, ożywił się sektor bankowy dzięki otwarciu milionów nowych kont, przy zakupach zaczęto korzystać z kart bankowych. W ramach reformy rząd stworzył korzystniejsze warunki finansowe dla małego i średniego biznesu. Ożywienie w tym sektorze stało się widoczne prawie natychmiast³²⁵.

Reformy irańskie prowadzone były pod ścisłą kontrolą państwa. Stąd też trudno mówić o prawdziwej liberalizacji gospodarki irańskiej. Tym bardziej

³²² S.N. Nikou, *The Subsidies Conundrum, The Subsidies Conundrum*, „The Iran Primer”, November 10, 2010, United State Institute of Peace, <http://iranprimer.usip.org/resource/subsidies-conundrum> [dostęp: 9.07.2011].

³²³ S.N. Nikou, dz. cyt.

³²⁴ S. Maloney, *The Revolutionary Economy*, „The Iran Primer”, November 10, 2010, United States Institute of Peace, <http://iranprimer.usip.org/resource/revolutionary-economy> [dostęp: 9.07.2011].

³²⁵ Tamże.

że główny sektor gospodarki – wydobywanie ropy i gazu – pozostał całkowicie w rękach państwa. Z drugiej strony, reforma stworzyła dla każdego Irańczyka warunki dla działalności biznesowej i dała poczucie odpowiedzialności za swój los. Właśnie brak perspektyw na lepsze jutro i brak zainteresowania ze strony państwa sytuacją szerokich mas oraz ubezwłasnowolnienie przez biurokrację ludzi przedsiębiorczych, którzy chcieli coś zrobić na własny rachunek, uwolnił potężną siłę frustracji społecznej w państwach arabskich w 2011 roku. Władze Iranu zdołały temu zapobiec, pobudzając inicjatywę społeczeństwa w sferze gospodarki. Liczyły na to, że w takim przypadku nie tylko nie dojdzie do masowych protestów, ale że nastąpi ożywienie gospodarcze i aktywizacja kapitału prywatnego, co odciąży budżet państwa i pozwoli rządowi podjąć nowe inwestycje. Zarówno irańskie, jak i amerykańskie źródła mówiły o tym, że ok. 9 mln Irańczyków żyło w skrajnej biedzie, a wiele milionów innych – na granicy ubóstwa. Iran zajmował w 2010 r. 17 miejsce wśród państw o najwyższych wskaźnikach bezrobocia³²⁶.

Wariant narodowego państwa realizowany w Islamskiej Republice Iranu można jednoznacznie określić jako autorytarno-etatystyczny. Podobny charakter miały rządy islamistów w Egipcie po odsunięciu od władzy prezydenta Mubaraka w 2011 roku. Islamistyczna Partia Wolności i Sprawiedliwości (*Hizb al-Hurijja wa-l-Adala*) została utworzona 30 kwietnia 2011 r. i była powiązana z Bractwem Muzułmańskim. Partia ta zdobyła najwięcej miejsc w wyborach parlamentarnych na jesieni 2011 r. (217 z 498 w izbie niższej oraz 118 z 270 w izbie wyższej) i rządziła Egiptem do 3 lipca 2013 r., kiedy została odsunięta od rządów przez armię egipską. W swoim programie wyborczym z 2011 r. partia zapowiedziała zniesienie monopolu w gospodarce, ograniczenie prywatyzacji, ochronę dóbr narodowych, rozszerzenie programów osłony socjalnej dla warstw najuboższych, zakaz uprawiania lichwy i zwiększenie nacisku na etyczne oraz moralne aspekty prowadzenia biznesu. Szczególnie eksponowana była konieczność zapewnienia przez rząd sprawiedliwości społecznej i równości szans w działalności gospodarczej. Własność prywatna i działalność wolnorynkowa zostały określone jako niepodważalne i podstawowe zasady ustroju ekonomicznego. Przyszły prezydent Muhammad Mursi, który wywodził się z Bractwa stwierdził, że gospodarka wolnorynkowa jest tożsama z gospodarką islamską³²⁷. Program ten i wypowiedzi

³²⁶ Zob. S.N. Nikou, *The Subsidies Conundrum*, dz. cyt.

³²⁷ *Election Program. The Freedom and Justice Party. Egypt. Parliamentary Elections 2011*, The Freedom and Justice Party, 2011, s. 4–7, <http://www.fjponline.com/uploads/FJPprogram.pdf>

bezpośrednio nawiązywały do podwalin ideologii Bractwa Muzułmańskiego, sformułowanych przez Hasana al-Bannę.

Po ustąpieniu 11 lutego 2011 r. prezydenta Mubaraka władzę w państwie przejęła Najwyższa Rada Sił Zbrojnych pod przewodnictwem marszałka Muhammada Tantawiego. Wojsko cieszyło się wówczas dużym poparciem społecznym. W czerwcu 2012 r. odbyły się wybory prezydenckie. Najwięcej, bo 51,7% głosów, zdobył Muhammad Mursi, jeden z liderów Bractwa Muzułmańskiego i Partii Wolności i Sprawiedliwości. Na drugim miejscu z wynikiem 48,3% głosów wyborców znalazł się Ahmad Szafik, reprezentujący siły związane z poprzednim prezydentem. Kampanię wyborczą Mursiego popierało Bractwo Muzułmańskie oraz kręgi religijne, w szczególności znany kaznodzieja Safwat Higazi, który mobilizował na rzecz Mursiego robotników w zagłębiu przemysłowym Mahalla al-Kubra. Kampania wyborcza przebiegała w napiętej atmosferze i pokazała, że część społeczeństwa egipskiego jest zdecydowanie przeciwna islamizacji państwa i nie wierzy w zapewnienia islamistów o ich dążeniu do demokratyzacji reżimu politycznego. Sam Mursi przedstawiał się w kampanii jako zwolennik wartości liberalnych i obrońca mniejszości religijnych; podkreślał, że żadna partia nie ma prawa narzucać swojej woli nacji, a Koptowie tworzą z muzułmanami jedną nację egipską. Ta ostatnia kwestia była bardzo ważna, gdyż z jednej strony Koptowie stanowili ok. 10% mieszkańców Egiptu, a z drugiej – w teoriach państwa islamskiego miejsce niemuzułmanów jako pełnoprawnych obywateli nie było jednoznacznie określone. Głosząc te poglądy, kandydat Bractwa do stanowiska prezydenta wystąpił do sądu z pozwem przeciwko znanemu satyrykowi telewizyjnemu Taufikowi Okaszy z powodu rzekomo bezzasadnego posądzenia Bractwa Muzułmańskiego o zamiar wprowadzenia w Egipcie państwa wyznaniowego. Kręgi świeckie oceniły ten krok jako zapowiedź ograniczenia w Egipcie przez islamistów wolności słowa³²⁸.

Mursi został zaprzysiężony jako prezydent 30 czerwca 2012 r. i tego samego dnia zrezygnował zgodnie z demokratycznym obyczajem z członkostwa

[dostęp: 26.08.2013]; *Freedom and Justice Party*, „Jadaliyya”, November 22, 2011, <http://www.jadaliyya.com/pages/index/3154/freedom-and-justice-party> [dostęp: 28.08.2013].

³²⁸ Zob.: B. Hiel, *Muslim Brotherhood's rhetoric reveals intent in Egypt*, „Triblive/USWorld”, May 20, 2012, <http://triblive.com/usworld/1828445-74/morsy-brotherhood-egypt-egyptians-jerusalem-former-islamic-mohammed-university-cairo> [dostęp: 6.01.2015]; *Morsy demands Okasha be banned from TV*, „Egypt Independent”, January 6, 2015, <http://www.egyptindependent.com/news/morsy-demands-okasha-be-banned-tv> [dostęp: 6.01.2015]; A. Beach, *Freedom and Justice. Egypt Unwrapped. Interview with Dr. Mohammed Morsy, leading member of the Egyptian Muslim Brotherhood and chairman of the Freedom and Justice Party*. „The Majalla”, November 15, 2011, <http://www.majalla.com/eng/2011/11/article55227650> [dostęp: 6.01.2015].

w Bractwie Muzułmańskim oraz Partii Wolności i Sprawiedliwości. Jego sytuacja jako głowy państwa była w tym momencie trudna ze względu na to, że administracyjny aparat państwowy był zdominowany przez zwolenników byłego reżimu i blokował posunięcia nowych władz. W kolejnych miesiącach Mursi podjął kroki, które wskazywały na to, że zamierza wszelkimi sposobami wcielić w życie program swojej partii. Wzbudziło to niepokój kręgów opozycji świeckiej i skłóciło go z wojskiem. 10 lipca 2012 r. prezydent anulował decyzje Najwyższego Sadu Konstytucyjnego z 14 czerwca 2012 r. o zawieszeniu działalności parlamentu w związku z uchybieniami w procedurze wyborczej. Parlament ten był zdominowany przez islamistyczną Partię Wolności i Sprawiedliwości. 12 sierpnia 2012 r. prezydent zdymisjonował marszałka Muhammada Hussajna Tantawiego ze stanowiska głównodowodzącego armią i nominował generała Abd al-Fattaha as-Sisiego na stanowisko ministra obrony zmierzając do stworzenia reżimu bardziej autorytarnego niż demokratycznego. Jednocześnie ogłoszono, że wszystkie dotychczasowe decyzje Najwyższej Rady Wojskowej ograniczające władzę prezydenta zostają anulowane. Za dymisją marszałka Tantawiego nastąpiły dymisje kilku innych wojskowych z najwyższego dowództwa armii. Działanie te ocenić można jako dążenie do ograniczenia władzy wojska, które po odejściu prezydenta Mubarak kontrolowało samodzielnie państwo. Krok mógł prowadzić do stworzenia demokratycznego reżimu politycznego, ale dalsze posunięcia prezydenta wskazały, że zamierza on wykorzystać swoje uprawnienia do przeforsowania programu jedynie jednej, swojej partii, co prowadziło do autorytaryzmu³²⁹.

27 sierpnia 2012 r. prezydent ogłosił listę 21 swoich doradców, wśród których byli głównie działacze Bractwa Muzułmańskiego. Wkrótce wyznaczeni zostali nowi gubernatorzy w 27 prowincjach państwa, którzy byli znani z sympatii do Bractwa. 22 listopada 2012 r. prezydent rozszerzył zakres swoich uprawnień legislacyjnych, powołując się na konieczność „ochrony” nacji. Od tej pory nie musiał konsultować się z ekspertami i z opozycją przy stanowieniu prawa. Muhammad al-Baradai, lider opozycji świeckiej, określił to posunięcie jako uzurpację władzy państwowej, a o Mursim powiedział, że ogłosił się nowym faraonem. Deklarację prezydenta Mursiego potępiły

³²⁹ S. Hendrix, E. Londoño, *Egypt's Morsi makes bid to reinstate Islamist-dominated parliament*, „The Washington Post”, July 8, 2012, http://www.washingtonpost.com/world/egypt-s-morsi-makes-bid-to-reinstate-islamist-parliament/2012/07/08/gJQAQTnDWW_story.html [dostęp: 6.01.2015]; T. Elyan, *Egypt's Mursi faces lawsuit over removal of power curbs*, „Reuters”, August 14, 2012, <http://www.reuters.com/article/2012/08/14/egypt-mursi-challenge-idUSL6E-8JE9D220120814> [dostęp: 6.01.2015].

Amnesty International, Human Rights Watch i Freedom House. Mursi wydał następnie dekret o przeprowadzeniu referendum w sprawie przyjęcia projektu nowej konstytucji, który został przygotowany przez środowisko islamistów, a więc jego partię. Projekt konstytucji został przegłosowany 1 grudnia 2012 r. przez Zgromadzenie Konstytucyjne, z którego wcześniej wycofali się przedstawiciele świeckiej opozycji. 8 grudnia 2012 r. Mursi anulował własny dekret z 22 listopada 2012 r. o rozszerzeniu zakresu władzy prezydenta, uznając, że osiągnął swój cel, jakim było przygotowanie projektu nowej konstytucji. W sprawie projektu odbyło się 15 grudnia 2012 r. powszechne referendum i dokument zyskał poparcie 64% głosujących. Jednak frekwencja w referendum wyniosła jedynie 33% uprawnionych do głosowania. Referendum oraz sam sposób jego przeprowadzenia wywołały masowe protesty i zostały skrytykowane przez opozycję, która nazwała to „islamistycznym zamachem stanu”. Manipulowanie prawem przez prezydenta było oczywiste. W państwie zaczął narastać ruch sprzeciwu wobec autorytarnego sposobu podejmowania decyzji przez prezydenta i islamizacji sfery publicznej. 30 czerwca 2013 r., w rocznicę objęcia przez Mursiego urzędu, do Kairu przybyły setki tysięcy protestujących; ok. 22 mln osób podpisało petycję do prezydenta wzywającą go do ustąpienia. 1 lipca armia wystosowała do prezydenta ultimatum, dając mu 48 godzin na ustąpienie ze stanowiska głowy państwa, ale Mursi je odrzucił. 3 lipca władze w Egipcie przejęło wojsko. Prezydent Mursi został aresztowany, a głową państwa został ogłoszony Adly Mansour, przewodniczący sądu konstytucyjnego³³⁰.

Ocena realizacji przez Partię Wolności i Sprawiedliwości jej programu przemian gospodarczych jest trudniejsza niż ocena działań politycznych prezydenta Mursiego, gdyż okresem właściwym dla analizy praktycznych działań egipskiej partii islamistycznej mogą być jedynie rządy premiera Hiszama Kandila, a więc okres od wyboru Muhammada Mursiego na prezydenta w sierpniu 2012 r. do zamachu wojskowego 3 lipca 2013 roku. Był to jednak zbyt krótki czas, aby jakikolwiek rząd mógł rozwiązać nabrzmiałe problemy

³³⁰ *Arab spring: an interactive timeline of Middle East protests*, „The Guardian”, January 5, 2012, <http://www.theguardian.com/world/interactive/2011/mar/22/middle-east-protest-interactive-timeline> [dostęp: 12.12.2014]; K. Fahim, D.D. Kirpatrick, *Clashes Break Out After Morsi Seizes New Power in Egypt*, „New York Times”, November 23, 2012, http://www.nytimes.com/2012/11/24/world/middleeast/amid-protest-egypts-leader-defends-his-new-powers.html?_r=0 [dostęp: 6.01.2015]; S. McCrummen, *Egypt's Morsi annuls most of contested decree, stay firm on Dec. 15 referendum*, „The Washington Post”, December 8, 2012, http://www.washingtonpost.com/world/middle_east/egyptian-president-poised-to-grant-military-broader-powers/2012/12/08/071a80f8-4131-11e2-ae43-cf491b837f7b_story.html [dostęp: 6.01.2015].

społeczno-ekonomiczne państwa. Tym bardziej że sytuacja polityczna nie była ustabilizowana i krajem wstrząsały demonstracje, strajki oraz protesty. Deficyt budżetowy stale się pogłębiał, a rezerwy walutowe spadły z 36 do 16 mld dol. Na rynku brakowało benzyny i prądu, sparaliżowany był transport. Rząd stał przed dylematem: czy sprzedawać ropę naftową za granicę za potrzebną twardą walutę, czy przeznaczyć tę ropę na wytwarzanie energii elektrycznej dla ludności kraju. Ostatecznie wybrano tę pierwszą możliwość, w związku z czym nastąpiły periodyczne przerwy w dostawach prądu dla mieszkańców. Deficyt bilansu płatniczego w roku finansowym 2012/2013 wyniósł 14% PKB, a zadłużenie wewnętrzne wzrosło do 92% PKB. Rząd i stojące za nim Bractwo Muzułmańskie zapowiedziało przeprowadzenie szeroko zakrojonych robót publicznych na Synaju w celu zagospodarowania nowych terenów dla rolnictwa oraz pobudzenie gospodarki przez wykorzystanie ogromnych środków finansowych muzulmańskich fundacji religijnych, a także stworzenie nowych miejsc pracy w administracji państwowej. Jednak plany te nie zostały zrealizowane. Również nie zostały zrealizowane plany budowy wielkiej strefy przemysłowej wzdłuż Kanału Sueskiego, której budowę zgodzili się finansować Katar, Europejski Bank Rekonstrukcji i Rozwoju oraz rząd indyjski. Ten plan podjął już Abd al-Fattah as-Sisi, następca Muhammada Mursiego na stanowisku prezydenta państwa. Egipt pod rządami Mursiego utrzymywał bliskie kontakty z Katar, który już wcześniej wspierał Bractwo Muzułmańskie z powodów ideologicznych i politycznych. W sierpniu 2012 r. Katar ogłosił przekazanie Egiptowi pomocy finansowej w wysokości 2 mld dol., a inwestorzy z Kataru zapowiedzieli 10-miliardowe inwestycje w Egipcie. Jednak zamiary te nie zostały zrealizowane³³¹.

4.5.5. Modele hybrydalne

Przemiany polityczne i sytuacja gospodarcza państw Bliskiego Wschodu charakteryzowały się w XX w. wysoką dynamiką i zmiennością. Mimo widocznych tendencji rozwojowych, następowały często powroty do wcześniej-

³³¹ H. El-Behary, *Egyptian government temporarily halts IMF loan negotiations*, „Egypt Independent”, August 28, 2013, <http://www.egyptindependent.com/news/egyptian-government-temporarily-halts-imf-loan-negotiations> [dostęp: 28.08.2013]; *PM Qandil denies fuel shortages facing Egypt*, „Egypt Independent”, June 12, 2013, <http://www.egyptindependent.com/news/pm-qandil-denies-fuel-shortages-facing-egypt> [dostęp: 28.08.2013]; B. Wedeman, R. Sayah, M. Smith, *Coup topples Egypt's Morsy; deposed president under 'house arrest'*, „CNN”, July 4, 2013, http://edition.cnn.com/2013/07/03/world/meast/egypt-protests/index.html?hpt=hp_t1 [dostęp: 6.01.2015].

szych rozwiązań, co dodatkowo komplikowało ocenę sytuacji. W rezultacie w wielu przypadkach trudno jest jednoznacznie określić model polityczno-gospodarczy według przyjętych kryteriów; można mówić o sytuacjach przejściowych i układach hybrydalnych, łączących w sobie cechy różnych modeli. Przykładem może być Turcja. Początkowo reżim polityczny tego kraju był jednoznacznie autorytarny, ale po II wojnie światowej ewoluował w kierunku demokratycznego. Tak samo w gospodarce początkowo prowadzona była polityka etatyzmu, ale z czasem zastąpiły ją reformy o charakterze neoliberalnym, chociaż etatyzm odradzał się okresowo, podobnie jak i tendencje autorytarne w polityce. Zasadne jest zatem wskazać na tendencję do demokratyzacji w sferze polityki z dominacją etatyzmu w sferze gospodarczej. Tendencja ta widoczna jest w przypadku kilku państw: Turcji po 1996 r., Kuwejtu, Libanu oraz Tunezji i Maroka po 2011 roku.

W Turcji 1945 r. jedyną legalną partią była Republikańska Partia Ludowa (RPL). Jednak trudna sytuacja gospodarcza po wojnie rodziła niezadowolenie społeczne i napięcia polityczne skierowane przeciwko rządzącej elicie. Władze RPL postanowiły je rozładować i 19 maja 1945 r. prezydent İsmet İnönü ogłosił przejście do systemu wielopartyjnego. Jedną z nowych partii stała się centro-prawicowa Partia Demokratyczna (*Demokrat Partii*). W 1950 r. Partia Demokratyczna wygrała wybory parlamentarne i zaczęła rządzić. Był to początek przechodzenia Turcji od reżimu autorytarnego do demokratycznego. Partia Demokratyczna zwyciężyła dzięki obietnicom zliberalizowania gospodarki i polityki. Pierwsze lata rządów demokratów potwierdziły ich zapowiedzi zliberalizowania gospodarki. Sektor prywatny otrzymał wiele ulg pobudzających do rozwoju, a na sytuację wewnętrzną zaczęła pozytywnie oddziaływać korzystna sytuacja międzynarodowa. W latach 1950–1953 produkcja zbóż w Turcji wzrosła o 85%, a zbiory tytoniu i bawełny były również wyższe. Ceny na płody rolne na rynku światowym przewyższały tureckie koszty produkcji, co przynosiło tureckim rolnikom istotne zyski. Dzięki zyskom oraz pomocy amerykańskiej tureckie gospodarstwa rolne mogły się zmechanizować. Dotyczyło to zwłaszcza rolniczych terenów w zachodniej Anatolii, która była głównym zapleczem politycznym Partii Demokratycznej. W rezultacie gospodarka turecka zaczęła integrować się ze światową jako producent artykułów rolnych, a pod koniec dekady lat 50. narodził się silny kapitał przemysłowy³³².

³³² Zob.: M.W. Thornburg, *Turkey: An Economic Appraisal*, Twentieth Century Fund, New York 1949, s. 148–149; W. Hale, *The Political and Economic Development of Modern Turkey*, Croom

Przyspieszony rozwój miał jednak swoje koszty. Liberalizacja handlu z zagranicą doprowadziła do wysokiej nadwyżki importu nad eksportem, która niekorzystnie wpłynęła na równowagę bilansu płatniczego. Dług publiczny osiągnął sumę 1 mld dol., a deficyt w handlu zagranicznym kształtował się na zbliżonym poziomie. Szerokie kredytowanie modernizacji gospodarstw rolnych pobudziło inflację, która wzrosła z 9% w 1954 r. do 15% w 1958 r. W wyborach parlamentarnych 1954 r. Partia Demokratyczna jeszcze zachowała swoją pozycję i zdobyła 58% głosów, ale w następnych latach rząd był coraz częściej krytykowany za wolne tempo rozwoju gospodarczego. W połowie lat 50. rolnictwo tureckie przeżywało ciężki okres z powodu suszy. Na rynku wystąpił niedobór żywności. Rząd premiera Adnana Menderesa zwrócił w 1958 r. o kredyt do Międzynarodowego Funduszu Walutowego i otrzymał go pod warunkiem przeprowadzenia ostrych cięć w wydatkach na cele socjalne dla zrównoważenia budżetu. Program stabilizacyjny okazał się szokiem dla sfery budżetowej i biedniejszych warstw miejskich. Wielu urzędników straciło pracę. Wykorzystując trudności demokratycznie wybranego rządu, 27 maja 1960 r. wojsko wyszło z koszar na ulice Ankary oraz Stambułu i wkroczyło do urzędów państwowych. W ten sposób przerwany został eksperyment tworzenia reżimu demokracji. Aresztowano prezydenta, premiera, ministrów i członków parlamentu z ramienia Partii Demokratycznej. Premier Menderes oraz dwóch ministrów jego rządu zostało oskarżonych o naruszenie konstytucji i skazanych na śmierć. W ten sposób w dziejach Turcji rozpoczął się okres II Republiki, który trwał do 1980 r. i zakończył kolejnym wojskowym zamachem stanu oraz przyjęciem nowej konstytucji państwa³³³.

W latach 1960–1979 w Turcji odrodził się etatyzm. Rząd zaczął kierować gospodarką i wyznaczał kierunki jej rozwoju. Kluczem do sukcesu miało być przyciągnięcie kapitału zagranicznego do inwestowania w turecki przemysł. W rezultacie tej polityki turecka gospodarka nabrała przyspieszenia, a przemysł po raz pierwszy w historii Turcji zajął główne miejsce w wytwarzaniu dochodu narodowego. Towary i usługi tureckie zdobywały kolejne zagraniczne rynki, a emigranci tureccy w Niemczech inwestowali zarobione pieniądze w swoim państwie. Budżet rządu rósł z roku na roku, a wydatki na inwestycje kapitałowe stanowiły w nim prawie 25%. Jednak sukces go-

Helm, London 1981, s. 86–103; Z. Öniş, *Crisis and Transformations in Turkish Economy*, „Turkish Policy Quarterly” 2010, t. 9, nr 3, s. 48–49.

³³³ Por. W. Hale, dz. cyt., s. 102–103; E. Zürcher, dz. cyt., s. 228–229, 238–240; Z. Aydin, *The Political Economy of Turkey*, Pluto Press, London–Ann Arbor, MI, 2005, s. 32.

spodarczy nie szedł w parze ze stabilizacją polityczną. Jednym z tego powodów było samo zróżnicowanie wewnętrzne w elicie władzy. Część jej członków reprezentowała interesy rolników z zachodniej Anatolii i protestowała przeciwko stawianiu przez rząd rolnictwa na drugim planie. Również lobby drobnych i średnich przemysłowców nie było zadowolone z faworyzowania przez władze partii wielkiego kapitału. Szybki wzrost liczby ludności Turcji po 1950 roku można uznać za najważniejszy czynnik procesów gospodarczych. W 1950 r. Turcja liczyła 21 mln mieszkańców, a w 1975 r. – prawie 40 mln. Ten ogromny przyrost ludności był następstwem przede wszystkim wysokiego przyrostu naturalnego. Wzrost liczby ludności w tak szybkim tempie okazał się ogromnym wyzwaniem dla władz. Młodemu pokoleniu należało zapewnić nauczanie i pracę. Mimo stosunkowo niewielkich nakładów budżetowych na szkolnictwo (2–3% rocznie), władzom udało się do 1970 r. zmniejszyć analfabetyzm do 50% dorosłej populacji i zapewnić wszystkim dzieciom dostęp do edukacji na poziomie podstawowym. W 1975 r. prawie 75% mężczyzn i 48% kobiet umiało czytać i pisać, podczas gdy w 1950 r. wskaźniki te wynosiły odpowiednio 47 i 20 procent. Nastęstwem szybkiego powiększania się populacji była równie gwałtowna urbanizacja. Jeśli w 1950 r. w miastach z ludnością powyżej 100 tys. mieszkało zaledwie 8,4% ludności, to w 1975 r. liczba ta wzrosła do 23%. Najszybciej przybywało ludności w Stambule, gdzie skoncentrowany był przemysł, Ankarze, gdzie skupione były instytucje państwowe oraz w Izmirze – ważnym porcie eksportu towarów tureckich. Ludność Stambułu wzrosła w latach 1950–1986 z 1 mln do 5,5 mln, Ankary – z 290 tys. do 2,2 mln, Izmiru – z 230 tys. do 1,5 mln³³⁴.

Po 1980 r. polityka gospodarcza w Turcji ulega zasadniczej zmianie. Nowe rządy przyjęły programy gospodarcze będące był całkowitym przeciwieństwem programów poprzednich rządów. Premier Turgut Özal, który kierował rządem w latach 1983–1993, był przeciwnikiem sektora państwowego, wprowadził niższe podatki, usunął ograniczenia na import towarów produkcyjnych, zaczął popierać sektor prywatny i postawił na nową dziedzinę gospodarki – turystykę. Turcja zaczęła ściśle współpracować z Bankiem Światowym i wdrażać w życie postanowienia Konsensusu Waszyngtońskiego. Jednocześnie w warunkach dyktatury wojskowej wprowadzono w latach 1980–1983 r. przepisy antyzwiązkowe, które ułatwiły rządowi

³³⁴ G. Lewis, *Modern Turkey*, Praeger, New York–Washington 1974, s. 216; E. Zürcher, dz. cyt., s. 264–273; Z. Aydin, dz. cyt., s. 34, 38–40.

przeprowadzenie deregulacji. Neoliberalna restrukturyzacja gospodarki przyniosła szybko pozytywne rezultaty w postaci ożywienia gospodarczego, zwłaszcza w handlu, wzroście eksportu, złagodzenia ograniczeń biurokratycznych w rozwoju prywatnej przedsiębiorczości oraz wysokiego tempa wzrostu PKB. Pod koniec lat 80. prywatne banki tureckie stały się ważnym graczem na rynku. Groźnym problemem pozostawała inflacja, która w 1989 r. wyniosła 75% oraz deficyt w bilansie handlowym³³⁵.

W latach 90. kolejne rządy kontynuowały politykę liberalizmu gospodarczego i musiały stawić czoło niekorzystnym uwarunkowaniom zewnętrznym. Były nimi kryzysy finansowe w Rosji i na Dalekim Wschodzie oraz gwałtowna wręcz urbanizacja³³⁶. W 1996 r. wybory do parlamentu wygrała islamistyczna Partia Dobrobytu Necmettina Erbakana, a w 2002 r. – kontynuatorka głoszonych przez nią idei – Partia Sprawiedliwości i Rozwoju (*Adalet ve Kalkınma Partisi*). Została ona założona w 2001 r. przez Reçepa Tayyipa Erdoğan, byłego burmistrza Stambułu. W ten sposób Turcja wkroczyła w okres rządów partii o orientacji religijnej. Z gospodarczego punktu widzenia najważniejsze było to, czy partia rządząca utrzyma kurs na liberalizację i prywatyzację. W latach 1985–2003 wartość sprywatyzowanego majątku państwowego wyniosła 8,2 mld dol., a w latach 2004–2009 – 36,4 mld dolarów³³⁷. Wartość i zakres prywatyzacji zwiększyły się wręcz gwałtownie, co było możliwe dzięki wcześniejszym regulacjom prawnym, zmianom instytucjonalnym oraz stabilizacji makroekonomicznej, która została osiągnięta w 2002 roku. W zakresie zmian prawnych i instytucjonalnych zasadnicze było prawo o konkurencji z 1994 r., które określiło konkurencyjność jako wartość społeczną³³⁸. Równoległe z programami prywatyzacji podejmowano działania na rzecz stworzenia mechanizmu regulacji rynku i płaszczyzny mediacji między grupami kapitałowymi o różnych interesach. Już w 1997 r. utworzono agencję ds. ochrony rynku przed nieuczciwą konkurencją. Komisja Europejska oceniła w 2009 r. działalność tej komisji bardzo wysoko i podkreśliła jej dużą niezależność od rządu. W 1999 r. powstała komisja nadzoru bankowego z szerokimi kompeten-

³³⁵ P. Wolff, *Stabilisation Policy and Structural Adjustment in Turkey, 1980–1985*, German Development Institute, Berlin 1987, s. 105–107; Z. Aydin, dz. cyt., s. 44–46.

³³⁶ *Population Trends. Turkey*, U.S. Department of Commerce, Economics and Statistics Administration, Bureau of the Census, Center for International Research, April 1993, s. 3.

³³⁷ T. Çetin, F. Oğuz, *Introduction: Regulation and Competition in Turkey*, [w:] *The Political Economy of Regulation in Turkey*, red. T. Çetin, F. Oğuz, Springer, New York 2011, s. 7.

³³⁸ Tamże, s. 8.

cjami i wysokim stopniu autonomii. Pod jej nadzorem przeprowadzono w latach 2000–2003 restrukturyzację 14 banków³³⁹.

W kontekście tych kroków rodzi się pytanie, w jakim stopniu wynikały one z islamistycznej teorii państwa, a w jakim były uwarunkowane dążeniem rządu do osiągnięcia lepszych wyników gospodarczych. Nowe władze dążyły do wyeliminowania monopolu w gospodarce i było to zgodne z programem islamizmu. Wolność konkurencji została określona jako wartość społeczna, co również odnosiło się do islamistycznych teorii³⁴⁰. Równoległe z programami prywatyzacji podjęto działania na rzecz stworzenia mechanizmu regulacji rynku i płaszczyzny mediacji między grupami kapitałowymi o różnych interesach. Te działania nawiązywały do idei islamizmu o solidarności społecznej i współpracy między różnymi warstwami społeczeństwa. Z drugiej strony, można zauważyć, że kroki te prowadziły do stworzenia lepszych warunków dla funkcjonowania gospodarki i że wymusiła je sama sytuacja gospodarcza, a nie program partyjny. To samo można powiedzieć o próbach ochrony rynku przed nieuczciwą konkurencją i innych działaniach na rzecz regulowania procesów gospodarczych przez państwo. Mieściły się one w programie partii islamistycznych, ale wydaje się, że wymuszała je bardziej sytuacja gospodarcza na świecie niż ideologia. Jeśli chodzi o reżim polityczny, to można go określić jako demokratyzacyjny, gdyż tureckie partie islamistyczne działały zgodnie z konstytucją i przestrzegały zasad wolnej gry politycznej. Pozytywne zmiany nastąpiły w kwestii kurdyjskiej. Widoczna więc była tendencja do tworzenia reżimu demokratycznego.

Przykład Tunezji również świadczy o tym, że partia islamistyczna może po przejęciu władzy przestrzegać reguł wolny gry politycznej i działać na rzecz tworzenia reżimu demokratycznego. Tunezyjska Ennahda (Hizb an-Nahda, Partia Odrodzenia) doszła do władzy 23 października 2011 r. po zdobyciu 89 miejsc w 217-osobowym Zgromadzeniu Konstytucyjnym, które zostało utworzone dla przygotowania nowej konstytucji państwa i pełniło rolę parlamentu. Wybory te zostały uznane za pierwsze wolne wybory w Tunezji. Raszid al-Ghannuszi, przywódca Ennahdy, zapewnił wcześniej, że jego partia opowiada się za demokratycznym państwem i jest przeciwna przekształce-

³³⁹ Zob.: I. Ozel, I. Atiyas, *Regulatory Diffusion in Turkey: A Cross-sectoral Assessment*, [w:] *The Political Economy of Regulation in Turkey*, dz. cyt., s. 58–59; D.P. Goldman, *Ankarâ's „Economic Miracle” Collapses*, „Middle East Quarterly” 2012, Winter, s. 25–30; M. Öztürk, O.N. Aras, *Foreign Capital Investments and Economic Crisis in Turkey*, „International Journal of Social Sciences and Humanity Studies” 2011, t. 3, nr 1, s. 324–326.

³⁴⁰ I. Ozel, I. Atiyas, dz. cyt., s. 8.

niu Tunezji w kalifat islamski, czego domagały się radykalne ugrupowania islamistyczne. Partia zapewniła wówczas, że nie wprowadzi nakazu noszenia przez kobiety chust i nie zmieni systemu bankowego według nakazów religii. 12 grudnia 2011 roku Zgromadzenie Konstytucyjne wybrało Moncefa Marzoukiego prezydentem państwa. Nastąpiło to w wyniku zawarcia kompromisu przez Ennahdę z dwiema pozostałymi największymi partiami – centrolewicowym i świeckim Kongresem na Rzecz Republiki (*Congrès pour la République*) i socjaldemokratycznym Ettakolem (*Forum démocratique pour le travail et les libertés*) w kwestii rozdzielenia trzech głównych stanowisk w państwie, co świadczyło o tym, że poczucie odpowiedzialności za państwo było dla liderów tych partii ważniejsze niż partyjne interesy. W podobny sposób – w drodze kompromisu – dwa dni wcześniej Zgromadzenie Konstytucyjne przyjęło tymczasową, tzw. „małą konstytucję”, przewidującą rozdzielenie kompetencji władzy wykonawczej, ustawodawczej i sędowniczej. Zgodnie z tym dokumentem dominującą pozycję w systemie władzy zajął premier³⁴¹.

Program gospodarczy Ennahdy został opracowany przez profesora ekonomii Riżę Chkoundaliego i jego głównym celem miała być walka z biedą oraz dążenie do zapewnienia sprawiedliwości społecznej, co było nawiązaniem do islamistycznej teorii państwa opiekuńczego. Sama Ennahda określiła się z punktu widzenia programu gospodarczego jako partia centrowa, dopuszczająca możliwość prowadzenia polityki neoliberalnej, ale pod kontrolą państwa i z zachowaniem jako priorytetu ochrony warstw najbiedniejszych. W listopadzie 2011 r. profesor Chkoundali zapowiedział, że w kolejnym roku dochód narodowy na jednego mieszkańca wzrośnie z 6,3 tys. do 10 tys. dinarów, a inflacja spadnie z 6,3% do 3%. Do działalności gospodarczej miały zostać przyciągnięte zasoby finansowe fundacji religijnych, a w latach 2012–2016 miało powstać 590 tys. nowych miejsc pracy, co pozwoliłoby ograniczyć bezrobocie do 8,5% ludzi czynnych zawodowo³⁴². Jednak w kwietniu 2013 r. gospodarka tunezyjska była nadal w zapaści. Państwem wstrząsały strajki na tle ekonomicznym; żądano lepszych warunków pracy i wyższych dochodów. W 2012 r. deficyt budżetowy wyniósł 6,6% PKB, podczas gdy w 2011 r. był równy 3,7% PKB. Wydatki budże-

³⁴¹ R. Basly, *The Future of al-Nahda in Tunisia*, „Carnegie Endowment for International Peace”, April 20, 2011, <http://carnegieendowment.org/2011/04/20/future-of-al-nahda-in-tunisia/6bqw> [dostęp: 29.08.2013].

³⁴² *Economic Profile of Ennahda: Diversification of Banking System and “Open Sky” Membership*, „tunisia-live”, November 5, 2011, <http://www.tunisia-live.net/2011/11/05/economic-profile-of-ennahda-diversification-of-banking-system-and-open-sky-membership/> [dostęp: 29.08.2013].

towe wzrosły o 20%, co było rezultatem zwiększonych wydatków na płace po stworzeniu przez rząd dodatkowych 25 tys. miejsc pracy w administracji państwowej. Pensje wypłacane pracownikom administracji państwowej odpowiadały wartości 12,5% PKB i niezmiernie obciążały budżet rządu, ale dawały młodym Tunezyjczykom nadzieję na pracę w sektorze państwowym. W tym czasie na prowincji prawie połowa absolwentów uniwersytetów była bezrobotna. Jednak utrzymanie tak wysokich wydatków na płace pogłębiło deficyt budżetowy i doprowadziło do wzrostu zadłużenia publicznego do 47% w 2012 roku³⁴³.

W sierpniu 2013 r. rząd islamistycznej Ennahdy podjął rozmowy ze świecką opozycją na temat przedterminowych wyborów. Rozwiązanie takie miało wyprowadzić państwo z kryzysu i zostało zaproponowane przez centralę wpływowej federacji związków zawodowych³⁴⁴. Jednocześnie rząd ograniczył działalność radykalnych islamistów. Jednak zabójstwa polityczne dwóch działaczy opozycyjnych – Chokriego Belaida 6 lutego 2013 r. i Mohameda Brahmiego 25 lipca tego samego – utrudniły rozmowy na temat koalicji i ostatecznie 17 grudnia 2013 r. rząd premiera Alego Larayedha z Ennahdy podał się do dymisji. W jego miejsce powołano 29 stycznia 2014 r. rząd technokratów, aby rządził państwem do najbliższych wyborów parlamentarnych. Z powodu napięć powstałych na tle owych zabójstw uchwalenie nowej konstytucji zostało przesunięte na 26 stycznia 2014 r. Nową konstytucję uchwalono prawie jednogłośnie: poparło ją 200 deputowanych spośród 212 obecnych na głosowaniu. Konstytucja uznała, że islam jest oficjalną religią w państwie, co było zgodne z programem islamistów, ale jednocześnie zagwarantowała wolność wyznania i zabroniła oskarżania kogokolwiek o to, że jest niewierzący, na co zgodziła się islamistyczna Ennahda. Konstytucja potwierdziła wszystkie prawa kobiet zawarte w kodeksie prawa cywilnego, znanym jako *Le Code du statut personnel – Madzalla* z 3 sierpnia 1956 r., a nawet rozszerzył je: kobiety tunezyjskie mogły od tej pory kandydować w wyborach na prezydenta państwa. Ten ostatni zapis konstytucji stał się precedensowy w całym regionie arabskiego Bliskiego Wschodu. Prezydent Moncef Marzouki uznał uchwalenie konstytucji za sukces w walce z dyktaturą i podpisał tekst ustawy zasadni-

³⁴³ L. Achy, *Ennahda Proposes Big Spending To Stimulate Tunisia's Economy*, „almonitor”, April 18, 2012, <http://www.al-monitor.com/pulse/business/2012/04/tunisian-economy-weak-performance.html> [dostęp: 29.08.2013]; I. Saif, M. Abu Rumman, *The Economic Agenda of the Islamist Parties*, Carnegie Middle East Center, Washington 2012, s. 5–9.

³⁴⁴ *Tunisian Islamists Accept Union Plan to Resolve Crisis*, „Voice of America”, August 22, 2013, <http://m.voanews.com/a/1735165.html> [dostęp: 29.08.2013].

czej następnego dnia po jej uchwaleniu przez parlament. Proces uchwalenia konstytucji świadczył o wysokiej dojrzałości polityków tunezyjskich³⁴⁵.

26 października 2014 r. odbyły się wybory do Zgromadzenia Narodowego (*Madżlis Nauwab asz-Szab*), które zamieniło istniejące dotąd Zgromadzenie Konstytucyjne w roli najwyższego przedstawicielskiego organu władzy ustawodawczej. Wybory przyniosły porażkę Ennahdy, której rząd wcześniej podał się do dymisji, aby umożliwić przyjęcie nowej konstytucji. Islamistyczna Ennahda zdobyła 69 miejsc w parlamencie, podczas gdy partia Nidaa Tounes (Głos Tunezji) – 85 mandatów. Nidaa Tounes (*Nida Tunis, Appel de la Tunisie*) była nową partią istniejącą na tunezyjskiej scenie politycznej od 16 czerwca 2012 r. Została założona przez Beji Caida Essebsiego, premiera pierwszego rządu, który został utworzony po obaleniu prezydenta Ben Alego. Nowa partia określiła się jako socjaldemokratyczna, ale poparli ją także umiarkowani liberałowie oraz niektóre związki zawodowe – wszyscy ci, którzy opowiadali się za świeckim charakter państwa³⁴⁶. Ugrupowania centrolewicowe odniosły wkrótce kolejne zwycięstwo. Ich lider Beji Caid Essebsi pokonał w wyborach prezydenckich, które zostały przeprowadzone 23 listopada 2014 r., dotychczasowego prezydenta Marzoukiego. Wybory prezydenckie stały się de facto porażką islamistycznej Ennahdy, która nie wystawiła swojego kandydata, gdyż sondaże przedwyborcze wskazywały, że Hamadi Dżebali z tej partii nie ma szans na zwycięstwo. Ennahda straciła w czasie swoich rządów prawie ¼ część wyborców, płacąc w ten sposób jako partia rządząca cenę za

³⁴⁵ M. Ben Hamadi, *Tunisie: Répartition des 217 sièges du nouveau Parlement selon les résultats préliminaires des élections législatives*, „Al Huffington Post”, 5 janvier 2015, http://www.huffpost-maghreb.com/2014/10/28/tunisie-resultats-legislatives_n_6058582.html [dostęp: 5.01.2015]; T. Dreisbach, *New Tunisian Constitution Adopted*, „tunisianlive”, January 26, 2014, <http://www.tunisia-live.net/2014/01/26/new-tunisian-constitution-adopted/> [dostęp: 5.01.2015]; *Tunisia's new Constitution: a breakthrough for women's rights*, „UN Women”, 11 February 2014, <http://www.unwomen.org/en/news/stories/2014/2/tunisia-new-constitution> [dostęp: 5.01.2015]; o prawach kobiet w Tunezji pisze: A. Barska, *Świat kobiet w krajach Maghrebu. Wokół tradycji i nowoczesności*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2012, s. 77–81.

³⁴⁶ *Tunisia: Political Parties and Civil Society Components Announce Formation of National Salvation Front*, „allafrica”, 26 July, 2013, <http://allafrica.com/stories/201307291665.html> [dostęp: 5.01.2015]; *Tunisie: Béji Caid Essebsi lance son parti politique*, „Jeune Afrique”, 18 juin 2013, <http://www.jeuneafrique.com/Article/ARTJAWEB20120618144625/> [dostęp: 5.01.2015]; T. Root, *Secular parliament set to take power in Tunisia after peaceful election*, „The Rundown”, October 27, 2014, <http://www.pbs.org/newshour/rundown/tunisia-primed-secular-government-peaceful-election/> [dostęp: 5.01.2015]; T. Amara, P. Markey, *Tunisian Islamists concede election defeat to secular party*, „Reuters”, October 27, 2014, <http://www.reuters.com/article/2014/10/27/us-tunisia-election-idUSKBN0IG0C120141027> [dostęp: 5.01.2015].

fatalną sytuację gospodarczą, którą trudno było uzdrowić w tak krótkim czasie³⁴⁷.

Umiarkowany islamizm i orientacja na Turcję oraz Malesję – tak określił istotę programu oraz działań politycznych tunezyjskiej Ennahdy jej lider Raszid al-Ghannuszi. Odrzucił on model saudyjski oraz odciął się od radykalnego islamizmu. Podkreślił jednocześnie krytyczny stosunek jego partii do arabskiego nacjonalizmu, socjalizmu oraz innych świeckich ideologii i zaznaczył, że islam powinien być w większym zakresie obecny w sferze publicznej. Jednak w samym otoczeniu Al-Ghannuszego podnosiły się głosy wskazujące na obecność w Ennahdzie działaczy o poglądach bardziej radykalnych w kwestii islamizacji sfery publicznej. W takim duchu wypowiadał się m.in. Hamad Dżebali, sekretarz generalny partii. Wypowiedzi innych liderów partyjnych, zwłaszcza poza największymi ośrodkami miejskimi, wskazywały, że Ennahda jest partią głównie fundamentalistów muzułmańskich i że jedynie część jej kierownictwa wyraża poglądy umiarkowane. Wszystko to świadczyło o możliwości ewolucji programu partii w stronę autorytaryzmu³⁴⁸.

W Maroku, po zniesieniu w 1956 r. francuskiego protektoratu nad tym krajem, władze przejęła dotychczasowa elita społeczna, którą tworzyła rodzina królewska z rodu Alawitów wywodzących swoje pochodzenie od Proroka Mahometa. Pochodzenie od Mahometa było bardzo ważnym czynnikiem legitymizacji władzy w rodzinie królewskiej. Pierwszym władcą niepodległego Maroka był Muhammad V, a po jego śmierci w 1961 r. na tron wstąpił jego syn Hassan II. Pod jego rządami, które trwały do 1999 r., reżim polityczny Maroka był jednoznacznie autorytarny. Państwo było wprawdzie monarchią konstytucyjną z dwuizbowym wybieranym parlamentem, ale zakres uprawnień króla był tak szeroki, że działalność parlamentu i rządu znajdowała się pod przemożnym wpływem władcy. Król miał decydujący wpływ na układ sił w państwie. Tworzenie każdego rządu było wynikiem w większym stopniu negocjacji między opozycją a pałacem królewskim niż rezultatem wyborów. Hasan II posiadał prawo wyznaczania ministrów obrony i spraw wewnętrz-

³⁴⁷ Por. *Tunis: B.C. Essebsi favori des Tunisiens, Ennahdha en net recul*, „L’Economiste Maghrébin”, 5 juin 2014, <http://www.leconomistemaghrebin.com/2014/06/05/tunis-b-c-essebsi-favori-ennahdha-net-recul/> [dostęp: 5.01.2015]; P. Markey, T. Amara, *Veteran Essebsi wins Tunisia’s first free presidential vote*, „Reuters”, December 22, 2014, <http://www.reuters.com/article/2014/12/22/us-tunisia-election-idUSKBN0JZ04F20141222> [dostęp: 5.01.2015].

³⁴⁸ Zob. A. Aneja, *From Arab Spring to post-Islamist summer*, „The Hindu”, October 12, 2011, <http://www.thehindu.com/opinion/lead/article2529040.ece> [dostęp: 5.01.2015]; M. Marks, *Who are Tunisia’s Salafis*, „Foreign Policy”, September 28, 2012, <http://foreignpolicy.com/2012/09/28/who-are-tunisia-s-salafis/> [dostęp: 5.01.2015].

nych bez konsultacji z premierem. Sam premier był także desygnowany przez króla i nie musiał koniecznie być liderem partii, która zdobyła większość miejsc w parlamencie w rezultacie wyborów. Prawa te przejął po ojcu nowy władca Muhammad VI i początkowo nie zamierzał z nich rezygnować³⁴⁹.

W 2011 r. w Maroku doszło do poważnych zaburzeń społecznych, które zapoczątkowały demokratyzację reżimu politycznego. 30 stycznia 2011 r. w Tangerze co najmniej 4 osoby oblały się benzyną i podpaliły. W tym czasie w Maroku wiedziano o podobnych aktach w Tunezji i Egipcie. Władze marokańskie uważnie śledziły przygotowania w Internecie do demonstracji antyrządowych, ale nie starały się im zapobiec za wszelką cenę. 20 lutego co najmniej 37 tys. Marokańczyków wzięło udział w wiecu w Rabacie, na którym formułowano postulaty ograniczenia władzy króla i rozszerzenia zakresu kompetencji organów władzy ustawodawczej. Charakterystyczne, że nikt nie żądał odejścia króla, który cieszył się nadal sympatią i szacunkiem. Protesty uliczne trwały stolicy przez kolejnych kilka dni, a 26 lutego przeniosły się do Casablanki. 9 marca w telewizji wystąpił król Muhammad II i zapowiedział, że wkrótce przygotowana zostanie reforma systemu politycznego pod kątem umocnienia demokracji oraz rządów prawa. Zapowiedział także powołanie specjalnej komisji konstytucyjnej i przeprowadzenie w czerwcu referendum na temat projektu reform politycznych. 20 marca ok. 20 tys. osób wzięło udział w 60 miastach marokańskich w pokojowych marszach protestu przeciwko polityce rządu. Policja nie interweniowała i nie odnotowano żadnych aktów przemocy. 17 czerwca król wystąpił w telewizji z kolejnym przemówieniem, w którym ogłosił program zmian konstytucyjnych i zapowiedział, że 1 lipca przeprowadzone zostanie referendum w sprawie przyjęcia nowej konstytucji. Mimo że część opozycji uznała program za niewystarczający i zapelowała o bojkot referendum, to program króla został przez przyjęty społeczeństwo 1 lipca 2011 r. i 1 sierpnia tego samego roku nowa konstytucja weszła w życie. Reforma sprawowania rządów zagwarantowała więcej praw obywatelom, w tym gwarancje swobody słowa i społecznej równości kobiet. Nowa konstytucja rozszerzyła zakres uprawnień premiera i parlamentu. Premier mógł teraz samodzielnie formować rząd i zastąpił króla na stanowisku przewodniczącego rady państwa, która miała prawo rozwiązać parlament. Władca pozostał zwierzchnikiem sił zbrojnych oraz najwyższym autorytetem w sprawach religii, ale został zobowiązany desygnować na premiera lidera tej

³⁴⁹ Zob. *Scènes et coulisses des élections au Maroc*, dz. cyt.

partii, która zdobyła najwięcej głosów w wyborach do parlamentu. Liczba miejsc w izbie niższej parlamentu, o które kandydaci ubiegali się w okręgach wyborczych została zwiększona z 295 do 305. Ponadto 60 miejsc zostało zarezerwowanych dla kobiet, a dodatkowych 30 dla kandydatów poniżej 40 roku życia. Sędziowie otrzymali nowe gwarancje niezawisłości przy wydawaniu wyroków, a język Berberów został uznany drugim urzędowym językiem w państwie obok arabskiego³⁵⁰.

Kolejnym etapem realizacji reform były przyspieszone wybory parlamentarne. 30 lipca 2011 r. król zapowiedział, że odbędą się one 25 listopada 2011 r., a nie, jak przewidziano wcześniej, we wrześniu 2012 roku. Królowi chodziło o to, aby jak najszybciej uspokoić nastroje społeczne. W wyborach wzięło udział 30 partii, z których 18 zdobyło miejsca w parlamencie. System wyborczy Maroka był skonstruowany w ten sposób, że żadna z partii nie mogła zdobyć więcej niż 20% miejsc w parlamencie. Dawało to królowi szerokie możliwości tworzenia koalicji i wpływania na proces polityczny³⁵¹.

W kontekście przemian, jakie nastąpiły w Maroku po Arabskiej Wiośnie 2011 r. można się zastanawiać, jak trwała jest tendencja do demokratyzacji w tym państwie. Z jednej strony, reformy zostały wymuszone przez protesty, co świadczy o determinacji społeczeństwa, a przynajmniej niektórych jego segmentów, do wprowadzenia reżimu demokratycznego w państwie. Z drugiej strony, sytuacja polityczna w Maroku od 2011 r. jest kontrolowana przez króla, a elita władzy związana z reżimem autorytarnym kontroluje też gospodarkę. W Maroku zaraz po uzyskaniu niepodległości w 1956 r. przyjęty został etatystyczny model gospodarki i w jego ramach powstały państwowe przedsiębiorstwa, które zdominowały gospodarkę. Dopiero 8 kwietnia 1988 r. król Hassan II zaakceptował program prywatyzacji, którego celem było pobudzenie rozwoju gospodarczego i stworzenie nowej klasy przedsiębiorców. W tamtym roku w Maroku funkcjonowało 628 przedsiębiorstw państwowych, z których 41 należało do państwa w 100% i które zatrudniały

³⁵⁰ S. Erlanger, *Morocco King Proposes Limited Steps to Democracy*, „New York Times”, June 17, 2011, http://www.nytimes.com/2011/06/18/world/africa/18morocco.html?_r=2&src=me&ref=world& [dostęp: 5.01.2015]; *Protests called against Morocco reform plan*, „Aljazeera”, 18 June, 2011, www.aljazeera.com/news/africa/2011/06/2011161810543184895.html [dostęp: 5.01.2015]; *Morocco's King Mohammed unveils constitutional reforms*, „BBC News. Africa”, 18 June 2011, <http://www.bbc.co.uk/news/world-africa-13816974> [dostęp: 5.01.2015]; J. Leyne, *Morocco: Protesters say king's reforms 'not enough'*, „BBC News. Africa”, 18 June 2011, <http://www.bbc.co.uk/news/world-africa-13821553> [dostęp: 6.01.2015].

³⁵¹ R. Hamilton, *Islamist PJD party wins Morocco poll*, „BBC News. Africa”, November 27, 2011, <http://www.bbc.com/news/world-africa-15902703> [dostęp: 6.01.2015].

ćwierć miliona pracowników. Przedsiębiorstwa te wytwarzały 20% PKB Maroka³⁵². Po 1988 r. w Maroku przystąpiono do prywatyzacji i zliberalizowano gospodarkę. W jej rezultacie zrodziła się nowa klasa średnia i fakt ten miał, bez wątpienia, wpływ na kroki podjęte przez króla dla demokratyzacji reżimu politycznego. Pozostaje pytanie, czy marokańska klasa średnia będzie nadal wywierać na władze presję w kierunku demokratyzacji.

Przypadki przedstawione powyżej tworzą model narodowego państwa, który można określić jako demokratyzacyjno-etatystyczny. Tendencja do demokratyzacji reżimu politycznego jest w przypadku wymienionych państw wyraźna, jakkolwiek nie można wykluczyć możliwości recydywy autorytaryzmu. W związku z tym zasadne jest traktowanie modelu demokratyzacyjnego jako przejściowego lub hybrydalnego. Jednocześnie nasuwa się drugi wniosek. W przypadku Maroka procesy demokratyzacji były promowane przez ideologię narodową o charakterze świeckim, a w Turcji i Tunezji – pod rządami partii religijnych. Ideologie i partie świeckie nie posiadają więc monopolu na demokrację, a państwo rządzone przez partie islamistyczne nie jest skazane na reżim autorytarny. Powyższe przypadki stanowią jedynie wycinek bliskowschodniej rzeczywistości. Poza analizą pozostały na przykład takie państwa, jak Kuwejt, Liban czy Palestyna. Zaslugują one na uwagę ze względu na odmiennność i specyfikę, która powoduje, że ich analiza wymaga odrębnego potraktowania.

³⁵² Zob. Ch. Moizeau, *Privatization and the Role of the Stock Exchanges. Morocco*, Center for Privatization, Washington 1988, s. 1–12.

Zakończenie

Procesy genezy państw na Bliskim Wschodzie należy wiązać z kilkoma czynnikami: segmentacją i integracją organizmów plemiennych, wzrostem produktywności we wspólnotach osiadłych, ruchami podboju połączonymi najczęściej z krzewieniem islamu, kolonializmem oraz narodzinami idei świeckiego narodu. Podejście badawcze wiążące procesy państwowotwórcze z transformacją prostych struktur społecznych w bardziej złożone wyraża przekonanie, że niektóre społeczeństwa, charakteryzujące się brakiem utrwalonego przywództwa politycznego, uległy w trakcie długiego trwania przemianie i przekształciły się w organizmy państwowe, cechujące się polityczną dominacją i instytucjonalizacją władzy. Trzeba jednak przyznać, że próby odniesienia tego procesu do konkretnych sytuacji historycznych są ciągle ułomne i nie przekonują, że plemiona, chieftomy i państwa stanowiły łącznie jedną sekwencję ewolucyjną. W przypadku koncepcji rozszerzającego się społeczeństwa trudności wiążą się z brakiem odpowiedniego materiału statystycznego czy też zapisów, które by naświetliły krytyczne momenty przeradzenia się jednych form społecznych w drugie, bardziej złożone. Materiały historyczne pokazują, że plemienne chieftomy mogły nawet wielokrotnie podbijać osiadły Bliski Wschód, ale w końcu, właśnie pod wpływem inicjowanych przez siebie procesów, ulegały albo rozpadowi na zbiorowości bazowe, albo ewoluowały w stronę struktur protopaństwowych i wówczas były wchłaniane przez szersze cywilizacje. Ewolucja form prostych w bardziej złożone, jeśli i miała miejsce, nie była, oczywiście, prostym przejściem od jednej formy do drugiej. Polegała raczej na powstawaniu, upadku i odtwarzaniu plemiennych chieftomów oraz jednocześnie – powstawaniu, upadku i restauracji państw-imperiów. Ewolucja przebiegała w ten sposób na szerszym tle trwania, współistnienia i rywalizacji dwóch typów struktur społecznych i politycznych, jakimi były państwa i plemiona.

Siła plemion, ich konfederacji i ich przywódców była odwrotnie proporcjonalna do siły państwa, tzn. wzrastała w okresie jego słabości i malała w okresach jego potęgi. Taki wniosek można sformułować na podstawie porównania sytuacji konfederacji plemion Kaszkajów w Iranie za rządów Pahlawich i w czasach rządów Kadzarów w XIX wieku. Państwo Kadzarów było w dużym stopniu uzależnione od plemion i od umiejętnego oddziaływania na plemiona. Władze państwowe stosowały różne techniki dla podporządkowania sobie plemion. Wyznaczały, na przykład, przywódcę z lub spoza danych grup plemiennych i budowały jego autorytet jako lidera. Sprzyjały także tym przywódcom konfederacji plemiennych, którzy wykazywali skłonność do współpracy z władzami.

Wiek XX przyniósł umocnienie się państwa jako zespołu instytucji kontrolujących określone terytorium. Doprowadziło to do stopniowego zaniku nomadyzmu i organizacji plemiennych jako instytucji społecznej, w ramach której żyła znaczna część mieszkańców regionu. Stało się tak zarówno w rezultacie przymusowego osiedlania nomadów przez władze państwowe, jak i wypierania gospodarki pasterskiej przez przemysł i usługi. Jednak plemiona nie zniknęły całkowicie z bliskowschodniego krajobrazu, a w niektórych państwach są ciągle ważnym czynnikiem w polityce. W takich państwach, jak Arabia Saudyjska, Jordania, czy Maroko kultywowana jest tradycja tworzenia z plemionami aliansów politycznych przez zawieranie małżeństw z córkami szejków plemiennych. Były szach Iranu Muhammad Reza poślubił Soragę Isfandiari, córkę wpływowego chana plemienia Bakchtiarów. W Arabii Saudyjskiej i w Jordanii członkowie plemion są nadal rekrutowani do doborowych oddziałów wojskowych i stanowią gwardię przyboczną władców. Ludność wielu państw Bliskiego Wschodu (Libia, Oman, Arabia Saudyjska, Jemen, Kuwejt i Irak) jest w dużym stopniu pochodzenia plemiennego. W Arabii Saudyjskiej w koronacji króla Abd Allaha 3 sierpnia 2005 r. wzięło udział ponad stu przywódców plemiennych. W Iraku po usunięciu Saddama Husajna pierwszym prezydentem został Ghazi al-Jawar, szejk głównego plemienia tworzącego konfederację Szammarów. Szejka Lamia Abd al-Chadduri, która została wybrana do nowego parlamentu irackiego (została zabita w kwietniu 2005 r.) była córką przywódcy plemienia Rabia. Wpływy szejków plemiennych w tych państwach sięgały także miast. Tamtejsi mieszkańcy, którzy pochodzili z plemion ciągle byli lojalni swoim przywódcom plemiennym i korzystali z ich pośrednictwa w codziennych sprawach. Na Zachodnim Brzegu Jordanu, dla przykładu, mieszkańcy osad udawali się jeszcze na początku XXI w. w przypadku sporu nie do miejscowego sądu, ale na pustynię do szej-

ka tej części ich plemienia, która ciągle prowadziła koczowniczy tryb życia. Plemiona są nadal częścią społeczeństw Syrii, Jordanii, Izrael, Iranu, Egiptu, Algierii i Tunezji¹.

Analiza procesów państwowotwórczych pozwoliła określić kilka typów państw bliskowschodnich. Podstawowym kryterium typologizacji był rodzaj spoiwa ideologicznego łączącego ludność danego obszaru w trwałą wspólnotę. Tym spoiwem była bądź ideologia pokrewieństwa, bądź wspólne dobro, religia, idea narodu. W konsekwencji można mówić o plemiennych szejkanatach, państwach-osadach, państwach imperialnych, państwach kolonialnych i państwach narodowych. W ramach tych typów dzieje Bliskiego Wschodu prezentują wiele sytuacji pośrednich i hybrydalnych. Szczególnie dotyczy to państwa narodowego. Charakter reżimu politycznego w tym państwie oraz prowadzona przez elity władzy polityka ekonomiczna pozwala mówić o kilku modelach państwa narodowego na Bliskim Wschodzie.

Wśród czynników trwania państwa materiał bliskowschodni pozwala wymienić sprawne zarządzanie, umiejętną politykę integrowania społeczeństwa z elitą władzy, skuteczne wykorzystywanie uczuć religijnych i więzów plemiennych do legitymizowania władzy, odpowiednio zawierane sojusze polityczne i związki dynastyczne czy też skuteczną adaptację nowinek technicznych. Jednak najważniejszym czynnikiem trwania lub rozpadu państw była właściwie ukształtowana więź społeczna, która łączyła ludzi we wspólnotę. Formowanie się tej więzi było skutkiem transformacji społecznej i oznaczało najczęściej poważne zaburzenia społeczno-polityczne. Tego rodzaju transformacją struktury społecznej i zastępowaniem jednej więzi integrującej ludzi przez drugą było powstanie pierwszej wspólnoty muzułmanów za czasów Mahometa. Religia zastąpiła pokrewieństwo i stało się to w toku burzliwych wydarzeń. W czasach nowożytnych transformacja społeczna i oddziaływanie kolonializmu pobudziło formowanie się nowej więzi integrującej ludzi – idei świeckiego narodu. Proces ten znalazł swój pełny wyraz po upadku Imperium Osmańskiego i nie został zakończony do tej pory.

Charakterystyczną cechą rozwoju społecznego w XX wieku stała się niezdolność władz państwowych i rządów do zaspokojenia podstawowych potrzeb społeczeństwa, zwłaszcza zapewnienia mieszkań, edukacji i pracy. To zrodziło swoisty dualizm, wyrażający się w tym, że obok formalnego społeczeństwa objętego instytucjami państwa rodziło się i funkcjonowało społeczeństwo

¹ Por. P.C. Salzman, *Culture and Conflict in the Middle East*, Humanity Books, New York 2008, s. 178–181.

czeństwo nieformalne, istniejące poza strukturami państwowymi i kierujące się własnymi normami oraz zasadami. Zjawisko to dobrze obrazuje najnowsza historia Casablanki. Kiedy Maroko uzyskało w 1956 r. niepodległość, w Casablance mieszkało prawie 3 mln osób, z czego prawie 2/3 nie ukończyła 20 roku życia. Władze państwa i miasta próbowały zaspokoić rosnące potrzeby socjalne mieszkańców miasta. W 1980 r. król osobiście położył węgielny kamień pod budowę osiedla mieszkaniowego dla 6 tys. rodzin. Jednak w tym czasie w *bidonvilles* mieszkało już ok. 34 tys. osób. W kolejnych latach dysproporcje między tym, co mogło zrobić państwo dla społeczeństwa a potrzebami społeczeństwa jeszcze się pogłębiły. Władze mogły tylko przyglądać się jako powstają kolejne osiedla-slumsy i akceptować taki stan rzeczy. Ludzie sami tworzyli sobie dach nad głową i walczyli codziennie o przetrwanie. W tym nieformalnym społeczeństwie rodziła się także nieformalna polityka, w sensie zjawisk, które wykraczały poza instytucjonalne ramy działań politycznych instytucji państwa. Wśród tych zjawisk był także radykalizm społeczny o różnych zabarwieniach ideowych – od komunizmu po islamizm. Niektórzy zepchnięci na margines, bez nadziei na lepszą przyszłość, świadomi że ani instytucje państwa, ani ludzie bogaci nie zamierzają zatroszczyć się o nich, szukali pozainstytucjonalnych sposobów odmiany swojego losu².

W nadziei na poprawę sytuacji szerokich kręgów społecznych ekipy rządzące państwami bliskowschodnimi przeszły pod koniec XX w. do polityki neoliberalizmu gospodarczego. Gospodarka wolnorynkowa i integracja z rynkiem światowym miały przynieść szybszy przyrost produktu krajowego. Nadzieje te w sferze gospodarki przyniosły pewne rezultaty, a trzy dekady neoliberalnych reform gospodarczych wpłynęły znacząco na sam charakter państwa jako formy integracji społecznej i zespołu instytucji. Autorzy pracy zbiorowej *Arab State and Neo-Liberal Globalization. The Restructuring of State Power in the Middle East* wskazują na trzy cechy państwa na Bliskim Wschodzie w dobie neoliberalizmu gospodarczego. Pierwszą jest mniejsza rola ideologii państwowej w porównaniu z sytuacją w poprzednich dekadach³. Główne państwa regionu – Egipt, Syria, Algieria, Jemen i Irak – silnie akcentowały wówczas ideologie panarabizmu, socjalizmu arabskiego oraz opiekuńczy charakter państwa. Ważnym czynnikiem mobilizacji społecznej była w tamtym okresie charyzma przy-

² C.R. Pennell, *Morocco since 1830*, New York University Press, New York 2000, s. 351–352.

³ K. Aggestam, L. Guazzone, H. Linholm Schulz, M.C. Paciello, D. Pioppi, *The Arab State and Neo-Liberal Globalization*, [w:] *The Arab State and Neo-Liberal Globalization. The Restructuring of State Power in the Middle East*, red. L. Guazzone, D. Pioppi, Ithaca Press, Reading 2009, s. 325–328.

wódców politycznych, którzy cieszyli się wielką popularnością i mogli porwać za sobą społeczeństwa. W ostatnich dekadach ideologie utraciły swoją nośność, a przywódcy polityczni stracili zaufanie mas. Stało się tak w dużym stopniu z powodu niezdolności instytucji państwowych do rozwiązania podstawowych problemów rozwojowych: niewystarczającej liczby szkół, mieszkań, szpitali i przede wszystkim miejsc pracy. W rezultacie miejsce wizji ideologicznych zajęły dyskusje o skuteczności modelu neoliberalnego w gospodarce oraz o konieczności pogłębienia liberalizacji politycznej.

Drugą cechą stało się odrodzenie neopatrymonializmu i dominacja klientelizmu w sferze rządzenia i sprawowania władzy. Rzeczywistość Bliskiego Wschodu jest wymownym przykładem oddziaływania kultury na stosunki społeczne. Relacje między pracodawcą a pracownikiem, właścicielem ziemskim a dzierżawcą ziemi, dyrektorem szkoły a rodzicami, przywódcą partii a jej członkami są silnie spersonalizowane. Jeśli chcemy znaleźć pracę, awansować na wyższe stanowisko, załatwić kontrakt dla swojej firmy, miejsce w szkole dla dziecka, miejsce w szpitalu, kartę biblioteczną na uniwersytecie, paszport zagraniczny lub licencję na handel, a zwłaszcza jeśli mamy do czynienia z administracją państwową, to w nawet najbardziej banalnej sprawie powinniśmy nawiązać osobiste stosunki z osobą zajmującą się naszą sprawą – naszym przyszłym patronem. Klientelizm dotyczy także sfery polityki, a w takich państwach jak Liban czy Jemen przybiera formę klientelizmu etniczno-religijnego. W Libanie linie podziałów przebiegają między sunnitami a niesunnitami, a w Jemenie między zajdytami a niezajdytami. Na podstawie tych podziałów formowane są w tych krajach okręgi wyborcze, a przywódcy polityczni tworzą bazę do swoich działań wyborczych i określają swoje strategie działania. Trwałość klientelizmu etnicznego w polityce wynika z tego, że łatwiej jest dotrzeć do swojej grupy etnicznej i przekonać jej członków do własnych celów ze względu na wspólną przeszłość, dziedzictwo kulturowe oraz całą gamę emocji, do których można się odwoływać, licząc na pełne zrozumienie odbiorcy. W oczach członków własnej grupy etnicznej jest się bardziej przewidywalnym i obliczalnym, także wtedy gdy przyjdzie zasiadać w gremiach decydujących o przyszłości tejże grupy⁴.

⁴ Współczesny klientelizm omawiają: T. Nizameddin, *The political economy of Lebanon under Rafiq Hariri: An interpretation*, „Middle East Journal” 2006, t. 60, nr 1, s. 95–114; D. Corstange, *Ethnic Clientelism in the Middle East*, Department of Government and Politics, University of Maryland, College Park, MD, 2011, s. 10–11, http://www.gvpt.umd.edu/corstange/doc/corstange_book_intro.pdf [dostęp: 20.08.2013]; *Tribes and Power: Nationalism and Ethnicity in the Middle East*, red. F.A. Jabar, H. Dawod, Saqi Books, London 2003; A.A. Jamal, *Barriers to*

Trzecią cechą państwa w warunkach neoliberalizmu gospodarczego i globalizacji stała się trwałość autorytaryzmu w sferze polityki. Prywatyzacja i liberalizacja gospodarcza zrodziły grupy nowych przedsiębiorców – wytwórców dóbr i usług, eksporterów, importerów, bankowców, którzy zostali dokooptowani do elity urzędniczo-wojskowej, wzmacniając system polityczny. Kooptacja ta następowała w drodze powiązań klientalnych, które miały wprowadzić charakter nieformalny, ale zostały wzmocnione przez ich instytucjonalizację, np. przez tworzenie izb handlowych i stowarzyszeń biznesowych. Przedstawiciele nowej warstwy otrzymali miejsca w parlamencie i stanowiska w rządzie oraz partiach politycznych. Te ostatnie oraz rządowe związki zawodowe straciły pozycję kanałów mobilizacji i awansu społecznego na rzecz nieformalnych powiązań między sferą biznesu a władzami politycznymi. Powiązania ta cechowała korupcja, nepotyzm i klientelizm oraz pełne podporządkowanie warstwy nowych przedsiębiorców władzy.

Konsekwencją tych zjawisk była alienacja instytucji państwa od społeczeństwa. Liberalizacja gospodarcza zrodziła warstwę nowej klasy średniej i sprawiła, że struktura klasowo-warstwowa społeczeństwa stała się bardziej rozbudowana. Przedstawiciele nowych warstw zostali dokooptowani do elity władzy, ale jądro tej elity pozostało niezmiennie – tworzyła je nadal grupa wyższych urzędników państwowych oraz kierownictwo wojskowych i cywilnych służb specjalnych. W takich krajach, jak Liban i Irak ważną rolę w kierowaniu państwem odgrywali dalej przywódcy wspólnot etniczno-religijnych. Autorytaryzm, który stał się dominującym zjawiskiem na Bliskim Wschodzie od lat 50. XX w. doprowadził do ogromnych zniszczeń w systemach politycznych. W chwili, kiedy opozycja została rozbita, jedyną siłą zdolną przeciwstawić się władzom państwowym stał się islamizm. Procesy polityczne w Turcji, Egipcie i Tunezji oraz – wcześniej – w Iranie wskazują na dużą różnorodność rozwiązań w zakresie kształtowania przez islamistyczne elity władzy modelu państwa narodowego. Islamizm jest z gruntu ideologią autorytarną, nie tylko ze względu na to, że uważa swoją wizję państwa za jedynie słuszną, ale także z tego powodu, że nie akceptuje żadnej opozycji i albo ją bezwzględnie tępi,

Democracy: The Other Side of Social Capital in Palestine and the Arab World, Princeton University Press, Princeton 2007; S. Joseph, *Sectarianism as imagined sociological concept and as imagined social formation*, „International Journal of Middle East Studies” 2008, t. 40, nr 4, s. 553–554; E. Davis, *A sectarian Middle East?*, „International Journal of Middle East Studies” 2008, t. 40, nr 4, s. 555–558; N.A. Colton, *Yemen: A collapsed economy*, „Middle East Journal” 2010, t. 64, nr 3, s. 410–426; J.P. Entelis, *Pluralism and Party Transformation in Lebanon: Al-Kata'ib*, Brill, Leiden 1974.

co pokazuje przykład Iranu po 1979 r., albo też odrzuca możliwości współpracy z nieislamistycznymi siłami, co pokazały wydarzenia w Egipcie w latach 2011–2013. Z drugiej strony, rozwój wydarzeń w Turcji po 1996 r. i Tunezji po 2011 r. pokazuje, że w ideologii islamizmu istnieje potencjał demokratyzacji reżimu politycznego.

Przedstawione w końcowej części pracy modele państwa narodowego są jedynie wstępną propozycją modelowego ujęcia bliskowschodniej rzeczywistości. *Democracy index*, stosowany przez The Economist Intelligence Unit, posługuje się 60 wskaźnikami dla określenia stopnia demokracji w danym kraju i uwzględnienie tych wskaźników dałoby na pewno pełniejszy obraz charakteru reżimów politycznych w krajach Bliskiego Wschodu.

Bibliografia

Abdalla, H.B., *De l'iqta' étatique à l'iqta' militaire: Transition économique et changements sociaux à Bagdad, 861– 1055*, Almqvist & Wiksell Int., Stockholm 1986.

Abd Allah Ibn Abd al-Aziz Al Muflih al-Dżazalin, *Tarich al-Afladż wa hadaratiha* [*Historia Afladżu i jego cywilizacji*], Matba Safir, Ar-Rijad 1992.

Abduh, M., *The Necessity of Religious Reform*, [w:] *Contemporary Debates in Islam. An Anthology of Modernist and Fundamentalist Thought*, red. M. Moaddel, K. Talattof, St. Martin's Press, New York 2000.

Abisaab, R.J., *Converting Persia. Religion and Power in the Safavid Empires*, I.B. Tauris, London–New York 2004.

Abisaab, R.J., *Religion and Power in the Safavid Empire*, I.B. Tauris, London–New York 2004.

Abitbol, M., *Maraboutism and State Formation in Southern Morocco*, [w:] *The Early State in African Perspective. Culture, Power and Division of Labor*, red. S.N. Eisenstadt, M. Abitbol, N. Chazan, E.J. Brill, Leiden–New York– Kopenhagen–Koln 1988.

Abrahamian, E., *A History of Modern Iran*, Cambridge University Press, Cambridge 2008

Abu Duruk, H., *The Excavation of a Neolithic Site at Thumama*, „Atlal: The Journal of Saudi Arabian Archaeology” 1984, t. 8.

Abu-Hakima, A.M., *The Modern History of Kuwait 1750–1965*, Luzac & Co., London 1983.

Abu Lughood, J.L., *Rabat: Urban Apartheid in Morocco*, Princeton University Press, Princeton, 1980.

Abun-Nasr, J.M., *A History of the Maghrib in the Islamic Period*, Cambridge University Press, Cambridge 1993.

Abu Nowar, M., *The Development of Trans-Jordan, 1929–1939. A History of the Hashemite Kingdom of Jordan*, Ithaca Press, Reading 2006.

Abu Zayd, N., *Reformation of Islamic Thought. A Critical Historical Analysis*, Amsterdam University Press, Amsterdam 2006.

- Achy, L., *Ennahda Proposes Big Spending To Stimulate Tunisia's Economy*, „Al-Monitor”, April 18, 2012, <http://www.al-monitor.com/pulse/business/2012/04/tunisian-economy-weak-performanc.html>.
- Achy, L., *Reducing Poverty in the Arab World. Successes and Limits of the Moroccan Experience*, Carnegie Middle East Center, Beirut 2010.
- Achy, L., *The Maghreb and the Global Economic Crisis: When Does the Tunnel End?*, September 17, 2009, „International Economic Bulletin”, Carnegie Endowment for International Peace, <http://www.carnegieendowment.org/iecb/?fa=view&id=23843>.
- Adam, A., *Casablanca: essai sur la transformation de la société marocaine au contact de l'Occident*, t. 2, Centre national de la recherche scientifique, Paris 1968.
- Adam, H.M., *Islam and Politics in Somalia*, „Journal of Islamic Studies” 1995, t. 6, nr 2.
- Adullatif Ahmida, A., *The Making of Modern Libya: State Formation, Colonization, and Resistance, 1830–1932*, State University of New York Press, Albany 1994.
- African Political Systems*, red. M. Fortes, E. Evans-Pritchard, Oxford University Press, London 1940.
- Ageron, Ch.-R., *L'Histoire de l'Algérie contemporaine*, t. 2: *De l'insurrection de 1871 au déclenchement de la guerre de libération (1954)*, Presses universitaires de France, Paris 1979.
- Ageron, Ch.-R., *L'Algériens musulmans et la France (1871–1919)*, t. 1–2, Presses universitaires de France, Paris 1964.
- Ageron, Ch.-R., *Politiques coloniales au Maghreb*, Presses universitaires de France, Paris 1972.
- Agoston, G., *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge 2005.
- Ahmed, A.S., *Religion and Politics in Muslim Society*, Cambridge University Press, Cambridge 1983.
- Ahmed, A.S., *Tribes and States in Waziran*, [w:] *The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan*, red. R. Tapper, C. Helm, London–Canberra, St. Martin's Press, New York 1983.
- Ahmida, A.A., *Making of Modern Libya: State Formation, Colonization, and Resistance, 1830–1932*, State University of New York Press, Albany 1994.
- Akarli, E.D., *The Long Peace: Ottoman Lebanon, 1861–1920*, I.B. Tauris, London–New York 1993.
- Alaoui, M.A., *Le Maroc du traité de Fes à la liberation*, La Porte, Rabat 1994.
- Alavi, H., *The State in Post-Colonial Societies: Pakistan and Bangladesh*, [w:] *Politics and the Third World*, red. H. Goulbourne, Macmillan, London 1979.
- Al-Banna, H., *Da'watuna* [Nasza misja], [w:] *Madżmu'at rasa'il al-imam aszszahid Hasan al-Bana* [Zbiór listów imama męczennika Kasana al-Bany], Dar at-Tauzi wa-n-Nasr al-Islamijja, Cairo 1992.

- Al-Banna, H., *Risala al-mu'tamar al-chamis* [List do 5 konferencji], [w:] *Madżmu'at rasā'il al-imam aszszahid Hasan al-Bana* [Zbiór listów imama męczennika Kasana al-Bany], Dar at-Tauzi wa-n-Naszr al-Islamijja, Cairo 1992.
- Al-Dżasir, H., *Madinat ar-Rijad abr atwar at-tarich* [*Miasto Ar-Rijad od zarania dziejów*], Mu'assat Dar al-Jamama li-l-Bahs wa-t-Tardżama wa-n-Naszr, Ar-Rijad 1966.
- Algar, H., *Religion and State in Iran 1785–1906*, University of California Press, Berkeley 1969.
- Algar, H., *Some Observations on Religion in Safavid Persia*, [w:] *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, red. T. Naff, R. Owen, Southern Illinois University Press, Carbondale, IL, 1977.
- Algeria – Selling to the free market*, „Executive”, June 18, 2011, <http://www.executive-magazine.com/getarticle.php?article=10653>.
- Al-Husri S., *Jaum Majsalun*, al-Makshuf, Beirut 1945.
- Alissa, S., *Arab States: Corruption and Reform*, „Arab Reform Bulletin”, February 19, 2007, <http://www.carnegieendowment.org/2008/08/23/arab-states-corruption-and-reform/1c2>.
- Al-Juhany, U.M., *The History of Najd Prior to the Wahhabis: A Study of Social, Political and Religious Conditions in Najd During Three Centuries Preceding the Wahhabi Reform Movement*, University of Washington, Ph.D., 1983.
- Al-Karadawi J., *Al-Halal wa-l-haram fi-l-islam* [*To, co dozwolone i to, co zabronione w islamie*], Maktaba Wahba, Cairo 2002.
- Amable, B., *The Diversity of Modern Capitalism*, Oxford University Press, Oxford 2003.
- Amara, T., P. Markey, *Tunisian Islamists concede election defeat to secular party*, „Reuters”, October 27, 2014, <http://www.reuters.com/article/2014/10/27/us-tunisia-election-idUSKBN0IG0C120141027>.
- Amin, S., *L'Economie du Maghreb*, t. 2, Editions de Minuit, Paris 1976.
- Amirpur, K., *Iran's Policy towards Jewish Iranians and the State of Israel. Is the Present Iranian State Islamofascist?*, „Die Welt des Islam” 2012, t. 52, nr 3–4.
- Anderson, Ch.R., *Algeria-French Morocco. The U.S. Army Campaigns of World War II*, Dept. of the Army, Washington 1993.
- Anderson, L.S., *The State and Social Transformation in Tunisia and Libya, 1830–1980*, Princeton University Press, Princeton 1986.
- Anderson, L.S., *The Tripoli Republic 1918–1922*, [w:] *Social and Economic Development in Libya*, red. E.G.H. Joffe, K.S. Maclachlan, Menas Press, London 1982.
- Andrew, S.M., A.S. Kanya-Forstner, *France Overseas: The Great War and the Climax of French Imperial Expansion*, Thames and Hudson, London 1981.
- Aneja, A., *From Arab Spring to post-Islamist summer*, „The Hindu”, October 12, 2011, <http://www.thehindu.com/opinion/lead/article2529040.ece>.
- Ansary, A.R., *Qaryat al-Fau. A Portrait of Pre-Islamic Civilisation in Saudi Ara-*

bia, University of Riyadh, Riyadh, Croom Helm, London, Martin's Press, New York 1982.

Ansell, C.K., *Legitimacy: Political*, [w:] *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, t. 13, red. N.J. Smelser, P.B. Baltes, Elsevier, Amsterdam 2001.

Antonius, G., *The Arab Awakening*, Lippincott, Philadelphia 1939.

Aoude, I., *From National Bourgeois Development to Infitah: Egypt 1952–1992*, „Arab Studies Quarterly” 1994, t. 16, nr 1.

Arab spring: an interactive timeline of Middle East protests, „The Guardian”, January 5, 2012, <http://www.theguardian.com/world/interactive/2011/mar/22/middle-east-protest-interactive-timeline>.

Arjomand, S., *Religion, Political Action, and Legitimate Domination in Shi'ite Iran*, „European Journal of Sociology” 1979, t. 20.

Arjomand, S., *Religious Extremism (Ghuluww): Sufism and Sunnism in Safavid Iran*, „Journal of Asian History” 1981, t. 15.

Arnoud, L., *Au temps des mehallas au Maroc ou le Maroc de 1860 à 1912*, Atlantides, Casablanca 1952.

Arnoulet, F., *Le Cardinal Lavignerie et le clergé italien en Tunisie, 1881–1891*, „Revue d'histoire maghrébine” 1993, t. 20, nr 71–72.

Asad, T., *Market model, class structure and consent: a reconsideration of Swat political organisation*, „Man. The Journal of the Royal Anthropological Institute” 1972, t. 7, nr 1.

Asad, T., *Political Inequality in the Kababish Tribe*, [w:] *Essays in Sudan Ethnography*, red. I. Cunnison, W. James, C. Hurst and Co., London 1972.

Asad, T., *The Kababish Arabs. Power, Authority and Consent in a Nomadic Tribe*, C. Hurst and Co., New York 1970.

Ashref, A., H. Hekmat, *Merchants and Artisans in the Development Process of Nineteenth-Century Iran*, [w:] *The Islamic Middle East, 700–1900*, red. A. Udovitch, Darwin Press, Princeton 1981.

As-Saffar, M., *Disorienting Encounters: Travels of a Moroccan Scholar in France in 1845–1846*, trans. by S.G. Miller, University of California Press, Berkeley 1992.

Aubin, J., *Etudes Safavides*, „Journal of the Economic and Social History of the Orient” 1959, t. 2.

Averkieva, J.P., *Disintegration of the Clan Society of North American Indians*, [w:] *Political Anthropology*, red. S.L. Seaton, H.J. Claessen, Mouton, The Hague 1979.

Avery, P., *Modern Iran*, Frederick A. Praeger, New York–Washington 1965.

Ayache, A., *Le mouvement syndicale au Maroc*, t. 3, L'Harmattan, Paris 1982.

Ayache, G., *La guerre du Rif*, L'Harmattan, Paris 1996.

Aydin, Z., *The Political Economy of Turkey*, Pluto Press, London–Ann Arbor, MI, 2005.

- Ayubi, N., *Political Islam. Religion and Politics in the Arab World*, Routledge, London 1991.
- Ayubi, N., *Over-stating the Arab State. Politics and Society in the Middle East*, I.B. Tauris, London–New York 2009.
- Baaklini, A.I., *Legislative and Political Development: Lebanon, 1842–1972*, Duke University Press, Durham, N.C., 1976.
- Babaie, S., K. Babayan, I. Baghdiantz-McCabe, M. Farhad, *Slaves of the Shah. New Elites of Safavids Iran*, I.B. Tauris, London–New York 2004.
- Babinger, F., *Z dziejów imperium Osmanów. Sultan Mehmed Zdobywca i jego czasy*, przeł. T. Zabłudowski, PIW, Warszawa 1977.
- Bablawi, H., *The Rentier State in the Arab World*, [w:] *The Arab State*, red. G. Luciani, University of California Press, Berkeley 1991.
- Baer, G., *Egyptian Guilds in Modern Times*, The Israel Oriental Society, Jerusalem 1964.
- Barancewicz-Lewicka, P., *Jedyność Boga i religijna poprawność. Przyczynek do studiów nad wahhabicką koncepcją odnowy islamu*, [w:] *Z Mekki do Poznania*, red. H. Jankowski, UAM, Poznań 1998.
- Barska, A., *Świat kobiet w krajach Maghrebu. Wokół tradycji i nowoczesności*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2012.
- Barth, F., *Features of Persons and Society in Swat. Collected Essays on Pathans*, Routledge and Kegan, London 1981.
- Barth, F., *Indus and Swat Kohistan, an Ethnographic Survey*, Forenede Trykkerier, Oslo 1956.
- Barth, F., *Nomads of South Persia. The Basseri Tribe of the Khamseh Confederacy*, Oslo University Press, Oslo, George Allen and Unwin, London 1961.
- Barth, F., *Political Leadership among Swat Pathans*, The Athlone Press, London 1959.
- Barth, F., *Principles of Social Organization of Southern Kurdistan*, Brodrene Jorgensen A/S – Boktrykkeri, Oslo 1953.
- Barth, F., *Segmentary opposition and the theory of games: a study of Pathan organization*, „Journal of the Royal Anthropological Institute” 1959, t. 89.
- Barzegar, K.N., *The Nuqtavī Movement and the Question of Its Exodus during the Safavid Period (Sixteenth Century AD): A Historical Surveys*, „Indian Historical Reviews” 2013, t. 40, nr 41.
- [Basly, B.](http://carnegieendowment.org/2011/04/20/future-of-al-nahda-in-tunisia/6bqw), *The Future of al-Nahda in Tunisia*, „Carnegie Endowment for International Peace”, April 20, 2011, <http://carnegieendowment.org/2011/04/20/future-of-al-nahda-in-tunisia/6bqw>.
- Basty-Hamimi, F., *Une class moyenne au Maroc?*, „Les Cahiers de l’Orient” 2011, nr 102.

- Baszkiewicz, J., *Powszechna historia ustrojów państwowych*, Wydawnictwo Arche, Gdańsk 1998.
- Baszkiewicz, J., *Władza*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 2009.
- Batatu, H., *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq. A Study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and of its Communist, Ba'athists and Free Officers*, Princeton University Press, Princeton 1978.
- Bausani, A., *Religion under the Mongols*, [w:] *Cambridge History of Iran*, t. 5, red. A. Boyle, Cambridge University Press, Cambridge 1968.
- Bdira, M., *Relations internationales et sous-développement: la Tunisie 1857–1864*, Almqvist & Wiksell, Stockholm 1978.
- Beach, A., *Freedom and Justice. Egypt Unwrapped. Interview with Dr. Mohammed Morsy, leading member of the Egyptian Muslim Brotherhood and chairman of the Freedom and Justice Party*, „The Majalla”, November 15, 2011, <http://www.majalla.com/eng/2011/11/article55227650>.
- Be'eri, E., *The Waning of the Military Coup in Arab Politics*, „Middle Eastern Studies” 1982, t. 18, nr 1.
- Beck, L., *Iran and the Qashqā'i Tribal Confederacy*, [w:] *The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan*, red. R. Tapper, Croom Helm, London–Canberra, St. Martin's Press, New York 1983.
- Beck, L., *Nomads. A Year in the Life of a Qashqā'i Tribesman in Iran*, University of California Press, Berkeley–Los Angeles 1991.
- Beck, L., *The Qashqā'i of Iran*, Yale University Press, New Haven 1986.
- Beetham, B., *Political Legitimacy*, [w:] *The Blackwell Companion to Political Sociology*, red. K. Nash, A. Scott, Blackwell, Oxford–Malden, MA, 2001.
- Beinin, J., *The Dispersion of Egyptian Jewry. Culture, Politics, and the Formation of a Modern Diaspora*, The American University in Cairo Press, Cairo–New York 1998.
- Beinin, J., *Workers and Peasants in the Modern Middle East*, Cambridge University Press, Cambridge 2001.
- Belkeziz, A., *The State in Contemporary Islamic Thought. A Historical Survey of the Major Muslim Political Thinkers of the Modern Era*, I.B. Tauris, London 2009.
- Bell, G., *The Arabian Diaries, 1913–1914*, red. R. O'Brien, Syracuse University Press, Syracuse 2000.
- Bellemare, A., *Abd-el-Kader: Sa Vie politique et militaire*, Hachette, Paris 1863.
- Ben Hamadi, M., *Tunisie: Répartition des 217 sièges du nouveau Parlement selon les résultats préliminaires des élections législatives*, „Al Huffington Post”, 5 janvier 2015, http://www.huffpostmaghreb.com/2014/10/28/tunisie-resultats-legislatives_n_6058582.html.
- Ben Kaddour, A., *The Neo-Makhzan and the Berbers*, [w:] *Arabs and Berbers: From Tribe to Nation in North Africa*, red. E. Gellner, Ch. Micaud, D.C. Heath and Company, Lexington, MA, 1972.

- Ben-Dor, G., *State and Conflict in the Middle East*, Westview Press, Boulder, CO, 1983.
- Bennoune, M., *Algerian Peasants and National Politics*, „MERIP Reports” 1976, nr 48.
- Bennoune, M., *The Making of Contemporary Algeria, 1830–1987: Colonial Upheavals and Post-independence Development*, Cambridge University Press, Cambridge 1988.
- Ben-Srhir, Kh., *Britain and Morocco During the Embassy of John Drummond Hay, 1845–1886*, trans. by M. Williams, G. Waterson, Routledge, London–Curzon–New York 2005.
- Berber Manifesto*, 2000, <http://www.mondeberbere.com/societe/manifest.htm>.
- Bertelsmann Transformation Index 2003. Algeria*, <http://bti2003.bertelsmann-transformation-index.de/142.0.html?&L=1>.
- Berque, J., *Egypt. Imperialism and Revolution*, Faber & Faber, London 1972.
- Berque, J., *French North Africa: the Maghrib between Two World Wars*, trans. J. Stewart, Faber & Faber, London 1967.
- Bharier, J., *Economic Development of Iran*, Oxford University Press, London 1971.
- Bidwell, R., *Morocco under Colonial Rule: French Administration of Tribal Rule 1915–1956*, Frank Cass, London 1973.
- Black, A., *The History of Islamic Political Thought*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2001.
- Blottière, J., *L'Algérie*, Société d'éditions géographiques, Paris 1948.
- Blunt, A., *A Pilgrimage to Nejd, the Cradle of the Arab Race. A Visit to the Court of the Arab Emir, and "Our Persian Campaign"*, t.1–2, John Murray, London 1881.
- Bourdieu, P., *The Algerians*, trans. by A.C. Rosa, Beacon Press, Boston 1962.
- Boyar, F., K. Fleet, *A Social History of Ottoman Istanbul*, Cambridge University Press, Cambridge 2010.
- Braun, H., *Inān under the afavids and in the 18th Century*, [w:] *The Last Great Muslim Empires*, trans. and adapt. by F.R.C. Bagley, E.J. Brill, Leiden 1969.
- Brown, K.L., *People of Salé: Tradition and Change in a Moroccan City 1830–1930*, Manchester University Press, Manchester 1976.
- Browne, L.C., *The Tunisia of Ahmad Bey 1837–1855*, Princeton University Press, Princeton 1974.
- Bulliet, R.W., *The Camel and the Wheel*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1975.
- Burckhardt, J.L., *Notes on the Bedouins and Wahabys*, t. 1–2, Henry Colburn and Richard Bentley, London 1930.
- Burke, E. III, *The Image of Moroccan State in French Ethnological Literature: A New Look at the Origin of Lyautey's Berber Policy*, [w:] *Arabs and Berbers: From Tribe to Nation in North Africa*, red. E. Gellner, Ch. Micaud, D.C. Heath and Company, Lexington, MA, 1972.

- Burke, E. *Prelude to Protectorate in Morocco*, University of Chicago Press, Chicago 1976.
- Buzan, B. *People, States and Fear: An Agenda for International Security. Studies in the Post Cold War Era*, Harvester Wheatsheaf, London 1991.
- Cagne, J. *Nation et nationalisme au Maroc: aux racines de la nation marocaine*, Dar Nashr al-Ma'rifa, Rabat 1988.
- Caillé, J. *La ville de Rabat jusqu'au Protectorat*, Vanoest, Paris 1949.
- Cameron, R., *Historia gospodarcza świata. Od paleolitu do czasów najnowszych*, przeł. H. Lisicka-Michalska, M. Kluźniak, Książka i Wiedza, Warszawa 1996.
- Cameron, R., L. Neal, *Historia gospodarcza świata. Od paleolitu do czasów najnowszych*, przeł. H. Lisicka-Michalska, M. Kluźniak, Książka i Wiedza, Warszawa 2004.
- Cannon, B. *Rural Social Justice Rhetoric and the Young Tunisian Movement, 1907–1912*, „Revue d'histoire maghrébine” 1990, nr 59–60.
- Caskel, W., *Bakr b. Wā'il*, [w:] *The Encyclopaedia of Islam*, t. 2, (New Edition), E.J. Brill, Leiden 1986.
- Cassandra, *The Impending Crisis in Egypt*, „The Middle East Journal” 1995, t. 49, nr 1.
- Castells, M., *The Information Age: Economy, Society, and Culture*, t. 2: *The Power of Identity*, Blackwell Publishers, Malden, MA, 1997.
- Caton, S.C., *Anthropological Theories of Tribe and State Formation in the Middle East: Ideology and the Semiotics of Power*, [w:] *Tribes and State Formation in the Middle East*, red. Ph.S. Houry, J. Kostiner, University of California Press, Berkeley–Los Angeles–Oxford 1990.
- Centre d'études de politique étrangères, *L'Industrialisation de l'Afrique du Nord*, A. Colin, Paris 1952.
- Çetin, T., F. Oğuz, *Introduction: Regulation and Competition in Turkey*, [w:] *The Political Economy of Regulation in Turkey*, red. T. Çetin, F. Oğuz, Springer, New York 2011.
- Chabbi, J., *L'émergence et la structure du confrérisme dans la société islamique médiévale*, [w:] *Structures et cultures précapitalistes*, Actes du colloque tenu à l'Université Paris VIII Vincennes sous le direction de René Gallissot, Editions Anthropos, Paris 1981.
- Chajr ad-Din az-Zirikli, *Szibh al-dżazira fi abd al-malik Abd al-Aziz [Półwysep Arabski w epoce króla Abd al-Aziza]*, t. 1–4, Matabi'a Dar al-Kalam, Bejrut 1970.
- Chatty, D., *Displacement and Dispossession in the Modern Middle East*, Oxford University Press, Oxford 2010.
- Chelhod J., *Introduction à la sociologie d'Islam*, Besson-Chanterelle, Paris 1958.
- Chiefdoms: Power, Economy, and Ideology*, red. T. Earle, Cambridge University Press, Cambridge 1991.
- Chitham, E.J., *The Coptic Community in Egypt: Spatial and Social Change*, University of Durham, Centre for Middle Eastern and Islamic Studies, Durham 1986.
- Clancy-Smith, J., *Marginality and Migration: Europe's Social Outcast in Pre-colonial Tu-*

- nisia, 1830–1881*, [w:] *Outside In: On the Margins of the Modern Middle East*, red. E. Rogan, I.B. Tauris, London 2002.
- Clancy-Smith, J., *Rebel and Saints: Muslim Notables, Populist Protest, Colonial Encounters (Algeria and Tunisia, 1800–1904)*, University of California Press, Berkeley 1994.
- Clark, E.C., *The Ottoman Industrial Revolution*, „International Journal of Middle Eastern Studies” 1974, t. 5.
- Clark, H., *Military is 40 percent of Egyptian economy*, „Mondoweiss”, February 4, 2011, <http://mondoweiss.net/2011/02/military-is-40-percent-of-egyptian-economy.html>.
- Cobban, H., *The Making of Modern Lebanon*, Hutchison, London 1987.
- Cohen, H.J., *Jews of the Middle East, 1860–1971*, Israel University Press, Jerusalem 1973.
- Cohen, R., *Introduction*, [w:] *Origins of the State. The Anthropology of Political Evolution*, red. R. Cohen, E.R. Service, Institute for the Study of Human Issues, Philadelphia 1978.
- Cohen, S.A., *British Policy in Mesopotamia 1903–1914*, Ithaca Press, London 1976.
- Cohen, S.A., *Mesopotamia in British Strategy, 1903–1914*, „International Journal of Middle East Studies” 1978, t. 9.
- Collot, C., J.-R. Henry, *Le mouvement national algérien. Textes 1912–1954*, L’Harmattan, Paris 1978.
- Colton, N.A., *Yemen: A collapsed economy*, „Middle East Journal” 2010, t. 64, nr 3.
- Contemporary Syria: Liberalization between Cold War and Cold Peace*, red. E. Kienle, British Academia Press, London 2004.
- Cook, M., *On the Origins of Wahhabism*, „Journal of the Royal Asiatic Society” 1992, t. 2, cz. 2.
- Cook, M., *The Expansion of the First Saudi State: the Case of Washm*, [w:] *The Islamic World, from Classical to Modern Times: Essays in Honor of Bernard Lewis*, red. C.E. Bosworth, Ch. Issawi, R. Savory, A.L. Udovitch, The Darwin Press, Princeton 1989.
- Cook, M., *The Historians of pre-Wahhabi Najd*, „Studia Islamica” 1992, t. 76.
- Cook, M., *The Provenance of the „Lam’ al-Shihb fi Surat Muhammad Ibn ‘Abd al-Wahhab*, „Journal of Turkish Studies” 1986, t. 10.
- Corstange, D., *Ethnic Clientelism in the Middle East*, Department of Government and Politics, University of Maryland, College Park, MD, 2011 [manuskrypt].
- Crews, R.D. *The Taliban and the Crisis.*, A. Tarzin, *The Taliban and the Crisis of Afghanistan*, Harvard University Press, Harvard, MA, 2009.
- Cromer, Earl of [Evelyn Bering], *Modern Egypt*, Macmillan, New York 1908.
- Crone, P., *Meccan Trade and the Rise of Islam*, Basil Blackwell, Oxford 1987.
- Crone, P., *Slaves on Horses*, Cambridge University Press, Cambridge 1980.
- Crone, P., *Tribes and States in the Middle East*, „Journal of the Royal Asiatic Society” 1993, t. 3, cz. 3.

- Crone, P., M. Hinds, *God's Caliph: Religious Authority in the First Centuries of Islam*, Cambridge University Press, Cambridge 1987.
- Cronin, S., *Armies and State-Building in the Modern Middle East. Politics, Nationalism and Military Reform*, I.B. Tauris, London–New York 2014.
- Daftary, F., *Intellectual Traditions in Islam*, I.B. Tauris, London 2001.
- Dahl, R.A., B. Stinebrickner, *Współczesna analiza polityczna*, przeł. P.M. Kazimierczak, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2007.
- Danecki, J., *Podstawowe wiadomości o islamie*, t. 1–2, Dialog, Warszawa 1997–1998.
- Dann, U., *Studies in the History of Transjordan 1920–1949*, Westview Press, Boulder, CO, 1984.
- Danzinger, R., *Abd al-Qadir and the Algerians: Resistance to the French and Internal Consolidation*, Holmes and Meier, New York 1977.
- Davis, E., *A sectarian Middle East?*, „International Journal of Middle East Studies” 2008, t. 40, nr 4.
- Davison, R.H., *Turkish Attitudes Concerning Christian–Muslim Equality in the Nineteenth Century*, „American Historical Review”, 1954, t. 59, nr 4.
- Davison, R.H., *Turkish Attitudes Concerning Christian–Muslim Equality in the Nineteenth Century*, [w:] *The Modern Middle East: A Reader*, red. A. Hourani, P.S. Khoury, M.C. Wilson, University of California Press, Berkeley–Los Angeles 1993.
- de Peyerimhoff, J., *La colonisation officielle en Algérie de 1871 à 1895*, Imprimerie rapide, Tunis 1928.
- de Planhol, X., *Les fondements géographiques de l'histoire d'Islam*, Flammarion, Paris 1968.
- Demontés, V., *L'Algérie économique*, t. 1–5, Imprimerie algérienne, Algiers 1922–1930.
- Dennett, D.C., *Conversion and the Poll Tax in Early Islam*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1950.
- Dickson, H.R.P., *The Arab of the Desert. A Glimpse into Badawin Life in Kuwait and Sa'udi Arabia*, Allen & Unwin, London 1949.
- Digard, J.-P., *Histoire et anthropologie des sociétés nomades: les cas d'une tribu d'Iran*, „Annales. Economies, Sociétés, Civilisations” 1973, t. 28, nr 6.
- Digard, J.-P., *On the Bakhtiari: Comments on “Tribes, Confederation and the State”*, [w:] *The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan*, red. R. Tapper, Croom Helm, London–Canberra, St. Martin's Press, New York 1983.
- Donner, F.M., *The Bakr b. Wā'il Tribes and Politics in Northeastern Arabia on the Eve of Islam*, „Studia Islamica” 1980, t. 51.
- Doughty, Ch.M., *Travels in Arabia Deserta*, t. 1–2, Cambridge University Press, Cambridge 1888.
- Dreisbach, T., *New Tunisian Constitution Adopted*, „tunisianlive”, January 26, 2014,

- <http://www.tunisia-live.net/2014/01/26/new-tunisian-constitution-adopted/>.
- Droz-Vincent, Ph., *The Security Sector in Egypt: Management, Coercion and External Alliance under the Dynamics of Change*, [w:] *The Arab State and Neo-Liberal Globalization. The Restructuring of State Power in the Middle East*, red. L. Guazzone, D. Pioppi, Ithaca Press, Reading 2009.
- Dupont, A.-L., *The Ottoman Revolution of 1908 as Seen by Al-Hilal and Al-Manar: The Triumph and Diversification of the Reformist Spirit*, [w:] *Liberal Thought in the Eastern Mediterranean. Late 19th Century until the 1960s*, red. Ch. Schumann, Brill, Leiden–Boston 2008.
- Dzięgiel, L., *Węzeł kurdyjski: kultura, dzieje, walka o przetrwanie*, Universitas, Kraków 1992.
- Dziekan, M.M., *Historia Iraku*, Dialog, Warszawa 2002.
- Dziubiński, A., *Historia Maroka*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1983.
- Dziubiński, A., *Historia Tunezji*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1994.
- Earle, T., *Economic and Social Organization of a Complex Chiefdom: the Halelea District, Kana'i, Hawaii*, University of Michigan, Ann Arbor 1979.
- Eberhardt, E., *Conquerors and Rulers. Social Forces in Medieval China*, E.J. Brill, Leiden 1952.
- Economic Profile of Ennahda: Diversification of Banking System and "Open Sky" Membership*, „tunisialive”, November 5, 2011, <http://www.tunisia-live.net/2011/11/05/economic-profile-of-ennahda-diversification-of-banking-system-and-open-sky-membership/>.
- Egretaud, M., *Réalité de la Nation algérienne*, Éditions sociales, Paris 1961.
- Eickelman, D., *Musaylima: An Approach to the Social Anthropology of Seventh Century Arabia*, „Journal of the Economic and Social History of the Orient” 1967, t. 10, cz. 1.
- El Mansour, M., *Morocco in the Reign of Mawlay Sulayman*, Menas Press, Wisbech 1990.
- El Naggat, M., *Egypt severely curtails press freedom ahead of elections*, „Christian Science Monitor”, October 27, 2010, <http://www.csmonitor.com/World/Middle-East/2010/1027/Egypt-severely-curtails-press-freedom-ahead-of-elections>.
- El-Behary, H., *Egyptian government temporarily halts IMF loan negotiations*, „Egypt Independent”, August 28, 2013, <http://www.egyptindependent.com/news/egyptian-government-temporarily-halts-imf-loan-negotiations>.
- Election Program. The Freedom and Justice Party. Egypt. Parliamentary Elections 2011*, The Freedom and Justice Party, 2011, s. 4–7, <http://www.fjponline.com/uploads/FJP-program.pdf>.
- Elyan, T., *Egypt's Mursi faces lawsuit over removal of power curbs*, „Reuters”, August 14,

2012, <http://www.reuters.com/article/2012/08/14/egypt-mursi-challenge-idUSL6E8JE9D220120814>.

Employment Creation. Social Protection in the Middle East and North Africa, red. H. Handoussa, Z. Tzannatos, The American University in Cairo Press, Cairo–New York 2002.

Enayat, H., *Modern Islamic Political Thought*, trans. by R.P. Mottahedeh, I.B. Tauris, London–New York 2005.

Entelis, J.P., *Pluralism and Party Transformation in Lebanon: Al-Kata'ib*, Brill, Leiden 1974.

Entessar, N., *Kurdish Ethnonationalism*, Lynne Rienner Publishers, Boulder–London 1992.

Erickson, E.J., *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War*, Greenwood Press, Westport 2001.

Erlanger, S., *Morocco King Proposes Limited Steps to Democracy*, „New York Times”, June 17, 2011, http://www.nytimes.com/2011/06/18/world/africa/18morocco.html?_r=2&src=me&ref=world&.

Errihani, M., *The Amazigh renaissance: Tamazight in the time of Mohammed VI*, [w:] *Contemporary Morocco: State, Politics and Society under Mohammed VI*, red. B. Maddy-Weitzman, D. Zisenwine, Routledge, London–New York 2013.

Essays on the Problem of Tribe, red. J. Helm, University of Washington Press, Seattle 1968.

Evans-Pritchard, E.E., *Kinship and Marriage among the Nuer*, Clarendon Press, Oxford 1960.

Evans-Pritchard, E.E., *The Nuer. A Description of the Modes of Livelihood and Political Institutions of a Nilotic People*, Clarendon Press, Oxford 1960.

Evans-Pritchard, E.E., *The Sanusi of Cyrenaica*, Clarendon Press, Oxford 1949.

Facey, W., *Riyadh. The Old City. From Its Origins until the 1950s*, Immel Publishing, London 1989.

Fahim, K., D.D. Kirpatrick, *Clashes Break Out After Morsi Seizes New Power in Egypt*, „New York Times”, November 23, 2012, http://www.nytimes.com/2012/11/24/world/middleeast/amid-protest-egypts-leader-defends-his-new-powers.html?_r=0.

Fanon, F., *Wretched of the Earth*, trans. by R. Philcox, Grove Press, New York 1968.

Fahmy, M. *La révolution de l'industrie en Egypte*, Brill, Leiden 1954.

Fieldhouse, D.K., *Western Imperialism in the Middle East 1914–1958*, Oxford University Press, Oxford 2006.

Fisher, J., *Curzon and British Imperialism in the Middle East 1916–1919*, Frank Cass, London 1999.

Flournoy, F.R., *British Policy Towards Morocco in the Age of Palmerston (1830–1865)*, Free Press Book, London 1935.

- Foltz, R., *The Central Asian Naqshbandi Connections of the Mughal Emperors*, „Journal of Islamic Studies” 1996, t. 7, nr 2.
- Fournié, P., J.-L. Riccioli, *La France et le Proche-Orient. 1916–1946. Une chronique photographique de la présence française en Syrie et au Liban, en Palestine, au Hedjaz et en Cilicie*, Casterman, Tournai 1996.
- Freedom and Justice Party*, „Jadaliyya”, November 22, 2011, <http://www.jadaliyya.com/pages/index/3154/freedom-and-justice-party>.
- Fried, M.H., *On the evolution of social stratification and the state*, [w:] *Culture in History: Essays in Honour of Paul Rodin*, red. S. Diamond, Columbia University Press, New York 1960.
- Fried, M.H., *The Notion of Tribe*, Cummings Publishing Company, Menlo Park 1975.
- Fried, M.H., *The State, the Chicken and the Egg: Or What Came First?*, [w:] *Origins of the State. The Anthropology of Political Evolution*, red. R. Cohen, E.R. Service, Institute for the Study of Human Issues, Philadelphia 1978.
- Friedman, I., *The Question of Palestine 1914–1918: British-Jewish-Arab Relations*, Routledge and Kegan Paul, London 1973.
- From Haven to Conquest*, red. W. Khalidi, Institute for Palestine Studies, Beirut 1971.
- Fukuyama, F., *Budowanie państwa. Władza i ład międzynarodowy w XXI wieku*, przeł. J. Serwański, Dom Wydawniczy Rebis, Poznań 2005.
- Fyderek, Ł., *Pretorianie i technokraci w reżimie politycznym Syrii*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2011.
- Galliot, R., *L'économie de l'Afrique du Nord*, Presses universitaires de France, Paris 1969.
- Ganiage, J., *Les Origines du protectorat français en Tunisie (1861–1881)*, Presses universitaires de France, Paris 1959.
- Garthwaite, G.R., *Khans and Kings: The Dialectics of Power in Bakhtiyari History*, [w:] *Modern Iran: The Dialectics of Continuity and Change*, red. M.E. Bonine, N.R. Keddie, State University of New York Press, Albany 1981.
- Garthwaite, G.R., *Khans and Shahs: A Documentary Analysis of the Bakhtiyari in Iran*, Cambridge University Press, Cambridge 1983.
- Garthwaite, G.R., *Pastoral Nomadism and Tribal Power*, „Iranian Studies” 1978, t. 11.
- Gat, M., *A Jewish Community in Crisis: The Exodus from Iraq, 1948–1951*, The Zalman Shazar Center for Jewish History, Jerusalem 1989.
- Geertz, C., *Islam Observed*, Yale University Press, New Haven 1968.
- Gellner, E., *Muslim Society*, Cambridge University Press, Cambridge 1981.
- Gellner, E., *Postmodernism, Reason and Religion*, Routledge, London–New York 1992.
- Gellner, E., *Patterns of Rural Rebellion in Morocco during the Early Years of Independence*, [w:] *Arabs and Berbers. From Tribe to Nation in North Africa*, red. E. Gellner, Ch. Micaud, Duckworth, London 1973.

- Gellner, E., *Political and Religious Organization of the Berbers of the Central High Atlas*, [w:] *Arabs and Berbers: From Tribe to Nation in North Africa*, red. E. Gellner, Ch. Micaud, Duckworth, London 1973.
- Gellner, E., *Saints of the Atlas*, Weidenfeld and Nicolson, London 1969.
- Gellner, E., *Tribalism and Social Change in North Africa*, [w:] *French-Speaking Africa: The Search for Identity*, red. W. Lewis, Walker, New York 1965.
- Ghani, A., C. Lockhart, *Fixing Failed States: A Framework for Rebuilding a Fractured World*, Oxford University Press, New York 2008.
- Gibb, H.A.R., *Constitutional Organization*, [w:] *Law in the Middle East*, red. M. Khadduri, H. Liebesney, The Middle East Institute, Washington 1955.
- Globalization and the Gulf*, red. J.W. Fox, N. Mourtada-Sabbah, M. Al-Mutawa, Routledge, London–New York 2006.
- Globalization and the Politics in the Middle East*, red. C.M. Henry, R. Springborn, Cambridge University Press, Cambridge 2001.
- Goldman, D.P., *Ankara's „Economic Miracle” Collapses*, „Middle East Quarterly” 2012, Winter.
- Goodston, L.P., *Afghanistan's Endless War: State Failure, Regional Politics, and the Rise of the Taliban*, University of Washington Press, Seattle–London 2001.
- Gordon, D.C., *Lebanon, the Fragmented Nation*, Croom Helm, London 1980.
- Görmez, Y., S. Yiğit, *The Economic and Financial Stability in Turkey: A Historical Perspective*, Fourth Conference of Southeast Europe Monetary History Network (SEEMHN), National Bank of Serbia, Belgrade 2009.
- Grabar, O., *The Formation of Islamic Art*, Yale University Press, New Haven 1973.
- Graves, P., *The Life of Sir Percy Cox*, Hutchinson, London 1941.
- Great Britain, Colonial Office, *Special Report of His Majesty's Government on the Progress of Iraq 1920–1931 for the Permanent Mandate Commission of the League of Nations*, H.M.S.O., London 1932.
- Green, A.H., *The Tunisian Ulama, 1873–1915. Social Structure and Response to Ideological Currents*, Brill, Leiden 1978.
- Greenway, H.D.S., *The Copts and the Arab Spring*, „The New York Times”, November 23, 2011, http://www.nytimes.com/2011/11/24/opinion/the-copts-and-the-arab-spring.html?_r=0.
- Grgies, A., *Sprawa kurdyjska w XX w.*, Dialog, Warszawa 1997.
- Grousset, R., *The Empire of the Steppes*, Rutgers University Press, New Brunswick, N.J., 1970.
- Guarmani, C., *Northern Najd. A Journey from Jerusalem to Aniza in Qasim*, The Argonaut Press, London 1938.

- Guirguis, M., *The Organization of the Coptic Community in the Ottoman Period*, [w:] *Society and Economy in Egypt and the Eastern Mediterranean 1600–1900*, red. N. Hanna, R. Abbas, The American University in Cairo Press, Cairo–New York 2005.
- Guirguis, M., N. van Doorn-Harder, *The Emergence of the Modern Coptic Papacy. The Egyptian Church and Its Leadership from the Ottoman Period to the Present*, The American University in Cairo Press, Cairo–New York 2011.
- Gumilow, L., *Dzieje dawnych Turków*, przeł. T. Zabłudowski, PIW, Warszawa 1972.
- Gumplowicz, L., *The Outline of Sociology*, American Academy of Political and Social Science, Philadelphia 1899.
- Haidar, M., *Central Asia in the Sixteenth Century*, Manohar, New Delhi 2002.
- Haidar, M., *Medieval Central Asia: Polity, Economy and Military Organization, Fourteenth to Sixteenth Centuries*, Manohar, New Delhi 2004.
- Hale, W., *The Political and Economic Development of Modern Turkey*, Croom Helm, London 1981.
- Hall, H., D. Soskice, *Introduction*, [w:] *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*, red. P. Hall, D. Soskice, Oxford University Press, Oxford 2001.
- Hall, L., *The United States and Morocco*, Scarecrow Press, Metuchen, N.J., 1971.
- Halstead, J.P., *Rebirth of a Nation: the Origins and Rise of Moroccan Nationalism 1912–1944*, Harvard University Centre for Middle Eastern Studies, Cambridge, MA, 1969.
- Hamilton, R., *Islamist PJD party wins Morocco poll*, „BBC News. Africa”, November 27, 2011, <http://www.bbc.com/news/world-africa-15902703>.
- Harber, Ch.C., *Tunisian Land Tenure in the Early French Protectorate*, „Muslim World” 1973, t. 6, nr 4.
- Hariq, I., *The Origins of the Arab State System*, [w:] *The Arab State*, red. G. Luciani, University of California Press, Berkeley 1991.
- Harris, Ch.Ph., *Nationalism and Revolution in Egypt. The Role of the Muslim Brotherhood*, Mouton, The Hague–London–Paris 1964.
- Hart, D.M., *Ait ‘Atta of Southern Morocco: Daily Life and Recent History*, Menas Press, Wisbech 1984.
- Hart, D.M., *Tribe and Society in Rural Morocco*, Frank Cass, Abingdon–New York 2000.
- Hasan, S.S., *Christians versus Muslims in Modern Egypt: The Century-Long Struggle for Coptic Equality*, Oxford University Press, Oxford–New York 2003.
- Hassan II, *The Challenge*, trans. by A. Rhodes, Macmillan, London 1978.
- Hauziński, J., *Burzliwe dzieje Kalifatu Bagdadzkiego*, PWN, Warszawa–Kraków 1993.
- Hawting, G.R., *The Origins of the Muslim Sanctuary at Mecca*, [w:] *Studies on the First Century of Islamic Society*, red. G.H.A. Juynboll, Southern Illinois University Press,

Carbondale–Edwardsville 1982.

Heggoy, A.A., R.R. Crout, *Historical Dictionary of Algeria*, Scarecrow Press, Metuchen, N.J., 1981.

Heggoy, A.A., *The French Conquest of Algiers, 1830: An Algerian Oral Traditions*, Ohio University Center for International Studies, Athens–Ohio 1986.

Heinrichs, W.P., *Tasm*, [w:] *The Encyclopaedia of Islam*, t. 10, (New Edition), E.J. Brill, Leiden 2000.

Helfgott, L.M., *Tribe and Uymaq in Iran: a Reply*, „Iranian Studies” 1983, t. XI, nr 1–2.

Helmreich, E., *The Diplomacy of the Balkan Wars, 1912–1913*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1938.

Hendrix, S., E. Londoño, *Egypt's Morsi makes bid to reinstate Islamist-dominated parliament*, „The Washington Post”, July 8, 2012, http://www.washingtonpost.com/world/egypts-morsi-makes-bid-to-reinstate-islamist-parliament/2012/07/08/gJQAQTn-DWW_story.html.

Hershlag, Z.Y., *Turkey: The Challenge of Growth*, E.J. Brill, Leiden 1968.

Heyworth-Dunne, J., *Religious and Political Trends in Modern Egypt*, [Privately published], Washington 1950.

Hiel, B., *Muslim Brotherhood's rhetoric reveals intent in Egypt*, „Triblive/USWorld”, May 20, 2012, <http://triblive.com/usworld/1828445-74/morsy-brotherhood-egypt-egyptians-jerusalem-former-islamic-mohammed-university-cairo>.

Himadeh, S., *Economic Organization of Palestine*, American University Press, Beirut 1938.

Hinnebusch, R.A., Jr., *Egyptian Politics Under Sadat. The Post-populist Development of an Authoritarian-modernizing State*, Cambridge University Press, Cambridge 1985.

Hinnebusch, R.R., *Syria: Revolution from Above*, Routledge, London 2002.

Hodgson, G.S., *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization*, t. 3: *The Gunpowder Empires and Modern Times*, University of Chicago Press, Chicago 1974.

Hoisington, W.A., Jr., *Cities in Revolt: The Berber Dahir (1930) and France's Urban Strategy in Morocco*, „Journal of Contemporary History” 1978, t. 13, nr 3.

Hoisington, W.A., Jr., *Lyautey and the French Conquest of Morocco*, Macmillan, Basingstoke 1995.

Hoisington, W.A., Jr., *The Casablanca Connection: French Colonial Policy 1936–1943*, University of North Carolina Press, Chapel Hill 1984.

Hopkins, J.F.P., *The Almohade Hierarchy*, „Bulletin of the School of Oriental and African Studies” 1954, t. 16.

Horne, A., *A Savage War of Peace*, Macmillan, London 1977.

Hourani, A., *Arabic Thought in the Liberal Age 1798–1939*, Cambridge University Press, Cambridge 2007.

- Hourani, A., *Syria and Lebanon: A Political Essay*, Oxford University Press, London 1946.
- Huber, Ch.M., *Voyage dans l'Arabie central, Hammade, Shammar, Kacim, Hedjas*, „Bulletin de la société géographique” 1884–1885, t. 5.
- Hudson, M.C., *The Precarious Republic: Political Modernization in Lebanon*, Random House, New York 1968.
- Hunter, F.R., *Capital Appreciation and Provincial Power in Pre-Protectorate Tunisia (1850–1881): Notes from the Tunis Archives*, „Middle Eastern Studies” 1987, t. 23.
- Hunter, F.R., *Egypt under Muhammad Ali's successors*, [w:] *The Cambridge History of Egypt*, t. 2: *Modern Egypt, from 1517 to the End of the Twentieth Century*, red. M.W. Daly, Cambridge University Press, Cambridge 1998.
- Hurewitz, J.C., *The Middle East and North Africa in World Politics. A Documentary Record*, t. 1: *European Expansion, 1535–1914*, Yale University Press, New Haven–London 1975.
- Husry, K.S., *The Assyrian Affair of 1933(I)*, „International Journal of Middle East Studies” 1974, t. 5, nr 2.
- Husry, K.S., *The Assyrian Affair of 1933(II)*, „International Journal of Middle East Studies” 1974, t. 5, nr 3.
- Ibn Battutah, *The Travels of Ibn Battuta A.D. 1325–1354*, t. 1–2, edited and annotated from the text of Defrémery and Sanguinetti, by H.A.R. Gibb, Hakluyt Society, Cambridge 1958.
- Ibn Biszr, Usman Ibn Abad Allah, *Unwan al-madžd fir tarich Nadžd* [Sztandary chwały historii Nadždu] cz. 1–2, Wizarat al-Ma'arif as-Su'udijja, Bejrut 1387 A.H.
- Ibn Chaldun, *Tarich al-Allama*, wyd. 3, t. 1–4, Maktabat al-Madrasa wa Dar al-Kitab al-Lubnani li-t-Tiba wa-n-Naszr, Bejrut 1967.
- Ibn Ghunnam, H., *Tarich Nadžd al-musamma “raudat al-afkar wa-l-afham”* [Historia Nadždu zwanego „ogrodem myśli”] cz. 1–3, Matba al-Muduni al-Mu'assa as-Su'udijja bi-Naszr, Ar-Rijad 1961.
- Idris, H.R., *La Berbérie orientale sous les Zirides X^e–XIIe siècles*, t. 1, Institut d'Études Orientales de la Faculté des Lettres et Sciences Humaines d'Alger, Paris 1962.
- International Monetary Fund, *Regional Economic Outlook: Middle East and Central Asia. May 2009*, International Monetary Fund, Publication Services, Washington 2009.
- International Monetary Fund, *Regional Economic Outlook: Middle East and Central Asia. October 2009*, International Monetary Fund, Publication Services, Washington 2009.
- Ikram, Kh., *The Egyptian Economy, 1952–2000*, Routledge, London–New York 2006.
- Inalcik, H., *Ottoman methods of conquest*, „Studia Islamica” 1954, t. 2.
- Inalcik, H., *The Ottoman Empire: The Classical Age*, Weidenfeld & Nicolson, London 1973.

- Iranjenges. Iranians in Los Angeles*, red. R. Kelley, University of California Press, Berkeley–Los Angeles–Oxford 1993.
- Ireland, P.W., *Iraq. A Study in Political Development*, Russel & Russel, New York 1970.
- Issawi, Ch., *An Economic History of the Middle East and North Africa*, Columbia University Press, New York 1982.
- Issawi, Ch., *Egypt in Revolution. An Economic Analysis*, Oxford University Press, London–New York–Toronto 1963.
- Issawi, Ch., *The Arab World's Legacy: Essays*, Darwin Press, Princeton 1985.
- Jamal, A.A., *Barriers to Democracy: The Other Side of Social Capital in Palestine and the Arab World*, Princeton University Press, Princeton 2007.
- Jamsheer, H.A., *Jedność arabska. Geneza idei w tradycji wczesnego islamu*, Semper, Warszawa 1995.
- Jamsheer, H.A., *Reforma władzy i społeczeństwa w arabsko-muzułmańskiej myśli politycznej XIX i XX*, Wydawnictwo Ibidem, Łódź 2008.
- Jamsheer, H.A., *Współczesna historia Iraku*, Dialog, Warszawa 2007.
- Jasnoff, M., *The Edge of Empire: Lives, Culture, and Conquest in the East, 1750–1850*, Vintage Books, New York 2005.
- Jaussen, A., *Coutumes des Arabes au pays de Moab*, Librairie Victor Lecoffre, Paris 1908.
- Jenkins, R.J., *The Evolution of Religious Brotherhoods in North and Northwest Africa*, [w:] *Studies in West African Islamic History*, t. 1: *The Cultivators of Islam*, red. J.R. Willis, Frank Cass, London–Totowa, N.J., 1979.
- Johansen, B., *Islamic Law on Land Tax and Rent. The Peasants' Loss of Property Rights as Interpreted in the Hanafite Legal Literature of the Mamluk and Ottoman Periods*, Croom Helm, London 1988.
- Johnson, M., *Class and Client in Beirut. The Sunni Muslim Community and the Lebanese State 1840–1985*, Ithaca Press, London–Atlantic City 1986.
- Joseph, S., *Sectarianism as imagined sociological concept and as imagined social formation*, „International Journal of Middle East Studies” 2008, t. 40, nr 4.
- Julien, Ch.-A., *Colons français et Jeunes Tunisiens (1892–1912)*, „Revue française d'histoire d'outre-mer” 1967, t. 54.
- Julien, Ch.-A., *L'Afrique du Nord en marche. Nationalisme musulmans et souveraineté française*, wyd. 3, Julliard, Paris 1972.
- Julien, Ch.-A., *La Conquête et les débuts de la colonization (1827–1871)*, Presses universitaires de France, Paris 1964.
- Julien, Ch.-A., *Le Maroc face aux impérialismes, 1415–1956*, Éditions Jeune-Afrique, Paris 1978.
- Julien, Ch.-A., *Turkish Rule in Algeria and Tunisia, 1516–1830*, [w:] *History of North Africa: Tunisia, Algeria, Morocco*, red. Ch.-A. Julien, Routledge & Kegan Paul, London 1970.

- Kaddache, M., *Histoire du nationalisme algérien. Question nationale et politique algérienne, 1919–1951*, Société nationale de l'édition, Algiers 1981.
- Kamrava, M., *The Modern Middle East: A Political History since the First World War*, University of California Press, Berkeley–Los Angeles 2005, http://www.academia.edu/1133423/The_Modern_Middle_East_-_A_Political_History_Since_the_first_World_War.
- Karal, E.Z., *Non-Muslim Representatives in the First Constitutional Assembly 1876–1877*, [w:] *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, red. B. Braude, B. Lewis, Holmes & Meyer, New York 1983.
- Karoui, H., A. Mahjoubi, *Quand le soleil s'est levé à l'ouest. Tunisie 1881 – Impérialisme et Résistance*, CERES Production, Tunis 1983.
- Karoui, H., *La résistance populaire à l'occupation française (1881) chez les élites tunisiennes, désavoué et oublié*, [w:] *Connaissances du Maghreb: Sciences sociales et colonisation*, red. J.-C. Vatin, CNRS, Paris 1984.
- Kasznik, A.H., *Abd el-Kader, 1808–1883. Geneza nowożytnej Algierii*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1977.
- Kasznik-Christian, A., *Algeria*, Wydawnictwo Trio, Warszawa 2006.
- Kawtharani, W., *Le Grand-Leban et la project de la Confédération Syrienne d'après des documents français*, [w:] *State and Society in Syria and Lebanon*, red. Y.M. Choueiri, University of Exeter Press, Exeter–New York 1993.
- Kayali, H., *Arabs and Young Turks. Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908–1918*, University of California Press, Berkeley 1997.
- Keddi, N.R., *Structures précapitalistes dans le Moyen Orient*, [w:] *Structures et cultures précapitalistes*, Actes du colloque tenu à l'Université Paris VIII Vincennes sous le direction de René Gallissot, Editions Anthropos, Paris 1981.
- Keddie, N.R., *Roots of Revolution*, Yale University Press, New Haven 1981.
- Keddie, N.R., *Współczesny Iran. Źródła i konsekwencje rewolucji*, przeł. I. Nowicka, Wydawnictwo UJ, Kraków 2007
- Kedourie, E., *Into the Anglo-Arab Labyrinth: The McMahon–Hussayn Correspondence and its Interpretations, 1914–1939*, Cambridge University Press, Cambridge 1976.
- Keenan, J.H., *Social Change among the Tuareg of Ahaggar (Algeria)*, [w:] *Arabs and Berbers: From Tribe to Nation in North Africa*, red. E. Gellner, Ch. Micaud, D.C. Heath and Company, Lexington, MA, 1972.
- Kelly, S., *The Last Oasis. The Desert War and the Hunt for Zorzura*, Westview Press, Boulder, CO, 2002.
- Kerr, M.H., *Islamic Reform: The Political and Legal Theories of Muhammad Abdou and Rashid Rida*, University of California Press, Berkeley 1966.
- Kerr, M.H., *The Changing Political Status of Jerusalem*, [w:] *The Transformation of Palestine: Essays on the Origin and Development of the Arab-Israeli Conflict*, red. I. Abu-Lughod, Northwestern University Press, Evanston, IL, 1987.

- Keyder, Ç., *State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development*, Verso, London 1987.
- Khadduri, M., *Independent Iraq, 1932–1958*, Oxford University Press, New York 1960.
- Khalidi, R.I., *The British Policy towards Syria and Palestine, 1906–1914*, Frank Cass, London 1980.
- Khazanov, A.M., *Nomads and the Outside World*, Cambridge University Press, Cambridge 1984.
- Khouri, Ph.S., *Syria and the French Mandate: The Politics of the Arab Nationalism 1920–1945*, I.B. Tauris, London 1987.
- Khouri, Ph.S., *Urban Notables and Arab Nationalism. The Politics of Damascus 1860–1920*, Cambridge University Press, Cambridge 1983.
- Khuri-Makdisi, I., *The Nahda Revisited: Socialism and Radicalism in Beirut and Mount Lebanon, 1900–1914*, [w:] *Liberal Thought in the Eastern Mediterranean. Late 19th Century until the 1960s*, red. Ch. Schumann, Brill, Leiden–Boston 2008.
- Kienle, E., *The Political Corollaries of Economic Reform in the Arab Middle East and North Africa*, „Hemispheres: Studies on Cultures and Societies” 2007, nr 21.
- King, S.J., *Sustaining Authoritarianism in the Middle East and North Africa*, „Political Science Quarterly” 2007, t. 122, nr 3, http://goliath.ecnext.com/coms2/gi_0199-7650336/Sustaining-authoritarianism-in-the-Middle.html.
- Kirisci, K., *Turkey: A Transformation from Emigration to Immigration*, „Migration Information Source. Fresh Thought, Authoritative Data, Global Reach”, Washington, 2013, <http://www.migrationinformation.org/feature/display.cfm?id=176#top>.
- Kissling, H.J., *The Ottoman Empire to 1774*, [w:] *The Last Great Muslim Empires*, red. F.R.C. Bagley, E.J. Brill, Leiden 1969.
- Klieman, A.S., *Foundation of British Policy in the Arab World: The Cairo Conference of 1921*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1970.
- Kołodziejczyk, D., *Elity w Imperium Osmańskim (XV–XVIII wiek)*, [w:] *Afryka, Orient, Polska*, red. S.K. Kuczyński, A. Rachuba, M. Tymowski, Dialog, Warszawa 2007.
- Koran*, przeł. J. Bielawski, PIW, Warszawa 1986.
- Korayem, K., *The Egyptian Economy and the Poor in the Eighties*, Institute of National Planning, Cairo 1991.
- Krader, L., *Peoples of Central Asia*, Indiana University Press, Bloomington 1963.
- Krader, L., *Social Organization of the Mongol-Turkic Pastoral Nomads*, Mouton, The Hague 1963.
- Kraiem, M., *Le Néo-Dustur: cadres, militants et implementations pendant les années trente*, [w:] *Les mouvements politiques et sociales dans la Tunisie des années trente*, red. M. Chenoufi, Ministère de l'Éducation, de l'Enseignement Supérieur et de la Recherche Scientifique, Tunis 1987.

- Krasnowolska, A., *Iran współczesny*, [w:] *Historia Iranu*, red. A. Krasnowolska, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 2010.
- Krämer, G., *Moving Out of Place: Minorities in the Middle Eastern Urban Societies, 1800–1914*, [w:] *The Urban Social History of the Middle East 1750–1950*, red. P. Slugett, Syracuse University Press, Syracuse 2008.
- Krämer, G., *The Jews In Modern Egypt, 1914–1952*, University of Washington Press, Seattle 1989.
- Kutb S., *Ma'alim fi at-tarik*, [Stupy milowe na drodze], wyd. 9, Dar asz-Szuruk, Kair-Bejrut 1982.
- La fin du judaïsme en terres d'Islam*, red. Sh. Trigano Éditions Denoël, Paris 2009.
- Labidi, K., *The Paradox of Press Freedom in the Arab World*, „Arab Reform Bulletin”, June 19, 2007, <http://www.carnegieendowment.org/2008/08/19/paradox-of-press-freedom-in-arab-world/yi>.
- Lacroix-Riz, A., *Les protectorats de l'Afrique du Nord entre la France et Washington*, L'Harmattan, Paris 1988.
- Lady Bell, *The Letters of Gertrude Bell*, Ernest Benn Limited, London 1927.
- Lahhahi, M., *Le Gouvernement marocain à l'aube du vingtième siècle*, Les Éditions Maghrébines, Rabat 1975.
- Lalik, K., *Kurdystan iracki u progę XXI w.*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2009.
- Lambton, A.K.S., *Islamic Society in Persia. An Inaugural Lecture delivered on 9 March 1954*, SOAS, University of London, London 1954.
- Lambton, A.K.S., *Quis Custodiet Custodes: Some Reflections on the Persian Theory of Government*, „Studia Islamica” 1956, t. 5.
- Lapidus, I.M., *History of Islamic Societies*, Cambridge University Press, Cambridge 1988.
- Lapidus, I.M., *The Arab Conquest and the Formation of Islamic Society*, [w:] *Studies on the First Century of Islamic Society*, red. G.H.A. Juynboll, Southern Illinois University Press, Carbondale–Edwardsville 1982.
- Lapidus, I.M., *Tribes and State Formation in Islamic History*, [w:] *Tribes and State Formation in the Middle East*, red. Ph.S. Khoury, J. Kostiner, University of California Press, Berkeley–Los Angeles–Oxford 1990.
- Laroui, A., *Les origines sociales et culturelles du nationalisme marocain*, Maspéro, Paris 1977.
- Laroui, A., *The History of the Maghrib: An Interpretative Essay*, trans. by R. Mannheim, Princeton University Press, Princeton 1977.
- Larsen, C.E., *The Early Environment and Hydrology of Ancient Bahrain*, [w:] *Dilmun: New Studies in the Archaeology and Early History of Bahrain* (Berliner Beiträge zum Vorderen Orient), t. 2, red. D.T. Potts, Reimer Verlag, Berlin 1983.

- Lassner, J., S. Ilan Troen, *Jews and Muslims in the Arab World: Haunted by Past Real and Imagined*, Rowman and Littlefield, Plymouth 2007.
- Lattimore, O., *Inner Asian Frontiers of China*, Capitol Publishing Co., New York 1951.
- Lawson, J., *Capital Flows to Emerging Economies*, Peterson Institute/Booz Allen Conference, Washington, March 10, 2011, <http://www.piie.com/publications/papers/lawson-20110310ppt.pdf>.
- Le Tourneau, R., *L'Evolution politique de l'Afrique du nord musulmane, 1920–1961*, Armand Colin, Paris 1962.
- Le Tourneau, R., *Sur la disparition de la doctrine Almohade*, „Studia Islamica” 1970, t. 23.
- Leach, E.R., *Political Systems of Highland Burma. A Study of Kachin Social Structure*, G. Bell & Sons, London 1954.
- Leszczyńska, K., *Kwestia asyryjska na tle ogólnej sytuacji politycznej w Iraku w latach trzydziestych*, [w:] *Niemuzułmańskie mniejszości Iraku. Historia, kultura, problemy przetrwania*, red. M. Abdalla, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2008.
- Lev, Y., *State and Society in Fatimid Egypt*, E.J. Brill, Leiden 1991.
- Lev, Y., *The Fatimid Conquest of Egypt – Military, Political and Social Aspects*, „Israel Oriental Studies” 1979, t. 9.
- Lev, Y., *The Fatimids and Egypt, 301–358/914–969*, „Arabica” 1988, t. 35.
- Levy, A., *Christians, Jews and Muslims in the Ottoman Empire: Lessons for Contemporary Existence*, Brandeis University Press, Waltham, MA, 2000.
- Levzion, N., *Abd Allah b. Yasin and the Almoravids*, [w:] *Studies in West African Islamic History*, t. 1: *The cultivators of Islam*, red. J.R. Willis, Frank Cass, London–Totowa, N.J., 1979.
- Lewis, B., *Modern Turkey*, Praeger, New York–Washington 1974.
- Lewis, B., *The Jews of Islam*, Princeton University Press, Princeton 1984.
- Lewis, B., *The Origins of Isma'ilism*, W. Heffer & Sons, Cambridge, 1940.
- Lewis, B. (ed. and trans.), *Islam from the Prophet Muhammad to the Capture of Constantinople*, t. 2: *Religion and Society*, Oxford University Press, Oxford–New York 1974.
- Leyne, J., *Morocco: Protesters say king's reforms 'not enough'*, „BBC News. Africa”, 18 June 2011, <http://www.bbc.co.uk/news/world-africa-13821553>.
- Lindner, R., *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*, Research Institute for Inner Asian Studies, Indiana University, Bloomington 1983.
- Lipa M., *Autorytaryzm na Bliskim Wschodzie. Egipt w latach 1981–2010*, Wydawnictwo Naukowe Askon, Warszawa 2013.
- Lipset, S.M., *Homo politicus. Społeczne podstawy polityki*, przeł. Grażyna Dziurdzik-Kraśniewska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1995.
- Lockhart, L., *The Persian Army and the Safavi*, „Der Islam” 1959, nr 34.

- Loeffler, R., *Tribal Order and the State: The Political Organization of Boir Ahmad*, „Iranian Studies” 1978, t. 11.
- Loeve, M., *Social Security in Egypt: An Analysis and Agenda for Policy Reform*, Working Papers 2024, Economic Research Forum for the Arab Countries, Iran and Turkey, Cairo 2000.
- Longrigg, S.H., *Four Centuries of Modern Iraq*, Oxford University Press, Oxford 1925.
- Longrigg, S.H., *Iraq 1900–1950. A Political, Social and Economic History*, Royal Institute of International Affairs, Oxford University Press, London 1953.
- Longrigg, S.H., *Oil in the Middle East*, Oxford University Press, London 1954.
- Longrigg, S.H., *Syria and Lebanon under French Mandate*, Oxford University Press, London 1958.
- Lorimer, G., *Gazetteer of the Persian Gulf, Oman, and Central Arabia*, Superintendent Government Printing India, cz. 1: *Historical*, Calcutta 1915; cz. 2: *Geographical and Statistical*, Calcutta 1908.
- Lukitz, L., *A Quest in the Middle East. Gertrude Bell and the Making of Modern Iraq*, I.B. Tauris, London–New York 2006.
- Lyautey, H., *Du rôle colonial de l'armée*, „Revue des Deux Mondes” 1900, nr 157 (15 janvier).
- MacCallum, E.P., *Iraq and the British Treaties*, Foreign Policy Association Information Service, New York 1930.
- Macfie, A.L., *The End of the Ottoman Empire, 1908–1923*, Longman, London–New York 1998.
- Maddison, A., *The World Economy: A Millennial Perspective*, OECD, Paris 2001.
- Maddy-Weitzman, B., *Contested Identities: Berbers, „Berberism”, and the State in North Africa*, „Journal of North African Studies” 2001, t. 6, nr 3.
- Maddy-Weitzman, B., *Ethno-politics and Globalisation in North Africa: The Berber Culture Movement*, „The Journal of North African Studies” 2006, t. 11, nr 1.
- Maddy-Weitzman, B., *The Amazigh factor: state-movement relations under Mohammed VI*, [w:] *Contemporary Morocco. State, Politics and Society under Mohammed VI*, red. B. Maddy-Weitzman, D. Zisenwine, Routledge, London 2013.
- Mahjoubi, A., *L'Établissement du protectorat français en Tunisie*, Publications de l'Université de Tunis, Tunis 1977.
- Maisels, Ch.K., *The Emergence of Civilization. From Hunting and Gathering to Agriculture, Cities, and the State in the Near East*, Routledge, London–New York 1995.
- Makdisi, U., *Ottoman Orientalism*, „The American Historical Review” 2002, nr 107.
- Makrem, S.N., *The Political Doctrines of the Isma'ilis*, Caravan Books, New York 1977.
- Maloney, S., *The Revolutionary Economy*, „The Iran Primer”, November 10, 2010, United States Institute of Peace, <http://iranprimer.usip.org/resource/revolutionary-economy>.

- Mansfield, P., *The British in Egypt*, Hold, Rinehart and Winston, New York–Chicago–San Francisco 1971.
- Marr, Ph., *The Modern History of Iraq*, Westview Press, Boulder, CO, 1985.
- Mabro, R., S. Radwan, *The Industrialization of Egypt: Policy and Performance*, Clarendon, Oxford 1976.
- Maloney, S., *Iran's Economy in the Shadow of Regional Upheaval*, „The Iran Primer”, February 28, 2011, United State Institute of Peace, <http://iranprimer.usip.org/blog/2011/feb/28/iran's-economy-shadow-regional-upheaval>.
- Maloney, S., *The Revolutionary Economy*, „The Iran Primer”, November 10, 2010, United States Institute of Peace, <http://iranprimer.usip.org/resource/revolutionary-economy>.
- Markey, P., T. Amara, *Veteran Essebsi wins Tunisia's first free presidential vote*, „Reuters”, December 22, 2014, <http://www.reuters.com/article/2014/12/22/us-tunisia-election-idUSKBN0JZ04F20141222>.
- Marlowe, J., *A History of Modern Egypt and Anglo-Egyptian Relations, 1808–1956*, Archon Books, Hamden, CT, 1965.
- Martin, A.-G.-P., *Quatre siècles d'histoire marocaine au Sahara de 1504 à 1902, au Maroc de 1894 à 1912*, wyd. 2, Éditions La Porte, Paris 1994.
- Martin, B.G., *A Future Sanusi Caliphate? Muhammad 'Ali al-Sanusi and his „Durar al-Saniya”*, „Journal of Asian History” 1992, t. 26, nr 2.
- Marks, M., *Who are Tunisia's Salafis*, „Foreign Policy”, September 28, 2012, <http://foreignpolicy.com/2012/09/28/who-are-tunisias-salafis/>.
- Masad, M., K. Christie, *State Formation, Religion, and Ethnicity in MENA*, [w:] *State Formation and Identity in the Middle East and North Africa*, red. K. Christie, M. Masad, Palgrave Macmillan, New York 2013.
- Masters, B., *Christians and Jews in the Ottoman Arab World. The Roots of Sectarianism*, Cambridge University Press, Cambridge 2001.
- Matin, K., *Uneven and Combined Development in World History: The International Relations of State-formation in Premodern Iran*, „European Journal of International Relations” 2007, t. 13, nr 419.
- Maududi, Sayyid Abul al-Ala, *The Political Theory of Islam*, [w:] *Contemporary Debates in Islam. An Anthology of Modernist and Fundamentalist Thought*, red. M. Moaddel, K. Talatoff, St. Martin's Press, New York 2000.
- Mauss, M., *The Gift: Forms and Functions of Exchange in Archaic Societies*, Cohen and West, London 1970.
- Maxwell, G., *Lands of Atlas: the Rise and Fall of the House of Glaoua 1893–1956*, Longman, London 1966.
- Mazzaoui, M., *The Origins of the Safawids*, Franz Steiner, Weisbaden 1972.
- McCarthy, J., *The Ottoman People and the End of Empire*, Arnold, London 2001.

- McCrummen, S., *Egypt's Morsi annuls most of contested decree, stay firm on Dec. 15 referendum*, „The Washington Post”, December 8, 2012, http://www.washingtonpost.com/world/middle_east/egyptian-president-poised-to-grant-military-broader-police-powers/2012/12/08/071a80f8-4131-11e2-ae43-cf491b837f7b_story.html.
- McDowall, D., *A Modern History of the Kurds*, I.B. Tauris, London–New York 1997.
- McGovern, W., *The Early Empires of Central Asia*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, N.C., 1939.
- McLachlan, K., *Oil in the Persian Gulf Area*, [w:] *The Persian Gulf States*, red. A.J. Cottrell, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1980.
- Meeker, M., *Meaning and Society in the Near East: Examples from the Black Sea Turks and the Levantine Arabs*, „International Journal of Middle East Studies” 1976, nr 7.
- Mengin, F., *Histoire de l'Égypte sous le gouvernement de Mohammed-Aly on récit des événements politiques et militaires qui ont en lieu depuis le départ des Français jusqu'en 1823*, t. 1–2, Arthus Bertrand, Paris 1823.
- Meron, Y., *Why Jews Fled the Arab Countries*, „The Middle East Quarterly” 1995, t. 2, nr 3, <http://www.meforum.org/263/why-jews-fled-the-arab-countries>.
- Mhjoubi, A., *Les Origines du mouvement national en Tunisie (1904–1934)*, Université de Tunis, Tunis 1982.
- Middle East and North Africa. Doing Business 2008*, The International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank, Washington 2007.
- Miège, J.L., *Le Maroc et L'Europe (1830–1894)*, t. 2, Presses universitaires de France, Paris 1962.
- Migdal, J.S., *Strong Societies and Weak States: State-Society Relations and State Capabilities in Third World*, Princeton University Press, Princeton 1988.
- Miller, W., *The Ottoman Empire and Its Successors 1801–1927*, Frank Cass, London 1966.
- Minorities in the Ottoman Empire*, red. M. Greene, Markus Wiener Publications, Princeton 2005.
- Minorsky, V., *The Poetry of Shah Isma'il*, „Bulletin of the School of Oriental and African Studies” 1942, t. 10.
- Minorsky, V., ed. and transl., *Tadhkirat al-Muluk: A Manual of Safavid Administration (c. 1137/1725)*, GMS, London 1943.
- Mitchell, C.P., *The Practice of Politics in Safavid Iran. Power, Religion and Rhetoric*, I.B. Tauris, London–New York 2009.
- Moaddel, M., *Class, Politics and Ideology in the Iranian Revolution*, Columbia University Press, New York 1993.
- Modern Middle East Authoritarianism. Roots, Ramifications, and Crisis*, red. N. Jebnoun, M. Kia, M. Kirk, Routledge, London–New York 2014.
- Moizeau, Ch., *Privatization and the Role of the Stock Exchanges. Morocco*, Center for Privatization, Washington 1988.

- Montagne, R., *La vie sociale et politique des Berbères*, [w:] *Regards sur le Maroc. Actualité de Robert Montagne*, CHEAM, Paris 1986.
- Montagne, R., *L'Aghbar et les hautes vallées du Grand Atlas*, „Hespéris” 1927, nr 8.
- Montagne, R., *La Civilisation du désert. Nomades d'Orient et d'Afrique*, Hachette, Paris 1947.
- Montagne, R., *Les Berbères et le Makhzen dans le Sud-Marocain. Essai sur la transformation politique des Berbères sédentaires (group chleuh)*, (Travaux de l'année sociologique), Alcan, Paris 1930.
- Montagne, R., *Naissance du prolétariat marocain*, „L'Afrique et l'Asie”, 1951, nr 13.
- Moorehead, A., *Gallipoli*, Andre Deutsch, London 1989.
- Morocco's King Mohammed unveils constitutional reforms*, „BBC. News Africa”, 18 June 2011, <http://www.bbc.co.uk/news/world-africa-13816974>.
- Morsy demands Okasha be banned from TV*, „Egypt Independent”, January 6, 2015, <http://www.egyptindependent.com/news/morsy-demands-okasha-be-banned-tv>.
- Muhammad Ibn Abd al-Wahhab, *Arba rasa'il* [Cztery listy], *Tisa rasa'il fi-t-tauhid* [Dziewięć przesłań o jedynobóstwie], *Kitab at-tauhid* [Księga jedynobóstwa], *Kitab kaszf szubuhat fi-t-tauhid* [Księga wyjawienia wątpliwości o jedynobóstwie], [w:] *Madżmuat at-tauhid an-nadždijja* [Nadždyjski zbiór o tauhidzie], Kair 1375 A.H. (1956).
- Muhammad Ibn Abd al-Wahhab, *Muchtasir sirat ar-rasul* [Krótka biografia Proroka], Kair 1375 A.H. (1956).
- Munson, H., *Religion and Power in Morocco*, Yale University Press, New Haven 1993.
- Musil, A., *The Manners and Customs of the Rwala Bedouins*, American Geographical Society, New York 1928.
- Naylor, Ph.C., *France and Algeria. A History of Decolonization and Transformation*, University of Florida Press, Gainesville 2000.
- Nevakivi, J., *Britain, France and the Arab Middle East 1914–1920*, Athlone, London 1969.
- Newman, A.J., *Safavid Iran. Rebirth of a Persian Empire*, I.B. Tauris, London–New York 2009.
- Niebuhr, C., *Travels Through Arabia, and Other Countries in The East*, t. 1–2, G. Mudie, Edinburgh 1792 [reprint: Beirut 1972].
- Nikou, S.N., *The Subsidies Conundrum*, „The Iran Primer”, November 10, 2010, United State Institute of Peace, <http://iranprimer.usip.org/resource/subsidies-conundrum>.
- Nizameddin, T., *The political economy of Lebanon under Rafiq Hariri: An interpretation*, „Middle East Journal” 2006, t. 60, nr 1.
- Norris, H.T., *New evidence on the life of 'Abdullah B. Yasin and the origins of the Almoravid movement*, „Journal of African History” 1971, t. 12, nr 2.
- Nouschi, A., *La naissance du nationalisme algérien*, Minuit, Paris 1979.

- Oberg, K., *Types of Social Structure Among the Lowland Tribes of South and Central America*, „American Anthropologist” 1955, t. 57, nr 3.
- O'Donnell, J.D., *Lavigerie in Tunisia: The Interplay of Imperialist and Missionary*, University of Georgia Press, Athens, GA, 1979.
- Oppenheimer, F., *The State. Its History and Development Viewed Sociologically*, Vanguard Press, New York 1926.
- Origins of the State. The Anthropology of Political Evolution*, red. R. Cohen, E.R. Service, Institute for the Study of Human Issues, Philadelphia 1978.
- Orozco, O., J. Lesaca, *Preparatory Document on the Financial, Economic and Social Repercussions of the World Economic in North African and Middle Eastern Countries*, Casa Arabe, Madrid 2009.
- Otterbein, K.F., *The Evolution of a War: a Cross-Cultural Study*, HRAF Press, New Haven 1970.
- Oved, G., *La Gauche française et le nationalisme marocaine 1905–1955*, t. 2, L'Harmattan, Paris 1984.
- Owen, R., *Egypt and Europe: From French Expedition to British Occupation*, [w:] *The Modern Middle East: A Reader*, red. A. Hourani, Ph.S. Khoury, M.C. Wilson, University of California Press, Berkeley 1993.
- Owen, R., *Lord Cromer. Victorian Imperialists, Edwardian Proconsul*, Oxford University Press, Oxford 2004.
- Owen, R., S. Pamuk, *A History of Middle East Economies in the Twentieth Century*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1998.
- Ozel, I., I. Atiyas, *Regulatory Diffusion in Turkey: A Cross-sectoral Assessment*, [w:] *The Political Economy of Regulation in Turkey*, red. T. Çetin, F. Oğuz, Springer, New York 2011.
- niş, Z., *Crisis and Transformations in Turkish Economy*, „Turkish Policy Quarterly” 2010, t. 9, nr 3.
- ztürk, M., O.N. Aras, *Foreign Capital Investments and Economic Crisis in Turkey*, „International Journal of Social Sciences and Humanity Studies” 2011, t. 3, nr 1.
- Paris, T.J., *Britain, the Hashemites and Arab Rule 1920–1925: The Sherifian Solution*, Frank Cass, London 2003.
- Parsons, F.V., *The Origins of the Morocco Question, 1880–1900*, Duckworth, London 1976.
- Passeron, R., *Les grandes sociétés et la colonisation en Afrique du Nord*, Université d'Alger, Alger 1926.
- Pelt, A., *Libyan Independence and the United States: A Case of Planned Decolonization*, Yale University Press, New Haven 1970.
- Pennell, C.R., *A Country with a Government and a Flag: The Rif War in Morocco, 1921–1926*, Menas Press, Wisbech 1986.

- Pennell, C.R., *Morocco since 1830. A History*, New York University Press, New York 2000.
- Pennell, C.R., *The Moroccan Discovery of the Mediterranean Coast*, „British Journal of Middle East” 1993, t. 20, nr 2.
- Penrose, E., E.F. Penrose, *Iraq: International Relations and National Development*, Westview Press, Boulder, CO, 1978.
- Perkins, J.K., *A History of Modern Tunisia*, Cambridge University Press, Cambridge 2004.
- Peteet, J., *Unsettling the Categories of Displacement*, „Middle East Report” 2007, nr 244.
- Peters, E.L., *Some Structural Aspects of Feud among the Camel-raising Bedouin of Cyrenaica*, „Africa” 1976, t. 32, nr 3.
- Philby, H. St John Bridger, *The Heart of Arabia. The Record of travel and exploration*, t. 1–2, Constable, London 1922.
- Picard, E., *Arab Military in Politics: from Revolutionary Plot to Authoritarian State*, [w:] *The Arab State*, red. G. Luciani, University of California Press, Berkeley 1991.
- Pipes, D., *Slave Soldiers and Islam*, Yale University Press, New Haven 1981.
- PM Qandil denies fuel shortages facing Egypt*, „Egypt Independent”, June 12, 2013, <http://www.egyptindependent.com/news/pm-qandil-denies-fuel-shortages-facing-egypt>.
- Population Trends. Turkey*, U.S. Department of Commerce, Economics and Statistics Administration, Bureau of the Census, Center for International Research, April 1993.
- Porch, D., *The Conquest of Morocco*, Alfred A. Knopf, New York 1983.
- Potter, L.G., *Sufis and Sultans in Post-Mongol Iran*, „Iranian Studies” 1994, t. 27, nr 1–4.
- Poyer, L., *Egalitarianism in the Face of Hierarchy*, „Journal of Anthropological Research” 1993, t. 49, nr 2.
- Price, B.J., *Secondary State Formation: an Explanatory Model*, [w:] *Origins of the State. The Anthropology of Political Evolution*, red. R. Cohen, E.R. Service, Institute for the Study of Human Issues, Philadelphia 1978.
- Privatisation proves beneficial to Algeria*, „Magharebia”, http://www.magharebia.com/cocoon/awi/xhtml1/en_GB/keyword/Issue/privatisation.
- Protests called against Morocco reform plan*, „AlJazeera”, 18 June, 2011, www.aljazeera.com/news/africa/2011/06/201161810543184895.html.
- Provence, M., *“Liberal Colonialism” and Martial Law in French Mandate Syria*, [w:] *Liberal Thought in the Eastern Mediterranean. Late 19th Century until the 1960s*, red. Ch. Schumann Brill, Leiden–Boston 2008.
- Provence, M., *The Great Syrian Revolt and the Rise of Arab Nationalism*, University of Texas Press, Austin 2005.
- Quandt, W.B., *Société et pouvoir en Algérie. La décennie des ruptures*, Casbah, Alger 1999.

- Quataert, D., *The Ottoman Empire, 1700–1922*, Cambridge University Press, Cambridge 2000.
- Rafeq A.-K., *The Syrian University and the French Mandate (1920–1946)*, [w:] *Liberal Thought in the Eastern Mediterranean. Late 19th Century until the 1960s*, red. Ch. Schumann, Brill, Leiden–Boston 2008.
- Ramazani, R.K., *Revolutionary Iran. Challenge and Response in the Middle East*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore–London 1986.
- Ramsaur, E.E. Jr., *The Young Turks. Prelude to the Revolution of 1908*, Princeton University Press, Princeton 1957.
- Raymond, A., *Artisans et commerçants au Caire au XVIIIe siècle*, t. 2, Institut Français de Damas, Damascus 1973.
- Raymond, R., *La Nationalisme tunisienne*, Comité Algérie-Tunisie-Maroc, Paris 1925.
- Reid, D.M., *The Urabi revolution and the British conquest, 1879–1882*, [w:] *The Cambridge History of Egypt*, t. 2: *Modern Egypt, from 1517 to the End of the Twentieth Century*, red. M.W. Daly, Cambridge University Press, Cambridge 1998.
- Reid, J.J., *Comments on Tribalism as a Socioeconomic Formation*, „Iranian Studies” 1979, t. 12, nr 3–4.
- Reid, J.J., *Rebellion and Social Change in Astarabad*, „International Journal of Middle East Studies” 1981, t. 13, nr 1.
- Reid, J.J., *Tribalism in Society in Islamic Iran*, Undena Publications, Malibu, CA, 1983.
- Renouvin, P., *Histoire des relations internationales*, Hachette, Paris 1954.
- Report on Iraq Administration, 1928*, British Colonial Office, London 1930.
- Reychman, J., *Historia Turcji*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1973.
- Rey-Goldzeiguer, A., *L'opinion publique tunisienne, 1940–1944*, [w:] *La Tunisie de 1939 à 1945: Actes du Quatrième Séminaire sur l'Histoire du Mouvement National*, Ministère de l'Éducation, de l'Enseignement Supérieur et de la Recherche Scientifique, Tunis 1989.
- Richards, A., *Egypt's Agricultural Development, 1800–1980*, Westview Press, Boulder, CO, 1982.
- Richards, A., J. Waterbury, *A Political Economy of the Middle East*, Westview Press, Boulder, CO, 1990.
- Rida, M.R., *Al-Khilafa aw al-Imama al-Uzma* [Kalifat albo wielki imamat], Matba'at al-Manar bi-Misr, Cairo 1934.
- Rivet, D., *Lyautey et l'institution du protectorat français au Maroc, 1912–1926*, t. 1–3, L'Harmattan, Paris 1988.
- Robe, E., *Essai sur l'histoire de la propriété en Algérie*, Imprimerie de Dagand, Bône 1848.
- Rodinson, M., *Islam and Capitalism*, Saqi Essentials, London–San Francisco–Beirut 2007 [pierwsze wyd. w j. franc. w 1966 r.].

- Rodinson, M., *Mahomet*, przeł. E. Michalska-Novák, PIW, Warszawa 1968.
- Roemer, H.R., *The Safavid Period*, [w:] *The Cambridge History of Iran*, t. 6: *The Timurid and Safavid Periods*, Cambridge University Press, Cambridge 1986.
- Rogan, E., *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire: Transjordan 1850–1921*, Cambridge University Press, Cambridge 1999.
- Rogan, E., *The Arabs. A History*, Allen Lane, London 2009.
- Rogers, P.G., *A History of Anglo-Moroccan Relations to 1900*, Foreign and Commonwealth Office, London [b.d.w.].
- Ross, A.S., *Egypt's Military, an Economic Giant, Now in Charge*, „Global Research”, February 13, 2011, <http://www.globalresearch.ca/index.php?context=va&aid=23211>.
- Root, T., *Secular parliament set to take power in Tunisia after peaceful election*, „The Run-down”, October 27, 2014, <http://www.pbs.org/newshour/run-down/tunisia-primed-secular-government-peaceful-election/>.
- Rowe, P.S., *Christian Groups in Lebanon and Egypt*, [w:] *Nationalism and Minority Identities in Islamic Societies*, red. M. Shatzmiller, McGill-Queen's Press, Montreal 2005.
- Roy, K., *Horses, guns and governments: A comparative study of the military transition in the Manchu, Mughal, Ottoman and Safavid empires, circa 1400 to circa 1750*, „International Area Studies Review” 2012, t. 15, nr 99.
- Ruedy, J., *Modern Algeria. The Origins and Development of the Nation*, Indiana University Press, Bloomington 2005.
- Rybiński, A., *Władza u saharyjskich pasterzy – koczowników – organizacja władzy u Tuaregów Kel Abaggar na przełomie XIX i XX wieku*, „Etnografia Polska” 1989, t. 33, z. 1.
- Rybiński, R., *Pasterze koczownicy a środowisko przyrodnicze. Elementy świadomości ekologicznej u Tuaregów*, „Etnografia Polska” 1990, t. 34, z. 1–2.
- Saeed, A., *Trends in Contemporary Islam: A Preliminary Attempt at a Classification*, „The Muslim Word” 2007, t. 9, nr 3.
- Safran, N., *Egypt in Search of Political Community: An Analysis of the Intellectual and Political Evolution of Egypt, 1804–1952*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1961.
- Sahih Muslim by Imam Muslim*, trans. by Abdul H. Siddiqi, Sh. Muhammad Ashraf Publishers, Lahore [reprinted in 2001].
- Saif, I., M. Abu Rumman, *The Economic Agenda of the Islamist Parties*, Carnegie Middle East Center, Washington 2012.
- Salafi Salafiyya*, [w:] *The Encyclopaedia of Islam*, t. 8, E.J. Brill, Leiden 1995.
- Salamé, Gh., *'Strong' and 'Weak' States: A Qualified Return to the «Muqaddima»*, [w:] *The Arab State*, red. G. Luciani, University of California Press, Berkeley 1991.
- Salem, S., J. Gleason, *An Examination of Poverty Production in Egypt. Contributing Factors, Sustainability, and Lesson*, USAID, Washington 2005.

- Salibi, K., *A House of Many Mansions: The History of Lebanon Reconsidered*, I.B. Tauris, London 1988.
- Salibi, K., *The Modern History of Jordan*, I.B. Tauris, London 1993.
- Salt, J., *The Unmaking of the Middle East. A History of Western Disorder in Arab Lands*, University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London 2008.
- Salzman, P.C., *Culture and Conflict in the Middle East*, Humanity Books, New York 2008.
- Salzman, P.C., *Does Complementary Opposition Exist? „American Anthropologist”* 1978, t. 80, nr 1.
- Salzman, P.C., *The Proto-State in Iranian Baluchistan*, [w:] *Origins of the State. The Anthropology of Political Evolution*, red. R. Cohen, E.R. Service, Institute for the Study of Human Issues, Philadelphia 1978.
- Salzman, P.C., *Why tribes have chiefs: a case from Baluchistan*, [w:] *The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan*, red. R. Tapper, Croom Helm, London–Canberra, St. Martin's Press, New York 1983.
- Sammut, C., *L'Impérialisme capitaliste français et la nationalisme tunisien (1881–1914)*, Publisud, Paris 1983.
- Saouli, A., *The Arab State. Dilemmas of Late Formation*, Routledge, London–New York 2012.
- Satloff, R.B., *From Abdullah to Hussein. Jordan in Transition*, Oxford University Press, New York–Oxford 1994.
- Savory, R., *Iran under the Safavids*, Cambridge University Press, Cambridge 1980.
- Savory, R., *Principal Offices of the Safavid State*, „Bulletin of the School of Oriental and African Studies” 1960, t. 23.
- Savory, R., *Safavid Persia*, [w:] *The Cambridge History of Islam*, red. A.K.S. Lambton, P.M. Holt, B. Lewis, Cambridge University Press, Cambridge 1977.
- Savory, R., *The Safavid administrative system*, [w:] *The Cambridge History of Iran*, t. 6: *The Timurid and Safavid Periods*, red. P. Jackson, L. Lockhardt, Cambridge University Press, Cambridge 2006 [Originally published in 1986].
- Scènes et coulisses des élections au Maroc: les législatives de 2002*, red. M. Bennani-Chraïbi, M. Catusse, J.-C. Santucci, Karthala, Paris 2005.
- Scham, S.A., *Lyautey in Morocco: Protectorate Administration, 1912–1925*, University of California Press, Berkeley 1970.
- Schwarz, R., *War and State Building in the Middle East*, University Press of Florida, Gainesville 2013.
- Scruton, R., *Legitymacja [Legitimacy]*, [w:] R. Scruton, *Słownik myśli politycznej*, przeł. T. Bieroń, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2002.
- Seale, P., *The Struggle for Syria: A Study of Post-war Arab Politics, 1945–1958*, Oxford University Press, London 1965.

- Seddon, D., *Introduction de l'édition anglaise de 1972*, [w:] *Regards sur le Maroc. Actualité de Robert Montagne*, CHEAM, Paris 1986.
- Seddon, D., *Moroccan Peasants, a Century of Change in the Eastern Rif, 1870–1970*, Dawson, Folkestone 1981.
- Segré, C.G., *Fourth Shore: The Italian Colonization of Libya*, University of Chicago Press, Chicago 1974.
- Serjeant, R.B. *Haram and Hawtah, The Sacred Enclave in Arabia*, [w:] *Mélanges Taha Husain*, red. A. Badawi, al-Maaref, Cairo 1962.
- Service, E.R., *The Hunters*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N.J., 1966.
- Service, E.R., *Origins of the State and Civilization. The Process of Cultural Evolution*, W.W. Norton and Company, New York 1975.
- Service, E.R., *Primitive Social Organization. An Evolutionary Perspective*, Random House, New York 1964.
- Shaban, M.A., *Islamic History. AD 600–750 (A.H. 132): A New Interpretation*, t. 1, Cambridge University Press, Cambridge 1971.
- Shaban, M.A., *The Abbasid Revolution*, Cambridge University Press, Cambridge 1970.
- Shafik, D., *Egyptian Feminism*, „The Middle Eastern Affairs” 1952, t. 3.
- Shahid, I., A. Beeston, *Kinda*, [w:] *The Encyclopaedia of Islam*, t. 5, (New Edition), E.J. Brill, Leiden 1986.
- Shapera, I., *Government and Politics in Tribal Society*, C.A. Watts, London 1956.
- Shaw, S., E.K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, t. 1: *Empire of the Ghazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280–1808*, Cambridge University Press, Cambridge 1997.
- Shlaim, A., *The Politics of Partition: King Abdullah, the Zionists and Palestine, 1921–1951*, Oxford University Press, Oxford 1990.
- Shorrock, W.I., *French Imperialism in the Middle East. The Failure of Policy in Syria and Lebanon 1900–1914*, The University of Wisconsin Press, Madison 1976.
- Shoufani, E., *Al-Riddah and the Muslim Conquest of Arabia*, University of Toronto Press and The Arab Institute for Research and Publishing, Toronto 1972.
- Simon, R., *Iraq between the Two World Wars: The Creation and Implementation of a Nationalist Ideology*, Columbia University Press, New York 1986.
- Singer, M., *The Economic Advance of Turkey, 1923–1960*, Ayyildiz Matbaasi, Ankara 1977.
- Składanek, B., *Historia Persji*, t. 3: *Od Safawidów do II wojny światowej*, Dialog, Warszawa 2007.
- Slavin, D.H., *French Colonial Film before and after Itto: From Berber Myth to Race War*, „French Historical Studies” 1998, t. 21, nr 1.

- Sluglett, P., *Britain in Iraq. Contriving King and Country*, I.B. Tauris, London–New York 2007.
- Sluglett, P., *The Mandate System: High Ideals, Illiberal Practices*, [w:] *Liberal Thought in the Eastern Mediterranean. Late 19th Century until the 1960s*, red. Ch. Schumann, Brill, Leiden–Boston 2008.
- Smith, A.D., *National Identity*, University of Nevada Press, Reno–Las Vegas–London 1991.
- Smith, A.L., *Les Maltais en Tunisie à la veille du protectorat: Une population intermédiaire*, [w:] *La Tunisie mosaïque: Diasporas, cosmopolitisme, archéologie de l'identité*, Presses universitaires du Mirail, Toulouse 2000.
- Smith, J., *Turanian Nomadism and Iranian Politics*, „Iranian Studies” 1978, t. 11, nr 1.
- Sohrwede, H., *Der Zeig der Safevidin ein Persian*, „Der Islam” 1965, nr 41.
- Sonyel, S.R., *The Assyrians of Turkey: Victims of Major Power Policy*, Turkish Historical Society, Ankara 2011.
- Soumille, P., *L'Idée de race chez les européens de Tunisie dans les années 1890–1910*, „Revue d'histoire maghrébine” 1976, t. 5.
- Sourdel, J., D. Sourdel, *Cywilizacja islamu (VII–XIII w.)*, przeł. M. Skuratowicz, W. Dembski, PIW, Warszawa 1980.
- Sourdel, D., *Le vizarat 'Abbaside*, t. 1–2, Institut Français d'Etudes Arabes de Damas, Damascus 1959–1960.
- Spencer, R., *Egypt's Coptic Christians fleeing country after Islamist takeover*, „The Telegraph”, January 13, 2013, <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/africaandindianocean/egypt/9798777/Egypt-Coptic-Christians-fleeing-country-after-Islamist-takeover.html>.
- Sprengling, R., *From Persian to Arabic*, „American Journal of Semitic Languages and Literatures” 1939, t. 56.
- Springborn, R., *State-Society Relations in Egypt: The Debate over Owner-Tenants Relations*, „The Middle East Journal” 1991, t. 45, nr 2.
- Sraieb, N., *Le Collège Sadiki de Tunis, 1875–1956*, Centre Nationale de la Recherche Scientifique, Paris 1995.
- Stafford, R.S., *The Tragedy of Assyrians*, Allen and Unwin, London 1935.
- Stark, F., *Dust in the Lion's Paw: Autobiography 1939–1946*, John Murray, London 1961.
- States in History*, red. J.A. Hall, Basil Blackwell, Oxford 1986.
- Stein, L., *The Balfour Declaration*, Valentine Mitchell, London 1961.
- Steinberger, P., *The Idea of the State*, Cambridge University Press, Cambridge 2004.
- Stern, S.M., *The Succession to the Fatimid Imam al-Amir*, „Oriens” 1951, t. 4, nr 2.

- Steward, J.H., *Theory of Cultural Change: the Methodology of Multilinear Evolution*, University of Illinois Press, Urbana 1955.
- Stewart, J., *The Economy of Morocco 1912–1962*, Harvard Centre for Middle Eastern Studies, Cambridge, MA, 1967.
- Stier, K., *Egypt's Military-Industrial Complex*, „Time”, February 9, 2011, <http://www.time.com/time/world/article/0,8599,2046963-2,00.html>.
- Stillman, N.A., *Jews of Arab Lands. A History and Source Book*, The Jewish Publication Society of America, New York 1989.
- Streusand, D.E., *Islamic Gunpowder Empires: Ottomans, Safavids and Mughals*, Westview Press, Boulder, CO, 2011.
- Şükrü Hanioglu, M., *Preparation for a Revolution: the Young Turks, 1902–1908*, Oxford University Press, Oxford 2012.
- Şükrü Hanioglu, M., *The Young Turks in Opposition*, Oxford University Press, Oxford 1995.
- Swearingen, W.D., *Moroccan Mirages: Agrarian Dreams and Deceptions, 1912–1986*, I.B. Tauris, London 1988.
- Świat grup etnicznych*, red. A. Pozern-Zieliński, [w:] *Wielka encyklopedia geografii świata*, t. 18, Wydawnictwo Kurpisz, Poznań 2000.
- Tait, R., *Iran's Jews spurn cash lure to emigrate to Israel*, „The Guardian”, July 13, 2007, <http://www.guardian.co.uk/world/2007/jul/13/iran.israel>.
- Tapper, R., *Introduction*, [w:] *The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan*, red. R. Tapper, Croom Helm, London–Canberra, St. Martin's Press, New York 1983.
- Tarbush, M., *The Role of the Military in Politics: A Case Study of Iraq to 1941*, Kegan Paul International, London 1982.
- Taylor, L., *Restructuring Macroeconomics: Structuralist Proposals and Critiques of the Mainstream*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2004.
- Terrasse, H., *Histoire de la Maroc*, t. 2, Atlantides, Casablanca 1954.
- The Early State in African Perspective. Culture, Power and Division of Labor*, red. S.N. Eisenstadt, M. Abitbol, N. Chazan, E.J. Brill, Leiden 1988.
- The Early State*, red. H.J.M. Claessen, P. Skalnik, Mouton Publishers, The Hague–Paris–New York 1978.
- The Hashemites in the Modern Arab World*, red. A. Susser, A. Shmulevitz, Frank Cass, London 1995.
- The State, Religion, and Ethnic Politics: Afghanistan, Iran, and Pakistan*, red. A. Banuazizi, M. Weiner, Ithaca University Press, Syracuse 1986.
- The World Bank, *Middle East and North Africa Region. 2007 Economic Developments and Prospects. Job Creation in an Era of High Growth*, The World Bank, Washington 2007.

- The World Bank, *Middle East and North Africa Region. 2008 Economic Developments and Prospects, Regional Integration for Global Competitiveness*, The World Bank, Washington 2009.
- The World Bank, *2009 MENA Economic Developments and Prospects*, The World Bank, Washington 2009.
- Thornburg, M.W., *Turkey: An Economic Appraisal*, Twentieth Century Fund, New York 1949.
- Thurnwald, R., *Economics in Primitive Communities*, Oxford University Press, London 1932.
- Tibawi, A.L., *A Modern History of Syria including Lebanon and Palestine*, Macmillan, London, St. Martin's Press, New York 1969.
- Tilly, Ch., *Demokracja*, przeł. M. Szczubiałka, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008.
- Tilly, Ch., *Rewolucje europejskie 1492–1992*, przeł. E. Żelazna, Oficyna Wydawnicza Volumen, Warszawa 1997.
- Tilly, Ch., *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton University Press, Princeton 1975.
- Tilly, Ch., *War making and state making as organized crime*, [w:] *Bringing the State Back In*, red. P.B. Evans, D. Rueschemeyer, T. Skocpol, Cambridge University Press, Cambridge 1985.
- Toledano, E.R., *Social and economic change in the „long nineteenth century”*, [w:] *The Cambridge History of Egypt*, t. 2: *Modern Egypt, from 1517 to the End of the Twentieth Century*, red. M.W. Daly, Cambridge University Press, Cambridge 1998.
- Topol, S., *Egypt's Command Economy. A WikiLeaks cable show how the regime has bought off the military*, „Slate”, December 15, 2010, <http://www.slate.com/id/2278044/>.
- Toynbee, A., *Survey of International Affairs, 1925*, Oxford University Press, London 1927.
- Traktat Ali Czausza iz Sofii o timariotskoj organizaciji v osmanskoj imperii*, [w:] *Agrarnyj stroj osmanskoj imperii XV–XVII viekov*, red. A.S. Tviertinova, Izdatelstvo Vostocnoej Litieratury, Moskwa 1963.
- Tribes and Power: Nationalism and Ethnicity in the Middle East*, red. F.A. Jabar, H. Dawod, Saqi Books, London 2003.
- Trigano, Sh., *The Expulsion of the Jews from Muslim Countries, 1920–1970: A History of Ongoing Cruelty and Discrimination*, „Jerusalem Center for Public Affairs”, 4 November, 2010, <http://jcpa.org/article/the-expulsion-of-the-jews-from-muslim-countries-1920-1970-a-history-of-ongoing-cruelty-and-discrimination/>.
- Trimingham, J.S., *The Sufi Orders in Islam*, Clarendon Press, Oxford 1971.
- Tripp, Ch., *A History of Iraq*, Cambridge University Press, Cambridge 2000.
- Tsugitaka, S., *State and Rural Society in Medieval Islam. Sultans, Muqta's and Fallahun*, E.J. Brill, Leiden–New York– Köln 1997.

Tunis: B.C. Essebsi favori des Tunisiens, Ennahdha en net recul, „L'Economiste Maghrébin”, 5 juin 2014, <http://www.leconomistemaghrebin.com/2014/06/05/tunis-b-c-essebsi-favori-ennahdha-net-recul/>.

Tunisia: Political Parties and Civil Society Components Announce Formation of National Salvation Front, „allafrica”, July 26, 2013, <http://allafrica.com/stories/201307291665.html>.

Tunisia's new Constitution: a breakthrough for women's rights, „UN Women”, February 11, 2014, <http://www.unwomen.org/en/news/stories/2014/2/tunisia-new-constitution>.

Tunisian Islamists Accept Union Plan to Resolve Crisis, „Voice of America”, August 22, 2013, <http://m.voanews.com/a/1735165.html>.

Tunisie: Béji Caïd Essebsi lance son parti politique, „Jeune Afrique”, 18 juin 2013, <http://www.jeuneafrique.com/Article/ARTJAWEB20120618144625/>.

Tymowski, M., *Państwa Afryki przedkolonialnej*, Leopoldinum, Wrocław 1999.

Udovitch, A.L., *Technology, Land Tenure, and Rural Society: Aspects of Continuity in the Agricultural History of the Pre-Modern Middle East*, [w:] *The Islamic Middle East, 700–1900*, red. A.L. Udovitch, Princeton University Press, Princeton 1981.

United Nations Development Programme, *Arab Human Development Report 2009: Challenges to economic security*, New York 2010.

Usborne, C.V., *The Conquest of Morocco*, Stanley Paul, London 1936.

Valensi, L., *Fellah tunisiens: l'économie rurale et la vie des compagnes aux 18e et 19e siècles*, Mouton, Paris–La Haye 1977.

Van Doorn-Harder, P., *Copts: Fully Egyptian, but for Tatoo?*, [w:] *Nationalism and Minority Identities in Islamic Societies*, red. M. Shatzmiller, McGill-Queen's Press, Montreal 2005.

Vandewalle, D., *A History of Modern Libya*, Cambridge University Press, Cambridge 2006.

Vatikiotis, P.J., *Politics and Military in Jordan: A Study of the Arab Legion, 1921–1957*, Frank Cass, London 1967.

Vatin, J.-C., *L'Algérie en 1830: Essai d'interprétation des recherches historiques sous l'angle de la science politique*, „Revue algérienne des sciences juridiques, politiques et économiques” 1970, t. 7, nr 4.

Vatin, J.-C., *L'Algérie politique. Histoire et société*, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, Paris 1983.

Vital, D., *The Origin of Zionism*, Oxford University Press, Oxford 1975.

Vital, D., *Zionism. The Crucial Phase*, Oxford University Press, Oxford 1987.

Vital, D., *Zionism: The Formative Years*, Oxford University Press, Oxford 1982.

Volney, C.F., *Voyage en l'Égypte et en Syrie*, Mouton, La Haye–Paris 1959.

- Vorbrich, R., *Od społeczeństwa plemiennego do społeczeństwa chłopskiego i narodowego. Górale Atlasu wobec państwa marokańskiego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Etnograficzne” 1994, z. 33: *Przymus i przemoc. Władza i społeczeństwo krajów muzułmańskich w opiniach polskich etnologów*, red. L. Dziegiel.
- Wallin, G.A., *Notes Taken During a Journey through Part of Northern Arabia in 1848*, „Journal of the Royal Geographical Society of London” 1850, t. 20.
- Watt, D.A., *Legitimacy*, [w:] *International Encyclopedia of Government and Politics*, t. 1, red. F.N. Magill, Fitzroy Dearborn, London–Chicago 1996.
- Watt, W.M., *Muhammad at Mecca*, Clarendon Press, Oxford 1956.
- Watt, W.M., *The Decline of the Almohads*, „History of Religions” 1964, t. 4.
- Weber, M., *Trzy czyste typy prawomocnego panowania*, [w:] *Elementy teorii socjologicznych. Materiały do dziejów współczesnej socjologii zachodniej*, red. W. Derczyński, A. Jasińska-Kania, J. Szacki, PWN, Warszawa 1975.
- Wedeman, B., R. Sayah, M. Smith, *Coup topples Egypt's Morsy: deposed president under 'house arrest'*, „CNN”, July 4, 2013, http://edition.cnn.com/2013/07/03/world/meast/egypt-protests/index.html?hpt=hp_t1.
- Weisgerber, F., *Au seuil du Maroc modern*, Éditions la Porte, Rabat 1947.
- Welch, S.C., *A King's Book of Kings*, Metropolitan Museum of Arts, New York 1972.
- Welch, S.C., *Persian Painting: Five Royal Safavid Manuscripts of the Sixteenth Century*, Braziller, New York 1976.
- Werenfels, I., *Obstacles to Privatisation of State-Owned Industries in Algeria: The Political Economy of Distributive Conflict*, „The Journal of North African Studies” 2002, t. 7, nr 1.
- Willis, M.J., *The Politics of Berber (Amazigh) Identity. Algeria and Morocco Compared*, [w:] *North Africa. Politics, Region, and the Limits of Transformation*, red. Y.H. Zoubir, H. Amira-Fernández, Routledge, London–New York 2008.
- Wilson, A.T., *Mesopotamia 1917–1920. A Clash of Loyalties*, Oxford University Press, London 1931.
- Wilson, M., *King Abdallah, Britain and the Making of Jordan*, Cambridge University Press, Cambridge 1987.
- Wituch, T., *Tureckie przemiany. Dzieje Turcji 1878–1923*, PWN, Warszawa 1980.
- Wolf, E.R., *The Social Organisation of Mecca and the Origins of Islam*, „Southwestern Journal of Anthropology” 1951, t. 7.
- Wolf, J., *Les secrets du Maroc espagnol. L'épopée d'Abdel-Khaleq Torrès*, Eddif, Casablanca 1994.
- Wolff, P., *Stabilisation Policy and Structural Adjustment in Turkey, 1980–1985*, German Development Institute, Berlin 1987.
- World Investment Report, 2009*, United Nations, New York–Geneva 2009, http://www.unctad.org/en/docs/wir2009pt1_en.pdf.

- World Tourism Barometer 2009*, United Nations World Trade Organization, <http://www.hospitalitynet.org/file/152003846.pdf>.
- Wright, G., *The Politics of Design in French Colonial Urbanism*, University of Chicago Press, Chicago 1991.
- Wright, J., *Libya. A Modern History*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1981.
- Wróblewski, B., *Jordania*, Trio, Warszawa 2011.
- Wróblewski, B., *Legion Arabski 1920–1957*, Wydawnictwo Naukowe Grado, Toruń 2009.
- Wyrtzen, J., *Colonial State-Building and the Negotiations of Arab and Berber Identity in Protectorate Morocco*, „International Journal of Middle Eastern Studies” 2011, t. 43.
- Yavuz, M.H., *Kurdish Nationalism in Turkey*, [w:] *Nationalism and Minority Identities in Islamic Societies*, red. M. Shatzmiller, McGill-Queen's Press, Montreal 2005.
- Zakrzewska-Dubasowa, M., *Historia Armenii*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1990.
- Zaman, M.Q., *Religion and Politics under the Early Abbasids. The Emergence of the Proto-Sunni Elite*, Brill, Leiden 1997.
- Zamir, M., *Lebanon's Quest: The Road to Statehood 1926–1939*, I.B. Tauris, London 1997.
- Zamir, M., *The Formation of Modern Lebanon*, Cornell University Press, Ithaca 1985.
- Zdanowski, J., *Czynniki integracji społecznej Kuwejtu w okresie przednaftowym*, Instytut Wydawniczy Sonor, Warszawa 1990.
- Zdanowski, J., *Rozważania Ibn Chalduna o władzy*, „Acta Asiatica Varsoviensia” 1997, nr 11.
- Zdanowski, J., *Umiarkowany islamizm. Niedoceniana siła arabskiego Bliskiego Wschodu*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2005, nr 2 (VI).
- Zdanowski, J., *Współczesna muzułmańska myśl społeczno-polityczna. Nurt Braci Muzułmanów*, Wydawnictwo Naukowe Askon, Warszawa 2009.
- Zdanowski, J., *Znaczenie kategorii asabiyya. Uwagi do polemiki wokół teorii władzy Ibn Chalduna*, [w:] *Z Mekki do Poznania*, red. H. Jankowski, Materiały 5. Ogólnopolskiej Konferencji Arabistycznej, Poznań 9–10.06.1997, UAM, Poznań 1998.
- Zeine, Z.N., *The Emergence of Arab Nationalism. With a Background Study of Arab-Turkish Relations in the Near East*, Caravan Books, Delmar–New York 1973 (1958).
- Ziadeh, N., *Sanusiyyah: A Study of a Revivalist Movement in Islam*, Brill, Leiden 1968.
- Zürcher, E.J., *Turkey. A Modern History*, I.B. Tauris, London 2001.

Indeks

A

- Abbas Ferhat 211, 212, 213
- Abbas I, szach 91, 159, 160, 169, 172, 296
- Abbas II, kedyw 213, 214
- Abbasydzi 15
- Abbasydzi, dynastia 39, 64, 157, 158, 167, 296
- Abd al-Aziz 86, 87
- Abd al-Aziz at-Taalibi 208
- Abd al-Fattah as-Sisi 283, 285
- Abd al-Hafid 86, 87
- Abd al-Hafiz 88
- Abd al-Halim 92
- Abd Al-Hamid Ben Badis, szejik 211
- Abd al-Kadir (al-Kader), emir 183, 210
- Abd al-Karim al-Khattabi, emir Rifu 185
- Abd Allah, król Arabii Saudyjskiej 270, 300
- Abd Allah, król Transjordanii 110
- Abd ar-Rahman al-Kawakibi 126
- Abduh, Muhammad 126, 130
- Abdülhamid II 116, 117, 118, 143
- Abdülmecid I 168
- Abel 226
- Abitbol Michel 39
- Abraham 226
- Abu Al-Al al-Maududi 277
- Abu Bakr, kalif 149, 154, 157, 164
- Ad-Din al-Afghani, Dżamal 129
- Adnan, protoplasta Arabów północnych 48
- Afszar, klan 160
- Ahmad Bej 80
- Ahmad Bej, osmański rządca Konstantyny 183
- Akçura Yusuf 117
- Alapetite Gabriel 208
- Alavi Hamza 16

Al-Awazimowie 55
 Alawici 62, 88, 163
 Alawici, ród 294
 Al-Banna, Hasan 276, 277, 278, 282
 Al-Baradai Muhammad 283
 Al-Barudi 92
 al-Bustani, Brutus 126
 Aleksander III 142
 Al-Ghannuszi Raszid, polityk tunezyjski 290, 294
 Al-Glaoui, ród berberyjski 135
 Al-Hamdani 148
 Al-Hasani, Tadż ad-Din 103, 221
 al-Huwajjik, Iljas Butrus 140
 Ali, imam 67
 Ali, towarzysz Mahometa 156, 157, 164
 Ali Abd ar-Razik 231
 Ali Ibn Abu Talib 157
 Al-Jawar Ghazi, prezydent Iraku 300
 Al-Juhany Uwidah M. 27, 28, 29
 Al-Kajlani, Raszid Ali 108, 217, 218
 Al-Karaki 167
 Al-Kuwajtu, grupy rodowe 31
 Allah Virdi Chan, gubernator Farsu 159, 160
 Allenby Edmund H. 100
 Al-Ma'amun, kalif 163, 164, 165
 Al-Mansur, kalif 168
 Almohadzi 15
 Almohadzi, dynastia 62, 63, 158, 163, 166
 Almorawidzi 15, 62, 158
 Al-Mu'izz, kalif 64, 65
 Al-Muradowie, ród 30, 69
 al-Murajdi, Mani, wódz Muradów 30
 Al Murrowie 55
 Al-Musajlima, prorok 149
 Al-Udżmanowie 55
 Amazigh, naród 135
 Amin Kasim 231
 Amin Bej 210
 Amir Dubbadż z Rasztu 169
 Amr Ibn al-Asa 156
 Anizowie 55
 an-Nadim, Abd Allah 129
 Ansell Christopher K. 19
 Asad, Talal, uczony 40, 59
 As-Sabah, rodzina 176
 as-Sadik, Dżaafar, imam 63

As-Saffar, Muhammad 84
 As-Sajjid, Ahmad Lutfi 131
 As-Sanusi, Idris, emir Cyrenajki 186
 As-Saudowie 58
 As-Suwajhli Ramadan, z Misraty 186, 187
 Ayubi Nazih N. 16, 17
 Az-Zafirzy 55

B

Bahram, brat Tahmaspa 169
 Bahtiarzy, konfederacja plemion 40, 50
 Bajazyd II 162
 Bajezid, sułtan 167
 Bakilowie 16
 Bakr Ibn Wa'il, linia rodowa 48
 Balfour Arthur James 143
 Banu Chalidowie 69
 Banu Hanifowie, plemiona 28, 47, 48, 66, 148, 149
 Banu Kajnuka 154
 Baring Evelyn (patrz też Cromer, lord) 194, 195
 Barth Fredrik 41, 44, 46
 Baszar al-Asad 267
 Baszkiewicz Jan 19
 Bayar Cefal 262
 Beck Lois 42, 50, 51, 61
 Beetham David 19
 Beinin Joel 225
 Belaid Chokri, polityk tunezyjski 292
 Ben Ali, prezydent Tunezji 259, 293
 Bendjelloul, Mohamed Salah 211, 212
 Ben-Dor Gabriel 14
 Beni Quarain, plemiona 185
 Bennuna Andussalam 185
 Benthami Hamid 210, 211
 Berberowie Masmuda 62
 Berberowie Sanhadza 63
 Berberowie Zenata 63
 Berenguer Jordan, generał 185
 Bismarck, Otto, von 82
 Biszara al-Churi 223
 Blum Léon 105, 204, 211, 222
 Blunt Anne 33, 34
 Bompard Maurice 95
 Bostom Andrew 236
 Brahmi Mohamed, polityk tunezyjski 292
 Bugeaud Thomas-Robert 183

Bujidzi 174
 Burgiba Habib 209, 259
 Buzan Barry 18

C

Cağalazâde Sinan Pasza, wielki wezyr 162
 Çandarlı Kara Halil, wielki wezyr 162
 Carbillet Gabriel 103
 Castells Manuel 229
 Caton Steven C. 43
 Catroux Georges 108, 213, 223
 Celtowie 16
 Chafik, Mohammed 136
 Chajr ad-Din at-Tunsi 207
 Chajr an-Nisa, matka Abbasa I 169
 Chalid Ibn Walid 149
 Chalifowie, ród z plemion Utubów 30
 Chalil z Szirwanu, sułtan 169
 Chatty Dawn 111
 Chazanow (Khazanov) Anatolij M. 61
 Chkoundali Riza 291
 Chleuh, klan 135
 Chomejni, Ruhallah ajatollah 51, 237, 278
 Jezus Chrystus 133
 Chudabanda, syn szacha 169
 Churchill, Winston L.S. 110, 206
 Clemenceau George 106, 140, 208
 Cohen Mark R. 236
 Cohen Ronald 14
 Cromer (Baring, Evelyn, Earl of Cromer) 213, 214
 Crone Patricia 16, 165
 Curzon, George N. 100
 Cyrus Wielki 236
 Czyngis-chan 170

D

Dabbas Charles 103, 107, 224
 Daladier Édouard 212
 Daud Mohammad 72
 Dentz Henri 105, 223
 Pierre Deval 78
 Digard Jean-Pierr 40
 Doughty Charles M., podróżnik 33, 34, 35, 57
 Dufferin Frederick 93
 Durkheim Émile 37, 43

Dżabrydzi, dynastia z Al-Ahsy 29, 70
 Dżadisowie, plemię 28, 47
 Dżadisowie, starożytni Arabowie 148
 Dżalal ad-Din Muhammad Tabrizi 169
 Dżamal Pasza 235
 Dżamszid Chan, gubernator Gilanu Zachodniego 169
 Dżaufowie, konfederacja plemion 41, 44, 46
 Dżauhar, kalif 64, 65
 Dżebali Hamad, polityk tunezyjski 293, 294
 Dżunajd z Arbil 66, 67

E

Eden Anthony 193
 El-Fassi, Allal 204
 El Glaoui, ród 184
 El Raisuni, kaid 185
 Engels Fryderyk 7
 Erbakan Necmettin 289
 Erdoğan Reçep Tayyip 289
 Essebsi Beji Caid, premier Tunezji 293
 Esteva Jean-Pierre 209
 Evans-Pritchard Edward E. 43, 44

F

Fajsal, król Iraku 97, 98
 Fajsal, król Syrii, król Iraku 196, 216, 217, 219, 220
 Fajsal, syn szeryfa Mekki, król Syrii 99, 100, 106, 109, 140
 Faruk, król Egiptu i Sudanu 245, 256
 Fatymidzi 62, 63, 64, 65, 158
 Franco Francisco 205
 Fried Morton H. 60
 Fukuyama Francis 18

G

Gadmiwa, grupa rodowa 62
 Garthwaite Gene R. 49, 50
 Gaulle, Charles de, prezydent Francji 108, 206, 210, 213, 223
 Gellner Ernest 38, 43, 44, 45
 Germanie 16
 Ghali Butros 134
 Ghanim Szukri 128
 Ghassanidzi, konfederacja plemion 47, 150
 Ghaznawidzi 74
 Goci 16
 Gorst Eldon 214

Gouraud Henrie 100, 102, 197, 198, 219, 220
 Graziani Rodolfo 187
 Grey Edward 95, 124
 Gumpłowicz Ludwik 7, 59
 Gurguis Magdi 226

H

Habsburgowie 171
 Hadj Messali 211, 212, 213
 Haim Sylvia 236
 Hajdar 67, 68
 Hajdar, szach 160
 Hajoui Mohamed 185
 Hamdanidzi, dynastia 39
 Harbowie 55
 Hargha, grupa krewniacza 62
 Haris Ibn Amr, wódz Kindów 48
 Hassan II, król Maroka 136, 206, 259, 294, 296
 Haszidzi 16
 Haszim al-Atasi 105, 222
 Heldman Gerlad B. 17
 Herbert Samuel 111
 Herzl Teodor 142
 Hicks Pasza 93
 Higazi Safwat, kaznodzieja 282
 Himjaryci, lud semicki 47, 148
 Hinds Martin 165
 Hintata, grupa rodowa 62
 Hobbes Thomas 7
 Hosain Qoli Chan, ilchan 50
 Hulagu Chan 76
 Husajn Pasza, dej Algieru 79
 Husajn, Saddam 300
 HusajnTaha 231
 Husajn Ibn Ali, szeryf (szarif) Mekki 110, 143, 235
 Husajn Pasza, dej Algieru 78

I

Ibn Battuta, Abu Abdallah Muhammad, podróżnik 29
 Ibn Chaldun, arabski uczoney 17, 38, 39, 44, 58, 182
 Ibn Chalduna 40
 Ibn Dir, szejka Al-Hadżdru 30
 Ibn Ghannam, Husajn, kronikarz wahabicki 70
 Ibn Ghunnam, Husajn 32
 Ibn Hanbal 165

Ibn Saud, król 218
 Ibn Tumart, Abu Abdallah Muhammad 62
 Ichsziszidzi 63, 64
 Idrisydowie 62
 Ilchanidzi, dynastia pochodzenia mongolskiego 76
 Iljas Brutus al-Huwajjik 106
 Imam Reza 159
 İnönü İsmet 286
 Ismail 63, 169
 Isma'il Pasza 91, 230
 Ismail, syn Hajdara 68
 Issawi Charles 180, 198

J

Jamsheer Hassan 21
 Jazidzi, ród 30
 Jerzy V 229
 Jouvenal Henri de 103, 221
 Jozue 227
 Juin Alphonse 210
 Jusuf Ali 130, 214
 Jusuf al-Azma 100

K

Kababiszowie, konfederacja plemion 40
 Kadi Dżahan Kazwini 169
 Kadżarowie, dynastia irańska 49, 173, 237, 300
 Kahl, bóstwo 148
 Kamil Mustafa 130
 Kâmil Pasza 124
 Kandil Hiszam, premier Egiptu 284
 Karachanidzi 72, 74
 Karaczakaj Chan, gubernator głównodowodzący 160
 Karol X 79
 Kaszkajowie, konfederacja plemion 49, 50, 51, 300
 Kazachowie 72
 Kemal Mustafa 120, 121, 228
 Kemal Namik 118
 Khaled, emir 210
 Kiefer Michale 236
 Kindowie, plemię 48, 148
 Kitchener, Horatio Herbert, Earl Kitchener 214
 Krämer Gudrun 227, 236
 Kurajsze (Kurajscy), klan 152, 153, 156
 Kurdowie, plemię 38

Kutama, plemiona berberyjskie 64, 158
 Kutb, Sajjid 277
 Kutlumus 76

L

Labonne Erik 206
 Lachmidzi, konfederacja plemion 47
 Lahmidzi 150
 Lambton Ann K.S. 48
 Lamia Abd al-Chadduri, szejka 300
 Lapidus Ira M. 11
 Larayedh Ali, premier Tunezji 292
 Lavigerie Charles 207, 208
 Lawrence Thomas E. 110
 Leach Edmund R. 37
 Lesseps Ferdinand 91
 Lewis Bernard 236
 Lipset Seymour Martin 19
 Llyod George David 143
 Lyautey, Louis Hubert Gonzalve 87, 184, 185, 188
 Lyttelton Oliver 108

Ł

Łowmiański Henryk 7

M

Mahmud II 114
 Mahomet, prorok i twórca islamu 13, 52, 62, 64, 67, 82, 112, 129, 147, 149, 151, 152, 153, 154, 162, 163, 165, 169, 173, 274, 275, 276, 294, , 301
 Mansour Adly, przewodniczący sądu konstytucyjnego Egiptu 284
 Maraszi, ród 169
 św. Marek 133
 Marks Karol 59
 Marlowe John 256
 św. Maron 140
 Mar Szimon 138
 Marzouki Moncef, prezydent Tunezji 291, 292, 293
 Mast Charles 210
 Mauchamp Emil 87, 88
 Maulaj Hasan 85
 McMahan, Arthur Henry, Sir 143
 Meeker Michael 43
 Mehmed II Zdobywca 167
 Mehmet II 162
 Mehmet III 162

- Mehmet Sokollu, wezyr 168
 Menderes Adnan, premier Turcji 287
 Migdal Joel 17
 Mikołaj II 142
 Minier 88
 Mirza Szach Husajni 169
 Mogołowie 171
 Moncef Bej 210
 Montagne Robert 52, 53, 71
 Morgan Lewis H. 10
 Mu'ammadowie, ród 30
 Mubarak Husni, prezydent Egiptu 232, 233, 245, 259, 260, 261, 264, 281, 282, 283
 Muhammad al-Habib 209
 Muhammad Ali 91, 92, 229, 245
 Muhammad Ali, pasza Egiptu 127, 133, 179
 Muhammad an-Nasir 208
 Muhammad Bej 81
 Muhammad Ibn Abd al-Wahhab 69, 70, 71
 Muhammad Ibn Su'ud 71
 Muhammad II ?, król Maroka 295
 Muhammad Raszyd Rida 275
 Muhammad Reza-szah Pahlawi 51, 237, 263, 273, 300
 Muhammad V, sułtan Maroka 204, 205, 206, 294
 Muhammad VI, król Maroka 259, 295
 Mu'izz ad-Dawla, sułtan 173
 Mukrini, linia rodowa 69
 Mulaj Az-Zajn 88
 Mulaj Hasan 85
 Mulaj Slimane (Maulaj Sulajman) 83
 Murad Bej 118
 Murad I 167, 171
 Murad II 161
 Mursi Muhammad, prezydent Egiptu 281, 282, 283, 284, 285
 Musa Salama 231
 Musa al-Kazim, imam 67
 Mussolini Benito 187, 193
 Mustafa Kamil Pasza 230
 Mustafa Kemal (Atatürk) 242, 263, 273, 275
 Mustafa Kemal Bej, patrz: Mustafa Kemal (Atatürk) 262
 Mutajrowie 55

N

- Nahum, prorok 227
 Napoleon III (Karol Ludwik Napoleon Bonaparte), cesarz Franzuzów 183, 189
 Naser Gamal Abdel 232, 245, 257, 277

Nazif Ahmed, premier Egiptu 268
 Niebuhr Carsten, podróżnik, kronikarz 31, 32
 Niyazi Ahmad 117
 Noguès Charles 204, 205
 Nureowie, plemię 43
 Nuri as-Sa'id 100, 217, 218

O

Obejdullah, szejik 138
 Oberg Kalervo 10
 Okasza Taufik 282
 Omajjadzi 15
 Orhan, syn Osmana 77, 161
 Osman 77
 Osmanie (Osmanowie) 12, 15, 72, 76, 115, 158, 161, 168, 170, 171, 295

P

Pahlawi, dynastia irańska 49, 237, 263, 279, 300
 Patanowie, plemię 38
 Pétain Philippe 212
 Peters Emrys L. 44
 Peyrouton Bernard-Marcel 204
 Pinsker Leo 142
 Polignac Jules de 79
 Ponsot Henri 104, 204, 221
 Puaux Gabriel 105, 206, 222

R

Rabia, klan 48
 Raszid Rida, Muhammad 126, 231
 Ratner Steven R. 17
 Reza Chan 243
 Reza-szach Pahlawi 263
 R'honi Ahmed 185
 Rifu, plemiona 185
 Riza Ahmed 117, 118
 Rommel Erwin 108
 Roosevelt Franklin D. 205, 206, 212
 Rothschild Lionel 143
 Rousseau Jean-Jacques 7
 Rustamidzi 62
 Rybiński Adam 40

S

- Saadyci, dynastia 62, 163
 Sabah Ibn Dżabir, szejik 176, 177
 Sabahowie, ród z plemion Utubów 30
 Sadat Anwar 232, 245, 264
 Safawidzi 12, 15
 Safawidzi, dynastia 66, 67, 68, 72, 158, 159, 161, 163, 166, 170, 173, 237, 295
 Safi ad-Din Ishak 66
 Said, szejik 139
 Sa'id Pasza 91
 Sajjid al-Mahdi 89
 Sajjid Idris 186, 187, 193
 Salim, Latif 130
 Samanidzi, dynastia 39
 Saouli Adham 17
 Sarraill Maurice 103, 107, 220, 221, 224
 Sasanidzi, dynastia perska 47, 150, 154, 155
 Sauda, grupa rodowa 62
 Scruton Roger 19
 Seldżycy 12, 15
 Seldżycy, dynastia 39, 65, 72, 75, 76, 173
 Seldżycy Rumijscy 158
 Seldżycy, Wielcy 158
 Selim I Groźny 167, 169
 Service Elman R. 27
 Service E.R. 59
 Ševket Pasza, Mahmut, generał 124
 Sfar, Baszkir 207
 Shaban Muhammad A. 152, 157
 Sidi Muhammad Ibn Ali as-Sanusi 89
 Si Thami 184
 Smith Anthony D. 115
 Sokolov Nahum 143
 Soraja Isfandiari, żona Rezy-saha 300
 Stack Lee 255
 Steeg Théodore 188
 Steinberger Peter J. 18
 Stillman Norman 236
 Sulajman Ibn Muhammad Ibn Uraj'ir al-Humajda 71
 Sülejman 76
 Sulejman I 168
 Su'ud Ibn Muhammad 69
 Szafik Ahmad, polityk egipski 282
 Szahsewanowie, plemię 38
 Szammarowie 55
 Szapur II, król Persji z dynastii Sasanidów 47
 Szarif Pasza 138

Szukri al-Kuwatli 223
 Szumajl Szibli 231

T

Tahmasp I, szach Persji 159, 166, 169, 296
 Tadjib al-Ukbi, szejk 211
 Takkalü. klan 160
 Takla Salim 126
 Talât Pasza, turecki polityk 118
 Tantawi Muhammad Hussajn, marszałek 282, 283
 Tapper Richard 14, 37, 56
 Tasmowie, plemię 28, 47, 148
 Taufik Pasza, premier, kedyw Egiptu 92
 Temo Ibrahim 117
 Temudżyn 44
 Tibawi Abdul L. 114
 Tilly Charles 8
 Timur 66
 Trzcziński Krzysztof 21
 Tuaregowie 40, 54
 Tufajl Ibn Ghanim, szejk Banu Hanifów 29
 Tuğhrul 76
 Tuğhrul Bej 75
 Tulunidzi, dynastia 39
 Özal Turgut, premier Turcji 288

U

Umajja (Umajjadzi), klan 157, 162, 295
 Umar, kalif 154, 155, 156, 164, 292
 Umar al-Muchtar, szejk 187
 Urabi, Ahmad Pasza (Al-Urabi) oficer, polityk egipski 92, 93, 129, 194, 199, 213
 Usman 156
 Usman, kalif 164
 Usman Ibn Affan 157
 Usman Ibn Hamada Ibn Mu'ammad 71
 Utajbowie 55
 Utubowie, plemiona 30
 Uzbegy 72
 Uzun Hasan 66

V

Viollette Maurice 211
 Vlora, Ismail Kemal, polityk albański 117, 124
 Volney Constantin-François 55

W

- Wahba Jusuf 134
- Watbanowie, linia rodowa 69
- Watt Donald A. 19
- Watt William M. 149, 151
- Weber Max 19
- Weizmann Chaim, działacz syjonistyczny 143
- Weygand Maxime 212
- Wilhelm II Hohenzollern, ostatni niemiecki cesarz i król Prus 86
- Wistrich Robert 236

Z

- Zaghlul Pasza 229, 255
- Zahir ad-Din Muhammad Babur 171
- Zajdan Dżurdzi 126, 127
- Zajd Ibn Abd al-Chattaba 71
- Zaman, Muhammad Q. 163
- Zamilowie, ród 35
- Zarka al-Jamama, kapłanka 148
- Ziya Gökalp 117
- Zu'lkadar, klan 160

